

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 12 (115)

2006 йил, декабр

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

РЮНОСКЕ АКУТАГАВА. Ҳикоялар.....	3
ҲУСАЙН НИҲОЛ ОТСИЗ. Кўкбўриларнинг тирилиши. Роман.....	25
ЗУННУН ТОҲИР. Посбон. Қисса.....	75
ГЕОРГИЙ ДАНЕЛИЯ. Чипгасиз йўловчи. Қатрлар.....	90

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

МУХТОР ШОХОНОВ. Адашган тараққиёт ёки Қайирхоннинг эълон қилинмаган фармони. Достон.....	18
САМУИЛ МАРШАК. Тақлид қилманг товукқа.....	127
ШУҲРАТ РИЗАЕВ. Она. Драматик ривоят.....	134

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

ПАСКАЛЬ БРЮКНЕР. Доимий эйфория.....	169
--------------------------------------	-----

ТАРИХНИНГ ЎҚИЛМАГАН САҲИФАЛАРИ

ГЕОРГИЙ ЗОТОВ. «Дада Саша»нинг афгон қизалоғи.....	181
--	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

МЎМИН ҲОШИМХОНОВ. Машраб девонининг янги нашри.....	184
---	-----

ТОШКЕНТ
ДЕКАБР

ЖАҲОН КУЛАДИ

ВАСИЛИЙ ШУКШИН. Микроскоп. Ҳикоя.....	188
АНОР. Қизиқарли тадқиқот. Ҳикоя.....	193
НОДАР ДУМБАДЗЕ. Ношукур. Ҳикоя.....	196

«Жаҳон адабиёти» журналида 2006 йилда эълон қилинган асарлар.....	205
---	-----

Бош муҳаррир
ўринбосари:
Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА

Жамоатчилик кенгаши:
Равшан АБДУЛЛАЕВ
Алишер АЗИЗХЎЖАЕВ
Бобур АЛИМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Минҳожиддин МИРЗАЕВ
Абдулла ОРИПОВ
Ғайрат ШОУМАРОВ
Тўленбергел ҚАИПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Жаҳон адабиёти, 12. 2006.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир **Г.МУҲАММАДЁРОВА**
Рассом **А.БОБРОВ**
Техник муҳаррир **М.НИЗОМОВА**
Мусахҳиҳ **Д.АЛИЕВА**
Компьютерда саҳифаловчилар **Ш.АБДУЖАББОРОВА, Н.ИБРОҲИМОВА**

Босишга руҳсат этилди 28.12.2006 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1000 нусха. 06—748 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон” НМИУда чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2006 й.

Рюноскэ АКУТАГАВА

Хикоялар

ЛОЙХЎРАК

Бу воқеа 1880 йил май ойида, кечга томон содир бўлди. Икки йил ўтгач, Ясная Полянага қайта ташриф буюрган ва шу ерда меҳмон бўлиб турган Иван Тургенев ҳамда кўргоннинг хўжайини граф Толстой Воронка дарёси ортидаги ўрмонга лойхўрак овлаш учун жўнашди.

Бу икки кекса ёзувчи билан бирга овга Толстойнинг ёшгина хотини ва болалари ҳамда ити шерик бўлишди.

Воронкагача бўлган йўл жавдар далалари орқали ўтарди. Кунботарда эсабошлаган майин шабада бошоқлар узра оҳиста сузаркан, ернинг ҳидини эргаштириб келарди. Милтиқни елкасига осиб олган Толстой олдинда борар, ҳар замонда орқага ўгирилиб, хотини билан ёнма-ён келаётган Тургеневга гап қотарди. “Оталар ва болалар”нинг муаллифи ҳар гал кўзларини ажаблангансимон кўтариб, юмшоқ овозда хуш кайфият ила жавоб берар ва айни пайтда вақти-вақти билан хириллаган овозда кулар, кулганда эса елкалари титраб-титраб қўяди. Толстойнинг дағаллиги билан солиштирганда унинг сўзлашув йўсини латофати билан ажралиб турар ва айни вақтда у заифаларга хос назокат ила сўйларди. Йўл адир бўйлаб юқорилаганда уларнинг ёнига, ака-укалар бўлса керак, иккита қишлоқлик болакай югуриб келишди. Толстойга кўзлари тушиши билан улар таққа тўхташди ва таъзим қилишди. Кейин эса яланг оёқларини пилдиратиб, яна зингилаганча тоққа қараб югуриб кетишди. Орқадан Толстойнинг фарзандларидан бири уларга қарата нимадир деб қаттиқ қичқирди. Лекин болакайлар эшитмагандай чопишда давом этишди ва жавдар орасида кўздан ғойиб бўлишди.

— Қишлоқ болалари гаройиб! — деди Толстой Тургеневга, юзини ботиб бораётган қуёш томон қаратаркан. — Бу болакайларнинг гап-сўзларига қулоқ тутиб, гоҳо нутқнинг оддий, бевосита қўлланиш услубларини ўрганаманки, биз катталар уларни ҳатто хаёлимизга ҳам келтирмаймиз.

Тургенев ўгирилиб қаради. У энди аввалги Тургенев эмасди. Авваллари Толстойнинг сўзлари уни худди болалардай ҳаяжонга солар ва у ҳазил-мутуйиба қиларди...

— Яқинда, бу болакайларга сабоқ берганимда, — давом этди Толстой, — улардан бири бирдан синфдан чиққиси келиб қолди. Мен ундан сўрадим: “Қаёққа?” У эса: “Бўр тишлаб келаман” деди. “Бўр олиб келаман” ҳам, “бўр синдириб келаман” ҳам демади, айнан “тишлаб келаман” деди. Бундай сўзни бўрни ҳақиқатан ҳам тиши билан тишлаб синдирадиган рус болаларигина ишлатиши мумкин. Биз катталар бундай дея олмаймиз.

— Рост, бу фақат рус болаларининггина қўлидан келади. Шундай гапларни эшитганимда Русияга қайтиб келганимни янада теранроқ ҳис қиламан. — Тургенев жавдар далаларини худди илк бора кўриб тургандек атрофга аланглади. — Ҳақ гап. Фарангистонда ҳатто болалар ҳам папирос чекишдан уялишмайди.

— Ҳа, айтгандай, ахир сиз ҳам сўнгги вақтларда чекишни умуман ташладингиз, шекилли? — Толстойнинг рафиқаси меҳмонни эрининг кесатиқ гапларидан моҳирлик билан қутқариб қолди.

— Шундай, чекишни умуман ташладим: Парижда икки соҳибжамолни танирдим, улар мендан тамаки ҳиди анқиб туришини ва шу боис ул гўзаллардан бўса олишимга йўл қўя олмасликларини айтишарди.

Бу гал Толстой иршайиб қўйди.

Шу орада улар Воронка дарёсидан ўтишди ва лойхўрақлар кўп учрайдиган жойга келиб қолишди. Бу дарёдан унча узоқ бўлмаган, ўрмон сийраклашган ердаги серботқоқ яланглик эди.

Толстой Тургеневга энг яхши жойни таклиф этди, ўзи эса, чамаси, бир юз элик қадам нарида, яланглик бурчагида тўхтади. Мезбоннинг рафиқаси Тургенев ёнидан жой олди, болалар эса ҳар томонга тарқаб кетишди.

Осмон ҳали шафақланарди. Осмонни тўсиб олган дарахтларнинг шохлари гира-шира кўринар, бу, албатта, энди кўкариб чиққан хушбўй барглarning чувалашиси туфайли эди. Тургенев қўлида милтиқ билан турар ва баргларга ҳавас ила боқарди. Ним қоронғи ўрмон қаъридан аҳён-аҳёнда сезилар-сезилмас шабаданинг энгил шитири келиб турарди.

— Малиновка¹ ва саъвалар сайраяпти, — ўзича гапирингандай деди Толстойнинг рафиқаси, бошини ён тарафга эгаркан.

Имиллаб, сукут ичра ярим соат ўтди.

Бу орада осмон сув янглиг кўриниш олди. Фақат у ер-бу ердагина қайинларнинг танаси оқариб кўринарди. Малиновка ва саъваларнинг нолиши ўрнига энди бошқа бир қушнинг қичқириви элас-элас эшитиларди... Тургенев яна баргларга тикилганча қотди. Лекин ўрмон ичкарасида ҳамма нарсани кечки зулмат қоплаган эди.

Бирдан ўрмон бўйлаб ўқ овози янгради. У акс-садо бериб улгурмаган ҳам эдики, нарироқда кутиб турган болалар ит билан олдинма-кетин ўлжани ахтариш учун отилишди.

— Турмуш ўртоғингиз мени доғда қолдирди, — деди Тургенев табассум ила Толстойнинг рафиқаси томон ўгириларкан.

Зум ўтмай қалин ўтлар орасидан Толстойлар оиласининг иккинчи ўғли Илья онаси ёнига югуриб келди. У Толстой лойхўрақ отганини маълум қилди. Тургенев гапга аралашди:

— Ким топди уни?

— Дора. Ит лойхўракни ахтариб топганида у ҳали тирик эди.

Ҳаяжонланганидан тип-тиниқ юзи ял-ял ёнаётган болакай яна онаси томон ўгириларкан, Дора лойхўракни қандай топганини энтикиб гапириб бера бошлади.

Тургеневнинг тасавурида “Овчи ён дафтаридан” асари бобларидан бири каби ҳикоя тасвири жонланди.

Илья кетгач, яна аввалгидай сукунат чўкди. Зим-зиё ўрмон қаъридан ёш барглarning баҳорий ифори ва нам тупроқнинг ҳиди қуйилиб келарди. Аҳён-аҳёнда узоқдан аллақандай мудроқ қушнинг қичқириви эшитилиб қоларди.

— Бу-чи?

— Зяблик², — шу заҳоти жавоб берди Тургенев.

Зяблик бирдан сайрашдан тўхтади. Бир муддат ўрмоннинг кечки гира-ширасида тиқ этган овоз эшитилмасдан турди. Осмон... ним шабада ҳам тинди, аста-секин осмон ўзининг кўкимтир пардасини жонсиз ўрмон устига тортди, ва бирдан бош узра аянчли қичқирӣқ ила зарғалдоқ учиб ўтди.

Унсиз ўрмон сукунатини бир соатдан сўнг яна ўқ овози бузди.

— Кўриниб турибди, Лев Николаевич лойхўрақ овида ҳам мени чангида қолдириб кетяпти, — кўзлари билангина қулиб деди Тургенев елка қисаркан.

Югураётган болакайларнинг тапир-тупури, ҳар замонда Доранинг ҳуриши... Атрофга яна жимлик чўккан маҳалда осмоннинг ҳар ер-ҳар ерида юлдузлар порлай бошлади. Кўз илгар масофада ўрмон тунги сокинлик либосига ўранган, бирорта шохча ҳам қимир этмасди. Йигирма дақиқа, ўттиз дақиқа... вақт секин ўтар, шу билан бирга намтоб қоронғулик ичра оёқлар остига оқиш туман ўрлаб келарди. Лекин лойхўрақлар пайдо бўлишидан дарак берадиган ҳеч қандай белги йўқ эди.

— Бугун уларга нима жин урдийкин? — бидирлади Толстойнинг рафиқаси, унинг сўзларида ачиниш оҳанги сезилиб турарди. — Онда-сонда шундай бўлади, лекин...

¹М а л и н о в к а — чумқуксимонларга мансуб сайроқи қуш.

²З я б л и к — сайроқи қуш.

— Эшитяписизми? Булбул сайраяпти.

Тургенев сўзлашув мавзуини атайин бошқа томонга буриб юборди.

Зулматдай ўрмон ичкарасидан чиндан ҳам булбулнинг жарангдор овози тараларди. Иккалалари ҳам бир муддат жим қолишди ва ҳар бири ўз фикри билан машғул бўлиб, булбулнинг хонишига қулоқ тутишди...

Ва бирдан, Тургеневнинг ўз таъбири билан айтганда, “ва бирдан — мени фақат овчиларгина тушунишади”, бирдан сал нарироқдаги ўтлар орасидан, шак-шубҳасиз, лойхўрак қичқирганча парр этиб учиб чиқди. Қаноти остидаги оқишларини кўз-кўз қиларкан, у зулмат қаърига сингиб кетиш илинжида осилиб турган шохлар оралаб уча бошлади. Тургенев шу заҳотиёқ милтиқни ростлади ва тепкини босиб юборди.

Тутун чиқиб, ўт чақнади ва ўрмоннинг осойишталигини ўқ овози бузди.

— Теккиза олдингизми? — унга яқинлашаркан, баланд овозда сўради Толстой.

— Теккиздим! Тошдай қулади...

Болалар ва ит Тургеневнинг атрофини қуршаб олишга улгуришганди.

— Ахтаринглр уни! — буюрди уларга Толстой.

Итнинг ортидан эргашаркан, болалар ўлжани қидира бошлашди. Бироқ қанчалик ахтаришмасин, ўқ теккан лойхўрак топилмади. Ҳар замонда тўхтаб, норози оҳангда гингшиганини ҳисобга олмаса, Дора кучининг борича югуриб-еларди.

Ниҳоят, болаларга ёрдамлашиш учун Толстой ва Тургенев етиб келишди. Лекин лойхўрак қаерга тушганидан дарак берувчи на бирор нарса, на бир пат ҳам топилмади.

— Сиз уни ўлдиролмагансиз, шекилли, — мурожаат қилди Тургеневга Толстой йигирма дақиқалар ўтгач дарахтлар орасидаги қоронғуликдан.

— Қандай ўлдирмаган бўлишим мумкин? Ахир тошдай қулаганини кўрдим-ку.

Шундай дея Тургенев ён-атрофдаги ўтлар орасини қидира бошлади.

— Теккизишга-ку, теккизгандирсиз, аммо, ҳойнаҳой, фақат қанотидан яралагансиз. У йиқилгандир ҳам, лекин қочиб қолган бўлиши мумкин.

— Йўғ-э, қанотига теккизмадим, ахир. Ҳар ҳолда уни ўлдирганим аниқ.

Толстой шошиб қолди ва қуюқ қошларини чимирди:

— Унда ит қушни топган бўларди. Отиб туширилган ўлжани Дора ҳар доим олиб келади.

— Бироқ уни ўлдирганимни аниқ биламанми, бас, — аччиқланганнамо жавоб берди Тургенев, қўлида милтиқни ҳамон ушлаб тураркан. — Ўлдирдимми, ўлдирмадимми, бунинг фарқини ёш бола ҳам билади. Мен аниқ кўрдим.

Толстой Тургеневга истехзоли назар ташлади:

— Унда итга нима бўлганийкин?

— Итга нима бўлганини билмайман. Мен фақат кўрганимни айтяпман. Тошдай учиб тушди, — деди Тургенев кутилмаганда чинқироқ овоз билан, Толстойнинг кўзлари муғомбирона чақнаб турганини кўраркан. — Il est tombe comme pierre, je t'assure!

— Унда Дора қушни топмаслиги мумкин эмасди.

Хайриятки, шу вақтда уларнинг ёнига қулимсираб яқинлашган Толстойнинг рафиқаси ҳеч нарса кўрмагандай кекса ёзувчиларнинг гапини бўлиб кўйди. У эртага эрталаб болаларни бу ерга қушни излаш учун яна бир марта жўнатишини, ҳозир эса ҳаммасига қўл силтаб, кўргонга қайтиш лозимлигини айтди. Тургенев шу заҳотиёқ рози бўлақолди.

— Унда болалардан ўзим илтимос қиламан. Эртага албатта билиб оламиз.

— Ҳа, эртага анигини биламиз, — аччиқ киноя билан гап қотди Толстой, хануз норози қиёфада Тургеневга тесқари туриб олди ва илдам қадамлар билан ўрмондан чиқиб кетди...

Шу кеча Тургенев ўзининг ётоқхонасига ўн бирларда кетди. Ниҳоят ёлғиз қолгач, курсига оғир чўкди ва атрофга олазарақ аланглади.

¹Сени ишонтириб айтаманки, тошдай учиб тушди (франц.).

Тургеневга ажратилган хонадан Толстой одатда кабинет сифатида фойдаланарди. Катта китоб жавонлари, тахмондаги бюст, уч-тўртта портрет, деворда илиглик бугу калласи — буларнинг бари шамчиноқ ёруғида дидсиз кўринар, уларда қувноқликдан асар ҳам йўқ эди. Шундай бўлса-да, унинг ақалли шу кеча ёлғиз қолганининг ўзиёқ Тургеневни галати тарзда қувонтирарди.

...Ётоғига ўтишдан олдин меҳмон бутун кечани стол атрофида оила аъзолари билан суҳбат қуриб, чойхўрлик қилиб ўтказди. Тургенев мумкин қадар қизиқиб суҳбат қуриш ва кулишга уринди. Бироқ Толстой қовоғини очмади ва суҳбатга ҳам деярли қўшилмади. Бундан Тургенев ўзини ҳам нохуш сизди, ҳам хафа бўлди. Шу сабабли мезбоннинг сукут сақлашини сезмасликка атай ҳаракат қилди ва оила аъзоларига одатдагидан кўра кўпроқ илтифот кўрсатди.

Тургенев муваффақиятли ҳазил қилганида ҳар гал ёппасига кулги кўтариларди. У болаларга Гамбургдаги зоология боғида фил қандай қичқаришини моҳирлик билан ижро этаркан ва парижлик кўчабезори боланинг қилиқларини кўрсатиб бераркан, кулги янада авжга минди. Лекин стол атрофида қувноқ кулги авж олган сайин Тургеневнинг кўнглидаги гашлик кучая борди ва у ўзини ўнғайсиз ҳис эта бошлади.

Суҳбат француз адабиётига кўчганида Тургенев ясама қувноқликка ортиқ дош бера олмади ва бирдан Толстой томон ўгирилди ва унга атайин енгил-елпи оҳангда гапира бошлади:

— Яқинда келажаги порлоқ янги ёзувчи пайдо бўлганидан хабарингиз борми?

— Йўқ, хабарим йўқ. Ким экан у?

— Де Мопассан. Ги де Мопассан. Ҳар ҳолда, у тенги йўқ, ўта сезгир ёзувчи саналади. Жомадонимда айнан унинг “La maison Tellier”¹ ҳикоялари тўплами бор. Вақт топсангиз, ўқиб чиқарсиз.

— Де Мопассан? — Толстой меҳмонга шубҳаланганнамо қараб қўйди. Лекин ҳикояларни ўқиши ёки ўқимаслиги ҳақида лом-мим демади.

Ёшлигида ёвуз, ўзидан катта болалардан қанчалик жабр-ситам кўргани Тургеневнинг ёдида... Унинг юрагини шу тобда худди шундай ранж-алам кемира бошлаганди.

— Янги ёзувчилар ҳақида гап бошлаган эканмиз, бизда ҳам битта антиқаси пайдо бўлди.

Унинг саросималанганини пайқаган хотини шу заҳотиёқ галати меҳмоннинг ташрифи ҳақида гапира кетди. Бир ойча бурун, кечга томон анчайин фақирона кийинган ёш йигит ташриф буюриб, Толстой билан албатта гаплашиши лозимлигини айтади ва уни ичкарига олишади. Толстойни кўриши билан айтган илк сўзлари шу бўлади: “Зудлик билан каминага бир рюмка ароқ ва селёдканинг думини келтиришингизни сўрайман”. Шу гаплари билангина у ҳаммани лол қолдирганди, лекин ўша галати ёш йигит маълум маънода доврғ қозониб улгурган ҳаваскор ёзувчи эканлиги янада ажабланарли эди.

— Бу Гаршин эди.

Тургенев бу номни эшитганида унда Толстойни суҳбатга чорлашга яна бир бор уриниш истаги туғилди: Толстойнинг бегоналарча муомаласи унинг гашига кўпроқ тега бошлаганидан ташқари, энди қулай баҳона туғилган эди: бир вақтлар у биринчи бўлиб Толстойнинг эътиборини Гаршиннинг асарларига қаратган эди.

— Наҳотки Гаршин бўлса? Менимча, унинг ҳикоялари чакки эмас, шекилли. Ўшандан кейин унинг қайси асарларини ўқиганингизни билмадим-у, лекин...

— Чакки эмас, шекилли.

Ҳар ҳолда Толстойнинг жавобидан унинг мавзуга қизиқиш билдирмагани ва осонгина қутулмоқчи бўлгани сезилиб турарди...

Тургенев ўрнidan турди ва оппоқ оқарган бошини сарак-сарак қилганча кабинет бўйлаб у ёқдан бу ёққа юра бошлади. Унинг столда турган шам ёруғлигидан ҳосил бўлган сояси деворда аксланар ва у бир катталашар, бир кичраяр эди. У индамас, қўлини орқасига қилиб олган ва ғамгин кўзларини полнинг тахталаридан узмасди.

¹“Телье муассасаси” (франц.).

Тургеневнинг хаёлида йигирма йиллик хотиралар, яъни Толстой билан дўст бўлган пайтларидаги воқеалар яққол намоён бўла бошлади. Ўша вақтда зобит бўлган Толстой бир неча тунни айш-ишрат билан ўтказиб, тунаш учун ўзининг Петербургдаги квартирасига кўп бор келганлиги... Толстой Некрасовнинг меҳмонхонасида унга голибона назар ташлаб, Жорж Сандга маломат тошларини ёғдираётганда борлиқни нутиши... Айнан ўша вақтда “Икки гусар”ни ёзган Толстой билан Спасский ўрмонида сайр қилишаркан, унинг тўхтаб, ёзги булутларнинг гўзаллигидан баҳраманд бўлганлиги... Ва ниҳоят, Фетнинг уйида меҳмон бўлиб турган Толстой иккиси қўлларини мушт қилиб тутганича бир-бирига куракда турмайдиган ҳақорат сўзларини айтишлари... Мазкур хотираларнинг қай бирини олманг, доим қайсар Толстойнинг ўзгалардаги ҳеч қандай самимийликни тан олмайдиган инсон эканлиги, бошқаларнинг хатти-ҳаракатида сохталик мавжуд, деган фикрга мойиллиги кўзга яққол ташланарди. Ўзгаларнинг тутаётган иши ўзиникидан фарқ қилган ҳолатлардагина эмас, бошқа вақтларда ҳам аҳвол шу эди. Агар бўлак одам худди ўзи каби айш-ишратга берилганида эди, унинг иллатларини худди ўзини кечира олгани каби кечира олмасди асло. Бошқа бир киши ёз осмонидаги булутлардан худди ўзи каби баҳра ола билишига ҳам ишонмас эди ҳатто. Жорж Санддан ҳам нафратланишига сабаб унинг самимийлигига шубҳа билан қараши эди. Бир вақтлар Тургенев билан ажралиб кетишларига ҳам сабаб шу бўлган. Йўғ-э, ҳозир ҳам, худди аввалгидек, Тургеневнинг лойхўракни отиб ўлдирганлиги ёлгон, дея ўқтирмоқда...

Тургенев чуқур тин олди ва тахмоннинг қаршисида тўхтади. Узоқроқдаги шам ёритиб турган тахмонда мрамор бюст гира-шира кўринарди. Бу Лев Толстойнинг катта ақаси Николайнинг бюсти эди. Нимасини айтасиз, Тургенев учун ҳам азиз бўлган, инсонлар билан тез киришиб кетадиган Николай бу дунёни тарк этганига йигирма йилдан ошибди. Агар укаси ҳам ақалли Николай каби бошқаларнинг ҳис-ғуйгуларига қулоқ тута олганидами... Баҳор тунида соатлар қандай ўтаётганини сезмагандай, Тургенев тахмон олдида нимчароғон бюстга ғамгин тикилганча узоқ вақт тик қотди...

Эртаси кун Тургенев бу уйда емакхона бўлиб хизмат қилувчи залга анча эрта кириб борди. Зал деворларида ажлодларнинг портретлари осиглиқ бўлиб, улардан бири остида Толстой столда ўтирган кўйи хатларни кўздан кечирарди. Залда ундан бўлак ҳеч ким йўқ эди.

Кекса ёзувчилар саломлашишди.

Тургенев Толстойнинг юз ифодасига назар солар экан, унда хайрихоҳликдан дарак берувчи арзимас ишорани сезганида ҳам у билан ярашиб олишга тайёр эди. Бироқ Толстой асабий бир-икки сўз қотганча ўша-ўша сукут ила мактубларни кўздан кечира бошлади. Тургенев яқин орадаги стулни суриб, стол устидаги газетани олди ва ўзи ҳам хоҳлар-хоҳламас, индамай ўқишга туинди. Бир муддат нимқоронғи залда қайнаб турган самоварнинг биқиллашидан бўлак бирорта ҳам товуш эшитилмади.

— Кечаси яхши ухлагингизми? — деб мурожаат қилди Толстой Тургеневга мактубларни кўриб бўлгач, гўёки бир нарса ҳақида ўйлаб олгандай.

— Яхши.

Тургенев газетани қўлдан қўйди ва Толстой яна гап бошлашини кутди. Лекин мезбон, кумуш финжонга самовардан чой қуяркан, бошқа бир сўз ҳам айтмади.

Бу бир-икки бор такрорланди ва, худди кеча кечаси бўлганидек, Толстойнинг норози юзига термулиш Тургеневга тобора огир бота бошлади. Айниқса ҳозир, эрталаб, бегоналар йўқлигида, у ўзини ўта дилгир ҳис қиларди. “Толстойнинг рафиқаси кела қолса ҳам майли эди”, бир неча маротаба хаёлидан ўтказди у, ич-ичидан ҳаяжонланаркан. Лекин нимагадир ҳанузгача ҳеч ким келмасди.

Беш дақиқа, ўн дақиқа... Бошқа чидай олмайдигандай, Тургенев газетани ташлади ва иккиланганча ўрнидан турди.

Шу пайт эшик ортидан баланд овозлар ва оёқ товушлари эшитилди. Зина бўйлаб бир-бирларини қувганча чиқиб келишадиганлиги билиниб турарди... Шу заҳотиёқ эшик ланг очилди ва хонага гала-говур қилиб болалар ва қизлар югуриб киришди:

— Дада! Топилди!

Бошқалардан олдинда турган Илья қўлида ушлаб турган нарсасини тантанавор силкитиб қўйди.

— Мен биринчи бўлиб кўрдим! — дея қичқирди онасига ўхшаб кетадиган Татьяна акасига бўш келгиси келмай.

— Афтидан, қулаётганда илинган. Қайиннинг шохига осилиб қолган, — ниҳоят изоҳ берди уларнинг энг каттаси бўлмиш Сергей.

Толстой ҳайрат тўла кўзлари билан болаларни кўздан кечирарди. Лекин кечаги лойхўрак охир-оқибат топилганини англагач, унинг соқол қоплаган юзида бирдан яққол табассум пайдо бўлди.

— Шунақа де? Дарахтнинг шохига илиниб қолган экан-да? Шунинг учун ҳам ит уни топа олмаган.

Ўрнидан туриб, у болалар қуршовида турган Тургеневнинг ёнига келди ва унга ўзининг кучли қўлини узатди:

— Иван Сергеевич! Энди мен ҳам тинчланишим мумкин. Ёлғон гапирадиган одамлар тоифасидан эмасман. Агар бу қуш ерга тушганида, Дора уни албатта топган бўларди.

Тургенев уялганча Толстойнинг қўлини сиқди. Ким топилди — лойхўракми ёки “Анна Каренина”нинг муаллифими? “Оталар ва болалар” муаллифининг кўнгли шу қадар кўтарилдики, бу саволга жавоб топа олмади.

— Мен ҳам ёлғон гапирмайман. Қаранг — ҳар ҳолда уни ўлдирган эканман-ку. Ўқ овози янграганда у шу заҳотиёқ ўқдай қулаб тушди, ахир.

Қария ёзувчилар атрофларига қараб қўйишди ва келишиб олгандай хахолаб юборишди.

ТАШЛАНДИҚ БОЛА

Асакусадаги Нагасуми-чё кўчасида Шингёжи ибодатхонаси бор. Йўқ-йўқ, бу катта ибодатхона эмас. Шундай бўлса-да, у ерда муқаддас Ничиронинг ёгочдан ясалган ҳайкали мавжуд, демак, бу ибодатхона ўз тарихига эга. Мэйжи даврининг йигирма иккинчи йили кузида шу ибодатхонанинг дарвозаси олдига бир болани ташлаб кетишди. Турган гапки, у бир ёшга ҳам тўлмаган эди, ёнидан унинг исми ёзилган қоғозча ҳам топилмади. Эски сариқ ипак матога ўралган чақалоқнинг боши остига иплари узилиб кетган аёллар зорисини¹ қўйиб кетишганди.

Шингёжи ибодатхонасининг ўша вақтдаги роҳиби Тамура Ниссо исмли чол эди; айнан тонгги ибодатни қилаётган вақтида унинг олдига кекса дарбон келди ва чақалоқ ташлаб кетишганини маълум қилди. Роҳиб Будда ҳайкалига қараб турган эди; у дарбонга ўгирилиб ҳам қўймади ва гўёки ҳеч нима бўлмагандай деди:

— Шунақа де! Уни бу ёққа олиб кел.

Бу ҳам етмагандай, дарбон гўдакни қисиниб-қимтиниб олиб келганида роҳиб шу заҳотиёқ болакайни қўлига олди ва уни бепарво эркалай бошлади:

— Ажойиб болакай экан! Йиглама! Йиглама! Бугундан бошлаб сени ўз тарбиямга оламан.

Роҳибга ҳурмати ўзгача бўлган дарбон бу воқеани ибодатхонанинг қавмларига илиций² шохчаси ва хушбўй шамларни сотаётган маҳалида кўп марталаб айтиб берган. Роҳиб Ниссо аввал Фукугавада сувоқчи бўлиб ишлаганидан хабарингиз йўқдир, балки, бироқ у ўн тўққиз ёшида ҳавозадан йиқилиб, ҳушидан кетган ва кўққисдан роҳибликни бўйнига олишга қарор қилган. У жуда ғалати одам бўлиб, тиниб-тинчимасди.

Роҳиб ташландиқ болага Юноскэ деб ном қўйди ва уни ўз ўғлидай тарбиялай бошлади. Мен “тарбиялай бошлади”, дедим, лекин бу инқилобдан³ буён аёл зотининг оёғи етмаган ибодатхона шароитида қийин масала эканлиги маълум бўлди. Болага қараш ва унга сут бериш каби ҳамма юмушлар билан роҳиб-

¹З о р и — похол ёки бамбукдан тўқилган шиппак.

²И л л и ц и й — муқаддас шохча, ибодатхоналарга ташриф буюрувчиларга шамлар билан бирга сотилган.

³1867 йилдаги Мэйжи инқилоби назарда тутилмоқда.

нинг ўзи сутраларни ўқишдан бўш вақтларида шуғулланар эди. Бу ҳам майлия, бир куни, Юноскэ касал бўлиб қолганида, шамоллаган эди, шекилли, аксига олиб, ибодатхонанинг доимий қавми асилзода Каши-но Нишитацу шарафига мотам ибодатини амалга ошираётганида роҳиб иситмаси баланд болакайни бир қўли билан кўксига босганча, иккинчи қўлида биллур тасбеҳ билан одатдагидай сутраларни ўқийверди.

Аммо роҳиб, болаларни қанчалик яхши кўрмасин, иложи бўлса болакайнинг ҳақиқий ота-онасини топиш фикрини дилида яширинча орзу қилиб юрарди. Роҳиб минбарга кўтарилганда — дарвоза олдидаги устунда “Ваъз ҳар ойнинг ўн олтинчи куни айтилади” деб ёзилган эски тахтача ҳозиргача ҳам турибди — у Япония ва Хитойнинг қадимий тарихидан мисоллар келтираркан, ота-она меҳрини ёддан чиқармаслик Буддага миннатдорчилик билдириш демакдир, деб куйиб-пишиб гапиришни канда қилмасди. Ваъз кунлари бирин-кетин ўтиб борарди, бироқ ташландиқ боланинг отасиман ёки онасиман, дея ўзи кириб келган бирор одам бўлмади. Аммо бир гал, унда Юноскэ уч ёш эди, юзларига оппоқ қилиб упа-элик суриб олган жувон келиб, унинг онаси эканлигини айтди. Лекин, афтидан, у ташландиқ боладан гаразли мақсадда фойдаланиш ниятида эди. Астойдил сўраб-суриштиришлар натижасида бу аёл шубҳалардан холи эмаслиги маълум бўлгач, қизиққон роҳиб уни аямай сўкиб берди ва муштини тугганича ҳайдаб юборди.

Шундай қилиб, Мэйжи даври 27-йилининг қиши ҳам етиб келди, бу вақтда япон-хитой уруши тўғрисидаги миш-мишлар кучайди; ойнинг ўн олтинчи, яъни одатдагидай ваъз ўқиладиган куни, роҳиб ўзининг ҳужрасига қайтганида унинг ортидан ўттиз тўрт-ўттиз беш ёшлардаги келишган аёл кириб келди. Ҳужрадаги қозон-ўчоқ ёнида Юноскэ пўртаҳол тозалаб ўтирган эди. Уни кўргач, аёл ҳеч қандай кириш сўзи ҳам айтмай қўлларини ўтингандай жуфтлаб, роҳибга қаради ва овозидаги титроқни зўр-базўр босиб, журъат билан деди: “Мен бу боланинг онасиман”. Табиийки, ҳайратда қолган роҳиб бир муддат у билан сўрашишга ҳам ботина олмай турди. Лекин аёл унга эътибор ҳам қилмади, полдаги бўйрадан кўзини узмай, унинг руҳий ҳаяжонини ташқи кўриниши англантиб турган бўлса-да, худди ёд олгандай шу кунгача болани тарбиялагани учун роҳибга боадаблик билан ва муфассал миннатдорчилик билдира кетди.

Бу ҳолат роҳиб қизил кегайли елпиғичини кўтариб, аёлдан болани нима учун ташлаб кетганлигини гапириб беришга мажбур қилмагунча давом этди. Шунда аёл, ҳануз кўзини полдаги бўйрадан узмай, қуйидагиларни сўзлаб берди.

Беш йил аввал унинг эри Асакусадаги Тавара-мачи кўчасида гуруч дўкони ни очади. Аммо илк фойдани олишга ҳам улгурмай, бор мол-мулкани совуради ва шундан сўнг улар аста-секин Йокохамага кетишга қарор қилишади. Лекин эндигина туғилган бола уларнинг оёғига тушов эди. Бунинг устига, бахтга қарши, онанинг кўкрагига сут келмайди ва шу ҳам сабаб бўлиб, эр-хотин кўзларида ёш билан гўдакни Шингёжи ибодатхонаси дарвозаси олдида ташлаб кетишади.

Кейин чала-ярим таниш бир одамнинг ёрдами билан ҳатто поездга ҳам ўтирмай Йокохамага етиб келишади, у ерда эри киракашлик идорасига ишга ёлланади, аёл эса дўконга ишга киради ва улар икки йил давомида тиним билмай меҳнат қилишади. Бу вақтга келиб тақдир уларга кулиб боқдимикин, ишқилиб, хизматга кирганларининг учинчи йили эрининг ҳалол меҳнатига муносиб баҳо берган киракашлик идорасининг хўжайини унга Хоммокухэн туманидаги Омото-дори кўчасида янги очилган кичик бўлимнинг ишларини олиб боришни ишониб топширади. Табиийки, аёл ўша заҳотиёқ ишидан воз кечади ва эри билан яшай бошлайди.

Бўлимнинг ишлари анча жонланиб қолган эди. Бундан ташқари, келгуси йили улар ўғил кўришади. Табиийки, бу вақтга келиб бир пайтлар ташлаб кетилган ўша болакай тўғрисидаги аччиқ хотиралар қалбларининг тўрида жонланиб қолади. Айниқса, аёл чақалогининг огизчасига сут деярли келмайдиган кўкрагини тутганида ҳар гал хотирасида улар Токиодан жўнаб кетган кеча яққол гавдаланарди. Лекин идорада ишлар мўл, болакай эса кундан-кунга ўсиб-

улғайиб борар эди. Орттирган пулларини банкка омонат қўядиган ҳам бўлишди. Ишларнинг бориши чакки эмас эди ва ҳар нима бўлганда ҳам, эр-хотин яна бахтли оилавий ҳаёт кечириш имконига эга бўлишди.

Бироқ уларнинг бахтли онлари узоқ чўзилмади. Улар хурсанд бўлишга ҳам улгурмай, йигирма еттинчи йилнинг баҳорида эри терлама касалига дучор бўлди ва бир ҳафта ҳам ётмай оламдан ўтди. Бунинг ўзи бўлганда эди, балки аёл тақдирга тан берган ҳам бўлармиди, аммо эрининг ўлганига юз кун ҳам бўлмай, узоқ кутилган болакай ичбуруғ билан касалланиб кўққисдан нобуд бўлганига чидай олмади. Ўшанда аёл ақлдан озгандай туну кун дол-фарёд қилди. Йўқ, ўшандагина эмас, деярли ярим йил у паришонхотир юрди.

Фам-гуссаси чекингач, кўнглига келган биринчи нарса — ташлаб кетган катта ўғли билан кўришиш фикри бўлди. “Агар болагинам ҳаёт ва соғ-саломат бўлса, мен уни олиб келаман ва қанчалик қийналмайин, ўзим тарбиялайман” деб, ўйларди у ва ўзини қўярга жой тополмасди. У дарҳол поездга ўтирди ва юрагининг тўридан жой олган Токиога келгач, шу заҳотиёқ Шингёжи ибодатхонаси дарвозаси томон ошиқди. Бу айнан ойнинг ўн олтинчи куни, ваъз айтиладиган кун эди.

Аёл аввалига роҳибнинг хужрасига бориб, кимдандир бола ҳақида сўрамоқчи бўлди. Лекин ваъз ҳали тугамаганлиги сабаб, у роҳиб билан учраша олмасди, албатта. Шу боис сабри чидамай бутун ибодатхонани тўлдирган художўй эркаклар ва аёллар оломони орасига сингиб кетди ва роҳиб Ниссонинг ваъзини эътиборсиз тинглашга тутинди, ёки аниқроқ айтадиган бўлсак, унинг тугашини пойлай бошлади.

Роҳиб эса бугун ҳам Нилуфар аёл ўзининг беш юз нафар фарзанди билан қандай учрашгани-ю, ота-она меҳрининг муқаддаслиги ҳақида самимият ила нутқ ирод қилди. Нилуфар аёл беш юзта тухум қўяди. Тухумлар оқим бўйлаб сузиб кетади ва қўшни мамлакат подшосининг қўлига тушади. Бу тухумлардан чиққан беш юз баҳодир Нилуфар аёл оналари эканлигидан беҳабар, унинг қалъасига хужум қилади. Бундан хабар топган Нилуфар аёл қалъанинг минорасига кўтарилади ва дейди: “Мен беш юз нафарингизга ҳам онаман. Мана далил”. Шундай дея у иккала кўкрагини чиқаради ва уларни чиройли қўллари билан сиқади. Онаизорнинг сути беш юзта булоқдан чиққандай баланд минорадан тизиллаб тўппа-тўғри беш юз баҳодирнинг оғзига тушади. Бу ҳинд афсонаси ваъз-насиҳатни шунчаки эшитаётган бечора аёлга жуда кучли таъсир кўрсатди. Шу боис ваъз тугаши биланоқ у кўз ёшларини артиб ҳам ўтирмай ибодатхонадан чиқди ва айвон бўйлаб роҳибни қидира кетди.

Тафсилотларини суриштириб бўлгач, роҳиб Ниссо ўчоқ ёнида ўтирган Юноскэни ёнига чорлади ва уни беш йиллик айрилиқдан сўнг юзи нотаниш бўлган онаси билан учраштирди. Аёл алдамаётганини, афтидан, роҳиб тушуниб турарди. Юноскэни қўлига олгач, у кўз ёшини зўрға тийиб олди, мурувватли роҳибнинг киприкларида эса табассум аралаш кўз ёши йилтиллади.

Кейин нима бўлганидан хабарингиз бор, албатта. Юноскэ онаси билан Йокохомага кетди. Эри ва ўғли ўлгач, аёл киракашлик идорасининг кўнгиликдан хўжайини ва унинг рафиқаси йўл-йўриги билан одамларга тикишни ўргата бошлади ва камтарона, лекин қийналмай турмуш кечириш имкониятига эга бўлди.

Ўзининг узундан-узоқ ҳикоясини тугатаркан, меҳмон олдида турган пиёла-ни олди. Лекин унга лабини ҳам теккизмасдан менга қаради ва секингина қўшиб қўйди:

— Ўша ташландиқ бола менман.

Индамай бош ирғаб, чойнакка сув қўйдим. Ташландиқ бола ҳақидаги бу таъсирли ҳикоя меҳмоним Мацубара Юноскэнинг болалик хотиралари эканлигини уни биринчи бор кўриб турган бўлсам-да, бошидаёқ тушунган эдим.

Бироз сукутдан сўнг меҳмонга мурожаат қилдим:

— Онангиз ҳали ҳам ҳаётмилар?

Саволимга кутилмаган жавоб олдим:

— Йўқ, у бир йил аввал оламдан ўтди. Лекин... сизга ҳикоя қилиб берган аёл онам эмас эди.

Ҳайратимни кўриб, меҳмон кўзлари ила табассум қилди:

— Унинг эри Асакусадаги Тавара-мачида гуруч дўконига эга бўлгани, Йокохамага кўчиб кетиб у ерда ишлагани — буларнинг ҳаммаси ҳақиқат, албатта. Лекин кейинроқ уларнинг болани ташлаб кетишганлиги ҳақидаги ҳикоялари ёлгон эканлигини билиб олдим. Онамнинг ўлиmidан бир йил аввал мен дўконимнинг ишлари бўйича — хабарингиз бор, мен йиғирилган ип савдоси билан шуғулланаман — Ниигата тарафларда юрардим ва ногаҳон поездда бир пайтлар онамнинг Тавара-мачи кўчасидаги уйига кўшни турган қоп сотувчи билан учрашиб қолдим. У менинг сўраб-суриштиришимни ҳам кутмай, онам ўшанда қиз туққани ва қизалоқ дўкон ёпилишидан олдин ўлиб кетганини гапириб берди. Йокохамага қайтгач, мен шу заҳотиёқ онамга билдирмай оилавий рўйхатни кўздан кечирдим ва шуни аниқладимки, ҳақиқатан ҳам, қоп сотувчи айтгандай, онам Тавара-мачи кўчасида яшаган вақтлари қиз кўрган. Чақалоқ уч ойлигида оламдан ўтган. Онам қандайдир сабабларга кўра бегона болани, яъни мени ўғил қилиб олиш учун ташландиқ бола тўғрисидаги воқеани тўқиб чиқарган. Шундан сўнг хузур-ҳаловатдан воз кечиб, йиғирма йилдан ортиқ вақт мобайнида мен ҳақимда куйиб-пишди.

Нима сабабдан у бундай қилганлигини, қанчалик ўйламайин, ҳозиргача ҳам тушуниб ета олганим йўқ. Чиндан ҳам шундай бўлганлигини билмайман, лекин онамнинг мени ўз тарбиясига олганлигига асосий сабаб, ҳойнаҳой, роҳиб Ниссонинг ваъз-насихати эридан ва боласидан ажраб қолган онам учун қаттиқ таъсир қилган бўлса керак. У ваъзни тингларкан, айнан мен танимаган она бўлишни кўнглига туккан. Афтидан, шундай. Мени ибодатхона олдидан топиб олишганлигини, чамаси, ибодатхонага ваъз эшитиш учун ташриф буюрган қавмлардан билиб олган. Ёки унга бу ҳақда оқсоқ дарбон гапириб берган.

Меҳмоним жим бўлиб қолди ва бир нарса эсига тушгандай ўйчан қиёфада чой хўплай бошлади.

— Демак, сиз онангизга унинг ўз ўғли эмаслигингизни ва бу ҳақда билишингизни айтдингиз, шундайми?

Бу саволни беришдан ўзимни тия олмадим.

— Йўқ, айтмадим. Бу онамга нисбатан ўта шафқатсизлик бўлган бўлур эди. Онам менга ўлимига қадар бир сўз ҳам демади. Бу хусусда оғиз очиш менга нисбатан шафқатсизлик, деб ўйлаган бўлса ажаб эмас. Ростини айтсам, унинг ҳақиқий ўғли эмаслигимдан хабар топгач, онамга нисбатан туйғуларим бироз ўзгарди.

— Қайси маънода? — Меҳмоннинг кўзига тик қарадим.

— Улар аввалгига қараганда ҳам тафтлироқ бўлиб қолди. Чунки буни билиб олганимдан буён у мен, ташландиқ бола учун онадан ҳам азизроқ бир хилқатга айланди, — юмшоққина деди меҳмон, гўёки ўзи ҳам онаси учун ўғилдан-да азизроқ эканлигини билмагандай.

ЎН ИЕНЛИК ПУЛ

Ёзнинг бошлари эди. Булугли кунларнинг бирида эрта билан Хорикава Ясукичи ўйчан ҳолатда тош зиналар бўйлаб платформага кўтариларди. Ғайритабиий ҳеч нарса рўй бергани йўқ. У киссасида бор-йўғи олтмиш сэн пул қолганидан хафа эди, холос. Ўша вақтларда Хорикава Ясукичи пулсизликдан доим қийналиб юрарди. Унинг инглиз тили муаллими сифатидаги маоши арзимаган олтмиш иенни ташкил этар эди. Ҳатто “Чюокорон” журналида ишдан бўш вақтларида ёзган ҳикояси босилиб чиққанида ҳам унга ҳар бир бетига тўқсон сэндан ортиқ тўлашмасди. Нафсиламрини айтганда, бу пуллар хонадоннинг ижара ҳақи учун ойига беш иен ва нонушта, тушлик ҳамда кечки овқат учун эллик сэндан тўлаш учун бемалол етарди. Зотан у дабдабали турмуш кечиришни яхши кўрибгина қолмай, балки шон-шухрати ҳақида ҳам қайғурарди ва шунинг учунгина даромадига катта аҳамият берарди. Тўғри, булардан ташқари у китоблар ўқиши керак. Миср сигареталарини чекиши керак. Концертларга бориши керак. Оғайнилари билан учрашиши керак. Аёллар билан ҳам учрашиб туриши керак — хуллас калом, у ҳафтасига бир марта Токиога бориши керак. Ҳаётга чанқоқлиги боис, ўз кўлёмалари учун тўхтовсиз бўнак олар, ота-

онаси ва ака-укаларидан пул сўрарди. Бу пуллар ҳам етарли бўлмаганида эса ўзининг каттагина расмлар коллекциясини кираверишида қизил чироғи бор, омборга ўхшаш, лекин ҳеч ким кирмайдиган уйга гаров сифатида олиб борарди. Бироқ бу гал бўнак пулларига умид йўқ эди, устига-устак, Хорикава Ясукичи ота-онаси ва ака-укалари билан гижиллашиб қолганди ва шу боис унинг аҳволи жуда оғир эди. У ҳатто Империя ташкил этилган кун¹ муносабати билан ўн саккиз йену эллик сэнга сотиб олган атлас цилиндрдан ҳам воз кечишга мажбур бўлди.

Ясукичи одамлар билан тирбанд платформа бўйлаб одимлар экан, фикру хаёли ажойиб ялтироқ цилиндрда эди. Бу хаёллар унинг хотирасида омборхона-уйнинг ёритилган деразаларини гавдалантирарди. Цилиндрда ўша уй деразалари остига экилган тоғ чўққиси гуллари акс этарди... Бироқ Хорикаванинг бармоқлари киссасидаги олтмиш сэнни туйди-ю, унинг хаёллари бир зумда чилпарчин бўлди. Бугун энди ўн учинчи. Устига “Муаллим Хорикава жанобларига” деб ёзилган конвертдаги маошни оладиган йигирма саккизинчигача нақ икки ҳафта бор. Эртага эса узоқ қутилган, ва ниҳоят Токиога бориб келиш мумкин бўлган яқшанба.

Ясукичи кечки овқатни Хасэ² ва Отомо³ билан бирга қилмоқчи эди. Бундан ташқари у Токиода бу ерларда бўлмайдиган мўйқаламлар, мойбўёқлар ва мато сотиб олишни мўлжаллаб қўйганди. Шунингдек, у фрейлейн Мёллендорфнинг концертига тушишни ҳам кўнглига туккан эди. Лекин киссангдаги олтмиш сэн билан Токио сафари ҳақида ўйламасанг ҳам бўлади.

— Шундай қилиб, алвидо, менинг эртам.

Фам-андухга барҳам бериш учун Ясукичи чекишга аҳд қилди. Лекин ҳафсала билан титкилаб чиқилган киссаларида бир дона ҳам сигарета қолмабди — ана холос. Шум тақдир уни қанчалик шафқатсиз таҳқирлаётганини тобора кучлироқ сезар экан, у кутиш залида турган сотувчи ёнига келди. Овчиларнинг яшил шляпасини кийиб олган, юзининг ҳар ер-ҳар ерида чечак изи қолган сотувчи бўйнига илиб олган қутига ёзиб қўйилган газета ва карамел конфетларига зерикарли нигоҳ билан тикилиб турарди. У оддий сотувчи эмас. У турмушимизга халақит берувчи тимсол. Бугун, бу сайёр сотувчи Ясукичининг гашига тегарди.

— Менга “Асахи” бер.

— “Асахи”? — кўзини узмай қатъий сўради сотувчи. — Газетами ёки сигаретами?

Ясукичи асабийлашганидан қаншари титраётганини сезди.

— Пиво!

Сотувчи ажабланганча Ясукичига тикилди:

— “Асахи” пивоси йўқ менда.

Ясукичи енгил торгандай сотувчидан нари кетди. “Асахи”чи? Ахир у айнан шу мақсадда келди-ку, сотувчининг ёнига... Ҳечқиси йўқ, “Асахи” чекмаса ҳам бўлаверади. Лекин сайёр сотувчининг бошлаб таъзирини берди-да ўзиям, бу эса, эҳтимол, сигарета чеккандан ҳам ёқимлироқдир балки. Киссасида арзимаган олтмиш сэн борлигини ҳам унутган Ясукичи платформа бўйлаб мағрур одимлай кетди. Худди Ваграм яқинида беқисс галабага эришган Наполеондай...

Қора булутлар билан қопланган уфқ аро дўнглик кўзга ташланади — у қоями ёки катта ахлат уюми, тушуниб бўлмади. Дўнгликнинг тепаси жигарранг қўқатлар билан қопланган — улар ўтлар ёки дарахтлар эканлигини англаш қийин. Ясукичи дўнглик этаги бўйлаб бир-бир қадам ташлаб бормоқда. Поездда ярим соат лўкиллаб юргандан сўнг яна ярим соат чанг кўча бўйлаб юриш оғирлик қилади. Оғирлик қилади? Ҳеч-да. У ўзидан-ўзи юриб борарди ва бир пайт юриш қанчалик оғирлигини ҳис қилмай қўйди. Ҳар куни у кишини зериктирадиган шу дўнглик этаги бўйлаб итоаткорлик билан юриб борарди. Фожиамиз шундан иборатки, биз дўзахий азобларга гирифтормиз. Фожиамиз

¹Империя ташкил этилган кун (Китэнсэцу — маъноси: эра бошланиши куни) 11 февралда нишонланади.

²Хасэ Масао — Акутагаванинг дўсти, ёзувчи Кумэ Масао (1891-1952) назарда тутилади.

³Отомо Юкичи — Акутагаванинг дўсти, ёзувчи Кикучи Кан (1888-1948) назарда тутилади.

шундан иборатки, дўзахий азобларни биз азоб деб билмаймиз. У ҳафтасига бир марта шу фожиадан халос бўларди. Бироқ чўнтагида бор-йўғи олтмиш сэн қолган бугун эса...

— Хайрли тонг, — кутилмаганда катта муаллим Авано-саннинг овози эшитилди.

Авано-сан эллик ёшни уриб қўйди. Қорачадан келган, бироз эгилиб юрадиган кўзойнакли жаноб. Ясукичи ишлайдиган ҳарбий-денгиз мактаби муаллимлари аллақачон расмдан қолган кўк саржа костюмларнигина кийиб юришарди — бошқачасини улар ҳеч қачон кийишмасди. Авано-сан ҳам саржа костюмда ва янги похол шляпада эди. Ясукичи тавозе билан таъзим қилди:

— Хайрли тонг.

— Ҳавонинг димлигини қаранг.

— Қизингиз тузукми? Бетоб, деб эшитдим...

— Ташаккур. Кеча ахийри унга касалхонадан жавоб беришди.

Авана-санга ҳурмат бажо айларкан, Ясукичи уни олдинга ўтказиб юборди. Лекин унинг иззати ҳужажўрсинга эмас эди. У Авано-саннинг лингвистик иқтидоридан гоят завқланарди. Авано-сан — у олтмиш ёшида вафот этди — лотин тилини Цезарнинг асарлари бўйича ўрганарди. Бундан ташқари у, албатта, инглиз тилини ва бошқа замонавий тилларни ҳам биларди. Авано, ўзи жинни бўлмаса-да, итальян тилидаги “Асино”¹ номли китобни ўқиши Ясукичини лол қолдирарди.

Аммо Ясукичи унинг лингвистик иқтидоридангина завқланмасди. Авано-сан ёши катталарга хос кенг феъллилик фазилатига эга эди. Инглиз тили дарслигидаги қийин жойга дуч келаркан, ҳар гал Ясукичи албатта Авано-сан билан маслаҳатлашарди. Қийин жойлар... улар шунинг учун туғилардики, вақтини қизганиб, Ясукичи кўпинча дарсларга лугат титкиламай тўғридан-тўғри келаверарди. Шундай ҳолатларда, рости, у нафақат иззат-икром, балки тортинчоқликни ҳам ифода этишга мумкин қадар уринарди. Ясукичи ўзи ҳам жавоб бериши мумкин бўлган енгил саволларни бергандагина ва фақат шу ҳоллардагина Авано-саннинг юзида чуқур ўйчанлик аломати зоҳир бўларди. Ясукичи бу қандай рўй беришини ҳалига қадар аниқ эслайди. Қўлига Ясукичининг дарслигини оларкан, Авано-сан ўчиб қолган трубкани тишига қистирганча бир муддат фикрга чўмарди. Кейин бирдан, худди миясига ургандай қичқирарди: “Унинг маъноси мана бундай” — ва Ясукичига тушунарсиз бўлган жойни бир нафасда изоҳлаб берарди. Нафақат иқтидорли тилшунос, балки иқтидорли муғомбир сифатидаги мана шундай томошалари... шундай дарслари учун Ясукичининг Авано-санга нисбатан ҳурмати шу қадар баланд эдики...

— Эртага яқшанба. Сиз яна Токиога жўнайсизми?

— Ҳа... Йўқ. Эртага бормайдиган бўлдим.

— Нима учун?

— Ростини айтсам... йўқчилик туфайли.

— Ҳазиллашяпсиз, — кула-кула деди Авано-сан. У кулганда ўнгайсизланарди, чунки қорамтир-қўнғир мўйловлари тагидан олдинга туртиб чиққан тишлари кўриниб қоларди. — Маошдан ташқари қалам ҳақи ҳам оласиз-ку, ахир, шундай экан, ҳаммасини қўшиб ҳисоблаганда сиз яхшигина даромад қиласиз.

— Ҳазиллашяпсиз... — Энди бу сўзни Ясукичи айтди. Лекин Авано-сан айтганидан кўра жиддийроқ талаффуз қилди. — Сизга маълумки, маошим — эллик иен, қалам ҳақи эса ҳар бетига тўқсон сэндан. Боринги, ҳар ойда эллик бетдан ёзганимда ҳам беш карра тўққиз — қирқ беш иен бўлади. Майда журналларда эса умуман олтмиш сен атрофида тўлашади, демак...

Ясукичи адабиёт соҳасида қалам тебратиб кун кечирувчининг ҳаёти қанчалар қийин эканлиги ҳақида сафсатабозлик қила кетди. У сафсатабозлик билангина чекланиб қолмади. Тума шоирлик қобилиятдан усталик билан фойдаланаркан, у йўл-йўлакай сўзларига энг рангин бўёқлар билан сайқал берарди. Япон драматурглари ва ёзувчилари — айниқса, унинг дўстлари — даҳшатли етишмовчиликка чидашга мажбурлар. Хасэ Масао чорасизликдан сакэ ўрнига дуч келган ардобни ичиб юриш билан чекланади, Отомо Юкичи аёли ва бола-

¹«Жинни» (итал).

си билан иккинчи қаватда мўъжазгина хонани ижарага олиб яшашдан бўлак чораси йўқ. Мацумото Хожё¹ ҳам шу... рост, у яқинда уйланди ва анча ўзига келиб қолди. Бунга қадар эса фақат энг арзон-гаров емакхоналарда овқатланди.

— Arrangances are deceitful², нимасини айтасиз, — ярми ҳазил, ярми чин деди Авано-сан.

Кимсасиз йўл бора-бора икки томонида ғариб кулбалар саф тортган кўчага айланди. Чанг босган пештахталар, симёғочлардаги узук-юлуқ эълонлар ва афишалар — номи шаҳар, холос.

Ўзидан бурқситиб қора тутун ва оқ буғ чиқараётган, черепицали томлар узра осмонни кесиб ўтган катта юк кўтариш крани ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмайдиган ҳиссиёт уйғотарди. Бу манзарани похол шляпаси остидан кузатаётган Ясукичи ўзи жонли иборалар билан тасвишлаб берган, қалам ҳақи олиб кун кўрувчи ижод аҳлининг фожиаси ҳақида фикр юритаркан, кучли ҳаяжон гирдобиди қолди. Ўзининг чидамли бўлиш, аммо сир бой бермаслик ҳақидаги қоидадини ёлдан чиқаргандай, қўлини солиб турган чўнтагида нима борлигини оғзидан гуллаб кўйди:

— Ростини айтсам, олтмиш сэн пулим бор, холос, бу айш-ишратга етмайди, шунинг учун Токиога бормайман.

Ўқитувчилар хонасида Ясукичи столга ўтирди ва китобни очиб, дарсларга тайёрлана бошлади. Лекин Ютландияда бўлган денгиз жанги ҳақидаги мақолани ўқиш уни заррача қизиқтирмас эди. Айниқса бугун, Токиога жўнаш истаги билан ёниб турганида бу унга жуда малол келарди. Денгиз атамаларининг инглизча луғатини қўлига оларкан, Ясукичи китобнинг атиги бир бетига кўз югуртириб чиқди ва шу заҳотиёқ киссасида бор-йўғи олтмиш сэн борлиги ҳақидаги нохуш хаёлларга чўмди...

Соат ўн бир яримда ўқитувчилар хонасида овозлар тинади. Ўн нафар муаллим дарсларга кириб кетишади, хонада Авано-сан ёлғиз қолади. У қаршидаги стол ортида... аниқроғи, унинг столини Ясукичининг столдан ажратиб турадиган ўхшовсиз китоб жавони панасида кўринмайди. Оқ девор фониди трубкадан чиқётган тутунгина вақти-вақти билан юқорига шошилмай кўтарилади ва Авано-сан шу ерда эканлигини билдириб туради. Дераза ортида ҳам сокинлик ҳукм суради. Булутли осмонга қадар бўй чўзган, янги чиққан барглари билан қопланган дарахтларнинг учлари, улар ортида мактабнинг кулранг биноси, ундан-да нарироқда кўрфаз суви ястаниб ётибди — буларнинг бари зерикарли сукунат оғушида...

Ясукичи сигарета ҳақида эслади. Шундагина илтифотсиз сотувчининг адабини беришга бериб, сигарета харид қилишни бутунлай унутгани маълум бўлди. Чекадиган нарса йўқлиги — бу ҳам фожа. Фожа?.. Балки фожа эмасдир? Ясукичининг азобларини очликдан ўлаётган, олтмиш сэн пулга бутун бир бойлик деб қарайдиган қашшоқнинг азоблари билан ҳеч бир солиштириб бўлмасди, албатта. Лекин Ясукичи худди қашшоқ каби, балки ундан-да кучлироқ азоб чекарди. Зеро у янада нафисроқ асаб тузилмасига эга эди. Қашшоқни қашшоқ деб аташ шарт эмас. Иқтидорли тилшунос Авано-сан Ван Гогнинг “Кунгабоқар”ига ҳам, Вольфнинг “Кўшиқ” асари-ю, ҳатто Верхарннинг урбанистик назмига ҳам мутлақ бефарқ қарайди. Авано-санни санъатдан мосуво қилиш кучукни кўкатдан маҳрум қилишдек гап. Ясукичини санъатдан айириш эса туяни кўкатдан маҳрум қилиш билан тенг. Олтмиш сэн миқдориди арзимас пул Хорикава Ясукичини маънавий очлик азобига гирифтор қилди. Авано Рэнтаро бунга бефарқ қараган бўлур эди.

— Хорикава-кун...

Ясукичи ёнига Авано-сан келганини илғамай қолди. Кекса муаллим яқин келишининг ҳайрон қоларлик ери йўқ эди. Ажабланарлиси шундаки, унинг сочсиз икки чаккасидан ҳам, қалин шишали кўзойнаги ортидаги кўзларидан ва калта мўйловларидан ҳам... тахминий гипербола қўлланиладиган бўлса, у ҳолда никотиндан ялтираб кетган трубкасидан ҳам ғайритабиий, чинакамига

¹Мацумото Хожё — Ёзувчи Мацуока Юзуру (1891-?) назарда тутилади.

²Ташқи кўриниш кишини алдайди (инг.)

ғўзал, аёл кишиники каби уялиш ҳиссини уқиш мумкин эди. Лол қолган Ясукичи ҳатто “Менда ишингиз бормиди?” деб ҳам сўрамади ва яқин турган, соддадил кекса муаллимга тикилди-қолди.

— Хорикава-кун, бу жуда кам, лекин... — Тортинаётганлигини табассум-ла беркитаркан, Авано-сан Ясукичига тўрт буклоғлиқ ўн иенлик пулни узатди: — Бу, албатта, кам, лекин Токиогача билет олиш учун етади.

Ясукичи ўзини йўқотиб қўйди. Рокфеллердан қарз олиш ҳақида кўпинча орзу қиларди. Лекин Авано-сандан қарз олиш — бунақаси тушига ҳам кирмаган эди. Устига-устак, боягина эрталаб қалам аҳлининг аянчли аҳволи тўғрисида сафсатабозлик қилгани ёдига тушди. Ясукичи қизариб кетди ва тутила-тутила Авано-саннинг таклифини рад эта бошлади:

— Йўқ, нималар деяпсиз, тўғриси, нон-чой пули... нон-чой пулига камхаржлигим рост, аммо... Токиога бориб келсам бас, ҳамма муаммони ҳал қиламан... қолаверса, пойтахтга бормасликка аҳд қилдим, шундай экан...

— Қўверинг, олинг, кам бўлса кўп ўрнида кўрарсиз.

— Ростдан ҳам керак эмас. Миннатдорман...

Авано-сан трубкани оғзидан олди ва иккиланганча тўртга букланган ўн иенлик пулга қаради. Тилла гардишли кўзойнак ортида яширинган нигоҳини кўтарганида эса кўзлари ҳали ҳам тортиниш ила табассум қилиб турганлиги маълум бўлди.

— Ўзингиз биласиз. Нима ҳам дердим... ишдан чалғитганим учун маъзур тутасиз.

Шундай дея Авано-сан, худди бировдан қарз сўраган-у, рад жавобини олган кишидай ўн иенлик пулни шоша-пиша чўнтагига солди ва жавон ортида яширинган, луғатлар ва маълумотномалар билан тўла иш столи томон ошиқди.

Орага чўккан жимлик сабаб, Ясукичи оромини бутунлай йўқотди. Терлаб-пишиб кетганидан чўнтагидаги никел соатини олди ва унинг қопқоғига қараб ундаги аксига термулганча қарай бошлади. Руҳий хотиржамликни йўқотганда ҳар гал кўзгуга қараш одати Ясукичида ўн йиллар бурун пайдо бўлган эди. Тўғри, соатнинг қопқоғидек кичкина доирачада аксланган юзи қалқиб турар, бурни эса ҳаддан ташқари катта бўлиб кўринарди. Хайриятки, унинг қалби аста-секин тинчланиши учун шу ҳам етарли бўлди. Айни вақтда у Авано-саннинг дўстона таклифини рад этганидан тобора кўпроқ афсуслана бошлади. Авано-санни унинг ўн иенини қайтариб бериш-бермасликлари умуман қизиқтирмас эди, лекин пуллар қанчалик хурсандчилик билан қабул қилиб олинишини ўйлаганда қалби завқ-шавққа тўларди, холос. Унинг таклифи рад этилганлиги ҳурматсизликдан бошқа нарса эмас эди. Бу ҳам етмагандек...

Кучли довулга дош бериш амри маҳол бўлгани каби, Ясукичи ҳам мана шу “бу ҳам етмагандек”ка чидаши қийинлигини ҳис қилди. Бу ҳам етмагандек, ёрдам сўралганидан сўнг мурувватни рад этиш бориб турган иродасизлик эмасми? Қарздорлик ҳис-туйғуси — унга тупурса ҳам бўлаверади. Энг асосийси, қўрқоқ деган ном олмаслик учун қўлидан келган ҳамма нарсани қилади. Яхши, у қарз олади... олди ҳам дейлик, — лекин маош тарқатиладиган йигирма саккизинчигача қарзини қайтара олмайди. У ўзининг келгусида ёзилажак асарлари учун бемалол бўнак олаверарди. Лекин Авано-сандан олинган қарзни икки ҳафтадан ортиқ муддат қайтармаслик — бу қашшоққа айланишдан ҳам ёмонроқ...

Ясукичи чамаси ўн дақиқа иккиланиб турди, кейин эса соатини чўнтагига солди ва ҳарбийча ғоз юриш қилиб Авано-саннинг столига яқинлашди. Кекса муаллим тамаки тутунига кўмилганча тамаки қутиси, кулдон, давоматни ҳисобга олиш дафтари, елим солинган идиш тартиб билан териб қўйилган стол ёнида одатдагидай алфозда Морис Лебланнинг детективини ўқиб ўтирар эди. Ясукичини кўриб, Авано-сан китобни суриб қўйди ва ҳойнаҳой дарслик бўйича қандайдир саволи бўлса керак, деган тахмин билан индамай унинг юзига боқди.

— Авано-сан! Ҳозиргина таклиф қилган пулингизни қарзга бериб турсангиз, илтимос. Мен яхшилаб ўйлаб кўрдим ва уни олишга аҳд қилдим.

Ясукичи бунга бир нафасда айтди. Авано-сан ўрнидан турганини, лекин ҳеч нима демаганини у гира-шира эслайди. Аммо унинг юз ифодаси қанақа эди — бунга Ясукичи сезмай қолган, ҳойнаҳой. Энди, орадан етти ёки саккиз йил ўтгач, у Авано-саннинг ўзининг юзига тегай-тегай деб турган баҳайбат ўнг

қўлини эслайди, холос. Кекса муаллим тортиниб, қалтироқ бармоқлари билан (иккинчи бармоғидаги тирноғи никотиндан сап-сарик бўлиб кетган) унга тўрт буклоғлиқ ўн иенлик пулни узатаётгани ҳали-ҳамон ёдида...

Ясукичи Авано-саннинг пулини индин, душанба куни қайтаришга қатъий аҳд қилди. Аниқлик киритайлик: айнан ўша ўн иенлик пулни. Лекин унинг хаёлида заррача эгри фикр йўқ эди. Янги бўнак олиш умиди пучга чиққан ҳамда ота-онаси ва ака-укалари билан уришиб қолганидан сўн энди у Токиога борган тақдирда ҳам пул топа олмаслиги аён эди. Демак, қарзни қайтариш учун у мана шу ўн иенлик пулни сақлаб қўйиши керак. Бу пулни сақлаб қўйиш учун эса... Иккинчи класс вагонининг ним қоронғи бурчагида поезд жўнашини билдирувчи гудокни кутаркан, Ясукичи чўнтагидаги майда пул — арзимас олтмиш сэн билан ёнма-ён турган ўн иенлик пул ҳақида эрталабқидан ҳам кўпроқ ўйлар эди.

Эрталабқидан ҳам кўпроқ, лекин ундан ҳам маъюсроқ эмас. Эрталаб у пули йўқлиги боис азоб чеканди, холос. Ҳозир эса шу билан бирга ўн иенни қайтариб бериш мажбурияти билан боғлиқ ахлоқий азобни ҳам ҳис қиларди. Ахлоқий?.. Ясукичи истар-истамас юзи тиришди. Йўқ, ҳеч қанақа ахлоқий эмас. У Авано-саннинг назарида ўз ор-номусини йўқотмоқчи эмас, холос. Обрў-эътиборини сақлаб қолишнинг яқкаю ягона йўли қарзга олинган пулни қайтариб беришдир. Агар Авано-сан ҳам санъатни ёки ҳеч бўлмаганда адабиётни ёқтирганида эди, ёзувчи Хорикава Ясукичи ажойиб асар яратган ва ўз обрў-эътиборини сақлаб қолишга ҳаракат қилган бўлур эди. Ёхуд агар Авано-сан ҳаммамиз каби оддий тилшунос бўлганида эди, муаллим Хорикава Ясукичи ўзининг ҳаммага маълум лингвистик тайёргарлигини намойиш қилган ва обрў-эътиборини сақлаб қолиши мумкин бўлган бўлур эди. Лекин санъатга мулақо бефарқ қарайдиган даҳо тилшунос Авано-сан ҳақида гап кетганда бу усулларнинг ҳеч бири қўл келмасди. Хулласи калом, хоҳлайсанми-йўқми, Ясукичи тарбия кўрган оддий инсонлардек ўзининг ор-номусини сақлаб қолиши, яъни қарзга олинган пулни қайтариши лозим эди. Ор-номусни сақлаб қолиш учунгина ўзининг бошига шунча ташвиш ортириш, шунча қийинчиликка чидаш бир оз эриш туюлар балки. Бироқ Ясукичи қандайдир тушунтириб бўлмас сабаб боис умуман ор-номусини сақлаб қолишни эмас, балки айнан Авано-сан — мана шу кекса, олижаноб, тилла гардишли кўзойнак тақиб юрувчи, бир оз букчайган одам олдида ор-номусини сақлаб қолишни истар эди...

Поезд қўзғалди. Қора булут қоплаган осмонни кесиб тушаётган ёмғир мовий-зангори денгизда ҳаракатсиз қотган ҳарбий кемаларни оқиш парда билан қоплади. Тушуниб бўлмас энгиллик туюркан, Ясукичи йўловчилар унча кўп эмаслигидан кўнгли кўтарилди ва хузур қилганча диванга оёғини узатди. Хонго¹даги бир журнал унинг ёдига тушди. Бор-йўғи бир ой аввал ўша ердан ҳамкорлик қилиш ҳақида узундан-узоқ хат олганди. Бироқ бу журнални ўлғудай ёмон кўргани учун уларнинг таклифини жавобсиз қолдирди. Бундай журналга асарларингни сотиш ўз қизингни фоҳишахонага топшириш билан баравар. Лекин энди у бўнак олиш мумкин бўлган ҳамма жойдан пул олиб бўлган, фақат ўша журнал қолганди. Ҳеч бўлмаганда бир озгина пул топа олганда эди...

Поезд туннелдан туннелга шўнғир, ёруғлик билан қоронғулик алмашинувини кузатаётган Ясукичи энг кичкина бўнак ҳам унга қанчалик хуш кайфият ато этиши мумкинлигини тасаввур этарди. Санъат кишисининг қувончи тасодифга боғлиқ. Шундай тасодифдан фойдаланишнинг айбли ери йўқ. Бугун шундай тасодиф — икки-ю ўттизда Токиога етказадиган экспресс. Бўнак олиш учун авваламбор Токиогача етиб бориш керак. Агарда эллик ёки жиллакурса ўттиз иен топа олганидами, унда кечқурун Хасэ ва Отомо билан бирга овқатланиши мумкин бўларди. Фрейлейн Мёллендорфнинг концертига тушса ҳам бўларди. Мато, мўйқалам ва мойбўёқ сотиб олиш ҳам мумкин эди. Эҳ, қани эди... Ўн иенлик пулни сақлаб қолиш учун шунчалик куч-ғайрат сарфлаши шартмикин-а? Бўнак олишнинг иложи бўлмай қолса-чи? Зори бор, зўри йўқ, унда нима қилиш лозимлиги ҳақида ўйлаб кўради. Чиндан ҳам, нима сабабдан у Авано

¹Х о н г о — Токиодаги мавзе.

Рэнтаронинг назарида ор-номусини сақлаб қолишга зўр бериб ҳаракат қиляпти ўзи? Авано-сан олиҳиммат инсон, шекилли. Лекин шахсан Ясукичининг тақдири, унинг юрагида ёнаётган санъат оташига Авано-саннинг умуман тааллуқли жойи йўқ. Ўша бегона одамни деб шундай имкониятдан фойдаланмаслик... Эҳ, бундай мантиқ хавф-хатардан холи эмас!

Ясукичи сапчиб тушди ва бирдан диванга ўтириб олди. Туннелдан чиққан поезд ўзидан паға-паға тутун чиқараркан, ёмғирдан ҳўл бўлган, шамолда шитирлаётган яшил мискант билан қопланган дара бўйлаб гамгин елиб борарди...

Бу эртасига, якшанба куни кечга томон содир бўлди. Ясукичи ўз хонасидаги эски, тўқилган стулда ўтирар ва сигаретасига шошилмай олов тутарди. Унинг қалби анчадан буён ҳис қилмаган қониқиш билан лиммо-лим тўла эди. Бу бежиз эмасди. Биринчидан, у ўн иенлик пулни сақлаб қола олди. Иккинчидан, нашриётлардан биридан ҳозиргина келган хат ичига беш юз нусхадаги китоби учун ҳар бир нусхасига эллик сэн ҳисобидан қалам ҳақи солинган экан. Учинчидан, энг қутилмагани ҳам айнан шу воқеа эди, — шундай қилиб, учинчидан, хонадон соҳибаси унга кечлик овқатга пиширилган хонбалиқ келтирди!

Ёзнинг кечки офтоби ўз нурларини арақи¹ устидан осилиб турган олча шохларига сочарди. Ҳар ер-ҳар ерига мевалар тўқилган боғдаги тупроққа ҳам сочарди. Саржа шим кийиб олган Ясукичининг тиззалари устида ётган ўн иенлик пулга-да, сочарди. Кечки офтоб нурлари билан йўғрилган буклоглиқ пулга у диққат билан тикилиб қолди. Кулранг ўн иенлик пул ва унга туширилган виньеткалар ҳамда ўн олти гулбаргли хризантема² бетакрор эди. Тухумсимон доира ичидаги кишининг портрети ҳам ёқимли эди: юзи бефаҳмнамо бўлса-да, лекин аввал у ўйлаганидек беадаб эмасди асло. Пулнинг кўкиш-жигарранг ва гоят нафис орқа тарафи янада гўзалроқ кўринди унинг кўзига. Қўлма-қўл юравериб уриниб қолмаганида эди, рамкага ўрнатиб завқланса ҳам бўларди. Лекин у нафақат қўлма-қўл юрган. Йирик 10 рақами устида бўёқ билан майда қилиб битилган аллақандай ёзув бор. Ясукичи пулни икки бармоғи билан олди ва ўқиди: “”Ясуке”³га ўтиб келсаммикин-а?”

Ясукичи пулни яна тиззасига қўйди. Кейин эса сигарета тутунини юқорига, боғ узра таралаётган кечки офтоб нурлари тарафга чиқарди. Ўн иенлик бу пулга қараб ёзув муаллифи суши ейиш учун бориш фикри билангина чекланиб қўяқолган бўлса ажаб эмас. Лекин ҳад-худудсиз оламда мана шундай ўн иенлик пулни деб қанчалик фожиали воқеалар юз бермоқда! Қолаверса, ўзи ҳам куни кеча шу қоғоз пул учун жонини фидо қилишга тайёр эди. Лекин ҳаммаси қўнғилдагидай бўлди. Нима бўлганда ҳам у Авано-сан олдида ўз ор-номусини сақлаб қола билди. Беш юз нусха китоби учун олган қалам ҳақи эса майда-чуйда харажатларига яраб туради!

— “Ясуке”га ўтиб келсаммикин-а? — шивирлайди Ясукичи ва ўн иенлик пулга гўёки куни кеча ўзи ошиб ўтган Альп тоғларига Наполеон боққанидек тикилиб қарайди.

Русчадан
Абдувоҳид УМР
таржималари.

¹А р а қ и — карниз.

²Хризантема гули япон император оиласининг тимсоли ҳисобланади (тарж.).

³“Я с у к э” — сушиси билан машҳур рестораннинг номи.

Мухтор ШОХОНОВ

Адашган тараққиёт ёки Қайирхоннинг эълон қилинмаган фармони

Достон-икрорнома

VIII

Менда икки Америка яшайди –
Юксак ва тубан.
Марк Твен, Хемингуэй,
Жефферсон ва Вашингтон ҳамда
Унутилаёзган Лонгфелло
Америкаси бу;
Эзгу ёруғликка чорлар доим ва
Башар тафаккурин ҳайратга солгай
Космик зафарларга ёр бу мамлакат.
Ҳаёсизликлар ва қароқчиликлар
Тўлиб-тошган
Америка ҳам бор,
Ўн икки миллион банги яшайди
Бу мамлакатда.
Ё раббий,
Бу аҳоли уч Қирғизистон
Ва ёки жаҳонни лол қилган
Ўн иккита Чеченистонга –
Тенгдир!

Ким ўйлабди –
Маънавиятни
Писанд қилмайдиган,
менсимайдиган
Нақлиёт асрининг бундоқ жунбиши
“Ҳадя этади” деб
Шунча разолат!

Қадим Шарқнинг содда навниҳоллари
Англамасдан наслин улуғворлигин,
Худди тундаги кўршапалак каби –
Ғарбга талпинмоқда зўр ҳавас билан.

Бироқ юртдошлари буюк Манаснинг –
Академик Какаев, Раҳмоналиев
Ҳамда Кекилбоев – қозоқ адиби,
Аринов ва Қулмуҳаммад – қозоқ олимлари
Уқдирарларки,
Хусусан Шарқ мудом асраб турибди
Қадим усулларин қалб тарбиясин,
Лекин мушкуллашиб борар тобора

Давоми. Боши ўтган сонда.

Бошқалар агар,
Кўтарила билмас жаҳон саҳнига –
Буюк бўлолмайди
Бу миллат асло”.

Ҳа, гуржилар тўғри қиларлар
Қизларга сеп қилиб Шота китобин.
Қирғизлар нимани ютқаздилар
Манасни – сеп қилса,
Навоийни – ўзбеклар эса,
Қозоқлар – Абайни,
Низомийни – озарбайжонлар,
Испанлар – Дон Кихотни,
Пушкинни – ўрислар
Қизларга сеп қилиб қўшсалар,
Нимани ютқазарлар?!

XI

Кўрқмаслигимиз керак зинҳор
Асл қадриятларга сизинмоқликдан.
Энг тўғри йўл бу, шубҳасиз.
Бироқ ҳукмдорлар эса жийирар бурнин
Маънавият доҳийларига.
Нариги қиргоғида оқсоч Каспийнинг
Озарбайжон президенти Ҳайдар Алиев
Самад Вурғун таваллуд тўйида
Ажойиб маъруза қилди қоғозсиз –
Шеърларин ёд ўқиб
Улуғ шоирнинг.
Яширмайман, йўғрилдим эзгу ҳайратга,
Ҳолбуки, у ҳақда шу дамга қадар
Бошқа тасаввурда
Юрар эдим мен.

Кечкурун унинг қароргоҳида
Расул Ҳамзатов иккимиз
Гўзал даврасида дўстларимизнинг –
Анор, Пўлат Булбул ўғли, Элчинлар билан
Оз эмас, кўп эмас –
Ўлтирибмиз тунги соат
Нақ учга қадар.
Мен Президентга дедим:
– Сизни севар экан юртдошларингиз,
Бари олқишлади оёққа қалқиб.
– Ҳалқимиз кимларни олқишламади? –
Деди у, руҳини маъюслик чулғаб. –
Бу менинг мамлакат рулини тутиб,
Дарғалик қилишим иккинчи бора.
Тўғрироғи, янги сиёсий арбоб
Сифатида қайта туғилишим бу.
Бўлиб узоқ йиллар давлат бошида,
Зарра камтарликсиз айта оламан –
Кўпларни оёққа турғиздим, бот-бот
Улар ўқирдилар менга ҳамд-сано.
Лекин қувғиндалик пайтимда эса –
Қисматимнинг чигал сўқмоқларида
Кўплар ўзларини четга олдилар,

– Бунга худо шоҳид,
Ҳа, худди шундоқ
Бўлган эди, – деди Дўғабош.

– Эшитдимки, орадан
Шунча йиллар ўтса ҳамки,
Сен бирор марта
Зиёрат қилмабсан дўстинг қабрини
Ва бунинг устига, унинг беваси –
Қазо қилганида
Ҳатто таъзия билдирмабсан ҳам;
Унинг болаларин ҳоли не кечди,
Шу чоққача хабар олмабсан зинҳор.

Дўғабошнинг юзи қизарди бирдан
Ўзи босиб турган алвон гиламдек:
– Ҳа... турли юмушлар билан... айбдорман...
– Бошқа бир сабаб-ла чорловдим сени, –
Давом этди хон, –
Вазирларим ёлғиз сени
Лашкарбошиликка тавсия қилдилар...

Дўғабош чеҳраси ёришди алҳол
Ой каби, туманнинг бағридан чиққан:
– Ташаккур, хоқоним, минг бор ташаккур,
Умрим сўнги қадар қулингиз бўлгум,
Тоабад оқларман ишончингизни!

– Ишонмасман сенга минбаъд мен эса, –
Зарда билан илкис жавоб қилди хон.
– Ахир, нақд ўлимдан қутқариб қолган
Дўстинг руҳига сен қилдинг хиёнат.
Жангчи бўлсанг ҳамки –
Чаптаст, жангари,
Инсон сифатида мутлақ тубансан...

Ожиз гулдиреди шунда Дўғабош:
– Дўстлик бу – туйғудир қалб тубидаги,
Ҳар кимнинг раъйидир – қандоқ кечса у...

– Йўқ, мен тан олмасман бу мантиқни ҳеч, –
Эътироз қилди хон. – Зероки дўстлик –
Шахсий иш,
Умумга дахлдор гарчи.
Дўстлик – ноёб хислат,
Тангри инъоми,
У билан ўлчанар инсонлик номи:
Ким унда заифдир –
Ожиз ҳар ишда.
Сен сотдинг бемалол дўстингни,
Билсанг,
Бу тубан кетишинг – шунчаки эмас,
Давлат миқёсида хиёнат,
Зеро
Ким сенга инонур,
берур кафолат –
Эрта бошқани ҳам сотиб кетмас деб?
Агар ўрганмасак бизлар ўзаро
Меҳру оқибатга,

Мардоналикка,
 Бегумон —
 Мамлакат ва умуммиллат
 Миқёсида мутлақ ютқазажакмиз!
 Мен тонгдан барчага эълон қилурман
 Янги фармонимни ушбу мазмунда:
 Ким дўстликда агар бўлса мунофиқ.
 Ҳаргиз урар бўлса ўз шаънин тубан,
 Барҳаёт аждодлар буюк руҳига
 Суянмаса агар ҳар ишда минбаъд,
 Қадим эзгуликлар сарчашмасига
 Туташмаган бўлса томири агар,
 Агар садоқату меҳр-оқибатнинг
 Чўққилари томон талпинмаса ҳеч,
 Ундайин шахснинг
 Ҳаққи йўқ сира —
 Одамлар устидан этмоққа ҳукм,
 Айниқса, давлатни бошқармоқликка.

Оҳ, бу не надомат,
 Бу не кўргилик...
 Эртанги кун тонгдан бошланди уруш.
 Бадкор Чингизхоннинг мўр-малах қавми
 Қальани қуршади ҳамма томондан.
 Оқсоч тарих битди солномасига:
 Яшнаган воҳанинг гултожи бўлган
 Ва дунёнинг энг бой қутубхонасин
 Ўзида мужассам айлаган Ўтрор —
 Қамалда олти ой турди мардона.
 Бутун қонли йўли буйлаб Чингизхон
 Бундоқ қаршиликни кўрмаганди ҳеч.
 Кам улусли мўъжаз
 Ушбу шаҳарнинг
 Қўрсатган бемисл жасоратидан
 Ёвнинг иззат-нафси ҳақоратланиб
 Ғазабга миндики шундоқ у разил,
 Қальанинг жамики эркакларини —
 Чақалоқдан ҳасса тутган чол қадар
 Қиличдан ўтказди қилмайин шафқат,
 То давом этмасин
 Бу мағрур насл...
 Ўлими олдидан
 Жўмард Қайирхон
 Чингизхоннинг гашин келтириб қаттиқ,
 Ўзининг букилмас, метин руҳи-ла
 Ўкинди биргина армони — ёлғиз
 Рўёбга чиқмаган армони ҳаққи;
 Тахту лавозимга ишчанлик эмас,
 Балки энг инсоний юксак хислатга —
 Қараб танламоқлик ҳақдаги сўнги
 Фармони хусусда қилди пушаймон.
 Бунда дўстликдаги қасам-садоқат
 Синовдан ўтажак биринчи галда....
 Кезганман юз бора
 Хароба Ўтрор —
 Кунпаякун бўлган мағрур қальани.
 Истар эдимки мен,
 Асрлар оша
 Қумларнинг бағридан бизга тикилган
 Улуғ аждодимнинг —

Мард Қайирхоннинг
Рўёбга чиқмаган
Мазкур армони
Кимнингдир юрагин ёндирса қайта.

XIII

Мен буюк
Россия оқсоқоли
Академик Лихачев кундалигидан
Ўқиган эдимки,
Антарктидада
Мовий изгиринлар жунбишга кириб,
Аёз тирик жонни куйдирар палла —
Давра қуриб олар экан пингвинлар
Мурғак, кичикларни олиб ўртага,
Ундан каттароқлар — улар ортидан,
Кейинги ҳалқада — бўйдорроқлари,
Давранинг гирдига тўдабоши ва
Энг қари пингвинлар турур экан қурч.
Ва улар беминнат берарканлар жон,
Насллари яшаб қолсин-чун омон.
Бизга ҳам вақт етди
Жабрдийда, хоксор маънавиятни
Фидойи ва кекса пингвинлар каби
Ҳимоя қилмоққа изгиринлардан.
Йўқса,
Кечирмайди ҳеч биримизни
XXI аср!

*Қозоқчадан
Мирнўлат МИРЗО
таржимаси.*

Хусайн Ниҳол ОТСИЗ

Кўкбўриларнинг тирилиши

Роман

ДАЛИ ЭРСЕГУН

Тачам яхши бир ўтачига¹ учраб, яраларига малҳам қўйдириб боғлаттиргач, Билга Тўнюкқуқ раҳбарлигида Элтариш Қоғон хузурига чиқди ва элчилик юмушларини бажарди. Тўққизўғизлар ва қитайлар ҳақида бутун билганларини унга сўйлаб берди. Кейин отаси Урунгу билан кўришди, Ойхонимнинг саломини айтди. Сўнгра ўз чодирига йўналиб, уй ичидагилар билан кўришди. Чарчоғини чиқариш ва куч тўплаш учун тўшакка чўзилди. Аммо хотини ва болалари билан ҳали бир оғиз ҳам гаплашмасидан олдин, чодир эшиги шиддат билан очилиб, Дали Эрсегун бўрондек ёпирилиб кириб келди.

Юзбоши Ўрпаннинг катта ўғли Эрсегун ўн уч-ўн тўрт ёшда эса-да, ўн еттига етган ёшлардек йирик, тўлғун бола эди. Буваси Буғу Алпнинг жасорат ва қуввати унга мерос бўлиб ўтганди. Чўчиш нималигини билмаган бу бола ботирликда ота-бувасидан ҳам ўтиб кетгани учун кўктурклар орасида Дали Эрсегун дея атала бошланди. У тоғлардаги бўрилар ва айиқлар билан олишар, отини учурумларга тикка ҳайдаб, жарликлардан олакийик овларди; бир ўзи Чинга, Қитайга бориб, ўлжа мол келтирарди; учраган йигит билан кураш тушар, енгмоққа тўймасди, енгиллишни эса ҳеч ўзига сингдиrolмасди.

У чодирга кирибоқ Тачамнинг ёнига чўкди, чордона куриб ўтириб олгач:

— Отамни ўлдирган хотинни кўрибсен, шундайми?.. — дея сўради.

Тачам нима учундир Дали Эрсегунни жуда яхши кўрарди. Кулумсаганича:

— Кўрдим, — дея жавоб берди.

Ботир бола тўлиб-тошиб сўзлай бошлади:

— Сенинг отангни яралаган, менинг отамни ўлдирган ўша хотиндан ўч олувга борамен! Яшар ерини менга англа!..

— Эрсегун! — деди Тачам. — Сўзларинг тўғри. Бироқ Ойхоним қоғон қизидур, бунинг устига, у юрти, эли билан Элтариш Қоғонга бош эгиб, унинг буйруғига кирмишдур. Биз тўққизўғизларни енгдик, ер бирлан бир эттик. Тагин нимасидан ўч олурсен?

Дали Эрсегуннинг уруш ва яраш қонунлари, анъанаси тўғрисида сўз эшитадиган ҳоли йўқ эди. У ўз истагида туриб олди ва:

— Сен менга унинг турган ерини билдир, етади, у ёғига аралашма!.. — деди.

Тачам уни ўз фикридан воз кечдиришга интилди ва шундай деди:

— Мен сенга турган ерини сўйласам-да, топиб боролмассен. Ойхонимнинг элчиси ўлароқ Элтариш Қоғон чодирига кирган чоғимда Билга Тўнюкқуқ тўғри бир сўзни сўйлади: “Тўққизўғизлар турган ерларини ўзгартиб, изларини йўқотиш учун Тачамни тутқундан бўшатмишлар”, деди. Билга Тўнюкқуқ янглишмас. Сен уларни тополмассен. Тўққизўғизлар энди буюк бир эл эмасдир, озайди, кичрайди, катта чўлда уларни топиш қийин. Бари ўттиз чодир чиқар-чиқмас киши қолди...

¹Ўтачи — табиб (тарж.).
Давоми. Боши ўтган сонда.

Аммо Тачамнинг бу сўзу ўгитлари унга кор қилмади. Эрсегунга тўққизўғузлар турган ерни тавсифлаши биланоқ, тентак бола эшитдию кетди. Ун кунлик озигини отига ортиб, ўқ-ёйини, садоги ва қиличини олиб, йўлга тушди.

Эрсегун отини қичаб бораркан, кўзлари уфқни кузатарди. Кечалари ҳам йўл юрди. Ора-сира оти бўйнига бош қўйганича бир оз мудраб оларди. Кунда икки бор отига тин бериб, яна йўлда давом этди.

Ниҳоят, тўққизўғузлар изини топди. Бир тонгда от чоптириб бораркан, уфқда чодирлар кўзга ташланди, булар Ойхонимники эканлиги шубҳасиз эди. Тачам ўттиз чодир деганди. Эрсегун элликта чодирни санади. Демак, кўпайишибди. Овулда қандайдир тараддуд борлиги сезиларди. Ҳарҳолда бу ерлардан узоқлашмоқ исташарди. Тентак бола кеча-кундуз демасдан от учиргани беҳуда кетмаганидан суюниб, отига қамчи урди. Бир киши бўлгани учун тўққизўғузлар унга эътибор ҳам беришмади.

Овулга етиб, отидан тушди. Биринчи учраган кишига:

— Ойхонимни кўргани келдим, — деди.

Тўққизўғиз ундан:

— Кимсен? — дея сўради.

— Кўктуркмен. Мени Эрсегун бек дерлар. Чопуқ қимирла! Ойхонимга айтар сўзим бор! — деди.

Тўққизўғиз қаршисидагининг кўктурк эканлигини эшитибоқ шубҳали кўзлари билан уни бошдан-оёқ кузатди, сўнгра узоқлашиб, бир оз ўтгач, юзбоши Қатир Бага билан қайтди. Юзбоши ундан:

— Ойхонимга не сўзинг бор? — дея сўради.

— Буни ёлғиз унинг ўзига сўйлармен. Сен мени унинг ёнига элтишни ўйла, — деди Эрсегун.

Тўққизўғиз беги: “Бир оз кут!” деди-да, нари кетди. У ёқ-бу ёққа кириб чиқиб, яна Эрсегуннинг ёнига келди ва:

— Ортимдан юр! — деди. — Ойхоним чодирига кирурсен.

Юзбоши олдинда, Эрсегун кейинда чодирга киришди, иккиси ҳам ерга тиз уриб, Ойхонимга салом беришди. Хоқон қизининг икки ёнида Қуни Сенгун билан Тўнгра Сом турарди.

Эрсегун оёққа қалқибоқ хоқон қизининг юзига қараркан, шу ондаёқ ҳайратдан ўзини йўқотаёзди. Бу ҳайронлик қизнинг гўзаллигидан ва бу гўзалликни тўлдирган Ойхоним юзидаги сўғишчилик кўринишидан туғилганди.

— Юртимизга хуш келдинг, Эрсегун бек! — деди хоқон қизи. — Менга не демоқ истарсен?

Ҳануз бола бўлса-да, бу товушнинг акси садоси Эрсегун кўнглини қалқитиб жаранглади. Нима дейишини унутди. Чодирни бир муддат жимжитлик қоплади.

Ойхоним бу ўн олти-ўн етти ёшлардаги кўктурк бек эса-да, элчи бўлиб келмаганини аниқ биларди. Нега жим қолганини эса ўйлаб, тагига етолмаётганди. Ниҳоят, кулумсаганича:

— Менга айтадиган сўзингни сўйлармисен, кўктурк беги? — дея сўради.

Эрсегун ўзига келиб олди.

— Мен сен ўлдирган юзбоши Ўрпаннинг ўглимен! — дея жавоб берди. Ўртага совуқ бир жимлик чўкди. Шунга қарамасдан, хоқон қизининг юзида ҳеч бир ўзгариш сезилмади. Ҳар қандай кўнгилни эритворадиган ёқимли товушида:

— Яхши. Бошқа не истарсен? — деди.

Дали Эрсегун қизиб кетди.

— Сендан отамнинг ўчини олгали келдим! — дея бақирди.

Айни чоғда Қуни Сенгун ва Тўнгра Сом қиличларига қўл чўздилар, юзбоши Қатир Бага эса ерга тиз уриб, сўз сўради.

Ойхоним ҳеч нарса бўлмагандай хотиржам эди.

— Сўйла, Қатир Бага, — дея буюрди.

Юзбоши ўпкаланганича:

— Буюрсанг, мен шу болага чодир ташида бир ўгит бериб қўйсам, — деди.

Шунда Дали Эрсегуннинг гуриллаган товуши янгради:

— Сен-да улушингни олурсен! Олдин отамнинг ўчини олайн, бошқаси кулай!

Ойхоним Эрсегундан:

— Мен бирла урушмоқми истарсен? — дея сўради.

— Истармен!

— Сен бир боладирсен!

— Сен-да хотундирсен!

Ойхоним ўрнидан турди.

— Яхши. Урушурмиз. Ташқарида мени кут! — дея буюрди.

Эрсегун ташқарига чиқаркан, Қуни Сенгун ерга тиз уриб:

— Ойхоним! Бекларинг тирик туриб, сен шу дали бирлан урушурмисен? — дея сўради.

— Кўктурклар бизни кичик кўра бошламиш. Бу янглиш тушунчани уларнинг бошидан чиқариб ташламоқ керак...

Ойхоним шуларни сўзларкан, бўркини бошидан олиб, дубулғасини кийди ва қиличини тақди. Ортида уч бек билан чодирдан ташқарига чиқди.

Олишув чодир қаршисидаги кенг майдонда ўтказиладиган бўлди. Эллик чодирдаги бор одам йиғилиб келди. Ойхоним Эрсегун бекка беш-олти одим яқинлашиб, қиличини қинидан сугурди. Эрсегун ҳам шундай қилди ва ерга тиз уриб, хоқон қизининг иззатини жойига қўйиб, салом берди. Қуни Сенгун уч бор қарсак уриб, олишувни бошлашга белги берди. Кўктурк бек бола, ўлжасига ташланган лочиндай, шу ондаёқ Ойхонимга қилич урди.

Одамлар ҳурмат билан, товуш чиқармасдан сўғишувни кузатишарди. Кимнинг голиб бўлиши ҳали номаълум бу олишув чўзилгандан чўзилиб борарди. Ёш кўктурк бегининг шиддатли ва қутилмаган ҳамлаларига Ойхоним совуққонлик ва ҳисоб билан жавоб қайтарар, ҳужум ҳар икки тарафдан тенг бўлаётгани учун гоҳ бири олдинга, бири ортга одим отмоқда, бу давомли такрорланмоқда эди. Бир пайт тўққизўғизлар гувиллаб юборишди. Ойхонимнинг юзида ингичка, қон сизаётган ярали чизиқ пайдо бўлганди. Ҳаммани кучли ҳаяжон қоплаганди, ҳатто нафас олмаётгандай жимиб қолганди. Ойхоним яқиндан қилич урар, шунинг учун тинимсиз ёғийсига ёвуқлашарди, Эрсегун ҳам сигирни иккига бўлиб юборадиган зарбаси билан ҳужумни сусайтирмасликка тиришарди.

Хоқон қизи ёш кўктурк бегини ўз чегарасидан энг чеккага суриб борганида, қиличларнинг шиқирлашидан бошқа товуш эшитилмаётган бир чоғда бирданга Дали Эрсегун довдиради ва сўлга икки одим отганича олдинга қараб букилиб, сўнгра ерга чўзилиб қолди. Кўпчилик олдинига бу кўктурк ҳийла қилипти деб ўйлашди, кейин, унинг кўксига босган қўлининг қонга буланганини кўришгач, барча унинг яраланиб йиқилганини англашди ва кўксиларини тўлдириб роҳат нафас олишди. Ойхоним олишувда голиб чиққанди.

Хоқон қизи ёғийсининг тепасида туриб, унга бошдан-оёқ кўз солди. Эрсегун қиличини ташламасдан, чап қўлини кўксидаги ярасига босиб, изтироб чекканича, индамасдан Ойхонимга қараб ётарди. Хоқон қизи юзбоши Қатир Багага ўтирилди ва:

— Ярасин боғлатингиз! — дея буюрди-да, ўз чодирига қараб юрди ва ерга тиз уриб, ўзини улуғлаётган тўққизўғизларнинг севинчлари, қутловлари орасида ичкарига кирди.

КЎНГИЛ ТУТҚУНЛИГИ

Эрсегун бир ҳафтада ўзига келди. Ўрнидан туриб, юра бошлади. Хоқон қизининг буйруғига кўра унга жуда яхши қарашганди, тезроқ кучга кирсин дея қимиз ҳам беришганди. Ёш кўктурк оёққа туриши биланоқ тўққизўғуз овулида қандайдир тараддуд сезилди. Эрсегун ҳар қуни ўзидан хабар оладиган Қатир Бага келганида, нима бўлаётганини сўраганида, у “кўчурмиз” деди. Унинг ҳамон ўзига саволи боқаетганини кўрган юзбоши:

— Сен-да бизим-ла кетурсен, Ойхонимнинг буйруғи шу, — дея қўшиб қўйди.

Дали Эрсегун ҳам тутқун, ҳам кучсиз эди. Бунга эътироз қиладиган ҳоли, бош кўтаришга кучи йўқ. Индамади.

Тўққизўғузлар бир ҳафтада яна кўпайишиб, етмиш чодир бўлишганди. Демак, тоғу тошга қочиб, ўзини сақлаганлар энди Ойхоним ёнига келиб тўпланишмоқда. Ҳолбуки, тўққизўғузлар Туғла дарёси бўйидаги урушдан ва

Баз Қоғон ўлимидан сўнгра Элтариш Қоғонга бош эгиб, сифинишганди. Ойхоним атрофида йиғилаётганлар сўзидан қайтган осийлардир. Булар Элтариш Қоғонга Тачамни элчи қилиб йўллаб, тобе бўлганларини билдирган ҳолда эндиликда секин-секин бу ерда тўпланишмоқда.

Овулдагилар кўзғолиб, кунботарга қараб йўлга чиққан пайтда Эрсегун ҳам отини минган, улар билан бирга борарди. Унинг қурол-яроғи олиб қўйилган, юзбоши Қатир Баға эса ёнидан айрилмасди. Дали Эрсегуннинг фикри-ёди қочишда. Отнинг йўргалашига чидай оладиган ҳоли бўлсайди, булар орасида бир он ҳам қолмасди. Ортидан ўқ отиб, булар бир нарсага эришолмасди, аммо, тўғриси, ўзида от чоптирадиган куч йўқ эди. Фақат шу фурсатни ҳам беҳуда ўтказмаслик учун тўққизўғузларни бирма-бир санади, отларига, қурол-яроғларига, сигир ва қўйларига яширинча, эринмасдан кўз солди. Етмиш чодирли овул тўрт юз киши эди. Бунинг саксонтаси сўғушчи эркаклар. Барчанинг оти бор. Фақат сигир-қўйлари жуда оз. Қизиқ, шу хотинлар орасида ҳам Ойхонимга ўхшаган уста урушчилари бормикан? Шуларни ўйларкан, Эрсегуннинг ичи бадтар эзиларди, газабу алами қайнаб-тошарди. У бир хотин зотидан енгилганди. Шунинг эслаши биланоқ бек қутуриб кетай дерди. Отасини ўқлаб ўлдирган қиз унинг ўзини ҳам қилич солиб яралаганди. Энди Ойхонимдан ўч олишни ўйлаш ҳам Эрсегунга оғир келарди. Ненинг ҳам ўчини олсин? Енгилганининг эмасми? Бир қиздан енгилди-я. Не ёзик! Ортиқ кўктурклар олдига борадиган юзи ҳам қолмади...

Тин олиш ёки тунаш учун тўхтаганларида Ойхоним уни ҳам ўз чодирига чорларди, баъзан Қуни Сенгун, Тўнгра Сом ва Қатир Бағалар билан биргаликда емак ейишарди. Қоғон қизи унга жуда яхши муносабат кўрсатмоқда. Бундайин учрашувлар ва емаклар пайтида Эрсегун бир нарсанинг фарқига борди. Ойхоним кишининг ақли етмас даражада гўзал эди. У билан сўзлашганида, бошқа ҳар не эсидан кўтариларди. Олдинлари бунинг сабабини кўнглидаги киннинг кучлилигидан деб ўйлади, бироқ кейинчалик унга кўнгили олдириганини фаҳмлади. Ҳай, ўт тушкур кўнгили!.. Хоқон қизи бўлса-да, дунё гўзали эса-да, унга боғланадиган пайтми?..

Дали Эрсегун ўша қишни тўққизўғузлар ёнида ўтказди. Кўп қор тушганидан бутун кечит-йўллар беркилганди. Шундай бўлса-да, тўққизўғузлар ҳамон онда-сонда келиб, овулга қўшилмоқда. Энди юз чодир бўлишиди. Ҳатто тўпланишиб, черик таълимларини ҳам ўтказишмоқда. Юзбоши Қатир Баға қора қишда баъзан юз йигирма кишини черикликка ўргатмоқда. Эрсегунни ҳам ҳеч ёлғиз қўйишмайди. У Ойхонимнинг меҳмони сифатида овулда юрган эса-да, аслида тутқундан бошқа бир не эмасди.

Эрсегун, ёши кичиклигига қарамай, икки ёқлама тутқун бўлганини англади. Биринчисидан қутулиш қулай. Айрилмас бало иккинчи тутқунлик эди. Бу шундай асирлик эдики, агарда унга: “Бор, юртинга кетавер!” десалар ҳам балки кетолмас. Чунки кўктурк беги, ёшлик ва илк севги берган туйғу тўлқинида Ойхонимни суйиб қолган, ундан бошқани ўйлайолмас ҳолга етишган эди.

Дали Эрсегун нима қилишни билмасди. Ойхоним чақириб қолар дея доим кутади, унинг чодирига қириб, товушини эшитиб, худди йигирма чамчақ қимиз ичиб маст бўлгандай қайтиб чиқарди. Чодирга чорлаш ораси узайса, мунгланарди, ичи сиқиларди, дунё кўзига тор кўринарди.

Унинг кўнглидаги бўронни тўққизўғузлар орасида ёлғиз бир қари хотин сезганди. Ун ёшли бир ўғил ва ундан кичикроқ икки қиз невараси билан бир чодирда яшаётган бу хотин Туғла дарёси бўйидаги кўктурк-тўққизўғуз урушида икки ўғлини йўқотганди. Шунга қарамай, у кўнглида кин тутмас, ҳаммамиз бир уруғданмиз, дерди. Кўринишдан йирик эса-да, ўзи ҳали бола эканини сезган бу хотин унга ачинарди. Кимсасиз тутқун, яхши кўнгили бек, ботир черик бўлгани учун хотин уни ёқтирарди. У Эрсегунни узоқдан кузатиб юрар, онда-сонда суҳбатлашиб ҳам турарди. Бу танишлиқдан сўнг ойлар ўтгач, хотин бу ёш бекнинг Ойхонимга кўнгили олдириганини, юрагига ўт тушганини англаганди. Бу қари хотин ёшлиларнинг бундайин тентакларча севиб қолишларидан доғда эди. Бир вақтлар унинг укаси ҳам бир гўзални девоналарча севган, уни ололмаган, бошига минг турли бало ёпирилган, охири қон қусиб ўлган эди. Бу йигит ҳам ўшандай ҳолга тушмасин дея унга ўғит беришни истарди.

Қишнинг сўнг кунларидан бирида қари хотин Эрсегунни ёлғиз учратиб қолди.

— Кўктурк беги! — деди. — Сенга айтар сўзим бор.

Дали бекнинг қошлари чимирилди.

— Не дерсен, катта эна, сўйла! — деди.

Қари хотин кўнглидагини мунгли-мунгли тўкиб солди:

— Бек йигит! Кўриб турибмен, Ойхонимга кўнгли берибсен. Унинг гўзаллигини, кўнглига ёқарлиг эканини ўйларкан, бунга бир не демоқ кўлдан келмас. Бироқ сен ўзингни-да ўйла. Қоғон қизидан кўп кўрққулик...

Сўз шу ерга келганда Эрсегун қари хотинга қаттиқ қараб қўйди. Фақат индамади. Хотин давом этди:

— Ойхонимнинг жияни қам¹ эрди. Унга гизли билгилардан кўпини ўргатди. Ойхоним киши кўнглидан кечгаъни англар, не қилишингни сезур, ўйингни билур. Унга қарши туруб бўлмас. Йигирма учга кирса-да эрга тегмади. Бу ўзига тенг бўларлик эркак топилмаганидандир...

Хотиннинг сўзлари Эрсегуннинг тентаклигини қамчилаб, кўзитиб юборди. У қари хотинга янада кескин қаради, аммо тагин индамади.

— Ойхоним қанчалар гўзал эрса, юраги шунчалар қаттиқдир, — дея сўзини давом эттирди хотин. — Билаги кучлидир. Учган қушни кўзидан урур. Энг кучли сўғушчилар бирлан қилич ўйнар. Беш йил олдин Қатир Баға билан олишиб, уни енгди, ер бирлан бир қилди. Кап-катта юзбошининг ўлишига сал қолди. Ушандан бери унга уйланишга кимсанинг юраги бетламайдир. Сен Ойхоним юзида кичик бир из қолдирдинг, ўзингни бахтли бил. Қатир Баға шунга-да улгурмасдан ерга йиқилганди...

Хотин тин олди. Эрсегуннинг боқишлари бус-бутун ўзгарганди. У бу сўзларнинг охири қаерга боришини кутарди. Ойхонимни севишини биров сезиб қолгани ва буни ўзига айтилгани унга оғир келди. Бу ҳол унга хоқон қизини ҳали топмай туриб йўқотгандек таъсир қилди. Қари хотин яна шундай деди:

— Бек йигит! Ойхоним бугуламас², эсингни олмас, бироқ унинг кўзлари бугудан-да ёмон. У оғу ичирмас, бироқ сўзлари оғудан-да ўлдургучидир. Уқ-ла юрагинг тилмас, боқиши-ла ўлдурур. Кулумсаши сени қилич уришидан кўра қаттиқроқ ағдарур. Ёзиқ бўлур сенга, бек йигит! Бундан узоқлаш. Энанг йиғламасдин олдин юртинга қайт. Сўзимга кир, ўз Элингга бор. Буларни айтганим учун-да мендан ўпкаланма...

Эрсегун яна ҳеч нарса демасдан хотиндан узоқлашди. Ўшандан кейин кунларнинг қандай кечганини, дунёда нелар бўлиб ўтганини билмади.

Баҳор келди.

Бир кечаси чодирда ётар ва ҳар тунги одатича уйқу олдидан Ойхоним ҳақида ҳаёл сураркан, ташқаридаги суҳбат диққатини тортди. Ярим-ёрти эшитганига кўра, яқинда кўктурклар тўққизўғузлар устига янгидан юриш бошлармиш. У энди бунда қололмайди. Элтариш Қоғон чериклари бу ерларга келганида, уни асир ҳолда кўрсалар, у бунга ҳеч чидолмайди.

Бирдан тентаклиги тугиб, ўрнидан сачраб турди. Чодирдан чопиб чиқди. Илк кўринган отга сакраб минди ва олга қараб учира кетди. Овулдан чиқаркан, ёнбошидан бир ўқ визиллаб ўтди. Отилган бир пичоқ белига санчилди. Дали Эрсегун пичоқни суғуриб олди-да, шундай дея бақирди:

— Куролим етишмасди! Бу сиздан армуғон бўлсин!..

ЎЛИМ УЧУРУМИ

Тўрт отлик сўнгсиз чўлда кунботарга қараб кетишмоқда. Уларнинг бошидаги одам жуда кекса, саксон ёшли чол бўлганидан отни тез ҳайдай олишмасди, карвон ҳам йигирма кундир йўлда. Қирқ ва ўттиз ёшлардаги икки йўловчи чолнинг ўғиллари, тўртинчи йўловчи эса хизматчи эди. Ўзи минган от ёнида яна бир етак отни ҳам етаклаб бораётган хизматчи ҳар тўхташганида чодир қуради, бу биргина чодирда чол дам оларди.

¹Қ а м — бу ерда сеҳргар маъносида (тарж.).

²Б у г у — буйу, арабчадаги сеҳр сўзининг эски ўзбекчаси (тарж.).

Ёзнинг илк кунлари, чўлнинг гўзал пайти эди. Карвон кичик бир тоғни ошиб ўтди. Бирданига йўловчилар кўз ўнгида теп-текис водий, водийнинг тоққа туташ ерида қўрқинчли бир учурум — тубсиз ёввойи жарлик кўринди. Кекса одам қўли билан учурумни кўрсатиб:

— Ана, Ўлим учуруми шу! — деди.

Ёнидагилар бу ерларни илк бор кўришаётганди. Тоғ қоясидан бор бўйи билан кўзга ташланаётган бу учурум жуда даҳшатли эди. Баландлиги эллик одим бўйидаги ёриқ ваҳимали қояларга тўла эди. Ёриқ тубини кўриш имконсиз. Бу қўрқинчли ёриқ — чоҳ тубидан ёқимсиз, совуқ товушлар эшитиларди. Бу товушлар сувнинг оқишига, йилқиларнинг кишнашига, йиртқич қоплонларнинг ўқиришига, отлиқларнинг гуриллаб ўтишига, ҳатто кишиларнинг ҳайқаришига ўхшарди.

Чол чарчоқ кўзларини учурумга тикканича эски хотираларини жонлан-тирмоққа уринарди.

— Ўлим учуруми ҳар йили бир эркак, бир хотун ютадир, — деди чол секингина. Сўнгра қўли билан узоқдаги бир қояликни кўрсатиб: — Унда Учар Қам яшарди, — деди. — Олтмиш йил олдин мен ундан кечаркан, Қамни кўргандим. Олтмиш йил сўнгра бу ерга тагин келурсен, деганди. Дегани чиқди...

Улар секин-секин Учар Қам горига йўл олишди. Ҳеч ким кўринмасди. Отларидан тушиб, горга киришди. Ерда бир неча курак суяги билан битта айиқтери пўстак ётарди.

Чол мунгли кўзлари билан горни бошдан-оёқ кузатаркан:

— Ўшанда мен йигирма ёшдаги бир йигит эдим, — деди. — Туғилиб ўсган элимни битта чинлик хотин юзундан ташлаб қочмоққа тутунгандим. Ёнимга янги уйланган хотинимни, энангиз Алмилани олиб, ботув хоқонига қараб қочиб борардим. Нечунми? Қочмасам, ўз хоқоним Қора Қоғоннинг хотини Ичинг Хотун мени ўлдирарди. Ўшанда тун қоронғусинда бу учурумга қулашдан бизни Учар Қам қутқариб қолганди, шу горда кўнуқ этиб, сийлаганди...

Чолнинг сўзларини икки ўғли ва хизматчиси жон қулоғи билан тингларди. Қария сўзида давом этди:

— Учар Қам менга фол очганди, ўн беш йилдан сўнг бутун йўлдошларинг йўқ бўладир, деганди. Дегани чиқти. Кур Шад кўзғолониндан сўнг орқадосларим-да ўлдилар. Сизлар Кур Шадни танимайсиз. У ёниб турган бир ўт эрди. Кўкбўрилар уругининг шонли суянчи эрди. Ундайин кескин мерган тагин ер юзига келарми, билмайман. Алмила билан ботув Қоғонлигига етиб, Тўнг Йабғу Қоғон ўрдусига кирдим. У хоқоннинг ўлиминдан сўнгра ботув Эли остин-устин бўлгунгача хоқонлар ўрдусида юрдим, кўп урушларга кирдим. Қанча элату уруғларга дуч келдим, сўғуштим. Улмадим. Катта ўғилларим мендан-да қутлу чиқишди; уч оғангиз урушда ўлди. Опангиз турмушга чиқди. Алмила-да учмоққа кетди. Ортиқ тоти қолмаган бу тириклик юкин кўтариб юриш учун мен қолдим. Энди туғилган еримга бориб ўлсам дейман. Сиз Ўтуканни билмайсиз. Унда Чинга қанчалар босқин қилгандик! Балки Учар Қам-да ўлиб кетгандир. Замонни Тангри яратади, бутун яратганлари ўлади... Қаранглар, мана шу Ўлим учуруми қанчалар қўрқинчли! Мен болагагимдаёқ бу учурум отини эшитгандим. Ҳар йил бир эркак, бир хотинни ютадиган бу чуқурликда қанчалар эркагу хотин йўқолиб кетганини мен биларман. Бир йигит бир қизни севиб қолиб унга етишолмаса, дали бўлади, далилиги уни бу Ўлим учурумга етаклайди. Ўшанда Алмила билан от суриб келмактайдим, бирдан қаршимда ёнган ўт ёлдусини кўрдим-да, тўхтадим, қоронғиликда кимдир: “Тўхтанг! Олдинда ўлим бор!” дея бақирарди. Бизни ўлимдан сақлаган Учар Қамнинг товуши эди. “Бизга йўл кўрсат! Бунда тўхтаб туролмаймиз! Ортимиздан қувиб келурлар!” дея ҳайқирдим. “Ортингиздан келган йўқ. Бунга кимса кирмас” дея у кўнглимизни тинчитди, горинда кўнуқ этиб, сийлади. Олтмиш йил кейин келиб-да у кунни кечагидек эслармен. Олтмиш йил сўнгра... Олтмиш йил — айтишга қулай. Бу олтмиш йил неча-неча йигитларни, ботирларни тупроқ этди. Барчаси йўқ бўлди. Қора Қоғон, Ишбара Алп, Кур Шад... Ёмтар, Санчар, Кўк Бўри, Учўғил, Суламиш, Ариқ Бўка, Бугра, Кубутак... Бари ўлди... Алмила... У-да ўлди. Ёлғиз мен қолдим. Мен, қартайган мингбоши Барс...

¹Б о т у в — кунботар, ғарб (*тахр.*).

Мингбоши Барс бошини кўтариб, кўкка қаради. Саксон йилнинг изириблари чўккан кўзларини белгисиз нуқтага тикди. Кейин улуғ бир тушунча йўлининг сўнгида безгинлик туйган киши ҳолида бошини эгганича:

— Бўпти, кетдик, — деди.

Тўртовлон индамасдан йўлга тушдилар.

* * *

Узоқдан бир неча отлиқнинг кўриниши бирдан уларни сергаклантирди. Дарҳол садоқлардан ўқлар сугурилди ва ёйларга ўрнатилди. Олдинга қараб бораверишди. Орада эллик одимча масофа қолганида тўхташди. Қарши тарафдан бириси олдинга чиқиб:

— Кимсизлар? Қаердан келурсиз? Қаён кетурсиз? — дея бақирди.

Мингбоши Барс катта ўғлига ишора қилди, у бир неча одим илгари босиб, гуриллаган товушда уларга жавоб берди:

— Кўктуркмиз. Ботув Элидан келурмиз, Ўтуканга борурмиз. Сизлар кимсизлар?

Ётлар ўзаро нималарнидир гаплашишди, сўнгра шундай дейишди:

— Тўққизўғумиз. Ўтукан узоқ. Бизда кўнуқ бўлинг!

Иккала тараф аста-секин юриб яқинлашдилар. Бир оз суҳбатлашишди. Кейин мингбоши Барснинг карвони тўққизўғумлар билан бирга уларнинг овулига қараб йўл олди.

Тўққизўғумлар овули янада каттариб, икки юз чодирлик бўлган эди. Фақат Баз Қоғоннинг ака-укаларидан, ўғилларидан, жиянларидан бирортаси топилмагани учун ҳалиям уларга Ойхоним бошчилик қиларди. Овулдагилар уни жудаям яхши кўришарди. Улар кўктуркларга оғир солиқлар тўлашса ҳам, ўзаро мўл-кўллик ичида яшашарди. Босқину ҳужумлардан сақланиш учун кўнган ерларини тез-тез ўзгартириб туришарди. Чериклари уч юзга етганди. Ботир йигитлардан тузилган бу кичик кўшин уларни қутилмаганда бўладиган ҳар қандай чопқиндан қўриқлай оларди.

Ойхоним буйруғига кўра, юзбоши Қатир Баға мингбоши Барс карвонини кутиб олиб, уларни икки чодирга жойлаштирди. Энг ёқимли, тотли емаклар ва кимиз билан меҳмон қилди.

Барс хурсанд эди. Ўтуканга ҳам анча яқинлаб қолишди, у ерга боришдан олдин бир оз тин олса, узоқ йўл чарчоғини чиқарса, она юртга кучли-қувватли бўлиб етса, ёмон бўлмас. Шуларни ўйлаб ётиб уйқуга толди ва тушида ўзини Қора Қоғон ўрдусида ўнбошилиқ қилиб юрган ҳолида кўрди. Чўлуқ Қоғон ўлган кундаги кучли жалани ва Бугранинг ўлимини, Чин девори устидаги ўша қонли олишувларни, Ариқ Бўканинг ўқ еб йиқилишини, заволли Қора Будақнинг ёрғиланиб ўлдирилишини ва шу боис ўртоқлари билан қонларини қориштириб, онг ичиб, анда қон-қардош бўлишларини, Алмилани севиб қолганини, уни бутун ошиқларига бермасдан, қандай қилиб ўзи олганини бир-бир тушида кўрди ва ўша даврларни қайта яшагандай бўлди. Бу туш ичида қарганмиш Ичинг Хотуннинг хаёли ҳам бор эди. Шунчалар узун туюладиган олтмиш йил намунча тез ўтибди-я!..

Барс узоқ ухлади ва уйғонган чоғида, ўзини қачондан бери орзу қилиб юрган ҳолида — кучли, соғлом ҳис этди.

Ўтуканга яқинлашиш саксон ёшли чолни қайта ёшартириб юборгандай эди.

МИНГБОШИ БАРС

Мингбоши Барс икки ўғли билан бирга Ойхонимнинг чодирга кириб оқ ерга тиз уриб, унга салом бераркан, ҳайронликдан эсидан айрилаёзди. Хоқон қизининг икки томчи сувдек Алмилага ўхшаши уни лол қолдирганди. Ойхоним келиб уни оёққа турғазди ва:

— Хуш келдинг, мингбоши! — деди. Сўнгра: — Ўтукандан қачон чиққандинг, мингбоши? — дея сўради.

— Олтмиш йил олдин, — деди чол.

- Юмуш билан чиққанминдинг?
- Йўқ. Қочгандим.
- Кимдан?
- Ичинг Хотундан.

Шундан кейин, хоқон қизининг буйруғига кўра, мингбоши Барс бутун бўлиб ўтганларни сўйлаб берди. Ойхоним чолнинг кечмиш ҳикоясини жуда диққат ва қизиқиш билан тинглади. Барс сўзини тугатаркан, кулумсаганича:

— Унда биз қариндош эканмиз! — деди.

Мингбоши билан икки ўғли янада ҳайратланиб, жиддий тортишди. Хоқон қизи уларга шундай деди:

— Меним онам — Алмиланинг энг кичик синглиси эрди.

Икки ўғлининг кўзлари бу янгиликдан чарақлаб боқаркан, Барсни қайғу қоплади. Қаршисида Алмиланинг қуйиб қўйгандай бир парчаси тураркан, у хотинини эслади, ичи титраб кетди. Фамли товушда:

— Алмилага кўп ўхшарсен, Ойхоним, — деди.

Хоқон қизи шоҳона туриши билан барчани лол этган, ўткир кўзларини чол ва ўғилларидан узмас, уларнинг кўзларига қараб-қараб, кўнгилларидагини ўқимоқда эди.

— Мингбоши, Ўтуканга нечун қайтмоқ истарсен? — деб сўради.

— Мен учун дунё гавғоси битди, — деди чол. — Тугилган ерларимни тагин бир кўриб, кейин ўлмоқ тилармен.

Хоқон қизи қаршисидаги уч кўктуркнинг Ўтуканга қайтиш қарори қатъий эканлигини кўзларига боқиб анлаганди.

— Элтариш Қоғонга меним элчим ўлароқ борурмисен? — дея сўради Ойхоним мингбошидан.

Барс ерга тиз уриб:

— Буйруғинг бош устига! — дея жавоб берди.

* * *

Уч кундан сўнг мингбоши Барс Ойхонимнинг элчиси бўлиб Ўтуканга қараб йўлга чиқди. Элтариш Қоғонга еттита зотли от ва битта қилични армуғон сифатида олиб бормоқда. Катта ўғли, юзбоши Ээяна¹ отасининг чап ёнида йўлдошлик этмоқда. У қошлари уюлган, тунд юзли бир черик. Бугунгача унинг бирор марта кулумсаганини ҳеч ким кўрмаган. Ботув хоқонлигидаги урушларда катта ишлар кўрсатди, икки ўғли урушда, бошқа болалари ва хотини ҳам босқинларда ёки қирғинларда ўлган эди. Юзида бир неча қилич ярасининг изи кўриниб туради. Чап кўлининг бир бармоғи ҳам йўқ. Уни бир чигил баҳодири кесиб ташлаган.

Барсининг кичик ўғли — ўнбоши Йўла ўттиз ёшларда, толесиз бир йигит. У уч бор уйланди, олган хотинларининг учаласи ҳам ўлди. Бу хотинлардан туғилган болалари ҳам турмади. Ботув хоқонлигидаги урушларнинг барида қатнашди, неча бор ўлим билан юзлашиб, тирик қолди. Сонига бир гал найза санчилди, унинг ҳам яраси битиб кетди, фақат оқсоқланиб юрадиган бўлди. Жуда оз емак ерди. Шунинг учун отасининг ҳикояларидан эшитган Ёмтарни ҳаётда кўрмаганидан афсусланади, бунинг энг катта йўқотиш деб биларди. Бу йигитнинг ҳам умрида бирор марта газабланганини ҳеч ким кўрмаган. У “Сўғушмак учун газабланишни кутсам, урушолмасдан ўлиб кетаман” дерди ва ҳар гал урушга шошилмай, худди қимиз ичгани бораётгандай кетарди. От минигша уста эди. От танлашни яхши биларди. Шунинг учун ҳам Ойхоним тарафидан Элтариш Қоғонга армуғон қилинган еттита отни у бошқариб борди.

Хизматчи, отбоқар Чалқора йигирма ёшлардаги ўғуз эди. Унинг ўз юртида кимсаси йўқ, шунинг учун Барс билан бирга Ўтуканга кетишга рози бўлди. Ойхонимнинг кўктурк хоқонига йўллаган қилич, карвондаги етак отлар унга топширилган. Йирик гавдали бу йигит жуда кучли курашчи ҳам. Курашни шунақаям яхши кўрадики, бир куни, бир сўғушда оти ўлиб, ўзи яёв қолди, шунда, уруш бўлаётганини ҳам унутиб, пиёда бир ёғийга қулочини очиб, кураш тушмоқчидай

¹Матнда Ээгана; гене, гана ўзбекчадаги яна сўзидир, шу учун Ээяна деб олинди (тарж.).

ҳамла қилгач, у бир қилич ургач, эси жойига тушганди. Ўшанда бошидан қилич еган Чалқора хушсиз ер тишлаб қолган, кунларча ўзига келмаганди. У жудаям юраги кенг, хушхулқ бир аскар эди. Фақат кураш деса ўзини томдан ташларди. Курашмаса касал бўлиб қоларди. Шунинг учун қиш келиши билан тоғу тепаларга чиқиб кетиб, айиқлар билан курашиб, хумордан чиқарди. Ўшанда ҳам фирромликдан қочиб ёнига қурол осмасди, фақат айиқларни фирромликдан қайтаришга яраб дея пичоғини олиб кетарди. Чунки айиқлар кишилардек кураш қоидасини билмас, баъзан иккитаси бирдан хужумга ўтарди ёки пичоқдан ўткир тишларини ишга солишарди. У айиқларнинг панжасига эътибор бермасди. Шунинг учун юзи, танасининг бошқа ерлари саноқсиз панжа изларига тўла эди. Бир куни катта бир айиқ билан курашаркан, қучоқлашган ҳолда тик қияликдан тубанга юмалашди, пастликдаги қояга урилишгач, айиқнинг боши ёрилиб ўлди. Чалқоранинг ҳам бир қулоғи узилиб тушди. Ўшанда, ўлган айиқ чалқанча ётгани учун, Чалқора уни енгилган ҳисоблаб: “Ҳа, уялганингдан ўлиб қолдингми?” дея кулганди.

Баъзида курашгани айиқ ҳам топилмасди. Шунда у оти билан курашарди. Оти ҳам бунга ўрганган, орқа оёқларида туриб, туппа-тузук кураш тушарди. Фақат от, кураш тушишни яхши эплай олмагани учун, Чалқоранинг оғзига ўнг туёғи билан туртиб, учта тишини тўкиб юборганди.

Йўлчилар олдинлари гоҳ-гоҳ суҳбатлашиб, теваракни томоша қилиб келишаётганди, Ўтуканга яқинлашгач, барча жим қолди. Уларнинг кўзлари қаршига тикилганди, ҳеч нарсани ўйлашмасди.

Ниҳоят, мингбоши Барснинг кўзлари чарақлаб кетди. “Мана, Ўтуканга келдик!” деди. Шундай деркан, товуши бир вақтлар Ўтуканда черикларига буйруқ берган ўнбоши Барснинг овозига ўхшаб кетди. У энди ён-вериди учраган ҳар ўтлоққа, тошу тепага, бутую оғочга тикилиб қарар, кўпи унга таниш эди. Олтмиш йиллик дунё гавғоси унинг онги ва кўнглида ўзи туғилиб улғайган ерлар изини йўқ қилиб юборолмаганди. Шу ҳолда қанча юришди, эслолмайди. У ўзини унутган кўйи илгариларкан, кўзини ёш қоплагани учун, чўлни туман босибди, деб ўйларди. Бундайин хаёлот ичра йўл юриш илк чодирлар ва илк ўтуканликлар кўрингунча давом этди.

Уларга биринчи учраган юзбоши бир етакчи берди. Шундай қилиб, тўппа-тўғри Элтариш Қоғон ўрдасига бориш имкони туғилди.

ОЙХОНИМНИНГ ЭЛЧИСИ

Ўша куни Ўтуканда катта тантана бўлди. Кўктурklar хоқони Элтариш Қутлуқ Қоғон Тўққизўғуз Эли хотуни¹ Ойхонимдан келган элчини қабул қилди. Хоқоннинг учта туғи хоқончодир олдига тикилди. Довулар ва карнайлар чалинди. Хоқоннинг темир совутлар таққан ўз чериклари чодир қаршисида темир қоялардек саф тортган. Элтариш Қоғон, ёнида Эл Билга Хотун, тахтида ўтирибди. Икки ёнбошида шадлар, тарканлар, буйруқлар расмий ўринларини эгаллашган. Билга Тўньюқ билан Бўйла Бага Таркан хоқоннинг яқингинасида туришибди. Тантанани бошқараётган тарканнинг ишорати билан довулу карнайлар жим бўлди ва бир улақ² “Ойхоним элчиси, мингбоши Барс келур!” дея бақирди. Барчанинг кўзи мингбошига тикилди.

Барс бек, кетидан икки ўғли хоқончодир томонга юришди. Улардан бир оз орқада Чалқора етти отни етаклаб йўлга тушди. Улар хоқон ва хотунга йигирма одимча қолганида тўхташди ва ерга тиз уриб, уларга салом беришди. Сўнгра Барс ва икки ўғли ўринларидан туриб, хоқоннинг қаршисига келишди ва яна ерга тиз уриб, унинг сўзлашини кутишди. Хоқон:

— Мингбоши Барс бек! — деди. — Ўтуканга хуш келдинг!

— Хуш кўрдик, хоқон! — деди Барс. — Чодирингга Тўққизўғуз Эли хотуни Ойхоним элчиси ўлароқ келдим, тўққизўғузларнинг бош элдиги сўзини, армуғонларини келтирдим. Бироқ мен Ўтуканга ёт эрмасмен. Кўктуркмен, Ўтуканда туғилиб ўсганмен.

¹Х о т у н — эски турк давлат тизимида хоқондан кейинги рутба; бош вазир (*тарж.*).

²У л а қ — хабарчи; уламоқ сўзидан (*тарж.*).

Хоқон, хотун ва барча беклар унинг сўзларини диққат билан тингларди.

— Утуканда ким эрдинг? — деб сўради Элтариш Қоғон. — Нечун бундан айрилдинг?

Утуканда ўнбошийдим, — деди Барс. — Ўшанда юзбоши бўлган Ишбарахон бўйруғиндайдим. Ишбарахоннинг катта қизи Алмилани олдим. Ичинг Хотуннинг қардоши Шанкиндан кўп ёмонлик кўрдим, бу юздан Ботув қоғони ўрдусига кеттим.

Ичинг Хотун билан Шанкингга боғлиқ ёмон хотиралар ҳали унутилмаганди. Уларнинг номи эсланиши биланоқ барча бекларнинг кўзларида газаб учқуни чақнади.

Элтариш Қоғон Ботув Эли турклари ҳақида маълумот олишни истарди. Шу ниятда:

— Мингбоши Барс, Ботув Элинда кимлар қоғонлик этти? — дея сўради. — Эмди унда қандоқ яшарлар?

Барс ўтмишни эслаб, бир муддат ўйланиб қолди, кейин хотирасига келганларни сўйлай бошлади:

— Утуканда Қора Қоғон хоқон эркан, Ботувда Тўнг Йабғу Қоғон бор эрди. У улуг хоқон эрди, бироқ бахтсизди. Қора Қоғон чинликларга тутқун бўлган йил у-да ўлди. Сўнгра Бағатур Сиби Қоғон, ундан сўнг Сир Йабғу Қоғон бошчилик қилди. Ундан кейин Эл бузилди, ўлка икки хоқон қўлида қолди, улар тинимсиз сўғишти, ҳар нени қон кўмди. Сўнгинда, Тўнг Йабғу Қоғон ўлимидан ўттиз йил ўтиб, Ботув Элинда на будун қолди, на-да қоғон... Йигирма йил хоқонсиз, тўрасиз яшагандан сўнг, Ачина Турча Қоғон элга бош бўлиб, тўққиз йил бошқарди. У ўлибоқ юрт янгидан бузулди. Ачина Кур Чур Қоғон бошимизга келдиги чоғда умидлангандик. Бироқ бир йил ичида у-да ўлди. Ортиқ Ботув Элинда яшаб бўлмаслигин англадим. Туғувда янгидан Эл тузилганини эшитгандим. Тирик қолган икки ўғлимни, отбоқаримни олиб Утуканга йўлландим.

Утукан йўлида илк бор тўққизўғузларга дуч келдик. Ойхоним Эл бошида эркан. Онаси Ишбарахоннинг қизи бўлганидан, кўкбўриларга уруғдошлиги юзиндан хоқон қизи бизни яхши сийлади. Элтариш Қоғонга бош эгдигини сўйлади, бир қилич, етти от армуғон этиб юборди...

Мингбоши Барс шундай дея сўзини тугатди ва ўғли Эзянанинг қўлидан қилични олди. Қоғон қаршисида яна тиз уриб, қилични унга сунди. Кейин нарироқда турган Чалқора етовидаги отларни кўрсатиб:

— Ой Хотун буларни тортиқ ўлароқ олмоғингни тилади, — деди.

Элтариш Қоғон чериклари отларни қабул этиб, етаклаб нари кетишди. Битта юзбоши қаторидан айрилиб, Барснинг қўлидаги қилични олди-да, сафига қайтди. Шундан сўнгра Барс яна сўзини давом эттирди:

— Ўғилларим, юзбоши Эзяна бирлан ўнбоши Йула-да сенинг ўрдунгга қўшилмоқ учун келишди. Иккиси-да синашта чериклардир, — деди.

Элтариш Қоғон мингбошининг ўғилларига синчиклаб қаради.

— Олдин менинг черикларим бирлан бўй ўлчашсинлар, — деди.

Шу заҳотиёқ Эзяна билан Йула ерга тиз уриб:

— Бош устига! — дейишди.

Олдинига отчопар синови ўтказилди. Мингбоши Барс ўғилларига қарши ўтуканликлардан юзбоши Бўри билан Дали Эрсегун чиқди. Хоқон чодиридан уч минг одим узоқликдаги бир дарахтни айланиб, яна чодир ёнига қайтиш керак. Битта чопар ўша ёққа бориб, учта туг тикиб келди. Барча товуш чиқармай кута бошлади. Довул уч бор гумбурлагач, тўрт отлиқ уча кетишди. Бошида бир хил тезликда боришди, кейин Эзяна билан Йула рақибларидан илгари ўтишди. Тунд юзли, қошлари солиқ Эзяна урушда ёғийни куваётгандек отини аёвсиз чоптирарди. Йула эса, одатига кўра, ўйнаб юргандагидек парвосиз мусобақани давом эттирмоқда. Бўри бир пайтлар отасининг бутун Ботув Элида, отчопарда энг чопоғон бўлганлигини эслаб, уста чавандозга хос қиёфада, умид билан отини қичаб бормоқда. Дали Эрсегун эса, дунёда кимдир ўзидан ўзиб кетишига

¹Т у г у в — кунчиқар, шарқ (тахр.).

²С у н д и — тутди, берди (тахр.).

ақли етмагани учун, отини қаттиқ қамчилаганича илгари босмоқда. Бир неча муддат вазият ўзгармади. Туғларга яқинлашаркан, Бўри икки ака-укадан ўзиб кетди. Эрсегун ҳам тезлаб, унга етиб олди. Туғларгача шу ҳолда келишди. Биринчи туғни Бўри юлиб олди-да, дарҳол ортига қайрилди. Иккинчи бўлиб туғни тутган Йула ҳам абжирлигини кўрсатиб қўйди. У Бўри каби туғни айланиб ўтиб эмас, отни таққа тўхтатиб олди-да, қайтишда Бўридан ўзиб кетди. Айни пайтда Эяна билан Эрсегун туғ олишаркан, тўқнашиб қолишди. Аммо йиқилмасдан, дарҳол ўнгландилар-да, илгари чопишди. Бу тўқнашиш Эрсегунга фойда берди, юзбоши Эянадан ўн одимча ошди.

Қайтишда ярим йўлгача вазият ўзгармади. Ярим йўл ортда қолгач, чопиш ҳам, ҳаяжон ҳам кучайди. Хоқон чодирни атрофида йиғилганлар кўзларини уфққа тешиб юборай деб тикканларича тўрт отчопғичдан қай бири олдинда эканини билишга тиришадилар. Биринчи қаторда Бўри билан Йула чопишмоқда. Йула бир от бўйи илгариди. Улардан ўн одим орқада Эяна билан Эрсегун тортишиб келмоқда. Юзбоши Эяна Дали Эрсегунга ёвуқлашиб қолган, фақат орадаги бир отбошичаллик ерни босиб ўтолмай гаранг. Шунга қарамай, ортдаги бу икки чопғич аста-аста олдингиларга яқинлашмоқда эди.

Хоқон чодирга беш юз одимча бор. Юзбоши Бўри ўнбоши Йулага тенглашди. Энди отларининг боши баравар ҳолда йўл босишмоқда. Эрсегун билан Эяна ҳам бир хил тезликда, олдиндагиларнинг шундоққина орқасида отларини учирешмоқда.

Тўрт моҳир чавандоз отларидан бирин-кетин тушиб, келтирган туғларини хоқон чодирни қаршисида тикишди. Сўнгра хоқон буйруғига кўра ўзларига сузилган қимизларни сипқоришди.

Энди ўқ отишда ҳар ким ўзини кўрсатиши керак. Барс ўғиллари билан синашмоқ учун ўтуқанликлардан тўрт бек майдонга тушди. Улардан бири отчопарда биринчи бўлмаганини ҳеч ичига сингдиrolмаган Дали Эрсегун эди.

Юз одимдан қотиб турган нишонга отилган ўқлар барчаси мўлжалга аниқ тегди. Шундан кейин узун таёқ учига тўп боғланди, таёқни ерга тикиб қотиришди, сўнгра отни учуриб бораётган мерганлар тўпга ёйдан ўқ уза бошладилар.

Олти мерган ҳам нишонни урди.

Энди янги синов ўтказилади. Бир черик бир таёқни ерга суққач, ҳар бир ўқчи эллик одимдан буни ура олиши керак. Барча нишонга ургач, оралиқ масофа етмиш одимга етказилди ва Эрсегуннинг ўқи мўлжалга тегмасдан, мусобақадан чиқиб кетди.

Кейин оралиқ саксон одимга оширилди, тўрт киши мўлжалга аниқ урди. Бу гал ҳам ўйиндан четлатилган ўтуқанлик бек эди.

Оралиқ тўқсон одимга узайтирилгач, ўтуқанликлар буни ҳам уролмадилар. Майдонда мингбоши Барсинг икки ўгли қолди.

Шу пайт бир баҳодир хоқон ҳузурига бориб, ерга тиз урди ва унга шундай деди:

— Улуг қогон! Буйруқ берсанг, шу беклар бирлан мен-да отишсам!

Хоқон бундан мамнун бўлди:

— Яхши иш қилурсен, ўнбоши Урунгу! — деди.

Урунгу ёйини тортиб, мўлжаллади. Кескин бир визиллаш эшитилди... Ўқ таёққа санчилганди.

Энди оралиқ юз одимга узайтирилди. Бу қадар узоқдан қимирлаб турган таёқни ўқ билан урмоқ учун қандай кўз, қандай билак керак, а?.. Қаранги, барча кузатувчиларнинг тан берган қарашлари остида учала мерганнинг ўқлари ҳам нишонга тегди.

Элтариш Қогон мингбоши Барсга боқди ва:

— Барс бек, ўғилларинг ўткир мерган эркан. Тагин синаш қилурмизми? — деди.

Барсинг кўз ўнгида бир пайтлар, Қора Қогон чоғида ўтказилган тўран-тантана ва унда Кур Шад билан Ишбара Алпнинг ўқ отишлари жонланди.

— Сен билурсен, хоқоним, — деди Барс. — Ўқ отиб, “Турк” сўзини ёзишда бор... Бир чоғлар Кур Шад бирлан Ишбара Алп бу ишни бажариш учун бунда ўқ отишганди...

Хоқон мингбошининг таклифини қабул қилди. Энди бир хил катталиқдаги уч тахтага уч мерган элликтадан ўқ билан “Турк” сўзини ёзишлари керак. Довул гумбурлагач, ўқ отиш бошланди. Ўқчиларнинг ўнг қўли тинимсиз ҳаракатланар, садокдан ўқни олибоқ ёйга ўрнаштираар, ипни тортиш жараёнида тахтани мўлжаллаб, бирин-кетин ҳарфлар ясаш учун йўналтираар эди. Олдинига учала мерган ҳам отишни бир ерда, бир кишидан ўргангандек бир хил тезлик ва айни усталик билан ўқ отиб, мусобақада тенг боришди. Атрофдагилар жимжит томоша қилишмоқда. Отишмадаги битта янглиш энг илгаридаги ўқчини ҳам ўйиндан чиқариб юборарди.

Мингбоши Барс бутун диққатини тўплаб, отишмани кузатмоқда. Икки ўғли билан бирга Урунгу ҳам отишмоқда, уларга қараб туриб, чол Қора Қоғон замонидаги кунларини янгидан яшаётгандай ҳаяжонда. Урунгу энг сўнгги ўқини тахтага санчганида, Эзяна билан Йула охириги ўқларини эндигина ёйдан чиқаришаётган эди. Бир он олдинроқ ўқ узишга эришган Урунгу отишмада ғалаба қозонганди.

Урунгу хоқон йўллаган қимизни ичаркан, Барс унинг юзини янада яқиндан, яхшилаб кўрди ва ўзича: “Кур Шадга мунчалар ўхшамаса” дея кўнглидан кечирди. Кур Шаднинг ўлганини билмасайди, Урунгуни кўрсатиб, бу Кур Шад дейиши ҳам мумкин эди. Бу синашлар, ўқ отишлар ва бу ўхшашлик...

ЧАЛҚОРА

Энди навбат қилич чопиш ўйинига етди. Барснинг ўғиллари билан куч синашгани майдонга юзбоши Бўри ва ўнбоши Урунгу тушишди. Эрсегун ҳам қўшилмоқчи эди, бироқ Ойхонимдан енгилгани эсига тушибоқ бундан воз кечди. Олдинига икки юзбоши — Эзяна билан Бўри олишадилар. Иккиси ҳам дубулғали, темир совутли ва қалқонларини ялтиратиб майдонга тушдилар. Тўқмоқ учинчи бор урилгандан сўнгра қиличлар қиндан суғурилди ва рақиблар ҳужумга киришдилар.

Бўрининг зарбаси қаттиқлиги, Эзянанинг усталлиги сезилиб турибди. Бошида Бўри тинимсиз илгари босиб, рақибини чекинтираётганди, кейин сусайди. Илк шошилтирувчи зарбани Эзяна берди, Бўрининг дубулғасига теккан қилич уни эсидан оғдираётди. Бурнидан қон келди. Иккинчи қаттиқ уришни Бўри бажарди: Эзянанинг қалқони иккига бўлиниб, қўлидан тушди. Шунга қарамасдан Эзяна бостириб бораверди ва Бўрини анча сиқиб қўйди. Бўри орқага чекинаркан, қалқонини ерга отди ва енгиллаб олгач, ҳужумга ўтди. Энди иккови ҳам кимса кўрмаган чаққонлик ва эпчиллик билан қилич уриштиришарди, Бўри одим-одим илгарилаб борарди. Бирданига роса яқинлашиб, жон аччиғида ҳамлани кучайтиришди. Қаттиқ ҳайқириқ янгради. Бўрининг юзида чуқур яра очилгани кўринди, ундан шариллаб қон оқарди. Эзянанинг дубулғаси ҳам парчаланиб, бошидан тушганди. Хоқон кулумсаганича олишувни тўхтаттирди. Сўнгра:

— Мингбоши Барс! Катта ўғлинг енгилди. Шундоқ эса-да, яхши урушар эркан. Энди кичигини синаб кўрайлик, — деди.

Икки ўнбоши— Урунгу билан Йула майдонга тушдилар. Довул уч бор гумбурлади. Яна қиличлар қинидан суғурилди ва Йула турган ерида ҳимояга чоғланган Урунгуга ҳужум қилди.

Урунгу қоядай қимирламай турар, қилич зарбаларини қайтарар, орада бир ўзи ҳам ҳамлага ўтар, ундан анча ёш бўлган Йула эса атрофида гириллаб айланмоқда эди.

Олишув шу тарзда анча давом этди. Кимнинг ютиши белгилик эмасди. Йула фақат ҳамла қилмоқда, Урунгу эса ёлғиз ҳимояланмоқда.

Иккала черик ҳам ҳолдан тоя бошлади. Чарчоғдан қутулишни ўйларкан, иккиси ҳам бир пайтда қалқонини ташлаб, олишувни давом эттиришди. Йула чўлоқлигига қарамай, тез-тез одимлаб, рақибининг теварагида қарчиғайдек айланарди, тунд башарасидаги сокинлик барчага маъқул эди. Уруша-уруша иккиси ҳам юзларидан яраланишди.

Элтариш Қоғон натижани олдиндан сезгани учун олишувни тўхтаттирди ва иккисининг тенг эканлигини билдирди.

Қимизлар қуйилди, ичилди, довулу карнайлар янгради. Навбат курашга келди. Яхши курашчи бўлган юзбоши Эзянага қарши Туғув Элидан Булуч чиқди. Булуч — Элтариш Қоғон черикларига қилич ясаётиб ўлган темирчининг невараси; соғлом, йирик гавдали йигит. Ҳозиргача бирор кимсадан енгилмаган.

Икки ботир ўзаро қаттиқ силталашгандан кейин бир-бирини пойлай бошлади. Илк кучоқлашгандаёқ Эзяна йирик Булучни бир чалишда ерга юзтубан йиқитди. Булуч бир ағанаб Эзяна билан юзма-юз бўлди ва уни кўтарганича оёққа қалқди. Янгидан бел тутишди. Кўп ўтмай Булуч устачасига усул қўллаб, рақибининг бошини қўлтигига қисиб олди. Ўтуканликлар уни ютди деб ўйлашганди. Фақат у ютолмади. Юзбоши Эзяна кутилмаганда, ҳеч кўрилмаган бир чираниш билан бошини рақибининг қўлтигидан суғуриб олди-да, бирданига уни даст кўтариб, ағдарадиган усул ишлатди. Булуч ёнламасига йиқиларкан, Эзяна қўлларини бўйинтуруқ қилиб унинг бўйнига солиб олди.

Булучнинг бир елкаси ердайди. Иккинчисини ҳам тегдириш учун Эзяна бор кучини сарфласа-да, Булуч чалқанча ётиб қолмаслик учун ўлиб тиришарди. У шунчалар ғайрат кўрсатардики, суяклари қисирлар, қон тепган юзи қип-қизарган эди.

Бу оғир тиришув элликка қадар санагунчалик муддат давом этди. Ўтуканликлар ҳафсалалари пир бўлиб, Булучнинг енгилишини кузатарканлар, яна кутилмаган ҳолат юз берди. Булуч бир силтанишда очикдаги елкаси билан тираниб, ерга тегиб ётган елкасини кўтариб олди-да, Эзянани устидан итқитиб юборди. Иккови ҳам сакраб оёққа қалқишди. Бир-бировлари теварагида гир айланиб ўтишгач, яна кучоқлашиб, олиша кетишди. Булуч ўткир усул қўллаб, рақибини бир чалишда қулатди. Аммо Эзяна йиқиларкан, унинг ниятини фаҳмлаб қолганди. Ҳали тамом ағдарилмасдан Булучни тутди-да, оёқлари билан кўтариб, боши узра тепиб-учириб юборди. Тагин иккаласи бирданига, теппа-тенг оёққа қалқишди.

Булучнинг роса жаҳли чиқди. Бу кунботарлик юзбоши ер искамаган елкасини ерга тегдирай деди-я. Рақибининг бошидан тутмоқчидай алдатгич ҳаракат қилиб, сўнгра бирдан Эзянанинг оёқларидан олди, ағдариб, ерга босди. Тупроқ устида қисқа, аммо ҳолдан тойдирувчи олишув бўлди. Секин-секин Эзянанинг кучи тугади, бирин-кетин иккала елкаси ҳам ерга тегди. Булуч курашда ютиб чиққанди.

Элтариш Қоғон мингбоши Барсга боқди.

— Барс бек! — деди. — Ўғлинг курашда юта билмади, бироқ ёмон уста курашчи эканлигини кўрсатди.

Шу пайт қизиқ иш юз берди. Ўтуканликлар мингбоши Барснинг отбоқарини ўртага чиқиб, айлана бошлаганини кўргач, ҳайрон қолишди. Барс ерга тиз уриб, хоқонга мурожаат этди:

— Улуғ хоқон! Отбоқарим Чалқора уста курашчидир. Изн берсанг, кураша билир.

Хоқон мингбошининг сўзларини маъқуллади. Жарчи-улақлар бақирлишганича Чалқоранинг майдонга курашчи чақираётганини билдиришди. Бир муддат ўтди, талабгор чиқавермади. Шунда Булуч яна ўртага келиб, Чалқора билан олишувни қабул этди.

Булуч чарчаганди. Аммо бугунгача сирти ерга тегмагани учун ўзига ишончи кучли, хотиржам эди.

Кураш жуда шиддатли бошланди. Иккиси-да соғлом, йирик, тоғкелбат йигитлар бўлгани учун олишувлари ҳам шунга яраша эди. Курашчилар бир-бирларини узиб-юлиб оладигандай тортишиб-силталашар, тўнкани ҳам суғуриб оладиган бир куч билан тиришиб, оёқдан чалишар, буқанинг белини синдирадиган қувват-ла белларини сиқишар эди. Кунчиқарликлар бу ўғзунинг жуда кучли курашчи эканлигини билиб олишди. Булуч ҳам олишувда тобора очилиб борар, курашган сайин чарчоғи тарқаб, нашъаси ортмоқда эди.

Мингбоши Барс бир оз шаштсиз кўринарди. Ўғиллари кичик-кичик фарқлар билан мусобақада ютқазилди. Ҳеч бўлмаса отбоқари шу олишувда ғолиб чиқишини ич-ичидан истарди. Фақат олишув чўзилгандан чўзилиб, томошачиларга туганмас курашдай туюла бошлади. Энди иш қизигандан қизиб, ҳаракатлар янада тезлашди, зарбалар тагин ҳам оғирлашди.

Бирданига Булуч буқадай Чалқорани белидан сиқиб, даст кўтарди-да, ерга урди. Дарахт ерга гупиллаб қулагандай товуш чиқди. Барчанинг ўйида, Чалқора ўзини ўнглай олармикан-йўқми, деган савол туғилди. Шунда у, гўё ҳеч нарса бўлмагандай, бир ағдарилди-да, юзтубан тиралиб олди, сўнгра устидан босиб турган Булучни бир кигиздай силкиб, ундан қутулди ва оёққа қалқди.

Яна янғидан қўл тутишди. Булуч тинимсиз Чалқорани сурмоқда, у ҳам текис тупроқ устида тиранганча ўзини тугмоққа тиришмоқда. Ўзини туголмас, тамом, енгилади. Чунки темирчининг невараси роса очилган, бутун кучи, бор усталигини ишлатиб олишмоқда. Чалқора бу ҳолатда ортиқ тура олмаслигини сезиб, хавфлилигини била-била, белини рақибига ушлатди ва ўзи ҳам унинг қўларини омбирдай қисиб олди. Энг кучли икки курашчи энди бир-бировини ердан узиб олиш учун бор кучи билан тириша бошлади.

Бир-икки бор бир-бирини силкалаб-судраб синаб кўришди. Ҳеч бир иш чиқмади.

Кейин Чалқора турган жойида бир айланиб, Булуч билан бирга ўзини ерга отди. Тупроқ узра бир ўмбалоқ ошишгач, сиртини сиртига тирашиб, бирининг ўнг қўли унисининг чап қўлини қайчи бўлиб тутганича, тезда оёққа қалқибди. Кўз юмиб очгунчалик фурсатда қолган икки қўларини ҳам ўшандай қайчи қилиб ушлашди. Бундайин олишувни кўз кўриб, қулоқ эшитмаганди. Курашчилар орқама-орқа турганларича, қўллари занжирлангандек тутишган ҳолда, бир-бирини кўтариб ерга урмоққа интилишарди. Бу тортишувда Чалқоранинг узун бўйлиги қўл келди, у икки букилди-да, рақибини кўкка учуриб, қўлларини бўшата туриб, ерга қаттиқ урди.

Энди олишув тупроқ устида давом этди. Чалқора остидаги Булучни бўйнидан бўғиб олиш мақсадида, икки қўлини чалкаштириб, унинг елкаларидан тутишга — бўйинтуруқ солишга уринарди, бироқ рақибни бунга йўл қўймади. Булуч ҳолдан кета бошлади. Ишни тез битирмас, енгилитиши аниқ. Шуни ўйларкан, қаттиқ бир силталаниб, Чалқоранинг тагидан чиқиб олди. Кучаниб, кучини тўплаб, оёққа қалқди.

Олишув бошқатдан бошланди. Иккиси ҳам бир-бирининг қўлидан, оёғидан тутиб олишга интилиб, қаттиқ-қаттиқ ҳамла қилишарди. Ора-сирада калла уришарди. Икковининг ҳам оғзи-бурни қонга буланиб, юзлари танилмас тусга кирди. Чалқоранинг бир кўзи шишиб ёпилиб қолди, Булучнинг қоши ёрилиб, кўзига қон тўлди. Ўйинни бошқараётган юзбоши берган белгидан сўнг, курашчиларни қайраш ниятида довуллар янада тезроқ чалиниб, қаттиқроқ гумбуллатилди.

Томошачилар нафас олмаётгандек атроф жимжит: курашчилар бир-бирини итаркан, чаларкан, энсасидан ё билагидан тутиш учун қўл отаркан, товушлар баралла эшитиларди. Бу товушларга томошачиларнинг қувватловчи ҳайқирмақлари ёки хўрсиниқлари жўр бўлиб турарди. Икки баҳодир темирчининг босқонидай пишиллаб нафас оларди. Олишув чўзилгандан чўзилиб, улар ҳам чарчагандан чарчаганди. Иккови ҳам хоқон курашни тўхтатмасдан бурун битириб олиш учун роса чиранмоқда. Аммо бу олишув битадиган олишув эмасди.

Бир гал Чалқора Булучни қаттиқ чалиб, ерга ағдарди, бироқ енголмади. Сўнгра Булуч ҳам унинг оёғидан олиб, ерга босиб олди, аммо ҳеч иш чиқмади. Чалқора унинг оёқлари орасига кириб олиб, устидан итқитди. Фақат дарҳол ўзини ўнглаган Чалқора орқадан ҳужумга ўтган Булучнинг бошидан қисиб, эгилиб кўтараркан, уни ҳаволатиб отиб юборди.

Олишув шу тарзда чўзилиб, кимса голибликка эришолмаётганди. Бир пайт Чалқора жон аччиғида улиган каби бўкиргани, тўғрироғи, ўкиргани эшитилди. Шу он шиддатли бир отилиш билан Булучнинг белидан тутиб, уни ерга ағдарди. Қисирлаган товуш эшитилди. Булучнинг елка суяги синганди. Унинг қаршилиқ қилишга кучи қолмади, елкалари ерга тегди. У енгилганди. Шунга қарамасдан сакраб оёққа турди. Қўлини оғзига олиб бориб, ҳовучига тупурди. Иккита қонли тиш йилтиллаётган ҳовучини Чалқорага кўрсатаркан:

— Кўп қаттиқ олишурсен, — деди.

Чалқора кўзи шишгани учун яхши кўролмаётганди. Эгилиброқ Булучнинг ҳовучига боқаркан, қулумсаб қўйди. Қўлини оғзига олиб бориб, бир туплади-да, Булуч томонга чўзди.

Унинг ҳовучида учта қонли тиш бор эди...

КЎКТУРК ЭЛЧИЛАРИ

Мингбоши Барснинг ўғиллари ўзларининг кучли, ишга ярарлик черик эканликларини кўрсатиб, Элтариш Қоғон қўшинига қабул этилдилар. Кекса мингбоши ҳам хоқоннинг буйруқ беклари қаторига киритилди. Буларнинг бари яхши ишлар эди. Фақат топилмаган бир топишмоқ қолганди. Чол шуни ўйларди. Мерганликда Кур Шад каби усталик кўрсатган ва Кур Шадга жудаям ўхшаган ўнбоши Урунгу ким... Унинг қорабудундан эканлигини билиб олганди. Бироқ ўқ отиши, юриш-туриши, юзлари шунчалар Кур Шадга ўхшаган бир черикнинг у билан қариндош эмаслиги ҳам қизиқ. Барс бек, саксон йиллик тирикликнинг ўзига берган тажрибасига суянган ҳолда, бу ишнинг ичида бошқа иш борлигини сезганди. Кўп яшаган, кўп кўрган киши, албатта, ҳар не ишни, жумбоқни чуқурроқ тушунади, бошқалар билмаганни билади.

Барс бек ўзига хоқон тортиқ этган чодирда, кигиз устида узанганича шуларни ўйларди. Оз эмас, кўп эмас, қирқ беш йил олдин қаҳрамон Кур Шад қирқ сўғушдоши билан чин саройига ҳужум уюштирган, бутун туркларга овунч ва шон қолдириб ўлган эди. У бу хабарни Ботув Элида эшитди, кўзғолонга андаларининг ҳам қатнашганини билди, шу заҳотиёқ ўзининг улар орасида бўлмагани учун кўнгли ўртаниб кетди, бу ўртаниш бир дард тутуни бўлиб ичида қолди. Қизиқ, Кур Шаднинг хотинига не қилдийкин? У хотин Барснинг холаси эди. Қанчалар эсли, билимли, чечан, эпчил хотин эди-я... Бир черик каби ҳеч недан қайтмас, бир хоқон каби чуқур ўйли, қисқаси, тенги йўқ хотин эди. Энди унинг ўтиб кетгани аниқ. Фақат у қачон, қаерда ўлди экан?..

Барс бирдан буни аниқлаш истаги кўнглида кучайганини туйди, холасининг хотираси ҳали-ҳануз онгидан ўчиб кетмаганди. Балки Ўтуқанда уни танийдиган одам топилар, дея ўйлади. Аммо кимдан сўрамасин, тузук-қуруқ жавоб ололмади. Ўтуқаннинг энг кекса кишилари билан сўйлашди, сўраб-суриштирди. Кур Шаднинг хотинини кўрган, эшитган чиқмади.

Қари мингбоши бу юришмаган ишнинг толғинлиги ичида ўйланиб ўтираркан, чопар келиб, Элтариш Қоғон уни кутаётганини айтди. Барс шу заҳоти ўрнидан турди. Хоқон чодирга боргач, унда кўп одам йиғилганини, йиғноқда юзбоши Бўри ҳам борлигини кўрди. Кўп кутмади. Бир таркан Барс билан Бўрини Элтариш Қоғон ҳузурига етаклаб борди.

Икки ҳам ерга тиз уриб, хоқонга салом беришди.

Кўктурк хоқони мингбоши Барсга шундай хитоб этди:

— Барс бек! Сени Тўққузўғуз Эли хотуни Ойхонимга биринчи элчи этиб йўллармен.

— Бош устига, хоқон! — деди Барс.

— Армуғонларидан қувондим, буни билдир. Сўнгра, орада қариндош-уруғчилик борлиги юзиндан бизга ёвуқ, ёндош ерда ўтириши кераклигини-да унга айт! Тинимсиз турган ерин алмаштириб, ортиқ биздан гизланмасин! Тўққузўғузлар меним ўз будунимдир, Ойхонимга буни сўйла! — деди хоқон.

— Бош устига! — деди Барс.

Элтариш Қоғон юзбоши Бўрига юзланиб:

— Бўри бек! — деди. — Сени Ойхонимга иккинчи элчи этиб йўллармен!

— Буйруғинг бош устига, хоқон! — деди Бўри.

— Сен-да тўққизўғузлар чодирин сана, ҳар чодир бошига бир от, бир сигир, икки қўй юбормаклари кераклигин уларга билдир! Бу ўлпон кузгача бизгача етказилмаса, устларига черик тортурмен, буни-да сўйла!

— Буйруғинг бош устига, хоқон! — деди Бўри.

Элтариш Қоғон бир муддат ўйланиб турди. Кейин Билга Тўнюқуқ билан ниманидир маслаҳатлашди. Сўнгра иккала элчига қараб шундай деди:

— Ёнингизга керакли черикларни олинг, эрта йўлга чиқинг, бир ойдан оширмасдан бунда бўлин! Ойхонимга етказилажак армуғонни — ўн тўп чин ипаги бирлан бир олтин безаклик пичоқни таркан сизга берур.

Икки элчи:

— Бош устига! — дейишди ва ерга тиз уриб хоқонларини олқишлагач, чодирдан ташқарига чиқишди.

Сўнгра иккаласи ҳам кун ботгунгача йўлга тайёргарлик кўришди.

* * *

Элчилар эртасига кун ботмасдан йўлга тушдилар. Мингбоши Барс ёнига отбоқари Чалқора билан бирга яна тўртта черик олди. Юзбоши Бўри эса андаси Урунгу билан бир отбоқар ёрдамчи олди холос.

Карвон йўлга чиққач, анчадан кейин, Дали Эрсегун уларни қувиб етди, Барс бекка яқинлашиб, ўзини ҳам олиб кетишини тилаб, ундан буйруқ беришини истади ва ниятига эришди. Эрсегун энг орқада, бир ўзи, худди учинчи элчига ўхшаб йўл босмоқда. Аммо унга хоқон тарафидан бир юмуш юкланмаган; у Ойхонимга тортиқ ҳам олмаган, шунақа ажойиб, ўхшаши йўқ элчи. Шундай қилиб улар ўн киши бўлишди. Мингбоши Барс Дали Эрсегуннинг бир ерда туролмас бола эканлигини билгач, унга карвоннинг ён ва орқа тарафини қўриқлаш вазифасини топширди. Эрсегун гоҳ олдинга, гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга от солар, уфқларга боқар, сўнгра орқада қолганича теваракни кузатар, кимса кўринмагач, карвонга етишиб, бир муддат улар билан бирга борар эди.

Барснинг икки чериги карвон илғори эди, уларга йўлнинг олд тарафини кузатиш юклатилган. Биринчи элчи қари, бу туфайли карвон секин юришга мажбур. Бу кетишда ўн-ўн икки кунда Тўққизўғуз Элига етиб боришни умид қилишмоқда.

Барс билан Бўри кўпинча ёнма-ён боришарди, аммо жуда оз гаплашишарди.

Карвондаги энг камгап киши Урунгу. Андаси Бўри унга элчиликка бирга боришни таклиф этганида, сўзини қайтаролмади. Зотан боролмайман дейишига бир сабаб ҳам йўқ. Тўғриси, бир кўнгли бор деса, бир кўнгли борма, дерди. Бағридаги ўртаниш ўти Ойхонимни қўриши билан бир оз пасайиши ҳам, қайтадан оловланиши ҳам мумкин эди. У бутунлай мажхуллик йўлига тушганди, ортиқ ҳеч нарсани ўйламасди. Нимаданлигини билмайди, бироқ чарчагани аниқ. Буёғи нима бўларкин? Ким билсин!..

Эрсегун эса, ёшлик-бебошликнинг ёзги бўрондай гуриллаб келган севгисига кўмилганича чир-чир айланар, бир ерда туролмас, фақат Ойхонимдан енгилишнинг кўнглида қолдирган синиқлигидан ҳам қутулолмай борар эди. У нима учун йўлга чиқилганини ҳам ўйламасди. Хоқон қизи билан яна бир бор урушсамикин? Бироқ элчилар ичидаги бир кишининг бундай қилишга имкони йўқ.

Унга уйланишни таклиф қилсамикин? Отасини ўлдирган у қиздан ўч олгани бориб, олишувда енгилиб, яна ундан ўзига тегишини исташи кулгили иш. Аммо нима қилиши керак?.. Буни ўзи ҳам билмасди.

Зотан у Элтариш Қогон тарафидан элчиликка қўшилмаган. Яна Ойхонимнинг тутқуни экан, қочган бир қочоқ. Фақат энди Ойхоним унга тутқун дея боқмас...

Хаёли шу ерга келганида Эрсегун бир оз хотиржам тортди. У элчилар орасида бораркан, Ойхоним кўз ўнгида обрўси ошади. У юртга бир кўктурк беги, хурматли меҳмон мақомида бориши билан олдинги асирликда туғилган юзқорасини бир оз ювиши мумкин.

Бунда тутқунда экан, қулоғига чалинганидек, кўктурклар тўққизўғузларга хужум бошласалар эди, унинг учун байрам бўларди. Эрсегун ҳеч нарсага қарамасдан хоқон қизининг чодирига ҳамла айларди, уни мутлақо асир этарди, сўнгра ўзига хотин қилиб оларди... Аммо энди бу гаплар бир хаёл. Шунга қарамай, бўлган иш бўлди, энди қайтиш йўқ, Ойхонимнинг ойдек оппоқ, кундек иссиқ юзига бир тўйиб боқса, етар.

* * *

Кунларнинг бирида бир оқар сув бошида тинланиш учун тўхташди. Ҳаво роса исиган. Барс билан Бўри ёнма-ён, қовурилган тариқ ва қурут еб ўтиришибди. Барс анча нарида, бир ўзи, отига суянганича кунгайга қараб ўй сураётган Урунгуни кўрсатиб:

- Юзбоши Бўри! Ўнбоши Урунгуни танирмисен? — дея сўради.
- Нечун танимай? У эски йўлдошим, андам.
- Урунгунинг отасини, онасини-да билирмисен?

— Отасини кўрмадим. Онасини биламан, кўп йиллар тўрт чодирлик овулимизда у билан бирга яшадик.

— Қанақа хотин эди, қани, бир менга тушунтир.

Бўри хаёлга толди. Сўнгра:

— Тенги йўқ хотин эди, — деди. — Овулимизнинг жони эди...

Шунда Барс унинг сўзини кесди:

— Бу сўзларни қўй. Менга унинг юзи-кўзини, бичимини сўйла, — деди.

Бўри олисларга қараганича ўйлашиб турди. Сўнгра англамоққа киришди, Барс диққат билан қулоқ тутди, бир пайт:

— Ўнг яноқинда кўзга чалинарлик бир менги бормиди? — дея сўради.

Бўри унинг юзига ҳайратланиб қаради.

— Бор эди. Сен қайдин билурсен? — деди.

Барс жим қолди. Саксон йиллик умрнинг берган тажрибаси ва эҳтиёткорлиги туфайлими, сўзни бошқа ёққа бурди:

— Бир чоғлар, Утуканда шундай бир хотинни танирдим-да, — деди. Сўнгра қизиқишини яширолмасдан: — Ўша хотиннинг отини-да эслармисен? — дея сўради.

Бўри:

— Йўқ, — деди. — Отини билмасмен. Барчамиз унга, эна, дердик.

Жим қолишди. Барс бу гапларни нечун сўраганини Бўри яхши тушунмади. Бунинг тагига етмоқ истади, Урунгунинг онаси ҳақида ўйлай бошлади. Ўшанда отини ўлар-қоларига қарамай чоптирганича узоқлардан топиб келган қимизини унинг тириклигида етказишга улгуролмагани аламини, аччигини яна бир бор туйди. Ўша кунни ҳеч унутмайди. Бир оз олдин келсайди, унга қимизини ичирарди, армони қолмасди. Шуни эсларкан, қийналиб кетарди, сиқилгандан сиқиларди. Ҳозир ҳам жони сиқилди. Барс буни сезди.

— Аччиқ нарсалардан сўйлаганимиз учун кўнглинг оғридими, юзбоши? — деди.

Бўри шунда ўша кундаги қимиз қидиришганини, Урунгунинг онаси қандай ўлганини бир-бир айтиб берди.

* * *

Улар йўлга чиққанларидан ўн олти кун ўтганида тўққизўгузлар манзилига етиб боришди. Из қолдирмасдан, тинимсиз турган ерини алмаштирган бир овулни топиш анча қийин кечди. Овул янада кенгайиб, тўрт юз чодирлик бўлганди. Элтариш Қоғон элчилари овулга жойлашдилар ва Қатир Бага билан эртаси кун Ойхоним ҳузурига чиқишни келишиб олишди.

Барс ёнидагиларга нима қилиш кераклигини қисқача тушунтирди. Биринчи бўлиб ўзи сўз олади. Кейин беш тўп ипакни ушлаб орқада турган Эрсегун бек билан Урунгу армуғонларни топширишади. Ундан сўнгра Бўри бек сўзлайди, олтин безакли пичоқни Ойхонимга сунади. Урунгу билан Эрсегун бунақа юмушни бажаришни ҳеч ўйламаганлари учун дарҳол хуркишди, бироқ буйруқ олганликлари учун бир нима дейишолмади.

Урунгунинг ичи титрарди. Ойхонимнинг ёрқин боқишларини кўради, Тангри кўшигига ўхшаган товушини эшитади. Фақат, шуниси ҳам борки, у бир пайтлар ўзини ўқлаб ағдарган ёғий билан, менга тегасанми деган таклифини “қорабудундансен” дея рад этган бир севгили билан учрашади. Ичида тингандай бўлган ўша бўрон яна қутуради, кул босган у ўчоқ яна оловланиб, дарди яна янгиланади. Йўқ, йўқ, Урунгу бир оз янглишмоқда. Булар бўладиган ишлар эмас. Бўлмаслиги кўрина бошлаганди ҳам... Шундай қилиб, андаси уни бу ёққа судраб, билмасдан унга ёмонлик қилиб қўйганди. Мингбоши Барс эса бу ёмонликда ундан ҳам ошиб тушганди.

Эрсегун эса Урунгудан ҳам ҳайрон эди. Чунки у ҳали ҳеч қанча яшамаган, ер юзидаги тирикчиликнинг узун йиллар эвазига берадиган тажрибасидан маҳрум эди. Ҳатто қиз севмоқнинг нелигини ҳам тасаввур қилолмасди. Умуман ҳеч нарса билмасди. Фақат ҳаётида бошига тушган илк синов Ойхонимга кўнгли бериши, бу ишқнинг ҳам тотли, ҳам аччиқ бир не эканини биларди. Тагин унинг бир кўнгли яраси бор эди. Ойхонимга енгилганди.

Барс қўл остидагиларга буйруқ бераркан, илк бор Урунгу билан юзма-юз келди ва унга синчиклаб тикилди. Куйиб қўйгандай Кур Шаднинг худди ўзи.

Туришида, сўйлашида кўктурк бекларини эслатадиган виқор бор. Яна, ўнбоши қиёфасида экан, ундаги икки нарса ҳам кўзга яққол ташланарди: бўрки ва пичоғи...

Бу бўрк қайсидир бир хоқоннинг бўркига, пичоқ ҳам хоқон пичоғига ўхшарди. Бирдан Барснинг кўзлари пичоққа тикилди ва миясида бир не ялт этди. Ҳа, бу пичоқ Кур Шадники эди, унга Бумин Қоғондан ўтганди. Барча эски ўтуканликлар каби Барс ҳам бу пичоқни танирди, ҳатто унинг бетидаги тилсимли ёзувнинг қуёш чиқаётганида ва ботаётганида кўринишини ҳам биларди.

Ўша кечаси биринчи бўлиб соқчилик қилган Урунгу ҳеч бир йўлдошини уйғонтирмасдан эрталабгача юриб чиқди, Ойхонимни ўйлаб, кўзига уйқу йўлатмади.

Барс билан Эрсегун ҳам яхши ухлай олишмади. Иккида бир уйғонишар, бошқа-бошқа сабабларга кўра уйқулари қочган эса-да, айна безовталиқ таъсирида тўшақларида тўлганишарди.

Эрталаб Ойхоним элчиларни катта тантана билан қабул қилди. Тўққизўғуз чериклари энди яхши кийинган ва қуролланган эдилар. Мингбоши Барс Элтариш Қоғондан олган буйруқни бажарди.

— Ойхоним! — деди у. — Хоқоним армуғонларингдан қувонди. Она ёқдан орамизда қариндошлик бўлгани юзиндан Ўтуканга янада ёвуқ ерга кўчишингни буюрур. Тинимсиз турган ерингни ўзгартириб, яширинмоғингни ортиқ истамас. Тўққузўғуз будунни ўз будунимдир, дер.

Ойхоним қимирламасдан, индамасдан унинг сўзларини тинглади. Барс ўзидан кейинроқда турган Эрсегун билан Урунгу тарафга ишора қилиб:

— Хоқоним сенга ўн тўп чин ипагини армуғон этиб йўллади, — деди.

Ипақ тўпларини кўтарган икки киши, ойдан-да, кундан-да гўзал Ойхонимга кўнгли олдиранган икки кўктурк, бир неча одим илгари юриб, ерга тиз урдилар ва Ойхонимнинг ишоратига кўра икки тўққизўғуз черигининг келиб кўлларида армуғонни олгунларига қадар кутиб туришди.

Хоқон қизининг порлоқ, кескин боқишлари ўзини севган, бири ҳали бола, бири ёши ўтган икки кўктуркка қадалди. Юзларига қараб, иккисининг ҳам кўнглини ўқиғач, буйруқ бериб, уларни тургазди.

Кекса мингбоши Барс бу учовининг орасида нелар кечганидан хабарсиз эди. Аммо Ишбарахоннинг бу ақлли ўнбошиси, ҳаёт қозонида саксон йил қовурилиб пишган бу эсли кўктурк беги булар ўртасида нимадир борлигини ҳам сезмасдан қолмади.

Энди юзбоши Бўри сўзлай бошлади:

— Ойхоним! Элтариш Қоғон буйруғига кўра Тўққузўғуз чодирларини санадим. Тўртюз саккиз чодир экансиз. Хоқоним ҳар чодир бошига бир от, бир сигир, икки кўйни солиқ учун юборишингизни буюрди. Кузгача этиб бормаса, Кўктурк ўрдуси устингизга юражақдир.

Барс сўзлаётганида қимирламасдан тўққизўғуз беклари Бўрининг гапларини эшитиб, бир-бирларига маъноли қарашди. Юзбоши Қатир Баға қипқизариб кетди, кўзларида чақмоқ чаққандай бўлди.

Бўри бек буларга парво қилмади ва сўзида давом этди:

— Хоқоним бу олтин безакли пичоқни сенга тортиқ этиб йўллади, — деди ва илгарига бир неча одим отиб, ерга тиз урди.

Қатир Баға келиб ундан пичоқни олди ва Ойхонимга топширди. Чодирга теран жимлик чўкди. Бу жимжитликда кўктурклар ва тўққизўғузлар бир-бирларига маъноли-маъноли тикилишди. Бу боқишлар яна бир оз чўзилса, иш қилич суғуришга бориб етарди. Ойхоним бу хавфнинг олдини олиб, сўзга киришди:

— Элтариш Қоғонни мен-да хоқон дея танидим, бунини бир неча бор ўзига билдирдим. Қариндошлигимиз-да мени унга боғлайдир. Тўққизўғуз бирлан кўктурк бир огочнинг икки бутогидир. Ер-кўк қоришмиш кунларда ўртада уруш чиқмишти. Эмди ер-кўк тинч. Улуғ хоқоннинг бутун буйруқлари бажариларди. Эртага буларни биринчи элчи Барс бек бирлан сўйлашадирмен. Эмди чодирингизда тин олинг, овулимизда тилагингизча кезининг...

Кўктурклар ерга тиз уриб, Ойхонимни олқишлагач, оёққа қалқишди ва чодирдан ташқари чиқишди.

УРУНГУНИНГ ПИЧОҒИ

Барс оқшом пайти Урунгуни чақириб, у билан суҳбатлашди. Бошида элчилик ишларидан сўз очди. Кейин секин-секин мавзунини ўзгартирди. Урунгунинг қачон ўнбоши бўлганини сўради.

Сўз шу нуқтага етганида, Барс ўзининг ўнбоши бўлган кунларини эслаб, ўша йиллардаги Ўтукан ҳақида сўйларкан, бирданига:

— Урунгу! Танишим чиқармикин, отанг ким эрди ўзи? — дея сўраб қолди.

Ўнбошининг юзи қутилмаганда ўзгарди. Барс иккисининг кўзлари тўқнашди. Урунгу қайғули товушда:

— Мен отамни танимасмен, уни кўрмаганмен, мингбоши, — дея жавоб берди.

— Отини-да билмасмисен?

— Йўқ!

Бу йўқ сўзи ўта тунд, ваҳший бир товушда айtilди. Барс юзида ҳеч бир ўзгариш сездирмасдан Урунгуга боқарди, унинг қарашларидан, сўзларидан бир маъно чиқармоққа уринарди. Ўнбошининг товушидаги зардага парво ҳам қилмасдан яна сўроққа тутди:

— Онангни танирмидинг-йўқми?

— Мени у улғайтти.

— У-да отангнинг кимлигини сўйламадимми?

— Сўйлади.

— Киммиш?

— Мен кичик эркан ўлмиш бир сўғушчи...

Барс бир оз таралдудда қолди, сўнгра яна бир савол берди:

— Онангнинг оти кимди?

Урунгу қаршисига қараб қолди. Кейин аллақандай довдираш ичида бошини сараклатиб:

— Шуни сўраш ҳеч эсимга келмаптир, мингбоши, — дея жавоб берди.

— Шундоқ бўлурму? — дея ҳайронлигини билдирди Барс.

— Мана, бўлмиш... — деди Урунгу тақдирга тан берган қиёфада. — Ундан бошқа кимсам йўқти. Кўп эзилиб, қийналиб-сиқталиб мени улғайтти. Менга ҳар нени ўргатти. Мен учун у ёлғиз онам эрди. Она деркан, отини нетардим. Бу юздан отини сўрмак эсимга келмаптир.

Урунгу яна баъзи нарсаларни айтишга чоғлангани, фақат айни шу чоғда Барс, ботаётган қуёшга қарай туриб, ненидир эслаб қолган каби:

— Шу пичоқни менга бер-чи, — деди.

Урунгу узатган пичоқни қўлига олиб қўйиб бир юзини ботаётган куннинг сўнгги ёғдуларига қаратди. Соп четидида бир тамга кўзга ташланарди. Пичоқнинг нариги бетини нурга солди, бу томонда ҳам, соп четидида “Бумин Қоғон” сўзлари ўйиб битилганди.

Барс адашмаганди. Урунгунинг белидаги пичоқ Кур Шаднинг пичоғи эди.

* * *

Тўққизўғузлар орасида энг хурматли бек юзбоши Қатир Баға эди. Кўктурк элчиларига қараб юриш вазифаси ҳам унга топширилган. У энг хушёр чериқлардан учтасига Барс, Бўри ва Урунгуга кўз-қулоқ бўлиб юришни буюрди. Ўзи эса буларнинг барчасини кўз остида тутишга интиларди. Кўктуркларнинг янгидан тўққизўғузларга ҳужум қилиши ҳақидаги хабардан кейин элчиларнинг келиши уни шубҳага солиб қўйганди. У кўктуркларнинг элчи юбориш баҳонасида тўққизўғузларни чалғитишларидан кўрқарди. Шунинг учун бир ўнбошига қўшиб ўнта черикни кунгайга йўллаб, кўктурклардан хабардор бўлиб туришни тайинлади.

Оқшом чоғи Барс билан Урунгунинг ёлғиз суҳбатлашгани ҳам Қатир Бағанинг кўзидан қочмади. Кечаси билан чодирларга соқчилик қиладиган бир чериги ёнига келиб, элчилар кўнган чодирларни кузата бошлади. Бу ишни у ўта муҳим деб билгани учун, уйқусини қочириш ниятида, овқат ҳам емади, бармоғини кесиб, унга енгилгина туз сепди.

Барча ётиб ухлаганидан ва ўртада соқчилардан бошқа кимса қолмаганидан кейин Қатир Баға элчилар чодирининг биттасидан кимнингдир чиққанини ва Барснинг чодирига кирганини кўрди. Товуш чиқармасдан ўша ёққа қараб юрди ва чодирнинг энг кўлкали тарафига суқулиб, ерга узанганича ичкарига қулоқ тутди.

Паст товушда суҳбатлашаётганлари учун олдинига ҳеч нени тушунолмади. Бир оз ўтгач, вазиятга кўникдими ёки ичкаридагилар юксакроқ овозда сўзлашга тутиндими, узук-юлук бир неларни англай бошлади. Барснинг суҳбатдошини ҳам таниди. У ораларида қиличбозлик олишуви ярим қолган ўша Урунгу эди. Қатир Баға кўктуркларнинг тўққизўгузларга қарши яширин ниятларига оид нималарнидир билиб олишга умидланиб, чодир этагига бемалол чўзилиб олди. Аммо у эшитган нарсалар бутунлай бошқа чиқди. Ҳайронликдан оғзи ланг очилиб қолди. Ярим кечагача суҳбатни эшитиб-кутиб ётди, Урунгу чиқиб кетгач, секин кўзгалиб, у ердан узоқлашди. Чодирга келибоқ, итдай очиққани учун ўзини овқатга урди, очлик ва чарчоқдан кўзи хираланиб, қовурилган эт дея садоқ қайишини оғзига тикиб юборганини билмай қолди.

Қатир Баға ўша кечаси тушида Урунгуни кўриб чиқди. Эрталаб Ойхонимнинг чодирга кираркан, унга айтадиган гаплари арзирлими-йўқми, билолмасдан анча ўйланди. Ерга тиз уриб хоқон қизига салом берди, ўрнидан тураркан:

— Кеча кечаси мингбоши Барс бирлан Урунгунинг сўйлашганин тингладим, — деди. Ойхоним унинг сўзларини диққат билан эшитарди. — Барс бек Урунгуга нима деди, билурмисен? Урунгу, деди Барс, мен сенга онангнинг ўзинг ҳам билмаган отини сўйлайин: онангни оти Олтин Таримдир, деди.

Ойхоним дарҳол Қатир Багадан:

— Бу сўзларга Урунгу не деди? — дея сўради.

— Мингбоши, буни қайдан билурсен, меним онамнинг отига нечун бунча қизиқиб қолдинг, деди. Шунда Барс: “Нечун қизиқмайин? Сенинг онанг менинг холамдир” деди. Буни эшитибоқ, ўпқаланган Урунгунинг товуши кўтарилди: “Буни қайдан чиқардинг?” дея сўради. Барс: “Белингадаги пичоқдан чиқардим. Сенинг отангни-да танирмен”, деди. Урунгу шунда: “Сўйла, қани, ким экан?” дея бақириб юборди. Барс бек унга жавобини сўйлади, мен қулоқларимга ишаноламай қолдим.

Ойхоним жиддий тортди. Қизиқиш билан тикилган гўзал кўзларида фавкулотда бир ёғду ва сеҳр бор эди. Буйруқли товушда:

— Урунгунинг отаси киммиш? — дея сўради Ойхоним.

Қатир Баға унга:

— Кур Шадмиш, — дея жавоб берди.

Шунда хоқон қизининг юзини тотли бир қизиллик қолади ва белидаги пичоққа қўл отаркан:

— Қатир Баға, не дерсен? — дея ҳайқирди.

Юзбоши энди толғин-толғин сўзида давом этди:

— Шунақалиги ўзи унинг ўқ отишидан, олишувидан белгилик эрди. Уни бек деб ўйлагандик. Бироқ бекдан-да устунмиш. Тегин эрканин қандоқ билардик? Эмди ярим қолган олишувни кўз юммасдан кутармен! Арслондек олишурмен! Юзбоши Қатир Баға бир кўктурк тегинини енгди, дерлар!..

Ойхоним шу он уни тўхтатиб:

— Енгилсанг, не дерлар? — дея сўради.

Қатир Баға каловланиб, жим қолди. Бу, эҳтимол, ҳеч ақлига келмаганди. Аммо бу сўроққа ҳам дарҳол жавоб берди:

— Енгилсам, бир тегиндан енгилди, дерлар.

Ойхоним индамади. Қатир Баға ҳам Урунгу билан бўладиган олишув хаёлига берилди. Хоқон қизи чуқур ўйга толганди. Бир пайт:

— Юзбоши, — деди, — менга кўп қимматли хабар келтирдинг. Бироқ бу тўлиқ эрмас. Урунгу Кур Шаднинг ўғли эканлигин нечун яширин сақлар эрмиш? Буни-да билдингми?

— Йўқ, Ойхоним, — деди Қатир Баға. — Бунга боғлиқ бир нелар сўйлашди, бироқ мен Урунгунинг тегин эканлигини эшитибоқ довлараб қолдим, сўнгра суюнганимдан ортиқ бошқа сўзлари қулогимга кирмай қўйди. Сўнг эшитганларим-да эсимдан кўтарилди.

— Урунгунинг белидаги пичоқ тўғрисида бир не билдингми?

— Билдим, — деди Қатир Бага. — У пичоқ кўктуркларнинг илк хоқони Бумин Қогондан қолган тилсимли пичоқмиш. Пичоқнинг бир бетида Бумин Қогон тамгаси, бир бетида хоқон оти ўйилган ёзу бор эрмиш. Бироқ у тамга бирлан ёзу кун чиқаётганда, ботаётганда кўринур эрмиш. Тагин бир сўз: кўктуркларнинг шони қанчалар ортса, пичоқдаги ёзу шунчалар очик кўринурмиш...

— Яхши! — деди Ойхоним. — Бу кун Барс бекни кун ботишига бир терак бўйи қолганида чодирга келтир! Ундан олдин мендан керакли буйруқни-да олурсен!..

* * *

Оқшомга яқин Ойхоним бўлажак учрашув тараддудини кўриб қўйди, Қатир Багага ҳам анчагина иш буюрди. Барс бек ичкарига кирган пайтда эшик ва пардалар кенг очилган, чодир ичи кунботар ёғдуларига тўлиб-тошиб жилваланарди. Ойхоним жуда қисқа сўзлади, Элтариш Қогоннинг бутун буйруқларини қабул қилганини билдириб, Барсга чиройли бир ёй армуғон этди.

Барс қичиб кетган заҳоти Бўри бекни чақиртирди. У билан ҳам қисқагина суҳбатлашди. Куз бошлангунча солиқларни тўлашини, фақат кейинги пайтда қўйлар озайгани боис, чодир бошига иккитадан қўй тўплаш қийинлигини, бироқ кузгача буни ҳам бир амаллаб ҳал этишини билдирди. Бўри бекка пичоқ тортиқ қилди.

Бўридан сўнг Дали Эрсегун кирди. Унга ҳам кўнглини кўтарадиган бир неча оғиз сўз айтиб, ҳадяга кумуш тўқали камар берди.

Куёш ботай деб турганида чодирга Урунгуни чақиртирди. Бир-бирларига маъноли боқишди. Ойхонимнинг Бўри ва Эрсегун билан суҳбатлашишга ҳеч нияти йўқ эди. Булар қаторида Урунгуни ҳам чақиртириш учун шу йўлни тутди. Бирдан Урунгуни ҳузурига чорлаши ортиқча гап-сўз чиқариши мумкин эди. Урунгуни чодирга келтиришдан мақсади — унинг пичогини кўриш.

Ойхоним қаршисида тип-тик турган ўнбошига синчиклаб қаради. Бошида ўзи тортиқ қилган бўрк. Кийимлари энди йўқсилча эмас, яхши. Элтариш Қогон кўктуркларни бойитибди. Урунгунинг юзидаги ажинлар ва қилич излари у босган оғир ҳаёт йўлини ифодаларди. Кўнгилларни ўқишга уста Ойхоним унинг изтиробларини, дардли дунёсини кўра олди. Урунгунинг юрагини титратадиган ўша юмшоқ товушида сўзга киришди:

— Ўнбоши Урунгу! Урушда ёв бўлганлар тинч кунларда йўлдошлик, оғанилик эта билирлар. Олдинига черикларимга ёғий эрдинг. Сўнгра менга йўлдошлик эттинг. Сўнгра уруш чиқти. Сен мени тутқунга солмоқ истадинг. Мен сени ўлдиrhoмoқ истадим. Иккимизнинг-да тилагимизни Тангри ўринлатмади. Бу сўнг кўришувимиз-да бўла билир. Бу юздан сенга бир армуғон бермак, сўнг бир нарсани сўrhoмoқ истармен.

Урунгу ерга тиз уриб:

— Ойхоним! — деди. — Армуғонинг бу бўркни бошимдан қўймасдан кийиб юрибмен.

Хоқон қизи порлаб турган сеҳрли кўзларини ботаётган куёшга бурди. Айни замони эди:

— Ўнбоши Урунгу! Белингдаги пичоқни бир оз менга бер-чи, бир кўрай, — деди.

Урунгу оний бир ҳайрат билан унинг юзига боқди. Кеча тунда мингбоши Барс билан суҳбатлашгандан кейин кўнглига баъзи шубҳалар оралаганди. Аммо шу чоғда Ойхонимнинг буйруғига бўйсунмасдан ҳам иложи йўқ. Пичогини қинидан суғуриб, Ойхонимга узатди.

Ботаётган куннинг охирги ёғдулари хоқон қизининг кўрклик юзида жилваланарди, уни кўкдан инган, ёғдулардан яралган бир кўкқизига ўхшатарди.

Ойхоним пичоқни кунботар шуълаларига солиб, диққат билан тикиларкан, унинг ҳар нарсани анлаганини сезган Урунгу бирдан қип-қизариб кетди.

Энди Ойхоним кўзларини кўктурк ўнбошининг кўзларига қадади, Кур Шаднинг ўғли унинг боқишларига чидаб туришга интилса-да, ҳолдан тойиб бўлганини ҳам ҳис қиларди.

Кўз уруштириш уруши унча чўзилмади. Урунгунинг бош эгиши билан тугади. Хоқон қизи унга пичоғини қайтариб бераркан:

— Кур Шаднинг ўғли! — деди. — Нечун буни яшириб юрдинг?

Урунгу кўксидан ўқ еган кишидай тамом бўлганди. Индамади. Ойхоним яна сўроққа тутди:

— Айгоқчилар ўзларини беркитиб юрурлар. Сен — энг тўғри йигит, энг ботирлардан бирисен. Сўйла. Буни нечун беркитдинг?

Ойхоним энди савол эмас, буйруқ бермоқда. Буни англаган Урунгунинг юраги бўронда қолгандай титради. У севган қизи ўзининг тегин эканлигини билиб олганидан суюнарди, онамининг тилаги, васияти бузулди дея куюнарди, Ойхоним бу сирни қандай очди дея ўйланарди.

Хоқон қизи энди қоплондай қатъий эди. Буйруқ бериб ёлворар, ёлворганича буюрар эди:

— Сўйла, кўктурк тегини! Сўйла, Урунгу Шад! Нечун буларни беркитдинг? Урунгу ерга тиз уриб, шундай жавоб берди:

— Онамининг тилаги шу эрди, Ойхоним! Унга сўз бергандим...

МАЛИКА ВУНИНГ СУЮМЛИСИ

Чин маликаси Ву аёвсиз босқинлари билан салтанатини титратган Элтариш Қоғонни йўқотишга қарор берди. Агарда турк хоқони устидан ғалаба қозонса, ўзи ҳийла-найранг билан эгаллаган тахтни янада мустаҳкамлайди. Туркэлига юборган айгоқчиларидан олинган хабарлар умидбахш эди. Айгоқчилар фикрича, Элтариш Қоғон ўзига бўйсундириб-бирлаштирган уруғлардан тўплаган аскарларни қўшиб санаганда майдонга атиги йигирма минг кишини ташлаши мумкин. Буни билгач, Ву қувонди. Чунки у тайёрлаётган қўшин икки юз минг кишилик. Ёғийдан ўн баравар ортиқ бу қўшин кўктуркларни қириб юборади. Айни чоғда, қўшинга бош қўмондон этиб суюмлиси Хўайини тайинлайди. У зафар қозониб, обрўси ортади, шундай қилиб, бир ўқ билан икки қуённи урган бўлади.

Хўайи будда роҳибларидан эди. Унда икки юз минг кишилик қўшин тугул, икки юз отлиқни ҳам бошқара оладиган қобилият йўқ. У саройда қуруқ олифталик қилишдан, кенгашларда қўмондонлар ва вазирлар билан тортишишдан бошқа бир ишни билмасди. Саройдаги миш-мишларга кўра, бир вақтлар малика билан ораларида ишқ можароси бўлиб ўтган. Ёшлигида гўзаллиги билан донг таратган малика эндиликда анча қариб қолган, аммо айни пайтда ҳам роҳибни ўзидан узоқлаштирмайди. Бироқ бу суюмли роҳибни саройдаги барча жиддий кишилар зоти паст, лапашанг кимса деб билишади. У бош қўмондонликка тайинлангач, гурури янада ортиб, ўзи тузган буюк режалардан оғиз кўпиртира бошлади.

Бир неча кун ичида Туркэлига босқин қилиниши ҳақидаги гап бутун пойтахт халқига тарқалди. Зотан янгидан черик тўпланаётгани, озиқ-овқат йиғилаётгани, бошқа шаҳарлардан минг-минг аскарнинг бошкентга келаётгани ҳам буни тасдиқларди.

Хўайи бош қўмондонликни олганидан ўн кун ўтиб, ишларнинг яхши кетаётганини кўриб, кўнгли чоғ ҳолда кўшкига қайтди. У олдин қозонилган зафарлар учун бу кеча ўз ҳисобидан зиёфат беради. Катта ҳовузли боғда турли емаклар ейилади, ичкиликлар ичилади... Унинг буйруғини бажариш учун хизматкорлар қолиб, тўрт ҳарбий ёрдамчиси ҳам оёғи олти бўлиб, тинимсиз елиб-югуришмоқда.

Ёрдамчилардан энг кичиги Йин-шаў барчадан қаттиқ, жонини жабборга бериб ишларди. Бироқ бош қўмондоннинг телба-тескари буйруқларини эшитиб, хизматчилар ҳам не қилишни билмасдан иккиланиб қолишарди. Ҳар ким собиқ роҳибнинг хўмрайган юзини кўрмасликка, сассиқ гапларини эшитмасликка, ҳатто калтак еб қолмасликка тиришиб, унинг буйруғини дарҳол бажаришга

интиларди. Қўмондоннинг кичик ёрдамчиси унинг инжиқлигидан қўрқиб, шаробнинг ҳам энг ўткирини кўпгина келтирди ва кейин, кутилмаганда, ўртада кўринмай қолди.

Зиёфатга эллик киши келди. Рангли чироқлар ёғдусига кўмилган боғда, чолғучиларнинг ёқимли куйларини тингларкан, еб-ичмакка киришилди. Ораларида кўмондонлар ва вазирилар ҳам қатнашаётган меҳмонлар хизматчилар ташиётган мўл-мўл овқатлардан еб, ўткир сучудан ичиб, кайфлари тарақланиб, тотли мевалардан ичлари яйраб, зиёфат завқини суришмоқда.

Кичик ёрдамчи Йин-шаў яна пайдо бўлгач, бошқа ёрдамчилар хотиржам ўтиришиб, еб-ича бошлашди. Базми бошқариш ишини унга юклашди-қўйишди.

Йин-шаў ҳеч ичмасди, тўрт ёнга пилдираб бориб келар, меҳмонлар ва Хўайидан бир он бўлсин кўз узмасди.

Ярим кечага яқинлашганда барча итдай маст бўлди. Эзмалиги тутган бош кўмондон ҳар нени вайсаб-валдирарди, Туркэлига қайси йўллардан ҳужум уюштирилишини айтиб, ҳалитдан қозонилажак галаба кайфи билан ўзини йўқотаётганди.

Бош кўмондон бир пайт ёрдамчиларидан бирини ёнига чақириб, унга шивирлаб нелардир деди. Бу қисқа яширин суҳбат ва суҳбатлашган ёрдамчини ҳам Йин-шаў назаридан қочирмади. У зиёфатхонадан узоқлашиб, нарироқда бекор турган бир хизматчини чақирди. Унга шивирлаб неларнидир уқтиргач, пилдираб яна базмгоҳга қайтди. Ундан буйруқ олган хизматчи ҳалиги бош кўмондон билан гизлича сўйлашган хизматчининг орқасидан тушди. У бу ишларни беркитиқча, эҳтиёткорлик билан бажараркан, теваракни ҳам қулогини динг қилиб кузатиб борарди.

Йин-шаўнинг ненидир яшираётгани, қандайдир фурсатни кутаётгани ҳаракатларидан аён. Бироқ юриш-туриши сокин. Хизматчиларга ичкиликни жуда оз ичишни буюрган. Улар ҳам бошлиқларидан қўрққандари учун буйруқдан четга чиқолмай, оғизларига мум солгандай ўтиришибди. Йин-шаў уларнинг бу ҳолига бир оз ачинди. Яна қитдай-қитдай ичаверинглар, дея изн бераркан, хўмрайган юзи сал кулумсади, хизматчилар эса қувониб кетишди. Аммо олдин уларни меҳмонларга овқат тарқатгани жўнатди, ошчилар хонасида бир ўзи қолгач, айрим идишларга аллақандай оқ тузсимон нарсадан сешиб, устидан шароб қуя бошлади. Бирин-кетин хонага қайтаётган хизматчилар Йин-шаўнинг ўзи идишларига сучу ичимлигидан қуяётганини кўриб, ҳайрон бўлишди. Бу хўмрайган, кўнглиқаттиқ ва терс бошлиқнинг нега бунчалар одамохунлик қилаётганини тушунолмай, лол қолишди.

Йин-шаў тўлатган идишлардан ички ичган баъзи хизматчиларни бир муддат ўтиб шунақаям уйку босдики, мудраб бориб, бурчак-бурчакда думалаб қолишди. Булар шаробларига ҳалиги оқ сепки аралаштирилган хизматчилар эди.

Йин-шаў шундай қилиб ўртада овқат ташиётган хизматчилар сонини озайтди, бош кўмондон ва бошқа меҳмонлар олдига ўзи ҳам ичкилик қўйиш ва қўйиш имконига эга бўлди.

Вақт ярим кечадан ошгач, бош кўмондоннинг ҳалиги икки ёрдамчиси ҳам, Хўайи ва меҳмонлар орасидаги ҳарбийлардан баъзилари ҳам кўздан гойиб бўлишди. Йин-шаў ясама безовталиқ билан бир-икки черикни чақириб, уларнинг кўмагида бош кўмондонни ётоғига олиб борди, уни ўрнига ётқизиш баҳонасида ҳар ерини ковлаштириб кўрди. Хўайининг белидаги камарга осиглиқ муҳрни олиб, совуққонларча ўз чўнтагига солди. Ётоқдан чиқиб, бош кўмондоннинг махсус ишхонасига ўтди. Бир шамни ёқиб, унинг ёруғида қоғозга чин тилида неларнидир ёзди ва бош кўмондон муҳрини мумга ботирди-да, ёзув остига босди. Сўнгра шамни ўчириб, товушсиз одимлаганча ётоққа қайтди ва муҳрни жойига қўйди. Боққа чиқиб, ҳалиям базмда кайфу сафо сураётган меҳмонларга югуриб-елиб хизмат қила бошлади.

Тонг отгач, ҳалиям ўз оёғида турган маст меҳмонларни хизматчилар ёрдамида отларига миндириб, уй-уйига кузатди.

Барча меҳмонлар ичида фақат у ичкилик ичмаганди, шунинг учун ўта хушёр эди. Чарчоқ ва ичимлик таъсирида ҳамма уйқуга кетгач, Йин-шаў бир сакраб отига минди-да, уни қамчилаб, пойтахт кўчаларида уча кетди. Шаҳардан ташқаридаги маҳаллалардан бирида, кичкина бир уй эшиги олдида тўхтади.

Чинликларда ҳеч учрамайдиган эпчиллик билан отидан тушди-да, эшикни уч бор уриб тақиллатди. Эшик очилиб, кекса ва йўқсил бир турк кўринди. Чин бош кўмондони ёрдамчисига туркчада:

— Сени кутаётгандим, Қорабуқа! — дея хитоб этди.

Чин бош кўмондонининг тўртинчи ёрдамчиси Йин-шаў, аслида, Билга Тўнюққунинг чинлар орасига йўллаган Қорабуқа деган турк айғоқчиси эди. У неча кунлардир тўплаётган маълумотни кечаги зиёфат чоғида янада тўлдириб, икки юз минг кишилик чин қўшинининг кўктурklar ўлкасига қачон, қандай ва қайси кўмондонлар бошчилигида қайси йўллардан босқин уюштиришини бутун нозик томонларигача чуқур билиб олганди. Бу маълумотни Билга Тўнюқққа етказиши керак бўлган юзбоши турк ҳам шу уйга жойлашган, қиёфасини ўзгартириб олган эди. Қорабуқа чин бош кўмондони муҳри билан муҳрланган буйруқни унга кўрсатиб, фикрингни айт, деди. Қоғозда катта кўмондонлардан бирига аскарлари билан ўн беш кун кейин йўлга чиқиш ҳақида сохта буйруқ ҳазилганди ва бу икки юз минг кишилик чин қўшинининг тўпланишига ҳалақит берарди.

Қорабуқа бундан бошқа бир нарса қилишга имкони йўқлигини, ўзгача иш тутса, сезиб қолишлари мумкинлигини юзбоши туркка тушунтирди. Юзбоши унинг фикрини маъқуллади, Билга Тўнюққдан келган янги буйруқни унга билдирди. Шундан сўнг Қорабуқа яшин тезлигида яна бош кўмондон кўшикка қайтди.

Шу пайтда нариги ўта содда, йўқсил қиёфадаги турк ҳам отига миниб, белига бир ёй билан садоқ осилган ҳолда, арғумоғини қамчиллаганича Ўтуканга қараб уча кетди.

Қорабуқа кўшкка қайтгач, яна ўша ясама кеккайишли, гўдайган бош кўмондон ёрдамчиси Йин-шаўга айланганди. Кўшк ичида савлат сотиб липиллаб бораркан, бир хизматчининг ўзига узоқдан яширинча ишора қилганига кўзи тушди. Бу зиёфат чоғида бош кўмондондан олган гизли буйруққа кўра беркитиқча қаёққадир йўналган ҳарбий ортидан ўзи йўллаган айғоқчийди ва у, аслида, Билга Тўнюққ томонидан Чинга жўнатилган жосуслардан бири эди. Иккиси кўшкнинг бир бурчагига бориб, яширинча суҳбатлашишди. Қорабуқа ундан:

— Не қилдинг? — дея сўради.

Айғоқчи унга:

— Кимса билмас-кўрмас ерда бошига бир тўқмоқ уриб ўлдирдим, — деди туркчада. — Сўнгра кийимини ечиб олдим, ўлигини қудуққа отдим. Чўнтагидан бирор ёзув чиқмади.

Қорабуқа ёнидан бош кўмондоннинг сохта буйруғини олди.

— Шу ондаёқ бош кўмондон ёрдамчиси кийимини кийиб, бу буйруқни аталган ерига етказасан! Шу бирлан ўлкамизга босқин қиладирган икки юз минг кишининг олтмиш мингини ўн беш кунга кечиктирасан! — деди.

Айғоқчи буйруққа бир кўз ташлади-да, сирли кулумсаб: “Бош устига” деди ва у ердан узоқлашди.

Бу ишлардан кейин Йин-шаў ёнидаги оқ тузсимон кукундан идишга озгина сепиб, устидан шароб тўлатди ва бир симиришда ичиб тугатди. Сўнгра ётоқлардан бирида чўзилиб ётган бошқа бир ёрдамчининг ёнбошига узанди ва ҳеч қанча вақт ўтмай қаттиқ уйқуга толди.

ЧИН ҚЎШИНИ БОШ КЎМОНДОНИ

Чин бош кўмондони Хўайи ғазоби қайнаб, оғзидан кўпик сочарди. Чодир ичида гўдранганича у ёқдан-бу ёққа юрар, уч ёрдамчиси тош қотиб, оёқда тик турганича унинг буйруғини кутарди. Қароргоҳ қоидаси бўйича уч кунда йигиладиган қўшин ҳамон тўпланмаганди. Ҳолбуки, берган буйруқларига биноан барча туғлар ва бўлинмалар ундан уч кун олдин келишилган манзилда шай туриши керак эди. Икки юз минг кишилик қўшиннинг кўмондони турли сабаблар туфайли бир неча кун кечикишини билдирганди. Олтмиш минг кишилик энг катта қўшин кўмондонидан эса ҳануз бир хабар йўқ. Бу кўмондон энди фақат осишга лойиқ.

Хўайининг юрагини сиққан нарса фақат бу эмасди. Унинг бошини қотираётган муаммо шу: кўктуркларга яна бир бор ҳужум қилиш эҳтимоли ҳам чиппака чиқиши мумкин. Ахир бир-икки кун ичида Чин девори остида бунчалар катта қўшиннинг тўплангани ҳар қанақасига туркларга етиб боради, улар бунга кўра тadbир кўришади, албатта. Шундан кейин у малика Ву олдида нима деган одам бўлади. Чинда донг таратган аллақанча улуг қўмондонлар туриб бош қўмондонликка уни тайинлаб, мисли қўрилмаган яхшилик қилган малика, шубҳасиз, унинг бу лапашанглигидан кейин бўшаттириб юборади.

Шунингдек, энг ишонган бош ёрдамчисининг сирли йўқолиши ҳам ўлганнинг устига тепган бўлди, ўйлаган сари юраги ёрилиб кетай дерди. Одам танлашда олдин ҳам шунақа алданганини ҳеч эслай олмайди. Ишнинг ёмон томони яна шундаки, энди нима қилиш кераклиги ҳақида аниқ қарор беролмасдан қийналмоқда. Мана шу таҳликали ва талвасали ҳолатда уч ёрдамчисидан мадад кутиб, барига бирдан савол берди:

— Сизлар не дейсиз? Нима қилиш керак?

Иккинчи ва учинчи ёрдамчиси индамасдан тўғрига боқишди. Тўртинчи ёрдамчи Йин-шаў унга ҳурмат билан бош эгиб:

— Менимча, бунда қандайдир ёмон иш бордек, бироқ сўйламоққа тилим бормайдир, кўркүрмен... — деди.

Бу сўзни эшитиб, бош қўмондоннинг ваҳимаси янада ортди. Агарда қутуриб бақирса, ичидаги кўркүв тарқалиб кетадигандай жони борича ҳайқирди:

— Кўркүма!.. Чекинма!.. Сўйла!..

Тўртинчи ёрдамчи олдинга бир одим отди-да:

— Улуг бош қўмондонимиз! Бу ишларда, менимча, катта бир сотқинлик бор!.. — деди.

Бош қўмондон чодирнинг у ёнига юриб бораркан, бу сўзларни эшитибок, таққа тўхтади, сачраб бақирганича:

— Нима?.. Не дединг?.. Қандай сотқинлик?.. — деди.

Ёрдамчи товушини пасайтириб:

— Улугим, мендан ўпқаланмасангиз, етар! Сўйла дея буюрганингиз учун сўйлармен! — деди.

— Шундай! Мен буюрдим, сўйла! Нечун турурсен? Сўйласанг-чи!.. — дея ҳовлиқди бош қўмондон нафаси ичига тикилиб.

— Буюк бош қўмондон! Бош ёрдамчининг бундайдан ўртадан йўқолиши, шунингдек, олтмиш минг кишилик қўшиннинг кечикиши мени иккилантириб қўйди... — деди ямланиб тўртинчи ёрдамчи.

— Не демоқчисен? Бош ёрдамчимдан шубҳанг борми? Сўйла! — дея яна бақирди бош қўмондон.

— Шундай, бош қўмондоним! — деди тўртинчи ёрдамчи.

Ёнларида турган икки ёрдамчи бу гаплар ўзларига ёқмаганини билдириб, томоқларини қириб йўталиб қўйишди. Аммо бош қўмондон:

— Мен ҳам ундан шубҳаланиб юргандим, — деркан, иккаласи ҳам ҳайрат билан бир-бирига қараб қолишди.

Хўайи иродасиз киши эди. Бировнинг таъсирига осонгина тушарди. Йин-шаў бунга билгани учун бу қимматли фурсатдан фойдаланиб қолишга интилди.

— Эрта ё индин келишини кутаётганимиз ўттиз минг кишилик қўшин етиб келгач, ўрдумиз юз йигирма минг кишилик бўладир. Тўласи икки юз минг черик бўлиши керак. Бироқ бугунгача бириси олтмиш минг, бириси йигирма минг кишилик қўшинимиздан мужда йўқ. Ана шу саксон минг киши билан бирга бош ёрдамчидан ҳам хабар йўқ. Тагин у шу саксон минг кишини кечиктириш учун улар билан бирга юрган бўлмасин...

Бош қўмондон:

— Бунга қандай журъат қиладир? — дея бақирди.

— Бир одам Элтариш Қоғоннинг айғоқчиси экан, ҳар нега журъат қила оладир, — деди тўртинчи ёрдамчи.

Хўайи бунга эшитиб, лол қолди. Қўли билан пешонасига уриб, тагин ёрдамчиларидан сўради:

— Энди не қилурмиз?

Йин-шаў яна олдинга отилди ва:

— Бош қўмондоним! — деди. — Буйруқ берсангиз, барча кечикаётган қўшин қўмондонларига янгидан чопар юборурмиз.

— Бўлди! Шундай қилинг! — дея буюрди бош қўмондон.

Иккинчи ёрдамчи бунга эътироз этди:

— Улуғ бош қўмондон! Шундоғам уч кун йўқотдик. Агар олдин юборилган буйруқ етмаган бўлса, эндигиси етганда ҳам, нари-бериси бирлан тагин йигирма кун керак. Бу орада Ўтуканга юриш учун кечикурмиз!

— Нечун кечикурмиз? — деди бош қўмондон аламзада товушда.

— Орада турклар босқин ишини билиб олишади. Тагин куз ўтиб, қўшинимиз совуқда, қорда кўп киши йўқотади, — деди иккинчи ёрдамчи.

— Унда не қилурмиз? — деди бош қўмондон яна ўртага савол ташлади.

Чодирда бу сўроқ жавобсиз қолганича жимлик чўзилгандан чўзилиб бораркан, бир пайт ташқаридан олағовур, от туёқлари товуши эшитилди. Кейин навбатчи ичкари кириб, бош қўмондонга салом берди ва қўмондонлардан бирининг уни кўрмоқ учун изн истаётганини билдирди.

Бу эрта-индин келиши кутилаётган ўттиз минг кишилиқ қўшиннинг қўмондони эди. У чодирга кириб, Хўайига эгилиб салом берди ва унинг буйруғини кутиб жим турди.

Бош қўмондон шунчалар шошиб қолгандики, унинг келишидан севиношни ҳам, аччиғланишни ҳам билмас, нима қилиш кераклигига қарор беролмасдан у ёндан-бу ёнга юрарди. Ниҳоят ақлини бошига тўплади, шекилли, ундан:

— Қўшининг қаерда? — дея сўради.

— Қўшиним оқшомга қараб бунда бўлур, улуғ бош қўмондоним! Мен сизга нечун кечикилганини аңлатмоқ учун олдинроқ от чоптириб етиб келдим! — деди қўмондон.

— Яхши! Сўйла, нечун кечикдинг?— сўради бош қўмондон.

— Бош қўмондоним! Мен қўшиним бирлан бирликда буйруғингизга кўра йўлга чиқмиштим, туркларнинг босқинига йўлиқдим, орқага чекиндим, сўнгра...

Бош қўмондон унинг сўзини кесди ва бақриб сўради:

— Не? Турклар босқинига йўлиқдингми?

— Шундай, улуғ бош қўмондон!

— Нечун бундай бўлур? Турклар кунботаргача черик юбора олурми?

— Юборурлар, бош қўмондоним, — деди кечикиб келган қўмондон. — Мана шу илк босқиндаёқ анчагина қўшинимиз чўгин ўчирдилар.

Хўайи бирдан ваҳимага тушди. Турклар қайдан ҳам билиб Чин фарбида тўпланиб, йўлга чиққан қўшинни тўса олдилар экан?

У ҳаяжонланиб:

— Кўп киши йўқотдингми? — дея сўради.

— Черигимнинг ўндан биридан айрилдим.

— Унчалик муҳим эмас.

— Тўғри, улуғ бош қўмондон, унча муҳим эмас. Муҳими шуки...

Бош қўмондоннинг кўнгли олдиндан ёмон ишни сезгандек тўлқинланди, унинг сўзини кесиб:

— Недир у муҳими? — дея шошиб сўради.

— Улуғ бош қўмондон, мен ҳам ўша муҳим нуқтани айтмоқчиман-да. Турк отлиқлар Билга Тўнюққининг ўққа боғланган бир битигини-да отдилар.

— Нима? Билга Тўнюққ битигими? Кимга ёзибдир?

— Сизга, улуғ қўмондон!

— Бер, қани, не ёзибдир, билайлик. Бўладирган иш эмас бу! Не ёздийкин-а?..

Қўмондон кўйнидан ипакка битилган мактубни чиқарди. Хат ипак устига буюёқ билан чин тилида ёзилганди. Хўайи ҳовлиқиб ўқиди: “Мен, Билга Тўнюққ, Чин бош қўмондони Хўайига бўйла дермен: сен яхши қўмондон эмасдирсен. Қўшинингни бир кунда, бир ерда тўплай олмассен. Олтмиш минг кишилиқ қўшининг сен турган манзилга ўн беш кун кейин боради. Бу турумга кўра, сен эмдидан енгилдинг демакдир”.

Хўайи қаршисидагиларга газабланиб қаради-да:

— Етти ёт киши бизнинг ичимиздагиларни қандай билур?! — дея бақирди.

Тўртинчи ёрдамчиси ҳурмат билан эгилиб, унга:

— Бир оз олдин сўйлаганларим тўғри чиқмоқда, улуг кўмондонимиз, — деди. — Орамизга айғоқчи солиб, ҳар нени билурлар.

Бош кўмондон не дейишини, не қилишини билолмасдан, қутурганича у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Йин-шаўга эътибори ошди. Ёш ёрдамчисининг сўзларида, тахминларида жон бор. У иккинчи ва учинчи ёрдамчиларига қараб:

— Сиз ухларсиз! — дея бақирди. Кейин тўртинчи ёрдамчисига ўгирилиб, қолган икки ёрдамчиси юзидаги бужмайишни кўрмасдан: — Сени бош ёрдамчим этиб тайинлармен! — деди.

Бош кўмондоннинг янги бош ёрдамчиси ҳурмат билан эгилиб, унга:

— Бу яхшилигингизга лойиқ бўлишга интилуурмен, улуг кўмондонимиз! — дея жавоб берди.

ЧИН АЙҒОҚЧИСИ

Бош кўмондон Хўайининг икки юз минг кишилиқ қўшин билан кўктурклар ўлкасига юриш режаси турли сабабларга кўра амалга ошмагач, малика Ву жуда хафа бўлди. Билга Тўнюкуқнинг мазаҳлаши эса ошиб тушди, маликани касал қилиб қўйди. Кўктуркларга янгидан ҳужум уюштириш ва зафар қозониш учун ўзига иттифоқчилар ахтара бошлади. Ақлига биринчи тўққизўғузлар келди. Тўққизўғузлар кўктурклардан енгилган, уларга бош эккан бўлсалар ҳам, ҳарҳолда ич-ичларида уларга душманлик сақлашлари аниқ. Малика Ву олдинига мана шу тўққизўғузларни гижгизлайди, исён чиқаради, кўктуркларни булар билан ўралаштириб қўйиб, ўзи жануб ёқдан ҳамла қилади. Бу режани амалга ошира олса, Хўайининг эътибори янгидан кўтарилиши мумкин.

Чин маликаси бу режа борасида Хўайи билан бир неча бор, узундан-узук суҳбатлашди, кейин тўққизўғузларга юбориладиган одам ҳақидаги фикрини сўради. Бош кўмондон ҳеч иккиланмасдан ўзининг бош ёрдамчиси Йин-шаўни бу ишга лойиқ одам дея кўрсатди.

Малика Ву буюк ишлар арафасида турганига ишонарди. Бош ёрдамчига яширин топшириқлар бериб, ёнига бир олтин тўла ҳамён солдириб, турклар ўлкасига йўллади.

Йин-шаў Буюк Хитой деворини ошиб ўтиб, Қорабуқага айланди. У Чиндан Туркэлига йўл олган бир чин айғоқчиси эмас, балки бир турк каби ҳаракат қиларди. Сўнгсиз қирда отини ўз эркига қўйиб илгариларкан, гоҳо эгар устида ухлар, гоҳо ов овлаб, қабоб қилар, ора-сира эса йўрғасига қамчи уриб учирар, кўнглини яйратар эди.

Шу тарзда йўл юра-юра бир кечаси Ўтуканга кириб борди. У атайин бу ерга кечаси етиб келди. Ҳар кимга кўринмасдан Билга Тўнюкуққа учрашни, сўнгра тўққизўғузлар юртига жўнашни ўйлаб қўйганди. Қорабуқа Билга Тўнюкуқ билан кўришиб, унга бутун билганларини, олган топширигини айтди.

Тўнюкуқ унга янги вазифалар юклади. Бу ишлар қоронғи тунда, қисқа вақт ичида бўлиб ўтди. Шундан сўнг Қорабуқа умрида Ўтуканни кўрмаган бир чин айғоқчисидай шимолга қараб от солди.

* * *

Қорабуқа йўл юрса ҳам мўл юриб, Чиндаги юракни сиқадиған деворлардан, бачкана маросимлардан узоклашгани туфайли роҳатланиб, Тангрига шукр қилиб бораркан, бир кун ичиде қутилмаганда фалокатга йўлиқди. Бир дарадан ўтаётганида оти ботқоққа ботиб қолиб, типирчилай-типирчилай чўкиб ўлди. Қорабуқа аранг-аранг ўзини қутқариб, қаршидаги тепаликка судралиб чиқиб олди. Бутун озиқ-овқати, олтинлари, қиличи оти билан бирга чўкиб кетгани ўлганнинг устига тепган бўлди. Отсиз, озиқсиз, ақчасиз, биргина садоғи билан сўнгсиз чўлда ёппа-ёлғиз қолганди. Ҳолбуки, отлиқ бўлсагина уч-тўрт кун ичида тўққизўғузлар манзилига етиши мумкин. Отидан айрилиб, нима қилишга ҳайрон эди.

Қорабуқа ҳар томонини ўйлаб қаради. Ўтукан йўли анча узоқ. Барибир фойдалиси тўққизўғузларга қараб юриш. У ҳам шу йўлни тутди, Тангрига таваккал қилиб, шимол тарафга йўналди.

Илк кун бир-иккита қуш овлаб, ўтда пишириб еди. Иккинчи куни ҳеч нарса тута олмади. Фақат булоқдан қона-қона совуқ сув ичди. Учинчи куни битта қуён овлади, пишириб, бир ўтиришда еди. Тўртинчи, бешинчи кунлари на ов қила олди, на сув ичди. Олтинчи куни очлик ва сувсизликдан тиззалари титраб-қақшаб, аранг-аранг йўл босди. Битта кийикка ўқ отиб, уни яралади. Бироқ кийик қочиб қутулди. Еттинчи куни эса, қўллари титраётгани учун отган ўқи бир қуёнга тегмади ҳам. Ниҳоят, бир дарахтзорга етиб келди. Оғочлар тубига узаниб, ҳолдан тойган кўйи, уйқу ва уйғоқлик орасида мудрай кетди.

Кун ботар чоғи эди. Аллақандай товушни туйгандай бўлди. Ерга қулогини тираб тинглади. Қандайдир отлиқлар яқинлашмоқда...

Қорабуқа келаётганларнинг кимлигини билмагани ва ўзининг ҳолати шубҳалантирувчи бўлгани учун, сўнгги кучларини тўплаб, дарахтлар энг тирбанд ўсган ерга қараб судралади ва бир хилват бурчакка тиқилди. Япроқлари қалин буталар орасига, бир дарахтга чиқиб беркинди ва кута бошлади.

Бир пайт ўнга отлиқ дарахтзорда тин олиш учун тўхташди. Улар қовурилган эт ва бошқа егуликларини еркан, Қорабуқанинг иштаҳаси бадтар очилиб, сўлаги оқди. Келганларнинг суҳбатига қулоқ тутаркан, айғоқчи уларнинг кўктурк эканлигини дарҳол англади. Зотан бу ўн киши Ойхоним ёнидан қайтаётган мингбоши Барс бошчилигидаги кўктурк элчилари эди. Тун қўнғач, навбатда турган икки соқчидан бошқа барча ерга тўшалган кигизларида ётиб, ухлаб қолишди.

Қорабуқа дарахтни кучоқлаб қапишганича қулай фурсатни кутмоқда. Соқчилар ўзидан энг олис масофага узоқлашгач, шовқин кўтармасдан паства тушди. Куюқ қўлкали бир ерга писиб олди. Сўнгра судрала-судрала бир оз илгарилади. Тўхтаб, анча кутди. Ўтгиз-қирқ одим нарида йўлчилардан бирининг оти кўзга ташланмоқда. Теварагига шошиб кўз отди. Соқчилардан бириси эллик одимча узоқда. Ҳовлиқмасдан ўрнидан турди. Ғоятда табиий одимлар билан отга яқинлашаркан, қадам товушини туйган соқчи у томонга қайрилиб: “Ким у?” дея сўради.

Қорабуқа от ёнига етиб улгурганди. Бир сакрашда отга миниб ўрнашаркан: — Бир оз айланиб келай, — деди ва отни ниқтаб, жанубга қараб сура кетди.

Соқчи том кўктурк тилида берилган жавоб ва отнинг жанубга, Ўтуканга йўналгани туфайли ҳеч бир шубҳага бормади. Бу чоғда ҳануз ухламаганлар ҳам бу Эрсегуннинг тентаклиги деб ўйлашганди. Қорабуқа эса, отни маълум бир ергача елдай учирди, сўнгра егулик излаб озиқ тўрвасига қўл отди, юганни гарбга буриб-тортиб, оз-моз йўл босгач, янгидан шимолга, тўппа-тўғри тўққизўғузлар ўлкасига йўл олди.

* * *

Тўққизўғуз Элига етганида тўрвадаги озиқ ҳам тугаб-битганди, ўзи ҳам роса ҳолдан тойганди. Чунки отини ўғирлатган кўктурклар ишнинг фарқига бориб-орқасидан тушишган ва орада узоқ, тинкани қуригивчи қувлашмачоқ бўлиб ўтганди. Қорабуқа бу қувлашмачоқда, уларни алдаш учун йўналишини бошқа ёққа бурган ва йўли узайиб, икки кун оч қолганди.

Тўққизўғузлар орасига етиб боргач, илк аввал улардан егулик беришларини тилади. Ўзини уларга қитайлардан қочган бир чин асири дея таништирди ва бунда қолмоқ учун изн истади. Тўққизўғузлар бу ҳақда Ойхонимга хабар қилишди. Хоқон қизи уни чодирига чақиртириб, сўроққа тутди ва унинг ерга тиз уриб, салом беришидан шубҳаланди. Чунки у турклар одатига кўра ерга тиз урганди, чинликлар ўлса ҳам бундай қилолмасди. Бундан ташқари, отини Иин-шаў эканлигини айтган бу одам тоза кўктурк шевасида, соф туркчада сўзлашмоқда, бунинг устига, юзи ҳам чинликка эмас, туркка ўхшарди.

Ойхоним чодирда юзбоши Қатир Багадан бошқа бек кўринмасди. Күни Сенгун билан Тўнгра Сом ўлганди. Тўққизўғуз Элида Қатир Багадан бўлак бек қолмаганди.

Йин-шаў Ойхонимга жуда муҳим ва яширин бир сирни айтмоқчилигини билдирди. У эса, нима гапинг бўлса, Қатир Баға олдида айтавер, дея жавоб берди. Шунда Йин-шаў қўйнидан кичкинагина ҳамён чиқарди. Яхшилаб тикилган ҳамён чокини тиши билан сўкиб, ичидан ёзувли мис лавҳани олди. Уни Ойхонимга узатаркан:

— Чин маликаси Вунинг элчиси бўлиб келдим, — деди.

Лавҳа устига малика Вунинг муҳри ўйилган, остига чин тилида “Йин-шаў элчимиздир” дея ёзилганди.

Ойхоним кўнгилларни ўқийдиган порлоқ кўзларини Йин-шаўга тикди. Сеҳрловчи товуши билан:

— Чин маликаси мендан не истар? — дея сўради.

Элчи унга:

— Кўктуркларни йўқотиш учун биргаликда қўзғолиш! — дея жавоб берди.

Ойхоним жим қолди. Элчи сўзини давом эттирди:

— Чин маликасининг икки юз минг кишилиқ қўшини шай турибдир. Кўктурклар энгилганидан сўнгра Утуканни тўққизўғузлар эгаллайдир, Чин маликаси сизларга ҳар йил тарик, ипли кийимликлар юборадир.

Ойхоним элчидан:

— Чин қўшини кўктуркларни йўқотишга етарли эркан, бизнинг бир неча юз черигимизнинг кўмаги нега ярарди? — дея сўради.

Чин элчиси бу сўроққа жавоб излаб бир оз талмовсиради. Аммо тезда лойиқ жавобни берди:

— Тўққизўғуз чериги қанчалар оз эрса-да, қўрқмаслиги, ботирлиги билан буюк ишларга ярар! Кўктурклар каби урушқоқ ёғий бирлан сўғушаркан, тўққизўғуз йигитларига тенг келарлик бошқа черик топилмас!

— Сўзларинг гўзал! — деди Ойхоним. — Бироқ элчилар яширинча келмаслар. Сен нечун гизлича келдинг?

Элчи дарҳол унга шу жавобни берди:

— Юмушим кўп гизли эрди, тўққизўғузлар-да билмаслиги, эшитмаслиги керак эрди. Малика Ву буйруғига кўра бу йўлни тутдим.

Ойхоним чуқур ўйга толди. Элчига боққани ҳолда кўнглида турли аҳтимолларни қиёслаб кўрди. Қорабуқа эса, унинг қарашларидан безовталанганини сезди, хоқон қизининг чиройига лол тикилмоқдан ўзини тутолмади.

Ниҳоят, Ойхоним Қатир Бағага ўгирилиб, элчини ҳар бир тўққизўғуз ўтовида меҳмон қилинлар, дея буюрди ва элчига: “Сени тагин чорлатурмен” деди. Улар чодирдан ташқарига чиқишди.

Элчини сийланадирган чодирга қўйиб, такрор ёнига қайтган Қатир Бағани кўрган Ойхоним:

— Юзбоши! — деди. — Бу элчидан кўз узма. Бу бир кўктурк айғоқчисидир! — дея уни ҳайрон қолдирди.

ҚОРАБУҚА

Қорабуқа Ойхонимнинг ўзидан шубҳаланганини сезиб, янада хушёр тортди. Энди унинг икки вазифаси бор. Биринчиси— уни Чин билан иттифоқ тузиш тузоғига илинтиришга интилади. Иккинчиси— унинг берган жавобини Тўньюққа етказди. Асл вазифасининг ана шу иккинчиси эканлигини Ойхоним фаҳмлаганмикин?

Қорабуқа устига тушган шубҳани тарқатиш ниятида бир неча кунни ҳаракатсиз ўтказди. Ҳеч ким билан сўйлашмади, теварақда ортиқча кезинмади. Аммо ақлли-фаросатли бўлгани учун тўққизўғузлар орасидаги қимирлаган қилни ҳам кўздан қочирмасликка тиришарди, уларнинг кучини чамалар эди. Тўққизўғузлар энди беш юз чодирлик бир эл бўлишганди. Йигитлари паҳлавон ва фидокор. Ораларидан олти юзтача черик чиқади. Ойхонимни жуда суюшади, у ҳам ўз улусини юксалтириш учун жонини аямайди. Мол-қўйлари, бойликлари ҳам оз эмас. Энг катта камчиликлари — ичларида ўнбоши ва юзбоши етишмайди. Қорабуқа келганидан бир неча кун ўтгач, Ойхоним Қатир Бағани мингбошиликка тайинлади. Лекин буларнинг кўктурклар ва Элтариш

Қоғон тўғрисидаги тушунчалари номаълум. Агар уларга аралашиб, суҳбатларида қатнашсайди, буни ҳам билиб оларди, аммо шубҳалантирмаслик учун кимса билан учрашмаётганди.

Мингбоши Қатир Баға тез-тез уни йўқларди, иссиқ-совуқдан сўз очиб, йўлига суҳбатлашиб ҳам қўярди. Қорабуқа ҳар гал уни кўрганида, Чин ва Тўққизўғуз Эли иттифоқчилиги хусусида Ойхоним қачон жавоб беришини сўраб, сабрсизланаётганини таъкидларди.

Бир кунни яна шу мавзуда суҳбатлашиб ўтиришганди, Қатир Баға ҳеч қутилмаганда гапни бошқа ёққа бурди ва:

— Йин-шаў! Чин саройини босган Кур Шаднинг ўғли нима бўлган? — дея сўради.

Қорабуқа шошиб қолди. Бу сўроқ қайдан чиқди энди? Бошқа ниятда сўраяпти, шекилли? У Кур Шаднинг ўғли бор-йўқлигини ҳам билмасди. Бироқ Чин элчиси сифатида ўзидан сўралган бундайин аҳамиятга молик масалада индамаслиги ҳам тўғри бўлмасди. Шунинг учун дарҳол:

— Биз Кур Шаднинг ўчоғини ўчирдик! Барчасини қирдик, на ўғли, на кимсаси қолди! — деди.

Қатир Баға кўзгалди. У Ойхонимнинг топшириғига кўра буни сўраганди, Йин-шаўнинг жавобини ўша заҳотиёқ хоқон қизига етказди. Қорабуқа бу гапдан кейин мавзунинг бошқа ёғига диққат этди. У воқеалардан қирқ-эллик йил ўтиб, ўлганлар кўкариб чиққанда, нечун бирданга булар эслаб қолинди?

Бирданга Элтариш Қоғоннинг илк байроқ кўтарган кунларида бутун тилларда дoston бўлган бир қилич ҳодисаси эсига тушди. Битта кекса темирчи ясаган ўша қилич Кур Шаднинг ўғлига атанганди. Фақат Кур Шаднинг ўғли топилмаганди. Аммо темирчи ҳам қилични бекордан-бекорга ясамагандир ахир? Унинг ҳам бир билгани бордир. Ҳа, Кур Шаднинг ўғли бўлганми ўзи? Бўлсада у тўполонларда тирик қолганмикин?

Балки тирик ҳам юргандир. Аммо бундан не чиқарди? Ие!.. Бирдан Қорабуқанинг юраги орқага тортиб кетди. Кур Шаднинг ўғли соғ-омон бўлса, хоқонликни талаб қилиши, Элтариш Қоғонга қарши туриши, шундай қилиб, Туркэлида парчаланиш юз бериши мумкин.

Қатир Баға нега ундан Кур Шаднинг ўғлини сўрадийкин? Қизиқ, агар тирик қолган бўлса, бундан хабар топишганмикин? Йўқса, Кур Шаднинг ўғли хоқонлик давосида майдонга тушиб, тўққизўғузлардан кўмак истабдимикин?

Қорабуқа бир неча кунни шу ҳақда ўйлаб ўтказди. Ўйлаб ўйига етолмагач, хушёрликни ҳам бир четга йиғиштириб, айрим тўққизўғузлар билан сўзлашиб, уларнинг оғзини пойлади. Бироқ ишига ярарлик ҳеч нени билолмади.

Шу тарзда кунлар кечаркан, бир кунни уни Ойхоним чақиртирди. Чодирга кириб, хоқон қизининг икки ёнида мингбоши Қатир Баға билан бир юзбоши турганини кўрди. Ойхоним ортиқча куттирмасдан Чин элчисини қизиқтирган савол жавобини берди. Кўктурқларни ағдариш учун чинликларга ёрдам беролмасликларини билдирди ва Йин-шаўга тортиқлар ҳада этиб, эртага йўлга чиқишини буюрди.

Қорабуқа чодирни тарк этгач, Ойхоним ёнбошидаги бекларга қарата шундай деди:

— Унинг кўктурк айғоқчиси эканини англаганимизни сезмасе, демак, бир оз тинч яшармиз. Сезган эрса, яқинда кўктурқларнинг тагин босқин этишини кутурмиз.

Эртаси кун Қорабуқа йўлга тушди. Кур Шаднинг ўғлига боғлиқ шубҳаларини Билга Тўнюқуққа тезлик билан билдиришни истарди.

Ўтуканга яна тун қоронғусида кириб борди ва Билга Тўнюқуқ чодирга ошиқди. Унга учраб, билганларини, шубҳаларини бир-бир айтди. Кур Шаднинг ўғлидан сўз очиларкан, Билга Тўнюқуқ чуқур ўйга толди. Бу иш уни бир оз қийнаётганга ўхшарди. Бироқ унинг ечилмас тугунга ўхшаш бундай ишларга ортиқча уриниш одати йўқ. У бошини кўтариб, Қорабуқадан:

— Тўққизўғузлар сенинг кўктурк эрканингни сезмишларми? — дея сўради.

— Менимча, сезмишлар, — деди Қорабуқа.

— Ойхоним-да англамиштир, — деди Билга Тўньюқ салмоқлаб. — Унинг кўзиндан ҳеч не қочиб қутулмас. Уларнинг кундан-кунга кучли бўлаётганларида бизнинг кўзимиздан қочмайди. Устларига черик солмоқдан бошқа йўл йўқ...

Шундан кейин Билга Тўньюқ унга Чинда бажариши керак бўлган янги топшириқларни буюрди.

Бир оз ўтгач, Қорабуқа Чин йўлига тушиб, от учираркан, қоронғуда, анча узоқда қандайдир отлиқ ҳам уни қувалаб кела бошлади.

Сал ўтмай ордидан биров тушганини сезган кўктурк айғоқчиси, унинг кимлигини ўйлаб тополмаса-да, отини янада тезлатаверди.

Кўкдаги яримой ора-сира булутлар ичига кирар, яна порлаб, чексиз чўлга ёғдуларини сепарди. Икки отлиқ тўрт юз-беш юз одим узоқликда қуваламачоқ ўйнаб борарди. Қорабуқа ўзини яшириш ниятида бирор тепа, дара ёки дарахтзорни кўзлар, фақат аксига олиб, йўлда уфққача чўзилган теп-текис кенгликдан бошқа ҳеч не кўринмасди.

Бир пайт орқага кўз отган Қорабуқа отлиқнинг яқинлашиб қолганини кўриб, ёйини тортиб, унга ўқ узди. Отлиқ унинг ҳаракатини дарров илғаб, ўзини ўқдан олиб қочди. Шундан кейин ҳам у парво қилмасдан отини қичаб, Қорабуқага яқинлаб келаверди.

Бир муддат шу тахлит йўл босишди. Ўртада уч юз одимча масофа қолди. Саҳродаги жимликда отлар туёғидан тарқалган бир зайлдаги ёқимли товушлар чинларди. Отларнинг оғзи кўпикласа ҳам, тезлигини пасайтирмасдан йўртмоқда.

Қорабуқа яна бошини ўгириб орқасига қаради. Икки отлиқ анча ёвуқлашиб, бир-бирлари учун хавфли майдонга киришганди. Оралиқ икки юз одимча чиқарди. Бундай масофада узилган ўқ иккала отлиқ учун ҳам бирдай ўлим чақира олади. Қорабуқа ортиқ ҳаялламай ўқни ёйга ўрнаштирди-да, ортага қайрилибоқ визиллатиб қўйиб юбормоқчи эди, айна шу чоғда нариги отлиқнинг гуриллаган товуши чўлни гулдиратиб янгради:

— Ҳей Йин-шаў!.. Яхши-ёмонни билмасдан ўқ узулурму?

У шундай дея отини шартга қайириб, таққа тўхтатди. Қорабуқа ҳам ўзини чинча оти билан чақирган бу ёт одамдан хавотирланиб қочишдан ортиқ маъно йўқлигини сезиб, юганни тортиб, отини секинлатди.

Энди икки отлиқ бош-кетсиз чўлда, яримой сочаётган шуълалар остида, икки юз элик одим узоқликда бир-бирларига тикилиб туриб қолишди.

Қорабуқа танилмаган отлиқни таниб олмоқчидай тиришиб у ёққа қаради, у эса, отининг ёлини силаганича, юзини беркитгандай пастга эгилди. Қорабуқа роса тахмин қилса ҳам, қаршисидаги ёт отлиқнинг кимлигини тусмоллай олмади. Бақириб сўрамоқдан бошқа чораси йўқлигидан:

— Кимсен? Етти отангни санармисен? — дея ҳайқирди.

Бу савол жавобсиз қолди. Қорабуқа унинг недир дейишини кутаркан, отлиқ индамасди, биқинган кўйи ҳамон отининг ёлини силарди.

Қорабуқа яна бир бор ҳайқириб, саволини такрорлади. Қаршисидаги отлиқ шунда бошини кўтариб:

— Сен Йин-шаў эмасмисен? — дея бақирди.

— Мен Йин-шаўмен. Сен ўзинг кимсен? — сўради Қорабуқа.

— Сенга ўхшаган бир турк! — деди отлиқ.

Қорабуқа ўзини таниган бу номаълум кишини ёмон кўра бошлади. Унинг сўзига терс жавоб қайтарди:

— Мен турк эмасмен. Чинликмен!

Отлиқ унинг бу сўзларини эшитиб, мазаҳлагандай қаҳқаҳа отиб кулиб қўйди.

Кўктурк айғоқчининг сабри тугаганди. Қаршисидаги бу баҳодир отлиқ дўст эмас, бу аниқ. Бирдан отини қамчилаб, у томонга ҳамла қилди ва визиллатиб ўқ узди. Шу ондаёқ у ҳам отини қайириб, шамолдай елдириб, қочмоққа тутинди. Отининг чопагон эканлигини у олдин ҳам кўрсатиб қўйганди — Қорабуқани қувиб етаёзганди. Ой ҳам унга ёрдам этмоқчидай булутлар орасига кириб, Қорабуқанинг иккинчи ўқини отишга ҳалал берди. Орадаги масофа тобора ортиб борарди. Зотан Қорабуқа уни охиригача қувишга истаксиз. Отини тўхтатди-да, унинг кимлигини ўйлаб, бир оз хаёлга берилди. Тополмади. Ким бўлса бўлар дея янгидан отини учира кетди.

Бу пайт неча кундир Қорабуқанинг ортидан қолмаган ва унинг Билга Тўнюқуқ билан кўришганини ҳам сезган мингбоши Қатир Баға шимолга қараб отини қичаркан:

— Йин-шаўнинг кўктурк айғоқчиси экани билинди. Ойхоним адашмас... Ойхоним адашмас, — дея ўзича гудраниб борарди.

БОСҚИН

Йигирма минглик қўшин яшин тезлигида жанубга қараб от сурмоқда. Элтариш Қутлуқ Қогоннинг қўлларда юксалган уч туғи ҳилпирамоқда. Гувиллаётган от туёғи товушлари орасида онда-сонда кескин буйруқли ҳайқириқлар ҳам эшитилади. Кўктурклар хоқони, ёнида бош кўмондон Билга Тўнюқуқ йўлдошлигида, йигирма минг черик ўртасида от сураркан, ортидан икки қардоши, Бўйла Баға Таркан, бир неча беклар, бўрилар¹ ва кўриқчилар эргашиб бормоқда.

Билга Тўнюқуқ айғоқчилардан келган хабарларни ўрганиб, Чинни алдатадиган тадбирларни олгандан кейин вазиятни хоқонга билдирди. Хоқон бу уйғун фурсатни қўлдан бой бермай, тезда Чинга ҳужум қилишга қарор берди.

Элтариш Қутлуқ Қогоннинг тўплай олган энг катта қўшини йилдирим тезлигида йиғилишиб, шу шиддат билан Чинга йўналди.

Ҳар бири юз черикдан тузилган бўлимлар қилич тигидек бир текис сафда бўрондек гувиллаб учмоқда. Кескин боқишлар илгарига, одатдагидай душманга қаратилган ва босқин бошланаркан, энди шахсларга оид ҳар нарсга, кўнгилларга оид ҳар туйғу орқада қолган, яъни тамом унутилган.

Босқинга чиқилганнинг учинчи куни оқшомда қўшин илк бор росмана тин олиш учун тўхтади. Унғача фақат қисқа-қисқа нафас ростлашга изн берилган, черик тунлари йўл боса-боса охири Чин деворига етиб келганди. Бу кечаси хоқон буйруғига кўра ўт ёқилмайди, сўзлашилмайди, ҳеч қандай ҳаракат қилинмайди. Ёлғиз ҳар ким ўз оти ёнбошида, ҳар он урушга ҳозир ҳолда кутади ва ҳужумга чорловчи бурғу чалинар-чалинмас машъал кўтарган юзбошиларининг ортидан ҳамлага отилдилар. Барча юзбоши ўз машъалини олдиндан шай қилиб қўйган. Бўлимлар ёнма-ён, орқама-орқа тизилишган, товуш чиқармасдан, нафасларини ютиб, кечани портлатадиган буйруқни кутишмоқда.

Ўта эпчил ва ўткир кўзли бир ўнбоши қўшиндан айрилиб, юрганча Чин деворининг ёнгинасигача писиб борди, ерга ётиб олиб, қарши ёққа ёйдан ўқ ота бошлади. У Чин девори томондан бериладиган ишоратни кутмоқда. Белги бериб чалинадиган бурғу белига осиглиқ. Ёнида машъаласи. Бўйинини чўзиб олдинга қараркан, ора-сира қиличига қўл теккизиб ҳам қўяди. Чин девори тарафдан кутилаётган ишорани Қорабуқа бериши керак. Бироқ уни бутун турклар қўшинида хоқон билан Билга Тўнюқуқдан бошқа кимса танимасди.

Илгарига боққанича, бошини ора-сира ўнгу сўлга буриб, теvarакни кузатаётган ўнбоши бирдан узоқда йилтиллаган ёруғликни кўрди, шу ондаёқ мугузга қўл чўзди. Сал ўтмай йилтиллаган ёруғлик росмана машъалага айланиб, ёлқинлана бошлади. Айни чоғда ўша ёқдан шовқин-сурон аралаш бақир-чақирлар ҳам қулоққа уринди. Ўнбоши ўқдай учиб оёққа қалқди, дувиллаб орқага қайтди, кўктурк ўрдусига қарата бурғусини уч бор пуфлаб чалди ва ҳужум белгисини берди. Кейин яшин тезлигида машъалани туташтириб, боши узра кўтарганича Чин деворига, ҳалигина машъала ёлқинланган ёққа қараб чопа кетди. Шу заҳотийёқ кўктурклар қўшинида ҳам ҳужумга чорлаган бурғу товушлари янгради, бирданига туташтирилиб, ловиллатиб ёндирилган икки юз машъаланинг ортидан икки юз минг черикли қўшин даҳшатли гувиллаганича Чин девори ёққа от қўйди. Олдиндаги илгор ўнбоши машъаласини ҳавода айлантириб бораркан, унинг изидан кетаётган қўшин худди уни қувалаган каби йўл боса-боса, ниҳоят, юзгача санарли вақт ўтиб, Чин девори остига етди ва очиб қўйилган бир дарвозадан ичкари кира бошлади.

¹ Б ў р и — бу ерда ҳарбий унвон (тарж.).

Қорабуқа ўт ёқиб белги берганидан кейин ўзига ёрдамлашаётган яна бир турк айғоқчиси билан бирга ҳалиги дарвозани очиб қўйганди. Фақат ишора бераркан, чинликлар сезиб қолиб, шовқин кўтарганларича уларга ташланишганди...

Ўта ёмон аҳволда эди. Шунчалар нозиклик билан режаланган ишнинг бузилмаслиги учун тез қарор бериши, бир йўлини топиши керак. Қорабуқа ёғийларига қарши қилич ўйнатаркан, айғоқчи шеригига қарата:

— Қапунинг ташқарисига чоп! Ким ёпмоқчи бўлса, ўқлаб ўлдирабер!.. — дея ҳайқирди.

Шериги унинг айтганини бажараркан, ўзи орқасидан қувиб келган чинликлар орасига отилди. Қарғалар галасига бургут ёпирилгандай талотўп юз берди. Қорабуқа билан шериги кўктурклар кўшинига керакли фурсатда ўзларини кўрсата олдилар ва қапуни катта очдилар. Буни фаҳмлаган чинликлар энди дарвозани эмас, жонларини қутқаришни ўйлаб қолишди.

Қорабуқа бир тўда чинлик билан олишаркан, бир-икки жойидан енгил яраланди. Топшириқни бажариб қўйди, энди ўзини қутқаришни ўйласа ҳам бўлади. У чаққонлик билан бир сакраб, айланма зиналар бўйлаб югура кетди. Чопаркан, қиличини қинига солди, садоғидан ўқ суғуриб, ёйга ўрнатди. Зина бошига етиб келган чинликни мўлжаллаб, ўқни бўшатди, ёғий кўлкадай ерга кулади. Унинг орқасидан келганни ҳам шундай тезлик билан ер тишлатди.

Бошқа пайт бўлсайди, чинликлар бунақа вазиятда таққа тўхтаб, қочиб қолишарди. Бироқ айни чоғда кўктурклар кўшини ҳайбат-ла ҳайқирганларича дарвозадан ичкарига селдай оқиб киришмоқда, ҳар ерда деворга нарвон тираб, юқори ўрлашмоқда. Уларни бирор кимса тўхтатолмасди.

Қорабуқа ҳам буни кўриб-билиб турибди, бу ҳолатдан келиб чиқиб ҳаракат қилмоқда. У чинлик черикларга бас келолмагач, яна қочишга тугинди. Югуриб бораркан, орқадан отилган ўқнинг елкаси оша визиллаб ўтганини эшитиб, лаҳза тўхтаб қолди. У ҳам садоғидан бир ўқ суғуриб, чинликларга қарата визиллатиб учирди.

Бу пайтда Чин деворининг барча минораларида ўтлар ёқилиб, кўктуркларнинг Чин деворига ҳамласи ҳақида Ўтуканга чопар юборилди.

Қорабуқа анча олдинда, Чин деворининг қайрилган ерига ошиқмоқда. Ўша муюлишда пастга тушиладиган зинапоё борлигини биларди. Ўша ёққа етиб олса, чинликлар кўзидан узоқлашиб, изини йўқотишга эришади. Фақат у ерга яқинлашаркан, олдиндаги минорада ёқилган машъалалар ёруғи шуьлаланаётган таҳликали майдонга кириб қолишини сезди. Шу пайт тўхтаб, орқасига ўқ узди-да, тагин чопа кетди.

Муюлишга эллик одимча қолганда, ўнг ёнидан бир ўқ визиллаб учиб ўтди.

Қирқ одим қолганда боши узра яна бир ўқ шувиллади.

Ўттиз одимча қолганда икки ўқ бирдан чап ёнидан чийиллаб ўтди.

Бурилишга яна йигирма одимча бор. У бирданига, ҳеч нарсани ўйламасдан ўзини сувга отган одамдек мункиб кетди ва олдинга қараб ерда судралиб, учиб бориб тўхтади.

Шунда сонидаги қаттиқ огриқни туйди ва яраланганини билди. Бир ўқ қуйруғидан пастроққа санчилганди. Қорабуқа, эпчил кўктурк юзбошиси, енгилгина енгиладиганлардан эмас. Ётган ерида, бир онда садоғидан ўқ суғуриб, ёйга жойлади-да, ёғий ёққа учирди. Қирқ одим нарироқда чопа келаётган чинликларнинг энг олдиндагиси юрагидан ўқ еб йиқилди ва ўша заҳотиёқ ўлди.

Бу ўлган ёғий уни қувиб келаётганларнинг субайи¹ эди. Унинг ер тишлагани чинликларни бир оз саросимага солиб қўйди. Ана шу фурсатдан фойдаланиб қолишни ўйлаган кўктурк юзбошиси шартта ўрнидан турди ва оқсоқланганича бурилишга қараб югурди. Аммо ўқ санчилган сони шунақаям қаттиқ огридики, аранг-аранг беш-олти одим отганича тўхтаб, яна йиқилди. Шу ондасёқ садоғидан ўқ суғуриб, ёғийларга учирди ва тагин бир чинликни ер тишлатди.

Минорадаги машъала теваракни баралла ёритмоқда. Қорабуқа ўзини қувлаётганларнинг етти киши эканини кўрди ва шу чоғда дубулғасига бир ўқ

¹С у б а й — эски тилимизда армия су, офицер эса субай дейилган (*тарж.*).

урилди. Бахти бор экан. Ўқ бир оз пастга санчилиб, уни ўлдириши ҳам мумкин эди. У жонҳолатда судралганича муъолишга интилди. Олти-етти одимлик ер қолди. Фақат энди мўлжалга етиб боргани нимага ярарди? Юролмаганидан, югуролмаганидан кейин ўша муъолишга интилганидан не чиқади ахир?

Қорабуқа бир кўктурк юзбошисига хос қатъий фикр юритаркан, ҳануз бутун умидларидан айрилмаганини англади. Ўттиз беш-қирқ одим нарироқдаги етти чинлики ўзига яқинлаштирмасдан ўқлаб ўлдирилса, қутулиб кетади. Садогига илкис кўз огди. Не ёзиқ! Олтита ўқ қолибди. Бироқ кўктурк юзбошиси сонига санчилган ўқдан ҳам фойдаланиши мумкин. Қорабуқа шуни ўйларкан, ётган ерида яхшилаб жойлашиб олди ва ёғийга ўқ узиб, қийрата бошади.

Чинликлар ўйламасдан ҳаракат қилишмоқда. Олдинига Қорабуқага яқинлашмоққа интилишди. Агарда унга ёвуқлашаркан, икки-учтаси соғ қолсайди, ёнига келиб, қилич билан чопиб ташлай олишарди. Фақат иккитаси ўқ еб, ер тишлагунча, беш ёғий ҳам ёйларига ёпишиб, кўктуркка қараб ўқ отишга киришдилар.

Чинликлар эндиликда кўктурклар қўшини ҳамла қилган ердан анча узоқда, холи жойда турганлари учун ҳовлиқиб ҳужум уюштиришга лузум йўқ деб ўйлашди.

Қорабуқа уста кўктурк сўғушчиси эканини чинликлардан тезроқ ҳаракат қилишида кўрсатди: беш ёғий бирданига ёйини кераркан, буни кўрган Қорабуқа шу ондаёқ ёйини отишга шайлаб ўқ узди ва бир душманни қулатди. Аммо ўзига йўналган тўрт ўқдан бириси яноғини ялаб ўтди ва юзи бир зумда қонга қопланди.

Чинликлар яна ўзига қараб чопишга киришаркан, Қорабуқа мисли кўрилмаган чаққонлик ва усталик билан учала ўқни ҳам ёғийга отиб, кўз очиб-юмгунча уч чинликни ер тишлатди. Минора устидаги машъала ёруғида у энди биргина ёв билан юзма-юз қолганди.

Чинлик черик билан ораларида ўн-ўн икки одимлик масофа бор. У қиличини суғуриб, бор кучи билан чопганича Қорабуқага йўналди. Ерда ётган Қорабуқа у билан қилич уруштирадиган ҳолатда эмасди. Сал аввал чамалаганидек, сонига санчилган ўқни тез чиқариб, унга отмоқдан ўзга имкон кўринмади. Ёғий ўртадаги масофани босиб ўтмасдан бу ишни бажариши керак.

Ярали юзбоши сонини жизиллатиб ачиштираётган ўқни тутди-да, шартта суғурди. Бу ишни қиларкан, буни олдин ҳам бир синовдан ўтказгани учун, суғурилатган ўқ сон эларини ҳам олиб қиқшини, тўзимсиз оғриқ жонини бўғзига келтиришини яхши биларди. Бирдан ичидан нимадир узилиб-юлиниб кетгандай бўлди, юраги ҳолсиз уриб, кўзини қоронғи босди. Бир лаҳза ҳеч нарсани кўрмай қолди. Шунда ичидан келган бир туйғу билан, агар ўзини ўнгламаса, ҳозир ҳушидан кетишини ва бу ҳол ўлимга тенглигини ўйларкан, дарҳол ҳушёр тортди. Танасидан суғуриб олинган ўқни ёйига ўрнатди. Шу орада чинлик ҳам унинг ёнига етиб келган, ўртада бир-икки одим қолганди, холос. Қорабуқа ёйни кераркан, рақибни ҳам қиличини ўйнатиб, унга ташланди.

Бу пайтда кўктурклар қўшини Чин девори минораларини бирма-бир забт этиб, душманни қириб, апил-тапил у ерларни эгалламоқда эди. Бир туман кўктурк чериги эса тун қоронғисидан фойдаланиб, Чин ичкарасига ёпирилиб, босқинни бошлаб юборганди. Элтариш Қоғон бу илк чопқинчи туманга қўмондонлик этмоқда. Билга Тўнъюққ эса, бошқа бир туман қўмондони сифатида Чин девори атрофидаги вазиятга ҳокимлик юритишга тайинланган. Унинг туманидаги чериклар чин минораларини шоша-пиша қўлга олиб, белги берувчи ўтларни ўчиргандан кейин ҳар бир қапуни эгаллаб, у ерларга керакли соқчилар қўйилди. Шундан сўнг Билга Тўнъюққ туркларнинг ўликлари ва яралиларини йиғишни буюрди. Қорабуқани топишни алоҳида тайинлади. У билан бир ерда учрашишга келишишганди. Бу ўша, бир вақтлар ўзи оти билан бирга Чин деворидан пастликка учган ер эди. Ана шу белгили ер теварагида кўришишлари керак. Билга Тўнъюққ икки кишини Қорабуқани излашга юборгач, ўзи ҳам икки чериги билан биргаликда ўша атрофда айланиб, машъалалар ёруғида пана-пастқамларни кўздан кечирди. Булардан ҳеч бир натижа чиқмагач, товуши ўткир бир черикка баланд овозда “Юзбоши Қорабуқа” дея бақаришни буюрди. Аммо унинг бақариб-чақаришларига бирор жавоб

эшитилмади. Олдиндан тайёрланган яширин, пухта режага кўра барча ишлар битиб, топшириқлар бажарилгандан кейин Қорабуқанинг ўлишига Тўноқуқнинг ҳеч ишонгиси келмасди. Аммо шунча қидирганидан сўнг ҳам топилмаётгани уни ўйлантириб қўйганди.

Эртасига тонг отганда ҳаммаси равшан бўлди. Билга Тўноқуқ Чин девори минораларидан бирида чала-чулпа ухлаб тунни ўтказгач, тонг ёришганда келган хоқон чопарига сўзларини айтгандан сўнг, деворнинг у тарафидаги чериклари ҳолидан хабар олай дея пастликка қараб йўналаркан, бурилишда бирдан тўхтади. Ярим йиқиқ бир шинакли пистирмада, тубанда, шундоққина зинанинг илк босамоғи ёнида чўзилиб ётган юзбоши Қорабуқага кўзи тушди. Ёнбошида, ерга ётқизилган тошлар чуқурчасида унинг оққан қони тўпланиб, куюқлашган ва бир кўли қонга суқулганича қотиб қолган эди. Туни билан чинлик ўликларини ҳам йиғиштирган кўктурк чериклар бу олақоронги хилватда ётган юзбошининг ўлигини кўришмаганди. Қорабуқа ўлганди. Улимидан олдин бармоғини ўзининг оқиб тўпланаётган иссиқ қонига ботириб, деворнинг тоза, оқ ерига шуларни ёзганди: “Буйруқни бажардим. Яшасин Ўтукан”.

УМИД ВА АЛАМ

Кўктурк қўшини улкан зафар қозониб, яна Ўтуканга қайтмоқда. Буюк Чин деворидан у ёққа ошиб ўтилгач, чин қўмондонлари чегара майдонларига солган бор ёғий ер билан бир қилиб қириб ташланди. Бирмунча мол-қўй, турли бойликлар ўлжа қилинди, асир тушганлар ҳам анчагина.

Ўнбоши Урунгунинг кўнглида яширин бир севинчи бор. Аммо бу қувончнинг қаердан келганини билолмай, ўйлангани ўйланган. У ҳам бошқалар қаторида бир оз ўлжа олди, гўёки бойиди. Фақат у ўзининг бу ёлгончи дунёнинг молига севинишини хаёлига ҳам келтиролмагани учун кўнглидаги бу фароғат сабабини ҳамон ахтармоқда. Секин-секин бу сабабни топгандай бўлди, ҳа, топди ва нелардир дея пичирларкан, юзи қип-қизариб кетди.

Урунгу ўз хаёлларига берилиб, ихтиёрсиз Ойхонимни ўйларкан, унга бир пайтлар ўзига тегишни таклиф қилганини ва хоқон қизининг рад этганини эслади. Ойхоним ўшанда уни қора будундан — қора халқдан чиққансан дея сўзини қайирганди, бироқ кейинроқ Урунгунинг бир кўктурк тегини — шаҳзодаси эканини билиб олганди. Энди у балки олдинги фикрини ўзгартиргандир. Урунгу бирданига ичида қандайдир бахтиёрлик тўлқини қайнаганини ҳис этди. Мана, эндиликда унинг бойлиги ҳам бор. Шубҳасиз, бугунларда агар Ойхоним ҳузурда ерга тиз урсайди, у бошқача қаршиланиши аниқ... Бироқ Урунгунинг юрагидаги қувонч ўти бирдан сўнди. Унинг кимлиги, тегинлиги яширин қолиши шарт бўлгани учун, албатта, Ойхоним унга тегмасди. Тўққизўғузлар не деркин? Бўлди, Кур Шаднинг ўғли ўз кўнглига қулоқ тутади: Ўтуканга борар-бормас шимолга йўл олади, хоқон қизига учраб, яна ундан ўзига тегишини сўрайди.

Кўктурк қўшини Ўтуканга етиши биланоқ байрам бошланиб кетди. Элтариш Қоғон бугунгача қилган урушларининг энг каттасида галаба қозонганди. Мана, энди у бекларига, барча черикларига тўй бермоқда. Ҳар ёнда довуллар янграб, қимизлар сузилмоқда, ёшлар курашмоқда, йигитлар улоқда от чоптирмоқда.

Урунгу ўйин-кулгуга аралашмади. Ўғли Тачам ва андаси юзбоши Бўрини кўриб бўлиб, тўрвасини кўпгина егулик-ичкуликка тўлдирди-да, шимолга, тўққизўғузлар томонга қараб йўналди.

Илк кундаги қувончи ўша тундаёқ тугади. Эртаси тонгданоқ ичида соғинч аралаш қайғу, англашилмас бир ҳуркаклик ортаётганини сездди. Учинчи куни ичидаги ҳаяжонли туйғулар ўрнини қўрқувли бир ҳол эгаллаганини ҳис қилди.

Шунча таҳликалар ичида яшаган, ўлимга киприк қоқмасдан боққан Урунгу бу қўрқув қоришган руҳий ҳолатидан сиқилди. Аммо бу ҳиссу ҳолни ичидан улоқтириб ташлашга имкони йўқ.

Ойхонимнинг маконига яқинлашаркан, юришини секинлатиб, йўлни томоша қилиб бораркан, ўзини овутадиған, чалғитадиған баҳоналар қидирарди. Ҳатто битта кийикни қувалаб, кунчиқар ёққа анчагина боши огиб кетиб қолганини ҳам сездди.

Бир куни қутилмаганда бир ярали кишига дуч келди. Биқинидан яраланган бу одам қитай эди. У ерда чўзилиб ётар, тепасида оти унинг туришини кутарди. Урунгу сакраб ерга тушди, яралининг бошини кўтариб, оғзига қимиз идишини тутди. Қитай ўлим ёқасига бориб қолганди. Қимиздан бир-икки қултум ичолди холос. Нафаси тиқилиб:

— Мени сизлардан бириси яралади, — деди.

Элтариш Қутлуқ Қоғон қитайлар билан етти бор урушиб, уларни бош эдириб, солиқ тўлайдиган қилганди. Бу урушларнинг баъзисида ҳатто Урунгу ҳам қатнашган. Қитайлар билан тинч-тотув яшашаётган бир пайтда битта кўктуркнинг қитайга ўқ узиб йиқитиши ғалати ҳол эди.

Урунгу нима бўлганини билмоқ мақсадида эмас, балки қитайнинг ҳолини сўрагандай юмшоқ товушда:

— Нечун урушдингиз? — дея сўради.

Қитай қийналиб-кучаниб:

— Билмадим, — дея жавоб берди ва секингина ингранди.

Бу гапдан кейин Урунгунинг қизиқиши ортиб:

— Билмасдан қандай урушдингиз? — деди.

— Орада унақа уруш-да бўлмади, — деди қитай. — Уни кўрғанимда бунда ўтириб йиғлар эрди. Нечун йиғларини сўрадим. Ярам сизгурар, деди. Ярасин доғлай дея отимдан ёнига тушдим. Ярам кўринмас, кўнгил яраси, деди. Бунга қамлар аралашур, дедим. Отимга миндим. Кетмоқчийдим. Сакраб ўрнидан туриб, жиловдан тутди. Севги устунми, ўчми, деди. Ўч, дедим. Севгини устун қўйса бўлмасми, дея сўради. Бу иш эр кишига ярашмас, дедим. Шу онда ёйдан ўқ узиб, мени яралади. Сўнгра бақира-бақира кунботарга отини чоптира кетди...

Урунгунинг қошлари уйилди. Истамайгина кунботарга қаради. Уфқ ортида Ойхонимнинг юрти бор. Қайгули кўзларини бир неча лаҳза ўша ёққа тикиб термулгач, қитайдан:

— Сени қачон яралади? — дея сўради.

Қитай энтика-энтика кўкка боқаркан, “кеча” деди ва бошқа ҳеч нарса айтолмади. Осмонга қараган кўзлари дўлайиб қотди. Боши ўннга қайрилганича қимирламай қолди. Қитай ўлганди...

Урунгу шошилмасдан, тебранганича кунботар ёққа от суриб бораркан, кўнглига аллақандай оғирлик чўкканини сезди. У бекордан-бекорга ўлдирилган қитайга ачинаётганди. Қанча ўлимларни кўрган, қанча аламларни бошдан кечирган Урунгуга мана шу биргина ўлим бошқача таъсир қилганди. Ўзи танимаган битта қитайга шунча ачинишми... Ё кўнгли юмшаб, ўзиям бўшашдими? Бу ўй уни бир силтагандай ўзига келтирди ва ўша паллада ичидаги оғриқ ўлимдан эмас, ўлганнинг сўзларидан туғилганини англади. “Севги устунми ё ўчми? Ўч! Севгини устун қўйса бўлмасми? Бундай иш эр кишига ярашмас!...” сўзлари хаёлида яна бир бор такрорланди.

Бир кўктурк ўнбошиси йигитлик сабоғини шу қитайдан оладими?.. Шунини ўйларкан, бирданига бундаини хаёллар остида эзилиб қолишини тушуниб, ҳар нарсани унутмоқ истагида отини ниқтаб, елдай учирди. Унутди ҳам. У энди кўрмасдан атрофга боқар, қаёққалигини билмасдан кетиб борар эди.

Сўнгра бирдан йўрғасини секинлатди. Уфққа боқаркан, кун ботаётганини кўрди. Қанча йўл босганини билмасди. Аммо турган ерини таниганди, Ойхонимнинг маконига яқинлашганини сезиб, юраги гупиллаб урарди. Ҳоқон қизи чодиригача яна ярим кунлик йўл бор. Энди нима қилиши керак? Бир оз шу ҳақда ўйланди. Нима қилишини аниқ билмай тураркан, кенг чўлдан гувиллаб келган от туюқлари товушини эшитиб, бошини ўша ёққа бурди. Жанубдан биттаси отини учириб келарди. Бунга отини учириб келмоқда деб ҳам бўлмасди. Чунки у орқасидан бутун бир қонхўр қўшин қувалаётгандай отини қамчиларди, отда юриб эмас, худди йўлни йиртиб келаётгандай ҳаракат қиларди.

Урунгу эса, бошқа барча чўлликлар каби от устида ҳушёр, қимирламай турарди, унинг яқинлашишини кутарди.

¹С и з г у р м о қ — ўртамоқ (тарж.).

Учиб-қутуриб келаётган отлиқ тобора унга ёвуқлашди. Урунгунинг шундоққина қаршисига келиб, отини шартта силтаб, шохлантириб¹ тўхтади ва юз-кўзи қон, кийимлари туз-тупроқ ҳолатда, тентакларча бақирди:

— Қани, менга айт, баҳодир! Севги устунми, ўчми?

Ғазабдан Урунгунинг юзи буришди. Черикнинг бети қону чанга буланган бўлса-да, бу Эрсегун эканлигини таниди. Тўнг, афсусланган товушда:

— Шуни билмоқ учун кишини ўлдирмоқ керакми? — дея ундан сўради.

Эрсегун бошини кўтариб, қаршисидаги кишига тикилиб боқди ва Урунгунинг ёнига келди.

— Ўнбоши! Сенми бу? — дея оғзи очилиб қолди.

Итининг феъли эгасига маълум, дегандек, Урунгу Дали Эрсегуннинг қанчалар қайсар бола эканини яхши биларди. Айни чоғда унинг феъли роса айнигани муҳаққақ. Олазарак кўзлари ҳар балога шайлигини айтиб турибди. У гинали товушда:

— Қитай ўлибдирми? — дея сўради.

— Нечун ўлганини билмасдан ўлди, — деди Урунгу.

Чарчоғдан эмас, балки аламдан, телбалигу тентакликдан Эрсегуннинг тинкаси қуриб борарди. Урунгу ҳам унга ўхшаб бу ерларга ишқ савдойиси бўлиб, бир бошига минг бало истаб келганди. Фақат у ҳар балога тайёрлигини намойиш этмасди, бақириб-чақириб телбалик қилмасди.

Агар у Эрсегуннинг ҳалиги сўроғидаги туб маънони тушунсайди, ўз кўнглидаги саволга ҳам жавоб топиб, тугунни ечарди. У тентак болага қарата:

— Севги бирла ўчни нега тенглаштириб ўлчарсен? — деди. — Булар қилич-ла ўқ каби айри-айри нарсадир. Иккисининг-да ўз устун чоғи бўлур.

Эрсегуннинг қонли кўзларида бир учқун йилтиллади. У бақирганича:

— Кўнглингда не бор ўзи?! — деди.

Урунгу унга жавобан:

— Сенинг кўнглингда не бор, ўчми, севгими? — дея сўради.

— Севги бор. Гўзал бир қизни севурмен! — деди Эрсегун.

— Бунинг учун бир ёзуқсиз қитай ўлдирилурми? Севсанг, бор, ол-да қўй.

Урунгу бу сўзларни ёш болага ўғит бераётгандай жиддий сўйларкан, Ойхонимни эслади ва аччиқ кулумсади. “Севсанг, бор, ол-да қўй” деган сўзларни у жуда самимий айтганди, бу унинг ўзига ҳам тегишли эди, ич-ичидан чиққанди. Аммо ўзи ҳам Эрсегуннинг ҳолатида эди, севарди, бироқ бориб ололмаётганди. Эрсегуннинг бек эканлигини эслаб, кулумсадан тўхтади ва:

— Сен улуг бир бексен, истаганинг қизни ола билирсен, — деди.

Шунда Дали Эрсегуннинг юзи буришиб-тиришиб кетди. Қутуриб бақирганича:

— Мен бекмен, бироқ у-да хон қизи! Бунинг устига, отамни ўлдирмиш бир хон қизи!.. — деди

Урунгуга ҳар не аён бўлганди. Унинг юз-кўзи Эрсегунникидан бадтарроқ олайиб кетди.

— Ким у хон қизи, Ойхонимми?! — дея сўради.

Эрсегун ҳамон қайнаб-қутурганича:

— Э, ўнбоши, нима деб юргандинг! Хоқон қизи олдида бек не бўпти! Тагин қандай де! Қилич таққан, не-не ботирларни киприк қоқмай ўлдирган, яралаган хон қизи!.. — деди.

Урунгу ортиқ бу тентакнинг сўзларини эшитмай қўйди. Ботирларни яралаган хон қизи, деган сўз уни ўтдай куйдирди, ўзининг яраси эсига тушди. Аммо бу елкасига санчилган ўқ ярасими ёки юрагига теккан севги ўқи ярасими, бунинг хануз айиравермасди.

Бирданига ичининг мислсиз оғриқдан ачишиб, гумуриб кетганини ҳис қилди. Шу пайтгача ҳар қанақа бахтсизлигу оғриқлар қаршисида тип-тик турганидек айни чоғда ҳам бир туки қилт этмасдан, тўнг қиёфада Эрсегунга қаради ва:

— Бу ерга шуларни менга сўйлай деб келдингми? — дея сўради.

— Йўқ! Ойхонимни истаб келдим! — деди бақириб Эрсегун.

¹Ш о х л а н т и р и б — отни икки оёғини кўтартириб, орқа оёғида шартта тўхтатиш (тарж.).

Урунгуниги кўзларини туман босгандай бўлди. Ғазабланиб:

— Нечун унда Ойхоним олдига кетмассен-да, бунда кезиниб, ёзуқсиз кишиларга ташланурсен! — деди.

— Отамни ўлдирган қизга кўнгили бермак олчоқлик, тубанлик бўлмасми, дея кўркурмен... — деди бола талмовсираб.

— Отангни пистирмада, тузоқда эмас, урушда ўлдирди. Киши чодирда туғилар, куни битган ерда ўлар. Тангри тузуги шу, унга қарши чиқилмас.

Дали Эрсегуннинг асабий юзи кулумсади.

— Тўғри айтдинг, ўнбоши! Ушмундоқ эрса, шу кечаёқ жўнармен! Бориб Ойхонимни истайин!

— Борақол.

— Сен-да меним-ла кетсанг-чи?

— Йўқ, бўлмас.

— Э, ўнбоши, қўйсанг-чи! Менга шунча эс-ўғит бериб, йўл кўрсатдинг. Борсанг, яхши бўлурди.

Шу пайт Урунгу отини жанубга бурди-да:

— Бир бек хоқон қизини истаркан, қорабудундан чиққан бириси орага кирмас! — деди ва йўргасига қамчи босди.

* * *

Тун қуйиларкан, бирданига телбаларча чоптирилган отларнинг туёқ товуши атрофни тутди. Ёш бир отлиқ бахтиёр кулумсаганича шимол томонга учаркан, ёши ўтинқирагани бутунлай ундан терс ёққа, Ўтуканга қараб йўналган, отининг бўйнига ёпишганича уни ниқтаб, кўрқинчли қуюндай гуриллаб-гувиллаб борарди.

ТАЧАМ

Тачам отасининг ўлгудай чарчаб, мунгли юз билан Ўтуканга қайтганини кўриб, бундан ҳеч нарсани англамади. Қаёққа бориб келганини ҳам билмасди. Ўзини таниганидан бери отасини шунақа хафа қиёфада юришига ўрганиб қолгани, аммо бу сафарги ҳолда ҳеч кўрмаганди. Ўнбоши Урунғуда мислсиз бир хорғинлик бор. Тачам ундан ҳол сўраш учун яқинлашмоқ истадию, бироқ юраги чопмади. Бунга сари сиқилиб қолди. Ўтуканнинг шундайин роҳатбахш кунларида унда ҳам одамларга ўхшаб ўрмонга бориш, қуш овлаб, отда кезиш, бир оз кўнгили ёзиш истаги туғилди.

Ўтукан ўрмонларининг энг гўзал кунлари бошланганди. Бу ганимат кунларнинг тотини чиқармоқ истаган ўтуканликлар тўрт-беш кишилашиб ёки ёлғиз-ёлғиз кезинишар, қуш овлашар, от чопишар эди. Кимлардир кураш тушиб мириқ-моқда, хилватроқда кўбуз чалиб, ором олаётганлар ҳам бор.

Тачам буларни кўриб, кенгликлар, яшилликлар ҳавосидан нафас олиб, кўркам оғочлар орасидаги бундайин ўйин-кулгуларга берилиб, сиқилишини унутди. Ўрмоннинг энг қалин, хилват ва овлоқ ерларига от сурди. Бир вақт узоқдаги бир кийикка кўзи тушди, уни тутиш учун ўша ёққа ошиқди. Чаққон кийик ундан узоқлашиб қочиб борарди, гоҳ-гоҳ ўнгу сўлга шох ташлаб, уни довлдиратиб ҳам кўярди. Тачамнинг жаҳли чиқиб, отини янада тезлатди. Аммо бу тезлик унга яхшилик келтирмади. Қаттиқ тезликда бир бурилишдан ўтаркан, қаршисидан чиқиб қолган ўзига ўхшаш отлиқ билан тўқнашиб кетди. Отидан учиб, ерга гуп этиб тушди, юмалаб бораркан, боши дарахтга урилиб, ҳушини йўқотди.

У билан тўқнашган отлиқ ҳам ерга йиқилган, думалаган бўлса-да, унга ҳеч нарса қилмаганди. Дарҳол ўзига келиб, дарахтга суянганича ўйланаётган бу одам қартайган мингбоши Барснинг кичик ўғли, оқсоқ ўнбоши Йула эди. Бир оздан сўнгра отларини йўрғалатиб келаётган уч отлиқ унинг ёнида тўхташди. Булар мингбоши Барс билан унинг катта ўғли, юзбоши Эзана ва отбоқар Чалқора эди.

Вазиятни кўрибоқ отларидан тушдилар. Тачам индамасдан, қимирламасдан ётарди. Барс Эзянага қарата:

— Бир қараб кўй, шу черик ўлибдирми? — деди.

Кулмас юзли Эзяна Тачамнинг устида эгилиб, кўлини унинг кўксига кўйди. Сўнгра отасига қараб:

— Тирик. Бироқ юрак уриши секинлашмиш, — деди.

Йула ўрнидан турди. Унга ҳеч нарса бўлмаганди. Уюшиб қолган кўли тузалганди. Аммо тўқнашган иккала от ҳам ўлганди. У олдин отига, кейин хушсиз ётган черикка боқди. Таниди.

— Тачам, — деди.

Тачамнинг отини Барс ҳам, Эзяна ҳам эшитмаганди. Бир-бирларига қараб қолишди. Шунда Йула:

— Бу ўнбоши Урунгуниг ўгли, — дея уларга тушунтирди.

Барс ишонмагандай:

— Урунгуниг ўглими? — дея сўради.

— Шундай.

Ҳа, иш бундоқ бўпти. У ортиқча ўйлаб ўтирмасдан Чалқорага буйруқ берди: — Тез қимирла! Чодир, озиқ, қимиз, от келтир! Бир ўтачи-да топ, тузалтсин! Бу кеча бунда қолурмиз.

Чалқора буйруқни бажаргани шошиб кетаркан, Барс яралининг ёнига бориб, уни кўздан кечира бошлади. Тачамнинг кўзлари юмуқ. Секин-секин нафас оларди. Бошидаги ярадан оққан қон сочларида, юзида қотиб қолибди. Кекса мингбоши унинг юзига боқаркан, ҳайрати ошгандан ошарди. Чунки ўша Утуқандан кетган пайтида Кур Шад неча ёшда бўлса, унинг невараси Тачам ҳам ҳозир шу ёшларда эди ва Урунгудан кўра Кур Шадга кўпроқ ўхшарди. Барс ич-ичидан қаттиқ ачинди. Урунгуниг бошқа ўгли йўқ. Тачамнинг ўлиб-ўлмаганини ҳали аниқ билмайди, аммо у Кур Шад қонидан таркаган энг сўнгги эркак. Агарда бир фалокат туфайли, бекордан-бекорга шу йигитча ўлиб қолса, унда Кур Шаднинг энг охирги авлоди ҳам тугарди.

Ўнбоши Йула отасининг қайғули юзига боқиб, кўнглидан кечаётган ўйларни ўқигандай:

— Тачамни Чинга сўнг босқин қилганимизда кўрмиштим. Ёмон сўғушурди. Ўлса, ёзиқ бўлур! — деди афсусланиб.

Барс кўнглида, кўзларида кечаётган минг бир хаёл билан кичик ўглига қаради. Йула унинг боқишидаги маънони англай олмаганди. Шунинг учун, отам Тачамнинг ботирлигига ишонмаяпти, деган ўйда:

— Кўп ботирлар ўлганини ўз кўзим-ла кўрдим, — деди. — Бироқ бундаин ботир ўлса, кўп ёзиқ бўлур!

Барс мунгли, сирли товушда:

— Сен бун биргина ботир деб билурмисен? — дея ундан сўради.

— Тагин ким бўларди? — ҳайрон бўлди Йула.

Кекса мингбоши икки ўглига бир-бир боққанидан кейин Тачамга қаради ва:

— Кечмишдаги ишлар бир оз бошқа турли кетсайди, бу эсидан айрилиб ётган йигитни хоқон ўрнинда кўрардинлар!.. — деди.

Юзбоши Эзяна билан ўнбоши Йула бир-бировига анг-манг бўлиб қарашди. Эзянанинг кулмас юзи янада тундлашиб, сўмрайди. Йула: “Қари отам айниди-ёв” дея кўнглидан кечирди. Барс иккала ўглининг ҳолатини кўрмаётгандай, парвосизча сўзини шундай тугатди:

— Бу йигит Кур Шаднинг оқтигидир!¹

Эзяна билан Йуланинг тили лол бўлиб, ҳеч нарса дейолмай қолди. Оғизлари очилганча дам Тачамга, дам оталарига, дам бир-бировига қарашарди.

Биринчи бўлиб ўзига келган Эзяна:

— Демак, ўнбоши Урунгу Кур Шаднинг ўгли-да! — деди.

— Шундай, — деди чол.

— Нечун Урунгу бун сўйламас, беркитур?! — дея Эзяна аччиқланди.

Барс чарчаганди. Сухбатнинг чўзилишини истамаётгандай:

¹О қ т и қ — невара (тарж.).

— Чинликлардан қутулишни ўйлаб, узоқ йиллар кимлигини билдирмай ўтган онасига сўз бергани учун... — деди.

Йула бу ақлга сиғмайдиган ишдан боши қотганича, отасига яна битта савол беришдан ўзини тийолмади:

— Тачам буни билурми?

— Йўқ, — деди чол. — Буни кимса билмас.

Икки ўғил бу ишни қандай билиб олганини оталаридан сўрашмади. Шу пайт учаласи ҳам яралига қарашга тугинишди, яна унинг юрагига қулоқ тутиб, томир уришини йўқладилар. Энди йигитнинг юраги қаттиқроқ ура бошлаганди.

Тачам тирик эди. Боши дарахтга қаттиқ урилганида эсидан айрилганди, кўксига қулоқ тутишганида бир он ўзига келиб, кўзини ҳам очганди, фақат ўта ҳолсизлиги учун яна юмиб олганди. Кўзини очиб-юмганини бошқалар кўрмай қолганди. Тачам, мени чодирга олиб боринглар, демоқчи бўлди. Аммо не даҳшатки, тили сўзга келмасди. Кўзини очган пайтда тепасидагиларни кўриб, Барсни таниганди. Нима дейишаётганини эшитиб ётарди. Фақат тили тугилгани учун сўзлай олмаётганди. Ўзини зўрлаб ҳам кўрди. Аммо бир иш чиқмади... Шунда бирдан кўрқиб кетди, ичини кўрқув тўлдирди. Энди гапиролмасмикин?! Бунга қандай чидайди. Тагин ўзидан кетаёзди. Аммо соқовликдан шунчалар даҳшатга тушдики, асаблари қамчиланиб, яна ҳушини йўқотди ва миқ этса, ҳеч қачон гапиролмай қоладигандек жимиб, қимирлашдан, нафас олишдан ҳам кўрқиб, қотди-қўйди.

Ана шу чоғда мингбоши Барс ва ўғилларининг не деб гаплашганларини бошдан-оёқ эшитди ва ўзининг Кур Шадга неvara эканини севинч, ҳайрат ва даҳшат ичида билиб олди. Юраги кўксини ёриб юборадигандай гупиллаб ура кетди...

* * *

Чалқора етак отни эргаштириб, ўтачини — табибни олиб келганида ҳам Тачам тошдай қотиб, товушларни аранг эшитиб ётарди. Мияси ҳозиргина эшитилган ҳаяжонли, буюк янгилик билан тўла, худди ҳар овоз унга “Кур Шаднинг оқтиғисен” деяётгандай туюларди.

Ўтачи унинг бошидаги ярани қизил дори суриб боғлади. Оғзига бир неча ютум айрон томизди. Кейин йигитнинг аҳволи умидсиз эканлигини Барсга билдирди. Буни эшитиб, кекса мингбоши ёмон сиқилди.

— Не қилиб бўлса-да буни қутқариш керак! — деди у.

Ўтачи яралининг кўксига қўлини босиб, унинг юрак уришини тинглагач:

— Бундан буёғига энди қамлар аралашур, — дея сўзни кесди қўйди.

Чалқора олган буйруғига кўра, Тачамнинг устига бир чодир қурди, уни қалин бир кигиз узра ётқизди. Барс бек тунайдиган чодирни ҳам ўрнатди. Оқшом чўқа бошлади. Ўтачи билан Чалқора, етак отни эргаштириб, Ўтуқандаги энг донгли қамни олиб келгани жўнашди.

Тачам ётган чодир эшиги очиқ. Эшик ёнида Барс билан ўғиллари чордона қурганча унга кўз-қулоқ бўлиб ўтирдилар. Кечки емакни индамасдан еб битиришди. Барс фақат қимиз ичди. Қуёш ботганидан кейин қайғули товушда шундай деди:

— Мен Кур Шадни таниганим чоғда у Тачам ёшида эрди. Бошқа ҳеч нарса билмасам-да, ёлғиз юздаги ўхшашлик менга кўп нарсани англатадир.

Эяна шошиб отасидан:

— Бошқа тагин не билурсен? — дея сўради.

— Урунгунинг ўқ отишини кўрганимдаёқ ўйлашиб қолгандим. Уни ёвуқдан кўриб, уларнинг ўхшашлиги тўғрисидаги ўй кўнглимга бутунлай ўрнашиб қолди. Белидаги пичоқни кўриб, уларнинг ўхшашлиги, қондошлиги кескин эрканин англадим.

Эяна яна отасидан:

— У қандай пичоқ эрди? — дея сўради.

— У Кур Шаднинг пичоғи эрди. Икки бетига Бумин Қогоннинг оти бирла тамғаси ўйилган тилсимли пичоқ, — деди чол.

Энди Йула қари мингбошини сўроққа тутди:

— Тилсим? Не тилсим эрди у, ота?

Барснинг кўзларида ёшлик учкунлари порлаб сўнгандай бўлди. У чуқур сўлиш олиб:

— Туркларнинг улуғлик кунларида белгилари ялтиллаб, бузилган кунларида хираланиб кўрингучи эшсиз бир пичоқ эрди у. Пичоқни кўрганимдан сўнгра Урунгу бирла сўйлаштим, унинг онаси— Кур Шаднинг хотини меним холам эканини-да аңлаттим.

— У не деди?

— Онасини кўп суйганлигини, унга сўз бергани учун ўзининг кимлигини кимсага билдирмай келганлигин сўйлади.

Эзяна билан Йула, яқингача қора халқдан чиққан бир черик деб қаралган ва энди бирданига шаҳзодага, тегинга айланган ярали йигитга меҳр билан боқишаркан, узоқ қариндош эканликлари туфайли унинг ҳолига янада қаттиқроқ ачинишарди.

Тачам барча айтилганларни тинглади. Бошидаги чидаб бўлмас оғриқ ичида, миясидаги тўқмоқ билан урилаётгандай бир лўқиллаш орасида бу сўзларнинг барчасини аңлади. Уларнинг суҳбатига қўшилишни жудаям истарди, бир не дейишга тиришарди, аммо қимирлай олмагани учун, бу туш экан, уйғониб кетмай, дея жимгина кутиб ётарди. Ҳам қувончли, ҳам кўрқинчли бир туш...

Янги ой чиққан, Утуқаннинг мана шундай гўзал бир кечасида Барс бек ҳузурсиз эди: Тачам ўлса, Кур Шаднинг уруғ-авлоди тугайди, бундан туркларга қандайдир ёмонлик келади, деган қора тушунча кўнглини қорайтирганди. Чол Тачамнинг кичкинагина ўғли борлигини билмасди, билсайди, балки бунчалар юрак сиқувчи ўйларга берилмасди. У тез-тез Эзянага, Йулага ишора қилар, улар Тачамнинг кўксига қулоқ тутишар, юраги яхши ураётганини билгач, севинишарди.

Анча вақт ўтди. Узоқдан эшитилган тақа товущлари Чалқора билан қамнинг яқинлашганидан хабар берди. Барс ўрнидан турди. Ўғиллари ҳам шундай қилишди. Қари мингбоши ўғилларига ўгирилиб:

— Сизга айтганларимни кимсага сўйламасликка онт ичин! — деди.

Ёнларида қиличилари бўлмаган Эзяна билан Йула узун пичоқларини қинидан суғуриб, оdingа чўздилар ва онт ичдилар:

— Кўк кирсин, қизил чиқсин!..

ҚАРОР

Ўша фалокатдан сўнг анча кунлар ўтди, Тачам ўлим билан олишиб ётди. Неча бор ўлим ёқасига борди, умид узилган пайтлар ҳам бўлди. Аммо тирик қолди, аста-аста куч йиғиб, эски ҳолига қайтди. Ҳатто ҳарбий машқларга ҳам қатнай бошлади. Ҳар неси ўрнига тушди, фақат тили тузалмади.

У тинкани қуритувчи тушдан уйғонгандай оғир руҳий ҳолатда эди. Эшитган гаплари мия-миясига ўйилгандай қаттиқ ўрнашган, уни доимо хаёлга толдиради. Фақат у сўйлай олмайди. Э, сўйлашиб ҳам не топарди? Шунчалик гапларни эшитдики, бу буюк, тоғдай янгилик қаршисида ўзини йўқотиб қўйди, тили лол қотди, шунинг учун энди гапиролмагани ҳам яхшидай туюлади. Балки шу боис сўйлай олмаётгандир. Йўқса, бутун кучи ўзига қайтгани, тузалгани ҳолда яна янгидан сўзлашга уриниб кўриш унчалик қийин эмасди, аслида.

Йилларча олдин, Элтариш Қогон турк байроғини қайтадан юксалтирган пайтларда, кекса темирчининг Кур Шад ўлига атаб ясаган қиличи, эгаси топилмагани учун унга, яъни Кур Шаднинг неварасига берилганди. Тачам эндиликда қиличини янада ортиқроқ сеवार, уни ҳеч ёнидан қўймас, таниганидан бери отасининг нечун қулмагани сабабини энди яхши билар эди.

Кур Шаднинг невараси бўлиш!.. Бу не буюк бахт! Не қутлуғ ҳақиқат! Тачам Кўктурк Элининг шаҳзодаси — кўкбўрилар ўчоғининг бир тегини бўлгани учун эмас, Кур Шаднинг невараси эканидан қувонарди, бу билан овунарни. Юксакда мовий кўк, тубанда қора ер яратилгандан бери қанча қаҳрамонлар келиб-кетди, бироқ Кур Шадга ўхшаганини, шубҳасиз, замонлардан ҳеч бир замон ва одам ўғилларидан ҳеч ким кўрмаган, эшитмаган.

Бир кун Тачам айланиб юрганди, ёнига чопар келиб, уни Билга Тўнюкуқ қутаётганини айтди. Биргалашиб вазир Тўнюкуқнинг чодирига боришди. Чопар уни ичкари йўллаб, ўзи қайтиб чиқиб кетди. Билга Тўнюкуқ унинг бошидан ўтганларни, тилининг тутилиб қолганини ҳам биларди. Шунинг учун тахта лавҳа, ёзув бўёғи ва битта чин патқалами тайёрлатганди.

— Тачам, — деди Билга Тўнюкуқ, — Сен Ойхоним ёнида анча қолдинг. Унинг бир кўктурк тегинига кўнгил берганини эшитдингми?

Тачам патқаламни бўёққа ботириб, тахта лавҳага “Эшитмадим” дея ёзди.

— Ойхоним айтишганидек гўзалми? — дея сўради вазир.

Тачам тахтага “Умойдек, Ойзитдек¹ гўзал!” деб битди.

— Кўктурк қоғонлиги учун ундан бир ёмонлик келмасми? — сўради Тўнюкуқ.

Тачам вазирга ҳайратланиб қаради. Кейин патқаламни бўёққа ботирди-да, лавҳага “Қоғонлик бир гўзал қиз-ла йиқилмас” дея ёзди.

Тўнюкуқ кулумсади ва:

— Кўктурк тегинлари-ла бекларин кўнглига кириб, бизни бир-биримизга қайрамасми, уриштирмасми, демак истадим, — деди.

Тачам ўзига ишонган қиёфада, патқаламни яна бўёққа ботириб, тахтага “Уриштиролмас” деб ёзди.

Билга Тўнюкуққа соғлиқ тилаб, унинг ёнидан айриларкан, Тачам Ойхонимга кўнгил берган тегиннинг кимлигини ўйлади ва миясида чақмоқ чаққандай бўлди. Наҳотки бу унинг... Дарҳол ўзини тутиб, чодирдан ташқари чиқди. Қаттиқ ўйга чўмди, отасининг бутун умр тунд яшагани сабабини англамоққа интилди. Э, бекорга ўйлапти... Демак, бошига тушган фалокат туфайли билиб олган янгилардан ортиқ бошқа бир не ўрганмоғи мушкул.

Тўнюкуқ сўраб-суриштириб, ўрганадиганини ўрганиб, биладиганини билиб бўлган, кундуз ўтирмасдан, кечаси ухلامасдан, теран-теран ўйлаб, бир қарорга борди. Тўққизўғуларни бураб қўйиш керак. Бу фикрини хоқонга айтиш учун унинг чодирига бориб:

— Қароримни билдиришга келдим, хоқоним, — деди.

Элтариш Қоғон Билга Тўнюкуқ каби яқин замонда тўққизўғулардан бир хавф туғилади, деган ўйда эмасди. Бироқ унга бўлган юксак ишончи туфайли фикрини қадрларди. Билга Тўнюкуқ бугунгача бирор марта адашмаганди. Бошқўмондон Тўнюкуқ:

— Бор кучимиз бирлан чопқин этмоғимиз керак! — деди.

Шунда хоқон:

— Буйруғим шу: энг кучли ёғийга қарши отлангандек босқин қилинсин! — дея уни қувватлади.

Сўнгра икковлон юриш қандай уюштирилиши ва олиб борилишини ипидан игнасиғача, узундан-узоқ сўйлашдилар.

Элтариш Қоғон билан Билга Тўнюкуқнинг бу юришдан мақсадлари тўққизўғулар қўшинини йўқотишдан кўра, аслида, Ойхонимга қаратилганди. Отаси Баз Қоғоннинг ўлимидан кейин тўққизўғуларни тўплаб-тиклаган, уларни аста-секин кўпайтириб, бойитган бу ёш қиз кўктурклар учун ортиқ ташвиш туғдираётганди. Бундан ташқари, хоқон қизи Тўққизўғуз Элида хотун — бош вазир бўлиши билан бирга, унинг кўз қамаштирувчи гўзаллиги атоқли кўктуркларга ҳам таъсир этмай қолмаганди. Тўнюкуқнинг айғоқчилар воситасида олган хабарига кўра, ҳозиргача тўққизта кўктурк беги Ойхонимга менга тег, дея таклиф қилган, аммо у бирортасига ҳам кўнмаган. Тўнюкуққа бу тўққиз кишидан бештасининг отини ҳам айтишди. Ичларида бола ёшидаги Эрсегун ҳам бўлган бу беш киши Ойхоним тарафидан рад этилганларидан бери ҳоллари хароб, сиқилиб юришибди. Қолган тўрт кишининг отлари Тўнюкуққа ҳозирча маълум эмас. Ҳатто бир кўктурк тегинида Ойхонимнинг кўнгли бор ҳам дейишди, аммо бу гапнинг тагига ҳали бутунлай етолмади. Тўнюкуқ бу гапни эшитгач, ҳар томонлама сўраб-суриштирди, анча ўйлади, фақат тайинли бир қарорга

¹У м о й, О й з и т — эски кўктурк диний тушунчасига кўра кўк қизлари, малаклар (тарж).

боролмади. Чунки, унинг билишича, кўктурклар орасида хоқоннинг икки укаси билан икки кичик ёшдаги ўглидан бошқа тегин йўқ. У ҳолда Ойхонимга ёққан тегин Элтариш Қогоннинг икки укасидан биттаси бўлиши керак эди. Аммо бу тегинлар ҳозиргача Ойхонимни кўришмаган. Демак, ўзини беркитиб юрган бошқа бир тегин бор. У ҳақдаги миш-мишларни ҳам эшитди. Бу масалани кўп чувалатиб юборди. Яна унинг бошини қотираётган нарса шу эдики, бошқа хабарларни кимлардан ва қачон олинганини билгани ҳолда, миш-мишларни кимлардан, қай пайтларда эшитганини аниқ-тиниқ эслай олмайди. Тўнюқўннинг кўнглига ёмон бир шубҳа оралаганди. Ўзини яшириб юрган бу тегин, наҳотки, кўктурк тахтини оламан дея бир ишга қўл урса?

Билга Тўнюқўқ бу муаммони ўзи ҳал қилолмагач, хоқонга бор гапни арз этди ва унинг буйруғига кўра қурултой чақиртирди. Хоқон ва Тўнюқўқдан бўлак яна йигирматача тегин, шад, тархон, буйруқ ва беклар қатнашган қурултойни Элтариш Қогон тантана билан очди. Тик бошлар эгдирилганини, гўдайганларнинг тиз чўктирилганини, тўрт ёндаги ёғийларнинг энгилиб, хирож тўлаётганини сўйлаб, фақат тўққизўғузлар, тўрт бор энгилганларига қарамасдан, яна тикланишиб, хавфли бўла бораётганларини айтиб, бу вазиятнинг моҳиятини очиш учун вазир Билга Тўнюқўққа сўз берди.

Билга Тўнюқўқ бош таҳлика Ойхоним эканлигига диққатни қаратди. Кейин тўққизта кўктурк беги таклифининг хоқон қизи томонидан рад этилиш сабабларини ўйлаб кўришга чақирди. Қошларини уюб қурултой қатнашчиларига боқаркан, ўзини яшириб юрган тегин ҳақидаги миш-мишу чала-чулпа гапларни айтиб, жимиб қолди.

Унинг қош-қовоғи бутунлай осилиб кетганди. Анча чўзилган жимлик орасида бир бекнинг:

— Билга Тўнюқўқ! Бу тегин ким экан? — деган товуши эшитилди.

Барчанинг боши савол берган киши томонга ўтирилди, кўзлар буйруқ ва беклар сафининг сўнроғида ўтирган кекса мингбоши Барсга тикилди.

Тўнюқўқ шундай жавоб берди:

— Бунимен-да анча ўйладим. Бироқ бу тегиннинг кимлиги тўғрисида аниқ тушунчам йўқ.

— Унда бутун бу ўйларинг, шубҳаларинг неларга таянадир? — дея сўради мингбоши Барс.

— Ойхонимнинг тўққиз таклифни рад этиб, биз бирлан урушишдан кўрқмаганига таянадир, — деди Тўнюқўқ.

— Рад этишининг бошқа бир сабаби йўқмикин? — дея талмовсиради кекса мингбоши.

— Бўлса бордир. Бироқ мен бунинг сабаби йўқ деб ўйлармен...

Барс кўнгли тинчиб, яйраб нафас олди. Шу пайтгача Урунгу билан Тачамни билиб қолишади дея роса сиқилиб ўтирганди.

Беклар бирма-бир ўз ўй-тушунчаларини айтишди. Улар қисқа-қисқа сўйлаб, гапларини бир хилда “урушамиз” деган сўз билан тугатишарди. Сўйлаш сираси ўзига яқинлашаркан, мингбоши Барс виждони билан қаттиқ олишмоқдайди. У Кўктурк давлатидан кейин Кур Шаднинг ўглини ҳам ўйлашга мажбур. Эндиликда Урунгу билан Ойхоним ўртасида бир кўнгли боғланиши борлигига ақли етган Барс бир нарсани ўйларди. Билга Тўнюқўқ, бу гапларнинг барини яхши билгани ҳолда, Кўктурк хоқонлигининг манфаати дея бу иккисини қурбон қилишга қарор берганми ё йўқми, дея ўз-ўзидан савол сўрарди. Икковидан бирининг ўлими иккинчисининг ҳам ўлимидай гап. Ажабо, шу Тўнюқўқ ҳар нени билармикин? Барс узун умрида орттирган тажрибасига суяниб, вазирнинг юзига синчков тикиларкан, унинг сўррайган афтидан ҳеч нени англай олмай қийналарди.

Урунгунинг Кўктурк Эли тахтига кўз тикмаган бир баҳодир эканлигига бундаги улуғларни инонтириш ўлимдан-да қийин иш! Ишонсалар эди, Барс бутун билганларини ҳозироқ айтиб берарди. Аммо, йўқ-йўқ! Айтиб беролмайди...

Шундай қилиб унга навбат етди. Барс “урушмайлик” деди ва барчанинг кўзи унга тикиларкан, фикрини шундай изоҳлади:

— Ойхонимга элчи жўнатиб, бир кўктуркка тегишини таклиф этайлик. Ўша кунни жавобини бермаса, унда юришни бошлайлик!

Шунда Элтариш Қоғон оёққа қалқди. Шу ондаёқ у билан бирга барча ўрнидан тик турди. Қоғон:

— Эртага эрта тонгдан черигимиз юриш бошлар! — деди.

Сўнгра урушмаслик таклифини билдирган Барсга ўгирилиб, бу илқиллаган чолдан нима гап чиқарди, дегандай:

— Мингбоши! Сен Утуқанда қол! — дея сўзини тугатди.

Беклар Барсинг уятдан қип-қизариб кетганини кўришди. Кекса мингбоши хоқон сари уч оним ташлаб, ерга тиз урди:

— Улуғ хоқон! — деди. — Кексарган эрсам-да, бир чоғлар Кур Шаднинг буйруғинда сўғушмиш бир кишимен! Буйруқ беришингни тилармен, мен-да урушга кетай! Бу менинг сўнг сўғушим бўлсун!..

КУНБОТАР ЧОҒЛАР

Юриш бошланди. Кекса ўнбоши Урунгу билан ўсмир ўнбоши Дали Эрсегуннинг бўлимлари ёнма-ён тушганди. Ойхонимга қилган уйланиш таклифи рад этилгач, ўзи шундоғам дали дея от чиқарган Эрсегуннинг тентаклиги янада ортиб, бутунлай эсидан айрилди-қўйди. Шу тентак ҳолида ҳам, қонидаги жиннилик ўтини сўндирмоқнинг бирдан-бир чораси Ойхонимни олмоқ эканлигини биларди. Тўққизўғузларга қарши бошланган бу уруш ичидаги умид чўғини оловлантириб, бола кўнглини қувонтирганди. Кўктурклар орасида бу юришни унингчалик истаган бошқа бир кимса топилмасди.

Урунгу эса ундан бўлакча ўйларди, Ойхонимга бир нарса бўлишидан кўрқарди. Хоқон қизининг бошига бир ёмон иш тушганини кўришдан олдин ўлиб кетишни орзуларди, шунинг учун бугун ҳаётидаги энг оғир сўғишга киражагини сезиб турарди.

Урунгу ва Эрсегуннинг ўн кишилик бўлимлари ёнма-ён бўлиши билан бирга қўшиннинг энг олд қисмида борарди. Элтариш Қоғон билан Тўнжукўк тўққизўғузлар, тўғрироғи, Ойхоним ишини илдиз-пилдизи билан қуритмоқ учун ўн минг кишилик черик йигиб, ҳамлага киришгандилар.

Ҳар нарса сир тутилди, яширинча ва довулдай ҳаракат бошланди, бироқ кўктуркларнинг бу босқини тўққизўғузларни бутунлай доғда қолдирди деб бўлмасди. Тўққизўғузлар сўнг пайтларда бундан хабар олиб, ўзларича тайёрлик кўришди, барча хотин, бола-чақаларини орқага қочиришга улгура олишмасе ҳам, бор кучу имконларини тўплаб, ўлиш ё қолиш урушига шай туришди. Улар бу қонли олишувга фақат уч минг черик билан кира олишарди, аммо шу ҳам катта гап эди.

* * *

Иккала ёқда ҳам уруш истаги кескин эди, шу учун тўқнашув ўта аёвсиз, тез бошланди. Бу қирпичоқда олдинига турк усулича бирдан одинга отилиб, сўнгра ясама қочишлар қилиниб, неча бор бостиришу қуваламалар бўлиб ўтди; чекинарканлар, бир-бирларини роса ўққа тугдилар. Сўнгра, садоқлар бўшалгач, найзабозликка, қиличбозликка ўтдилар, бир-бирларини армонсиз кесиб-чопдилар, қонларини сувдай оқиздилар.

Дали Эрсегун буйругидаги черикка қўмондонлик қилишни эсдан чиқариб юборганди. У ўз ҳолича, қутурган тентак қиёфасида тартибсиз ҳаракат қилар, кўз олдидагини кўриб-кўрмасдан қилич сермарди. Ҳатто баъзан ўзининг кўктуркларига қилич урганини ҳам сезмасдан олға интиларди. Чунки унинг миясида фақат олдинга юриш кераклиги ҳақидаги фикр ҳукмрон. Агар у илғари босиб бораверсе, Ойхоним чодирига етади ва уни тирик, ярали ёки ўлик ҳолда бўлсаям қўлга туширади. Ойхоним ўлсаям Эрсегуннинг қиличидан ўлиши керак — тентак ошиқ шундай ўйларди.

Урунгу ҳам Ойхонимнинг чодирини мўлжаллаб от солган. Фақат у қўл остидаги ўн черикни бошқарар, буйруқлар берар, нима қилаётганини, қаёққа ва кимга қилич ураётганини яхши билар эди. У Ойхоним чодирига уни хавфдан кутқариш учунгина интилмоқда.

Ойхоним қароргоҳи тўққизўғулардан уч бор ортиқ кўктурклар томонидан ўраб олинган, улар бора-бора мақсадга эришишлари аниқ. Ойхонимни қутқариш учун Урунгу барчадан олдин у ерга етиб олиши керак.

Ҳали чодир ҳам, Ойхоним ҳам кўринмаса-да, тўққизўғуларнинг қатъий қаршилигидан, ҳеч қўрқмасдан сўғишувларидан урушни хоқон қизи бошқараётганини Урунгу сездди. Ойхоним ўз қўшинини фақат ақлу тадбири билангина эмас, балки гўзаллиги билан ҳам руҳлантирарди. Тўққизўғуз черикларининг киприк қоқмасдан ўлимга отилишлари, товуш чиқармасдан ботирча йиқилишлари, инграмасдан қахрамонча ўлишларини ҳамма кўриб турарди, бироқ бунинг яширин маъносини кимса англамасди; бу фақат Урунгуга аён.

Икки ёв бутун моддий-маънавий қувватларини ишга солиб урушмоқда. Ўнлик бўлимидаги барча чериги ўлиб, бир ўзи қолган, яраланган Урунгу Ойхонимнинг чодирига яқинлашган чоғда оти ўқ еб, ерга учиб тушди. Теварагига бир кўз отиб, бундагиларнинг барчаси яёв эканини илғади. Отлиқлар ҳам бундаги черикларнинг қанг-аравалар ва бошқа нарсалар панасида биқиниб сўғишаётганларини кўргач, бу майдонда қулай олишмоқ учун дарҳол ерга сакраб тушарди. Урунгу тўққизўғулар орасидаги совутли-дубулғали мингбоши Қатир Багани таниди ва ярим қолган олишувини эслади. Аммо ҳозир унинг фикри-ёди Ойхонимда. Урунгу хоқон қизи чодирига тезроқ кириб, уни қутқариш мақсадида қиличини ўйнатганича тўққизўғулар устига отилди.

* * *

Оқшом кўнаркан, урушнинг охири кўриниб қолганди. Тўққизўғуз қўшини парчаланиб, учга айрилган, Ойхоним чодирга босилган, тўққизўғуларнинг кўпчилиги жанг майдонида жон берган эди. Мингбоши Қатир Бага ёнида қолган энг сўнги баҳодирлари билан бирга Ойхонимни ҳимоя қилишга чоғланган. Хоқон қизи ҳам қўлида ўқ-ёйи билан сўғишчилар қаторига қўшилган. Тор ердаги қонли, олатасир олишув ҳар нарсани қориштириб юборган, ортиқ кимнинг кимлигини, қаерда турганини аниқлаш қийинлашган, сафларда тузантириб қолмаган эди. Мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ва эрлар — оддий аскарлар ёнма-ён, ўз бошича урушмоқда.

Юзбоши Бўри ҳам Ойхоним чодирига ёвуқлашган чериклар орасида қон терга боғиб олишмоқда. Кўктурк хоқонлигининг бу урушдан мақсади Ойхонимни тутқун этиш экан, бу шарафли ишни мен бажараман, деган қатъий ишонч билан ўлганига қарамай сўғишмоқда. Бунда совутли бир тўққизўғуз бегига тўқнашиб, у билан анча куч синашди. Унга қарши курашиб, ўз усталлиги ва ботирлигини кўрсатган бу бек мингбоши Қатир Бага эди. Бир он ҳам тўхтамасдан бир-бирига ҳамла қилиб, қилич уриштириб, орадаги масофани қисқартириб боришди. Қатир Бага совутга буркангани учун қилич зарбаларини писанд этмасди, гўё бутун кўктуркларга ташланаётгандай важоҳат-ла умидсиз хуружлар қиларди.

Ойхоним қароргоҳи қаршисидаги сўнги қонли олишув давом этар, тўққизўғуларни бирма-бир ўлдириб-тугатиб, ўзлари ҳам бир-бир ўлиб озайиб бораётган кўктурклар тобора хоқон қизи чодирига яқинлашмоқда. Бу торгина майдончада энди юзбоши Эяна билан ўнбоши Йўла ҳам қилич сермашмоқда, сал нарироқда эса, Тачам ва мингбоши Барс кўзга чалинмоқда. Дали Эрсегун бўкирганича, йўлида учраганга ҳамла қилар, ҳўкиздай ўнгу сўлга ташланар, тезроқ чодирга етишга интилар, бироқ тўққизўғуларни ёриб ўтолмай овора эди.

Қатир Бага чекина-чекина хоқон қизи чодирига кирди. Кунботар чоғи эди. Олақоронғилик ва қонли саҳна туташган чодир ичида ўқлар учишидан таралган визиллашлар ҳавони титратаркан, уч киши ўлиш ё қолиш сўғишига киришган, қиличлар шарақлар, пичоқлар ялтилар эди. Учовлон бирдан юмалаб-йиқилгач, улардан бири гандираклаб ўрнидан туриб, ташқарига отилди.

Чодир қаршисида энди энг охири олишувлар сўнгига яқинлашмоқда эди. Қартайган мингбоши Барс отининг ёнида, унинг ёлини силаб тик турарди. Яраланмаганди, бироқ бу ёшида урушда қатнашуви роса тинкасини қуритганди. Силласи қуриб, аранг-аранг нафас оларди. Қаршисидаги катта ўли Эяна, қонга ботганича, чорасиз кўзларини отасига қадаганди...

* * *

Урунгу майдонда урушадиган кимса қолмаганини кўргач, ўша ондаёқ хоқон қизи чодирига қараб чопди. Чодир ичкарисига одим отар-отмас, олақоронгида ҳеч нарсани кўролмагани учун таққа тўхтади. Қоронғиликда алланарсанинг қимирлаганини сезиб, қиличига қўл отганича ўша ёққа тикилди. Бири оғир ярали экан, ёнида яна бири ётибди. Урунгунинг кўзлари қоронғига кўникиб, ётганни таниди.

— Сенми бу, Қатир Баға? — деди секингина.

Қатир Баға кулумсади.

— Ёзиқ! Сен-ла ярим қолган олишувни битиролмасдан ўладиган бўлдим, — деди. Урунгунинг ичига гулғула солиб, ёнида ётганни кўрсатди: — Бу-да сизлардан... — деди.

Энди олақоронғига кўзлари тамоман кўниккан Урунгу кўрсатилган ерга боқаркан, ағнаб ётган кўктуркка нигоҳи тушди ва андаси юзбоши Бўрини дарҳол таниди. Бўри бек эр майдонида ўлган, мангу турулмас бўлиб ётарди.

Урунгу ўзини тўплаб, ичкарига бир одим ташлади.

— Қатир Баға! — деди. — Ойхоним қайда?

Унинг тўнг товушида ёлвориш оҳанги ҳам сезиларди. Ўлим ёқасида турган тўққизўғуз беги чексиз алам билан ўкирди:

— Ойхоним учмоққа учди!.. Уни сиз ўлдирдингиз!

У шундай деркан, қўли билан чодирнинг бир бурчини кўрсатди.

Эндиликда олақоронғида ҳар нени жуда яхши кўраётган Урунгу бошини ўша ёққа буриб, ўликлар тўла чодирда узала қолган Ойхонимни таниди. Унинг кўксига ўқ санчилганди. Кўриниши ҳар доимгидан ҳам гўзал. Сўйланганларни эшитаётгандай, кўнгилдан кечганларни англаётгандай ҳоли бор...

Урунгунинг қиличи қўлдан тушди. Кўзларига ишонмагандай, туш кўраётгандай бу суюкли ўликка тикилиб, бир муддат қотиб қолди. Кейин ўнгланиб, садоғини чиқариб, ерга ташлади ва Ойхонимнинг ёнига келиб, тиз чўқди.

— Ойхоним! Ойхоним! — дея ингранди. Шу онда хоқон қизининг ўлганига ишонди ва чуқур оҳ тортди. Сўнгра авайлабгина уни қучоғига олди ва чодир эшиги ёққа йўналди. Қатир Баға йиғламсираб:

— Уни ёлғиз қўйма... Сўнгги онгача сени қутганди... — деди ўкириб ва инграна-синграна жони узилди.

Урунгу ортиқ миясига ўрнаб қолган бир тушунчадан бошқа нарсани ўйламасди. Қоғон қизини икки қўлида тутганича чодирдан ташқарига чиқди... Туман босган кўзлари билан теваракка боқди. Узоқда Дали Эрсегун бир тўққизўғуз билан сўғишмоқда, сал берирокда ўғли Тачам ҳам бир ёғли бирла бўғишмоқда. Чодир эшиги ёнида эса, мингбоши Барс ва ўғли Эзана қарама-қарши туришибди.

Ота-бола қаттиқ хафа. Чунки Ойхонимни юзбоши Эзана ўлдирганди.

Чодир ичида энг охириги олишув авжига чиққан чоғда ўз йўлдошларини бирма-бир ўқ еб йиқилганини кўрган Эзана газабланиб, садоғидан бир ўқни юлиб, чодир ичига қарата отди. Фақат ўқни отиб бўлгач кимни уриб йиқитганининг фарқига борди. Ўқ узаётганда кўз олди қоронғилашган, атрофни идрок этадиган ҳолда эмасди. Чунки Қатир Бағанинг бир ўзи ҳаммани ўқлаб йиқитаётганди. Охири у Бўри билан олиша кетди, бир-бирини пичоқлашди, аммо бу қонли ўйиндан ёлғиз Қатир Баға соғ чиқди...

Эзана буларни отасига сўйларкан, отам мени овунтирар, дея ўйларди. Бироқ мингбоши Барс уни овунтирмади, аксинча, ўқ қаерга отилмасин, мўлжални кўриб отилиши керак, дея уқтирди. Зотан ўқдан ўлган қиз хоқон қизи Ойхоним ва айни чоғда бир қариндошлари эди.

Ота-ўғил шундай гаплашиб, ўз ёғларида ўзлари қовурилиб тураркан, Урунгунинг Ойхонимни кўтариб чиққанини кўришиб, жим қолишди. Кур Шаднинг ўғли уларга қаради ва:

— Мингбоши Барс! — деди. — Белимдаги пичоқни қайиши-ла олурмисен?

Мингбоши индамасдан унинг айтганини қилди. Урунгу узоқда урушаётган Тачамни кўрсатганича:

— Пичоқни Тачамга, у ўлса, унинг ўғлига бер! — деди.

Кейин майдондаги эгасиз отларнинг бирини миниб, чап қўлида Ойхонимни тутган кўйи, кунботарга қараб от сура кетди.

ОТЧОПАР

Уруш ҳам тугади, тўққизўғузлар енгилди.

Ўн беш кунлик ой аста-секин юксалиб бормоқда. Ярали Тачам хориб-чарчаб, гандираклар мингбоши Барсга яқинлашаркан, у ўғли Эзянага буйруқ бермоқда эди:

— Ишнинг бундай кетишини ёқтирмадим. Йулани топ! Унинг ортидан тушинг! Кўнса, орқага қайтаринг!

Тачам бу сўзларни эшитиб, олдиндан бир нарсани сезгандай шубҳаланди ва отасини ўйлади. Мингбошининг қаршисига бориб, унга сўроқли кўзларини тикди. Тили ҳалиям очилмаганди. Барс Урунгу ўзига берган пичоқни унга узатаркан:

— Отанг буни сенга бериб қўйишимни айтди, — деди.

Тачам чолдан пичоқни оларкан, кўзлари ҳайратдан катта-катта очилди. Буниси қандай бўлди, дегандай савол назари билан мингбошига қаради. Кекса Барс унинг кўнглидагини англади:

— Урунгу кетди, — деди.

Тачам бугина сўздан қониқмади. Кўллари билан ишора қилиб, отасининг қаерга кетганини сўрамоқ истади. Мингбоши кунботарни кўрсатаркан, бошини ўша ёққа буриб, мунглини боқа қолди ва юзи тундланди.

Шу чоғда уларнинг ёнига довулдай кўчиб Дали Эрсегун келди. Ойхоним чодирини, атрофни кеза-кеза хоқон қизини тополмагач, Барс билан Тачамни кўриб, Ойхонимни сўраш учун бу ёққа ошиққанди.

— Мингбоши Барс! Тез айт, Ойхоним қаерда? — дея у ҳовлиқди.

Мингбоши титроқ товушда:

— Ойхоним учмоққа борди, — деди.

Бола ўнбоши бўкириб юборди:

— Ўлдими? Ўлиги қани?

— Урунгу олиб кетди, — деркан, чол кунботарга ишора этди.

Эрсегун гўё янгидан жинни бўлди. Тачамнинг елкасидан чангаллаб, силталай бошлади:

— Ботарда не ишлари бор? Сўйла! Отанг Ойхонимни қаерга олиб кетур? Нечун олиб кетур?..

Ой ёруғида Тачамнинг юзига кўрқинч изтироб қалққани кўринди. У бир отаси бериб кетган пичоқда, бир кунботарга боқарди. Нимадир айтмоқчи бўлаётгани кўриниб турарди.

Эрсегун унга яна ёпишиб, тагин силталаб, бақирди:

— Қаён кетди улар?

Шу пайт қутилмаган ҳодиса юз берди. Анчадан бери тили тутилиб, сўйлай олмай қолган Тачамнинг даҳшатли бир овозда, бўғизланган кишидай ҳайқиргани эшитилди:

— Ўлум учурумига кетур!..

Унинг бу сўзидан барча ҳангу манг бўлиб қолди...

* * *

Ўн беш кунлик ой чўлга руҳни ром этувчи ёғдуларини Тангри раҳмати каби ёғдираккан, бу сўнгсиз кенгликларда кимсанинг хаёлига келмайдиган бир отчопар бошланганди.

Элик йилга яқин оғир ҳаётдан, эзилишу укубатлардан кейин, севгилисининг, кўк қизларидай гўзал Ойхонимнинг васлига тиригида эмас, ўлигида етишган Урунгу — қаҳрамон ва мангу ўлмас Кур Шаднинг ўғли — суюқлисининг ўлигини бағрига олиб, кунботар ёққа от қўйиб борарди.

Барснинг икки ботир ўғли, юзбоши Эзяна билан ўнбоши Йула, оталаридан олган буйруққа кўра ёнма-ён, отлари боши ҳам қўша-тенг ҳолда, яшин тезлигида учиб боришмоқда.

Барча ҳис-туйғуларидаги каби севгисида ҳам тентакнинг тентаги бўлган Дали Эрсегун, бир пайтлар отасини ўлдиргани ва ўзини енгигани учун кин аралаш суйгани Ойхонимни, ортиқ ўлика айлангани учун, эндиликда нафрат оғирлигидан қутулган, тоза ишқ-ла севарди ва бу ишқ шиддати, бола кўнглининг жунунли оташи берган тезлик билан от учирарди.

Бирдан бошига тушган фалокат, изтироб туфайли тили очилиб кетган Тачам, отаси бир умр чеккан аламлар сабабини англагандек, унинг қаерга жўнаганини билгани ҳолда, уни тезроқ йўлдан қайтариш учун отини йилдиримдай учириб борарди.

Чексиз чўлда, ойнинг илоҳий ёғдулари остида от чоптириб бораётганлар ёлғиз булар эмасди.

Кекса мингбоши Барс ҳам булар билан бир хил тезликда от қўйиб бораркан, кучсиз ва ҳолдан тойган гавдасининг бунақа отчопарга қанча чидашини билмаса ҳам, буни ўйламасликка тиришиб, етук, кучли, тўзимли ёшлар қаторидан қолмасликка интилмоқда.

Чўлда ёлғиз отларнинг туёқ товуши эшитиларди. Бу овозлар отлиқларнинг от чоптирганини эмас, балки қанот чиқариб учаётганларини, ўзаро ёришма — мусобақа қилаётганларини билдирарди.

Улар яшин тезлигида уча-уча олдиндагиларга етиб олишди. Эндиликда бари бир тўп ҳолда елиб боришарди: ўнгда Барс, чапда Тачам, унинг сўлида Дали Эрсегун ва уларнинг орқароғида икки ака-ука, Эзяна билан Йула.

Ой ёғдусида, чўлдаги оппоқ ойдинликда узоқ-узоқлар очиқ кўриниб турарди. Бир пайт олисда, уфққа туташ бир ерда битта отлиқнинг елиб бораётгани кўзга чалинди. Бу отлиқ ўнбоши Урунгу эди. У Ойхонимнинг бошини кўксига таянтриб, чап қўлида уни яхшилаб тутган ҳолда, ўнг қўлида тизгин, кўзларини олдинга тикиб, отини чоптириб бормоқда.

Қаён бормоқда ва нечун бормоқда? Буни сўз билан англатиш қийин. Орасира у кўзларини уфқдан айириб, Ойхонимга боқарди, боқаркан, меҳр ва шафқат билан уни маҳкамроқ бағрига босарди, ич-ичида бир нелар узилиб-узилиб кетганини сезарди. Унинг боқишларида ҳар не бор эди...

Урунгунинг орқасидан тушган беш киши от устида тош қотгандай жим келишмоқда. Мингбоши Барс Кур Шаднинг ўглини ўлим йўлидан қайтармоқ учун шошар, бир неча йиллар олдин, ўша Қора Қоғон қўшинида ўнбошилик пайтларида от чоптирганидек бош айлантриувчи бир тезликда елиб борар эди. Отининг туёқ товушлари ва юрак уришлари бирлашиб, бутунлашиб кетгандай туюларди.

Тачам, эндиликда Кур Шаднинг невараси эканлигини билган Тачам, отасининг мудҳиш, эгри қарорини тўғриламоқ учун от чоптирмоқда. У қуваланаётган отлиққа — отасига барчадан олдин етиб олиш ўзининг ҳаққи дея ўйлагани учунми, отчопарда тўрт кишидан кейинда қолаётгани алам қилиб, ўпқаланиб бормоқда.

Ўнбоши Дали Эрсегун эса, телбаларча севган қизини охирги бор бир кўрмоқ, уни олиб қочган билан ҳисоблашиб қўймоқ учун эс-ҳушини йўқотган ҳолда отини учиртирмоқда, ёнидаги тўрт кишидан қутулиб, Ойхонимга энг олдин етиб олиш иштиёқида ёнмоқда.

Ўзбоши Эзянанинг умрида ҳеч кулмаган юзига ичидаги алам аччиги — Ойхонимни билмасдан ўлдириб қўйишдан туғилган бутун армону изтиробни ёйилган, қош-қовоғи бадтар осилиб кетган. У кўзларини олдинга тикканича, агарда Урунгу билан Ойхонимни қувиб етса, жонини тоғдай босиб турган бу изтиробни елкасидан отиб қутуладигандай ишонч билан от сурмоқда.

Оқсоқ ўнбоши Йула эса, отасининг буйруғини бажармоқ ва қариндоши Ойхонимни сўнг бор бир кўриб қўйиш учун отини елдирмоқда. Отчопарда ёришиб-тортишиб бораётганлар ичида ярасизи, энг соғломи ўзи бўлгани ҳолда ҳеч кимдан ўтиб кетолмаётганидан ори кўзгаб отига қамчи босмоқда, яшин тезлигида учмоқда, йилдиримлашмоқда...

Ой юксала-юксала энг тепага, кўк гумбазининг ўртасига етганди. Умри чўлу қирда кечган дала кишиларининг ўткир кўзлари анча илгариде бораётган отлиқ ва унинг бағридаги ўлик кўлкасини аниқ-тиниқ илғади. Бироқ отлиқ орқасига бирор марта ҳам қарамасдан, балки қувланаётганидан ҳам хабарсиз кунботарга қараб йўртиб борарди. У кучоғига олган севгилисини худди ўлмагандай, гўё яралангандай авайлабгина, озор бериб қўйишдан чўчигандай эҳтиётлик билан, кўнглидан кўлларига оқётган бошқача бир куч-ла тутиб, олға босмоқда. Ойхонимни тутишида фақат севги ва шафқатгина эмас, балки чуқур хурмат ҳам бор эди ва унингча, шубҳасизки, ўлган бўлишига қарамай, хоқон қизи буни билиб ётарди.

Сўнгсиз чўллар... Ойнинг илоҳий ёғдулари ва отларнинг сўнгсиз сукунатга йўл олган сирли туёқ товушлари...

* * *

Ой чиққандан бошланиб тепага келгунгача давом этган бу отчопар қандайин даҳшатли бир чопиш бўлди-я!.. Балки бу отчопарга даҳшат тусини берган унда қатнашган кишилардан ҳар бирининг миясидан, кўнглидан кечган ўй-хаёллардир, ҳар бирининг мақсаду шижоатидир. Йўқса ярим кечагача чўлда ўлганига қарамай от чопгириш энгил иш эмас, ҳар ким ҳам чидайвермайди.

Шундай қилиб, Урунгу ва ўтуканликлар орасида икки юз одимча масофа қолганди. Фақат орқадан қувалаб келган беш киши бу масофани босиб ўтишга, мўлжалга етишга ҳеч эришолмаётган эди. Зотан, Урунгу чодирдан Ойхонимни кўлида кўтариб чиқиб, уни бағрига олиб, бу ёққа миниб жўнаган эгасиз от, аслида, Ойхонимнинг оти эди. От ҳам худди эгасига энг сўнги хизматини қилаётганини билгандай, икки киши устига минганидан ҳеч қийналмасдан шамолдай учарди, қуваланаётганини сезганди ва шунинг учун ортидаги беш кишини яқинлаштирмасдан елиб борарди.

Урунгу шундай елиб бораркан, яна бир бор Ойхонимнинг юзига боқди ва унга термулиб қолди. Унинг бу илоҳий гўзалликнинг бир парчасига қараган кўзларига ёш тўлди. Сўнгра ёшли кўзларини кўкка тикиб, Тангрига ёлворганча шундай деди:

— Бу юртда бизнинг кўкбўрилар тириларкан, Ойхоним-да яшасайди, Тангрим...

Сўнгра кўринмаган, белгисиз ерга тикилган кўзларида у белгисизлик ёғдулари пориллаб илгарига боққанича отини қаттиқ қамчилади. От сўнги отилиши билан сакраркан, Урунгу Ойхонимни олдингидан кўра қаттиқроқ бағрига босди. Дудоқларини ҳеч бир замон кўрмаган, ҳеч бир даврон кўролмайдиган у илоҳий гўзал юзга тегдириб, авайлаб ўпди ва ҳалиям совумаган у ойдай порлоқ, кундай гўзал юздан айрилмасдан, бир он ичида бутун ўтмишини эслагандай “Яхши қол, Ўтукан!” дея кўнглидан кечириб, ўзини бўшлиққа ташлади...

* * *

Боқишлари Урунгуга қадалган, икки юз одим орқада келаётган беш киши бирданига Урунгунинг йўқолиб қолганини кўришди ва ўша ондаёқ бир отнинг кўрқинчли, этни жунжиктирувчи, қулоқни чинлатувчи кишнашини эшитиб, таққа тўхташди. Беш кишининг бир хил тезликда чопаетган беш оти, эгалари мажбур қилмасалар-да, бўшлиққа сакраган ҳалиги отнинг кўкларни ёриб-титратган кишнашини эшитибок тўхтаб қолганди.

Тўрт киши кўрқувли кўзларини ўша ёқдан ололмай, ўзини йўқотганча тош қотиб тураркан, юзбоши Эзяна ёмон титради ва кўллари билан юзини чангаллаб, бошини эгди. Шу пайтда Тачамнинг дудоқларидан йиғили товуши аралаш:

— Ўлим учуруми!.. — деган сўзлар тўкилди.

Урунгу бағридаги севгилиси билан ўзини Ўлим учурумига отган, ҳаётида етишолмагани Ойхонимга, замон ва масофалар оша ўтиб ўлимда, мангу айрилмас бўлиб қовушган эди.

Тачамнинг “Ўлим учуруми” дея инграгани Дали Эрсегуннинг миясига чақмоқдай урилди. У бир сакраб отидан ерга тушди-да, жарликка қараб югура кетди. Бошқалар уни тўхтатиш учун отларини ниқташди, бироқ хуркиган отлар эгаларига бўйсунмади, бир одим ҳам илгари босмади. Шунда тўртовлар бирданига отларидан тушиб, Эрсегуннинг ортидан югуришди. Учурум қиясида дали ўнбоши ўнгу сўлга чопаркан, “Ойхоним! Ойхоним!” дея бақирарди. Сўнгра бирдан жинниларча ўзини ерга отди, учурум ёқасида бошини тубанликка қаратганича ётаркан:

— Ҳей!.. Ўнбоши Урунгу!.. Ё уни қайтариб олиб кел, ё ўлимнингга шайлан!.. — дея ҳайқира бошлади.

Жарлик тубидан сирли товушлар келарди. Бу акс садолар бир от кишнашига, бир қандайдир кўшиққа, бир сувнинг шилдираб оқишига, бир қиличларнинг шақирлаб урилишига, хуллас, ҳар нега ўхшарди.

Эрсегун энди нима қилаётганини ҳам билмай қолганди. Бирдан ўрнидан турди ва Тачамга юзма-юз бўлиб, кўзларининг ичига еб қўйгудай тикилди.

— Ойхонимни сенинг отанг олиб қочди!.. — дея бақирди.

Сўнгра у қиличига қўл отди. Бу тентак бола ҳазиллашмайди, ҳар онда Тачамнинг қорнини тешиб ташлай олади. Буни яхши билган бошқалар ҳам дарҳол қиличларига қўл юборишди. Бироқ иш олишувга бориб етмади. Айни чоғда улардан бириси кутилмаганда чуқур оҳ тортиб, кўксини чангаллаганича йиқилиб қолди. Бу қартайган мингбоши Барс эди. Унинг йиллардир ҳолдан тойган юраги бугунги тинкани қуритувчи отчопарга ва Кур Шаднинг ўғли билан Баз Қоғоннинг қизини Ўлим учуруми ютганига чидай олмаганди.

Чолнинг йиқилганини кўрибоқ Эрсегундан бўлак барчаси ўша ёққа талпинишди. Юзбоши Эзяна отасининг бошини ердан кўтариб, қўлига яслантирди. Барс тўлиқиб, ҳансираб нафас олар, чап қўли билан кўксини силар эди. Кўзларини аранг-аранг очиб:

— Ўлим учуруми ҳар йил бир хотин, бир эракни ютадир. Бу унинг ўзгармас йасасидир,¹ — деди.

Чолнинг юзидан қони қочиб, сарғариб бораётгани ойдинда ҳам сезилиб турарди. Ёмон ҳолга тушганди. Кулумсашга тиришиб Эрсегунга қаради:

— Ўнбоши! Кўп аччиқ чекдинг. Бироқ тирикликда чекажагинг аччиқлар бу бирлан туганмас, буни англай бил, — деди.

Сўнгра бошини ундан ўгириб, кўкка қаради. Тобора секинлашиб, кучсизланиб бораётган товушда:

— Билиб қўй, кичик бир янглиш ишдан бошинга катта ёмонликлар келабилир. Яшайишингни терсига-да бурабилир. Ана ундан сўнгра ўлимгача ёниб-қуйишингдан бир ярар чиқмас... — дея қўшиб қўйди.

Эзяна отасининг бу сўзларини эшитиб, тишларини сиқди. Кўзларини юмиб, бошини сал эгди.

Шу пайт Барс чуқур нафас олиб, титраб кетди. Боши ўглининг қўлидан чапга сирғалиб тушди. Мингбоши ўлганди.

Йула отаси томонга бир одим ташлади. Кейин тўхтаб, тошдай қотиб қолди. Эзяна отасининг бошини секин ерга қўйиб, ўрнидан турди.

Бир оз олдин отларнинг туёқ товушлари янграган чўл кенгликларини энди ўлим сассизлиги қоплади. Ҳамон кўкдан ойнинг ёддулари Тангри раҳмати каби тинимсиз ёғиларди, еру кўкни, кўнгилларни ёруғликка тўлатарди.

Юзбоши Эзяна, тақдирнинг тоғдай оғир юки остида эзилган эса-да, тик қолишга азм этган ботирга хос қиёфада йўлдошларига қарата:

— Энди қутлук ўликларимизни йўқлайлик, — деди.

Тўрт кўктурк жарлик ёқасига қайтишди.

Энди учурумдан элас-элас сокин бир гувиллаш эшитиларди, холос. Этлари жунжикиб кетди. Бу товуш Утуканда кўп айтиладиган қўшиқнинг бир парчасини эслатарди:

Ой бахти қоронғилиқ,
Йигит бахти қорадир...

Бир пайт учурум тубидан келган сувнинг енгил шилдирашини туйишди. Тўртовлон бирдан қиличларини қинидан суғуриб, жарликнинг белгисиз тубларида чўкиб ётган жигарлари Ойхоним билан Урунгуни хотирлаб, уларнинг руҳига салом беришди ва қиличларини эгишди.

Кейин мингбоши ётган ерга қайтишди. Барснинг тепасида туриб, унинг руҳига ҳам салом бериб йўқлашди, сўнгра қиличларини қинига солишди.

Энди Ўлим учурумидан ипакдай юмшоқ овозли парилар куйлашини эслатадиган майин қўшиқ товуши эшитиларди. Барсга боқа қолган тўрт кўктурк бир-бирларига мунглианиб қарашди. Тўртовининг кўзи ёш тўла эди...

15 апрел 1949, Молтена

Туркчадан
Тоҳир ҚАҲҲОР
таржимаси

¹Й а с а — яса, ясоқ; арабчадаги қонун сўзининг ўзбекчаси (тарж.).

Зуннун ТОҲИР

Посбон

(Қисса)

1

— Нима дедингиз? — Ҳозиргина ҳисоб чиптасини қўлига олган одам турган ерида қотиб қолди.

— Шундай, иним, — деди кескин оҳангда шифокор, — яна 200 минг юван топширмасангиз, онангизнинг ҳаётини сақлаб қололмаймиз, тушунарли бўлса керак?!

Бу гапни эшитган Абайнинг боши ҳушидан учиб, қуйи тушиб кетди. У азалдан ер шарининг айланишига ишонмасди. Лекин энди, шу топда ер шарининг ҳақиқатан ҳам айланаётганини ҳис қиларди. Шифокорларнинг хонаси билан онасининг ётоқхонаси бир девор эди. У ётоқхонага чиққунга қадар оралиқда ер шарининг ўз ўқи атрофида саккиз марта айланганини аниқ санаёлди. У ҳозиргина йиқилиб кетгудек, деворга суяниб онасининг ёнига зўра кириб келди.

— Нима бўлди сенга болам, жуда ташвишли кўринадан? — деди Робихон қовжираган лабларини базўр қимирлатиб.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, ойижон, сизга шундай туюлгандир, — Абай бошини бир ёнига олиб қочувди, бирнеча томчи ёш ёноғидан сирганиб тушди. Бу ҳол Робихоннинг нурсиз нигоҳидан қочиб қутулолмади. У Абайни “пулдан сиқилиб қолганга ўхшайди” деб, ҳол сўрамоқчи бўлувди, бироқ яна ўглининг кўнглини аяб:

— Касалхонадан чиқиб кета қолайлик, болам, — деди.

— Тузалмасдан туриб-а? Ойижон, мен бундай қилишга ўлсам ҳам йўл қўймайман, — деди ёшли кўзини онасидан яшириб ҳамон бир томонга қараган ҳолда.

— Ҳозир анча яхши бўлиб қолдим, болажоним, — Робихон ўзини тетик кўрсатишга, туриб тиришиб ўтирмақчи бўлувди, боши айланиб, яна ноилож каравотга чўзилди. Онасининг эгнидаги новвотранг кўйлақдек қовжироқ вужудини кўриб, Абайнинг қаттиқ кайфи учиб кетганди.

— Нима бўлди сизга, онажон? — Абай Онасини қучоқлаб, аста юзини силай бошлади.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, болажоним — Робихон эти қочган титроқ кафтини Абайнинг юз-кўзларидан юргизди. — Айтмасанг ҳам ҳаммасини билиб турибман, болам, сотгудек ҳеч вақомиз, қарз сўрагудек кишимиз бўлмагач, 200 минг юванга қайга борамиз?...

— Пулдан гам еманг, ойижон, — Абай оғизда шундай дегани билан пулни қандай топишни билмасди. Айни шу кунларда Абайнинг қариндош-уруғлари, ёр-дўстлари орасида минг юванга ҳам қудрати етадиганининг ўзи йўқ эди. 200 минг юванни гапирмаса ҳам бўлади. Абайнинг кўз ёши онасининг кафтини жиққа ҳўл қилиб юборди.

— Мен сендан розиман, болажоним, розиман, — муштипар она шундай дер экан, Абайнинг эндиликда гўё баланд тоғдан ошиб тушаётган шалола сингари дуриллаб тўкилаётган кўз ёшини кафтида артиб, унинг қизарган кўзига умид билан тикилди. — Уканг икковингга турмуш керак, шифохонага сарфлайдиган пулга икковингни уйлантириб қўяй, худо шунгача ҳаёт чирогимни ўчириб қўймасин-да. Лекин... пулни қардан топамиз?

Абай ўзининг чорасиз ўғил бўлиб қолганлигидан қаттиқ ўқинарди. У бошқа тижоратчи савдогар йигитлардек ишга уқуви бўлганда, ерини сотгандаги 400 минг юванни бунчалик тез йўқотмаган бўларди. Қайтанга уни айлангириб бир неча миллион қилган бўларди. Мана, бугунги кунга келиб пул ўзининг қудратини кўрсатмоқда. 200 минг юван бўлсагина Урумчидаги тажрибали профессорлар келиб онасининг юрагини операция қилишарди. Абай онасига гапирмоқчи бўлиб тамшанганди, томоғига бир нарса тиқилиб, овози чиқмади. Ҳарчанд уринганидан терлаб кетди. Охири бир оз ўзига келгандек бўлди.

— Ойижон, — деди у биров эшитиб қолишидан қўрққандай мулоим овозда, энг аввал соғлигингизни тиклайлик, қолгани бир гап бўлар.

— Бунча пулни қаердан топамиз, болам?

— Махсум амакимнинг олдиларига бориб кўрсамми дейман, — Абай онасининг кўлидан бўшаниб, кўзига умидвор, тикилди, — Сизнингча, қандай бўларкин?

— Мен ҳам худди шуни ўйлаб турувдим, болам. Лекин... — Робихон тўхтаб қолди.

— Қарзни қандай узамиз деяпсиз, шекилли?

— Ҳа, бўлмаса-чи, ахир “олмоқнинг бермоғи, емоқнинг қусмоғи” деган гап ҳам бор-да, болам.

— Бизга фақат сизнинг соғлигингиз керак, ойижоним. Сиз тузалиб оёққа турунг, менга шундан ортиқ ҳеч нарса керак эмас, — Абай ўрнидан турди, — укам икковимиз ишлаб узамиз, қарзни — шундай деб эшик томонга юрди.

— Қаерга кетаяпсан, болам? — Робихон яна нимадир демоқчи бўлгандек кўлини зўрга кўтариб мадорсиз қимирлатди. Эшик олдида борган Абай энди ортига қарамоқчи бўлганда, тўсатдан эшик очилиб, башанг кийинган Махсум кириб келди.

— Ассалому алайкум, — кутилмаган учрашувдан икки — уч сония тарадудланиб, Абай Махсумга салом берди.

— Во алайкум ассалом, ўғлим, — Махсум кўлидаги нарсаларни Абайга тутқазди. Сўнгра Робихоннинг ёнига келиб, ўриндиққа чўкди.

— Абдулазиз биродарим хақида эшитиб чуқур қайгуга ботдим. Аллоҳ жойини жаннатда қилгай, — у кўзига келган ёшни дастрўмоли билан артиб, мақсадга кўчди. — Биродаримни сўнгги бор касалхонадалиги вақтида йўқлаб, шу кунгидек чет элга чиқиб кетувдим, мана, бугун келишим, кийимларимни алмаштириб уйингларга борсам, аҳволни кўшинглардан эшитдим. Нимаям қилардик, Робихон. Икки боланинг бахтига ишқилиб яхши бўлиб кетинг-да.

— Раҳмат! — Робихон унсиз йиғлади.

— Кўнглингизни бузманг, — Махсум кастюмининг тугмасини ечиб юбориб, бўйинбогини бироз бўшатиб қўйди, — одам деган умид билан яшаши керак, шундай эмасми, Робихон?!

Абай мақсадини билдириш учун шошилиб сўз қотди:

— Сиз пулнинг гамини қилмай, хотиржам даволанинг, ойижон.

— Нима гап? Мен тушунолмадим, — деди Махсум ҳайронлигини яширолмай, — пулинглар тугадими?

— Шундай, дадамларнинг ўзларигагина 350 минг юван кетди, — Абай сўз орасида бир оз тин олди, — энди ойижонимга 200 минг юван кетаркан, шу пулни...

— Шу ҳам гап бўптими? — Махсум кўзини Абайдан Робихонга қаратди, — менинг пулим сизларнинг пулинглар деган гап-ку, сизларга ишлатмаган пулни мен нима қиламан-а? Абай-ку ҳали гўр, ақли етмайди, сиз нега бундай қиласиз Робихон?

— Сизни яна овора қилгимиз келмади-да, Махсумжон.

— Овора-повораси йўқ. Вақтида сизларнинг менга кўрсатган яхшилигингиз учун мен бир умр қарздорман, Робихон, — Махсум сўзининг охирига ургу бериб айтди, ортидан Абайга қараб давом қилди, — бу, бундан йигирма беш йил илгариги иш эди, ўғлим, мен “Номаълум бозорчи” деган тамга билан сизларнинг қишлоққа сургун қилингандим. Бир кун бир тўда одамлар ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ, мени тутиб олиб уриб, чалажон ҳолатда дарё бўйига ташлаб кетишганди. Ўша вақтларда ажалим етмаган экан, қамиш ўраётган даданг мени кўриб қолиб, уйда роса икки ой асраб ётди. Ўшанда мана шу бояқиш онанг

сизларнинг ризқингизни менга бериб яхши боққан эдилар. Кейин мени калтаклаган аблаҳлар гумонсираб дадангни қаттиқ қийнашди, даданг ҳеч нарса демади. Унинг буйраги билан жигари ана шу чоғда мени сақлаб қолиш эвазига оғир захмланган экан. Қани, ўзинг айтгин-чи, болам, даданг билан онанг шу вақтларда мени кутқариб қолмаганларида, ҳозиргидек катта бир гуруҳнинг етакчиси бўлолармидим? — Махсум жилдираб оқаётган кўз ёшларини артиб сўзини давом эттирди, — мен дадангдан, бутун оиланглардан бир умр қарздорман. Қанча пул кетса кетсин, аммо мен онангнинг касали буткул соғаймагунча ҳар қандай чиқимдан қочмайман. Сизларни ҳеч нарсага зориқтирмайман.

— Кўп раҳмат, Махсум амаки, — Абай эгилиб таъзим қилди, — Ундай бўлса даволинишга кетадиган пуллар қарз ҳисобида бўлсин.

— Бу нима деганинг болам?

— Дадам раҳматлик доим “бировнинг ҳаққи оғудир” дердилар, — Абай тушинтирди, — ажир қилмай пулингизни харажатласак, отамизнинг арвоҳи бундан ранжийдур. Бусиз ҳам дадамнинг ерни сотмаймиз деганларига қулоқ осмай, сотиб мана шу ҳолга тушиб қолдик.

— Ўша вақтда мен ҳам аралашмаган эканман, — Махсум кўшиб кўйди, — бироқ онанг икковинглар қаттиқ туриб олдинглар...

— У ер учун фақат мен ўзим айбдорман, — деди Абай.

2

Махсумнинг хомийлиги билан Робихоннинг юраги операция қилиниб, бир ойга етмай шифохонадан ҳам чиқди. Бунга 240 минг ювандан ортиқ пул кетди. Махсум машинаси билан Робихонни туман бозоридаги уйига етказиб кўйди. Абай бир ой давомида ширкатнинг ишлари билан танишиб чиқди. У онаси билан уйда бир кун бирга бўлиб, эртасигаёқ шаҳарга қайтиб келди. Махсум Абайга ширкат жойлашган бинонинг 2-қаватидан икки хонали ишхона ажратиб берди. Абай бу хоналарнинг ичкарасидагини ётоқ, ташқарисини эса бўлим қилиб олганди. Унинг зиммасига юкланган доимий вазифаси бўлмаса-да, бўлимда ширкатга даҳддор ҳужжатларни ёки газета-журналларни кўриб ўтирарди, ора-лаб алоқадор ўринларга турли йўлланмаларни етказиб берарди. Емак-ичмак ҳам ширкат меҳмонхонасининг ошхонасида эди. Ошхона хўжайини Махсумнинг жойлаштириши бўйича Абайдан бир тийин ҳам хақ олмасди. Кўп ўтмай Абай кўзга кўриниб қолди, у йигинларга чақириладиган бўлди, унга ўзларини яқин тутадиганлар кўпая бошлади. Бошида ширкатдан нарига бормаидиган Абай мана энди чинакам яп-янги енгил машина ҳайдайдиган йигитлар, шўх-шодон қизлар билан қаерларга борадиган бўлмади дейсиз. Қатор зиёфатлар охирлашиб, навбат Абайга келди. Унинг бошқалар каби уч ёки тўрт юлдузли меҳмонхоналарнинг ресторанига чақирилишга қурби етадиган бўлиб қолди. Махсум унинг кўлига юз ювандан ортиқ пул тутқазмаганди. Пул сўрашга эса оғзи бормасди. Айтмаса ҳам унинг ҳеч нарсаси кам эмас эди. Ҳатто камёб атир совунларгача ҳаммасини ширкатнинг чиптаси билан ололарди. Абай ўн тийин топмай ханузгача Махсумнинг пулини сарфларди. Унинг бу ишлардан юзи кўйиб бир марта: “Махсум амаки, мени пул топадиган ишларга қўйсангиз яхши бўларди, чунки бекор еб ётишга номус қиляяпман”, деганда, Махсум: “ҳозир вақти эмас, ҳарҳолда ёмон ишлардан ўзингни тортиб тур”, деб жавоб берган эди. Абай ёмон ишни бадхаржлик деб биларди. Шу боис чиптани бўлар-бўлмаста ишлатмасди. Дўстлари билан бўлган гапни эса ширкатнинг келгусидаги ишлари учун пойдевор деб тушунарди. Нима бўлса-да, гап бериш навбати Абайга келганди. У бошида бу хусусда Махсумнинг фикрини олишни ўйлаганди. Аксига олгандек, Махсум ширкат хизмати билан “ичкарига” (Хитойга) кетганди. Нима қилиш керак? Келишини кутсинми? Вақт зиқ, кечиктириб бўлмайди. Ниҳоят Абай дўстларини ширкат меҳмонхонасининг ошхонасида кутишга қарор қилди. Гарчи бу ошхона юлдузли ресторанга ўхшамаса-да, аммо унинг безак ва жиҳозлари ўша ресторанлардан асло қолишмасди. Абайнинг дўстлари мамнун бўлиб қайтишди. Шу кун унинг чиптасига 3200 юван чиқим қайд этиб кўйилди. Орадан уч кун ўтгандан кейин Махсум ширкатда пайдо бўлди. Абай уни йўқлаб қабулхонага кирди.

— Ассалому алайкум, амаки, яхши бориб келдингизми? Ҳол-аҳвол сўрай деб хузурингизга келувдим.

— Во алайкум ассалом. Жуда яхши қилибсан, кел жигарим.

Ораста безатилган улкан қабулхона. Абай бу ерга хизматга келгандан буён бир марта ҳам кириб кўрмаганди. Махсум қўл олишиб кўришди:

— Қани ўтир. — Абай у кўрсатган креслога чўкаркан, хонага ийманибгина кўз югуртира бошлади, Махсум ҳам унинг рўпарасида ўтириб сўзида давом этди:

— Ҳа онангнинг соғлиғи қандай?

— Жуда яхшилар, — Абай жавоб бераётиб аллақандай бир ишни хато қилгандек бирдан тўхтаб қолди, сўнг саросимали оҳангда давом қилди. — Ҳа, айтмоқчи, ўзингиз қандай, олис ерларда қийналмадингизми? Азбаройи ҳовлиққанимдан сиз билан дурустроқ ҳам сўрашолмадим. Афв этасиз...

— Ҳечқиси йўқ, ўғлим... — Махсум гапга оғиз очганида кимдир эшикни тақиллатмай, бетакаллуф қабулхонага кириб келди, бундан бошлиқнинг газоби қайнаб, нотаниш одамга ўшқириб берди: — Эшикни тақиллатмай кирасан, бу ер, сенга карвон бозорми?!

— Узр хўжайин, хафа бўлманг, м-мен ... шаҳар ҳоқимиятининг...

— Қаернинг одами бўлишинг билан ишим йўқ, — бошлиқ янада ўшқирди. — Олдимда одам борлигини билмадингми? Қани, ҳозироқ кўзимдан йўқол!

“Ё Аллоҳ! — Абайнинг кўз олдида рўй берган бу ҳолдан ҳанг-манг бўлиб қолди”. Мен уни қўйдай ювош одам десам, ўзига етганча жаҳл экан-а...” — дедим ичимда.

— Хўш, болам, — деди бошлиқ нотаниш одам чиқиб кетгандан кейин Абайга кулиб қараб, — онангни йўқлаб турдингми?...

— Сиз кетгандан буён боролмадим.

— Мана шу ишни чакки қилибсан, — деди бошлиқ ўкингандай бошини чайқаб, — онанг ҳали буткул тузалиб кетганича йўқ. Сен ташқарига чиққанда муштипар-мушфиқ онангни унутиб дову даврондасан, онанг эса ҳатто ўзининг бемор эканлигини ҳам унутиб сенларнинг гамингларни қилади, дийдорларингни кўргиси, оналик бағрига босгиси келади. Оналарнинг қайноқ меҳри, муҳаббати шунчалар кучликки, буни ҳеч қандай сўз билан таърифлаб бўлмайди! Қисқаси, агар мени отангдай кўриб, айтганларимни қулоққа оладиган бўлсанг, зинҳор-базинҳор ундай қилма. Онанг дуосини олишга интил, уни тез-тез йўқлаб тур. Сенга бу гапларни мен айтмасам, ким айтади, болам?!...

— Бўлди, амакжон, энди бошқа бундай бўлмайди.

— Яқиндан буён нима ишларни қилаяпсан?

— Бекорчилик, тайёрга баковул дегандай гап...

— Ана кўрдингми, ваҳолонки, қиламан десанг иш гиж-гиж. Хитой тили билан инглизчани ўрганапсанми?

— Ўрганапман, — Абай нечундир борган сайин безовталаниб, енгил титрашга бошлади. У Махсумнинг олдида илк марта ўзининг кўрқакетганлигини ҳис қиларди.

— Яхши, — Махсум сигаретадан бирини олиб, туташтириб чека бошлади, — ҳозир ҳам ўша дўстларинг билан борди-келди қилаяпсанми?

— Шундай...

— Яхши! Ҳозир дўстларинг қанчага етди?

— Ҳа... на... шу... эскилари...

— Гапинглар давом этаптимми?

— Шу... шундай, — Абай кўрққанидан бошини кўтаролмай қолди, — сиз.... келмай... шу... нинг билан....

— Жуда соз, — Махсум унинг гапини бўлди, — Бас, айтмай кўя қол. Ҳаммасини эшитдим. Хўш, эндиги гапни қайси ресторанда ўтказмоқчи бўлдинглар?

Абай кўрққанидан тобора бужмайиб борарди. У бармоқларини чалиштириб ўтирган ҳолда ер остидан Махсумга разм солди. Махсумнинг авзойида эса ҳечқандай ўзгариш йўқ эди. У яна, ўша-ўша аввалгидай рўйхуш Махсум эди. Бироқ нечундир Абай гўё азройилнинг олдида тургандек титрай бошлади.

— “Марс” ресторанида, — Абай шу сўзни зўрга айтолди.

— Ҳо! — Ҳо! — Ҳо! — Махсум кинояли кулди, — яхши, ер шаридан марсга кўчган бўлсанглар, эрта-индин бир-йўла қуёшга чиқиб ўйнайдиганга ўшайсизлар, шекилли? — У тамакисини қаттиқ торти.

— Кулоқ сол, мен сенга айтай, болам, сени ширкатга томошо қилдиргани эмас, кўрпага қараб оёқ узатармикин, меҳнат қилиб онасини боқармикин, деб олиб келганман, агар мана шундай юраверсанг, бир-йўла гул эмас, кул бўласан, тушундингми, “ўтирган бўйра, юрган дарё” дегандек, сенга яна такрор айтаман — кул бўласан. “Қимирлаган қир ошар”, деб бежиз айтилмаган, бу гапнинг ҳам маъзани чақмоқ керак. — У ўрнидан туриб телефон гўшагини қўлига олди, — Онангга телефонни мен қиламанми ёки ўзингми?

Абай уйда телефон борлигини худди ҳозиргина эшитаётгандек бўзрайиб туриб қолди. Робихон касалхонадан чиққандан кейин, боғланиб туришга қулай бўлсин учун, Махсум уларнинг уйига телефон ўрнатиб берганди. Бошида Абай бир кунда неча марта онаси билан кўнғироқлашиб турди, кейинроқ бир неча кунда, ўшанда ҳам эсига келганда бир мартага тушиб қолди. Яқин ўрталардан буён эса, ақалли ҳафтада бир марта ҳам кўнғироқ қилмайдиган бўлди. Буни нима деса бўлади?! Абай эндигина ўзининг борган сари ўтирган ерига ботиб кетаётганлигини, ҳис қила бошлаганди.

— Бўлди Махсум амаки, — деди Абай, ўрнидан туриб, Махсумнинг олдига келди, — онамга кўнғироқни мен қиламан, рост, хатога йўл қўйдим, олдингизда уят ва қаттиқ хижолатдан бошимни кўтаролмай қолдим. Кўр хассасини бир марта йўқотади, сизга ваъда бериб айтаман, мен энди харгиз бундай қилмайман.

— Энди бўлмайди! Сенга ишониб мен хато қилган эканман, одам бўлар, ақлини йиғиб олар, деб ўйлабман!... — Махсумнинг овози кескин чиқди, — мен сени бундан илгари ҳам икки марта огоҳлантиргандим, бироқ ўзгармадинг. Қайтанга борган сари тубанлашиб кетаяпсан. Хатто сенга ишонган кишини ҳам ўзинг билан тубликка тортиб кетмоқчи бўлаяпсан! Сенки шундай бўлгач, ортингдаги укангнинг аҳволи қандай кечади? Уни ҳам сендан ибрат олмайди, деб ким қафолат бера олади, ким?...

— Бу сафаргиси сўнггиси бўлсин, Махсум амакижон, деди Абай ва ўзини тутолмасдан йиғлаб юборди. — Ишонмасангиз онт ичаман, чизган чизигингиздан чиқмайман, айтган сўзларингизни беками-кўст бажараман.

— Бўлди, қасам ҳам ичма, болам.

Махсум телефон гўшагини қўйгандан кейин, бир муддат ўйга толди, сўнг сирли оҳангда деди:

— Майли, бу гал ҳам энг охири марта бир фурсат берай, мабода тарки одат амри маҳол дегандай, ваъданга амал қилмасанг, мен ҳайдамасидан ўзинг кетганинг маъқул. Онангга харжлаган пуллар менинг сизларга қилган ёрдамим бўлиб қолсин, маъқулми? — деди, Махсум кескин қилиб.

— Сизни харгиз умидсизлантirmайман деб ваъда бераман, Махсум амаки.

— Жуда яхши, — дер экан, Махсум Абайнинг қўлига икки минг юванни тутқазиб мақсадга кўчди.

— Ҳозирнинг ўзида уйингга бориб, эртага қайтиб келгин. Бу пулни ҳозирча харажат учун бер. Индингга самолёт билан Гуонжуга учасан, у ерга боргандан кейин, олдингга бир одам чиқади. Ётоқ, емак-ичмақларингни ўша одам ўзи ўринлаштиради. Унинг чизган чизигидан чиқмайсан, ўтир деса ўтирасан, тур деса турасан. — Шундай дея, Махсум бир оз жим қолди. Сўнг яна аста, вазмин ҳолда сўзида давом этди. — Яна қайдам, бу ердагидек у ерда ҳам бетайин юриб, ўзингга ҳам, онангга ҳам, қолаверса ширкатга ҳам иш ортирэмасмикинсан дейман?

— Сизни тушуниб турибман, “оғзи куйган одам қатикни пуфлаб ичар”, демоқчисиз-да. Бундай бўлмайди, амакижон. Айтаяпман-ку, хўп десангиз, қасам ичай.

— Ҳожати йўқ, майли ўша кун келаверсин-чи, у ёғи бир гап бўлар.

3

Абайнинг Гуонжуга турганига ҳам бир ҳафтадан ошди. Унинг тушган ери обод бир жойдаги беш юлдузли меҳмонхона эди. Қиладиган иши қурилиш ускуналари заводига бориб, кунда икки марта буюртмаларни суриштириб туриш эди, қолган вақтларда ётоқхонада телевизор кўриб ўтирарди. Ора-сира, бошқаларнинг ҳамроҳлигида манзарали жойларни сайр қиларди. Кўнгилли дам

олиш ишларини Жасур исмли бир йигит бажарарди. Бир марта Абай уйда ёта-вериб зеркиб кетганидан кўчага чиқиб, айланмоқчи бўлди. Аммо бу иш ҳам амалга ошмади, чунки у кўчага чиқиши биланоқ Абай илгари мутлоқо кўрмаган нотаниш кимса уни яна зум ўтмай ётоқхонага киритиб қўйди. Абай ётоққа кириши билан бошлиқ Махсумдан кўнғироқ бўлиб, уни обдон терга ботирди. Ана шундан бошлаб Абай Жасурнинг изидан чиқмасди. У энди ҳар доим заводдаги буюртма ишларининг боришидан ҳабар олгач, ўзга ҳеч нарсага қарамай, тўғри ётоғига қайтиб, диванга чўзиларди. Абай шундай кунларнинг бирида туш кўрди. Тушида оқ булутга миниб, оқ пахта териб юрганмиш. Ойдин кеча осмонида эса юлдузлар жимир-жимир қилишар, курраи заминга ғамзали нигоҳ ташларди. Замин ҳам оқ пахталарга бурканган эмиш. Ҳамма ерга оқ кўмирлар ёгилганмиш. Абай уйғониб кўрган ғалати тушидан ҳайратланди, унинг таъбирини ечолмай, ўрнидан туриб уйига кўнғироқ қилди. Гўшакни Робихон олди. Абай онасининг овозини эшитиб, хурсандчилигидан юраги одатдагидан қаттиқроқ ура бошлади. Онасининг соғ-саломатлигини эшитгандан кейин, ҳозиргина кўрган тушини айтиб, таъбирини сўради:

— Ойижон, кўрган тушим яхшилиқдан башоратми ёки, а... нима? — Абай гўшакни чап қўлига олди, — оқлик — у порлоқ истиқболнинг башоратими? Уҳ-ху-ў зўр туш экану?... Хайр ойижон, ўзингизга яхши қаранг, хотиржам бўлинг, яхши ишлаб, Махсум амакимдан олган қарзларни тўлиқ узаман, кўришгунча соғ-саломат бўлинг. — Абай хурсандчилигидан ўзини қаерга қўйишини билмасди. Шу пайт телефон жиринглади, Абай яна гўшакни олди.

— Ҳа, менман, ҳозирнинг ўзидаёқ боришим керакми? Маъқул. — Абай гўшакни қўйиб, ташқарига чиқди. Таксига ўтириб, белгиланган жойда тушиб қолди. Орадан кўп ўтмай қирқ ёшлар чамасидаги бир одам келиб у билан кўришди. Сумкасидан бир дона самолёт чиптасини олиб, Абайга берди.

— Яна уч соат-у қир беш дақиқадан кейин учеди, — деди у вақтни эслатиб. — Жасур боя сиз билан кўнғироқлашгандан кейин муҳим бир иш билан Жиёнганга кетди. Сизни кузатиб қўйишни менга топширди. — У соатига қараб мақсадга кўчди, — Заводадаги буюртма, яъни курилиш ашёлари бугун поездда йўлга чиқади. Сизнинг бу сафарги вазифангиз тугади. Самолёт учишига хали анча бор. Юринг, дўконларни айланиб, уйга у-бу совға олволдинг.

— Иложи йўқ. Ортиқча пул олмаганим ҳозир панд бераяпти, — деди Абай эркин ҳолда гўё ўзига-ўзи гапирётгандек эшитилар-эшитилмас овозда.

— Сиқилманг, жаноб, арзимаган нарсага, — деди бояги одам кулиб, — Жасур бунинг ҳам иложини қилиб, буларни адо этишни менга топширган. Совға-саломларга ажратилган пуллариңгизга нарсаларни ўзим олиб бераман, қани, кетдик!

Абай турган ерида михланиб қолгандек қимирлаёлмай қолди. Уйга ҳам олис элдан “мозор босди” дегандай қуруқ қўл билан қайтишга хижолат чекарди. Бироқ совғаларни мутлақо бегона бир одам олиб бермоқчи бўлаётгани унга яна-да оғир ботар, виждони азобланарди. У соддагина қилиб:

— Раҳмат ака, — деди. Бояги одам Абайнинг хижолат бўлаётганлигини сезиб, иш бошқарувчининг телефон номерини босди

— Жасурмисиз?

— Ҳа, бу мен.

— Абайга ўзингиз бир нима демасангиз, менинг айтганимга унамаяпти, — деди сўзини тугатиб гўшакни Абайнинг қўлига тутқазаркан.

Гўшакдан Жасурнинг овози янгради:

— Қўлингизга нақд пул берилмаганлигининг боиси посбоннинг бўйруғидир. Қолаверса ҳаётингизда Гуонгжуга биринчи марта келиб, энди юртингизга қуруқ қўл билан қайтсангиз хунук бўлади. Шунинг учун берган нарсаларни иккиланмай олаверинг...

— Абай Жасурнинг сўзидан таъсирланди. У Жасурга миннатдорчилик билдирмоқчи бўлиб турганда телефон узилиб қолди. Абай афсусланиб уяли телефонни бояги одамга қайтариб берди. У одам Абайни беш қаватли бир магазинга бошлаб кириб, бир жомадон совға-салом олиб берди. Иккови магазин олдида тўхтагиб қўйилган машинага жомадонни солиб, тайёрагоҳга борди. Абай машинадан ўзининг жомадонини олгандан кейин, бояги одам яна бир жомадонни кўтариб тушди. У одам Абайга:

— Укам, манави менинг уйимга тегишли жомадон, — деди ва тушунтириб чўнтагидан манзил билан уяли телефонни чиқариб бераркан, кўшиб қўйди. Бу манзил, телефон номери, кўнғироқ қилсангиз олдингизга, бир йигит келади, жомадон билан уяли телефонни бериб қўйишингизни сўрайман. Сизни овора қилиб қўядиган бўлдим, узр.

— Ҳеч қандай оворагарчилиги йўқ, ака, — деб Абай кулиб қўйди. Улар тайёрагоҳга келиб расмиятчиликни бажариб бўлгандан кейин, жомадонларни текширувдан ўтказиб, бошқа бир жойга топширишди.

Абай эртаси куни пешиндан олдинроқ уйига кириб келди. Она — бола хурсанд, чой устида энди суҳбат бошланганда дарвоза тақиллади. Абай чоғиб ташқарига чиқди. Дарвоза олдида ўзи қатори бир йигит турарди.

— Абай деган сиз бўласизми? — йигит бироз гумонсираб сўради.

— Худди шундай.

— Боя сиз кўнғироқ қилган одам мен бўламан. — Йигит ўзини таништирди, — акам ҳам кўнғироқ қилган эдилар. Омонатни олиб кетгани келувдим.

Абай шунча қистаса ҳам йигит, уйга киришга унамади. Абай ноилож уйдан жомадонни олиб чиқаркан, чўнтагидан уяли телефонни ҳам чиқариб берди. Йигит телефонни синчиклаб қарагандан кейин:

— Зўримикин десам, одмироғи экан-ку, — деди ва олдида турган жомадонни оёғи билан туртиб, кўшиб қўйди, — назаримда бунинг ичидагилари ҳам бундан дурустроқ бўлмаса керак.

— Ким экан, болам? — Робихон Абайнинг юзига ташвишли қаради. — Хурсанд чиқиб, хафа бўлиб кирдингми?

— Мени Гуангжудан йўлга қузатиб қўйган одамнинг укаси экан, — тушунтирди Абай. — Акаси юборган омонатни берсам, хурсанд бўлиш ўрнига, “Буроқ мол экан” деб гудраниб кетди.

— Дунё дегани шундай, болам. — Робихон кулди. — Бойлар бериб ёмон бўлса, камбағаллар бермай ёмон бўлади. Ёмонласа акасини ёмонлабди, сенда нима айб.

— Акаси яхши одам, — тушунтирди Абай. — Мен келтирган совғаларнинг ҳаммасини ўша одам олиб берган.

Она-бола иккови чой ичиб, узоқ суҳбатлашди. Робихон кечки таомни хон-тахтага келтириб қўйди ямки, кенжа ўғлидан дарак бўлмади.

— Уканга нима бўлди болам, ханузгача дараги йўқ? — Робихон паловни иштаҳа билан ошалаётган Абайга қараб сўз қотди.

— Дўстлари билан ўйнаб қолгандир-да, йўл ҳам узоқ. Хавотирланманг келиб қолар.

Она-бола иккови шу тариқа гаплашиб овқатланишаркан, ҳовлидан кимнингдир овози эшитилди:

— Ойижон! Чиқиб бир қаранг, уйимизга ким келди? Бу кенжа ўғлининг овози эди.

Робихон билан Абай нари-бери қўлларини сочиққа артиб ҳовлига чиқишди. Келганлар Асад билан Махсум эди. Абай югуриб бориб Махсум билан қўл олиб кўришди. Робихон: “ассамлому алайкум” деб, Асад билан Махсумни ичкарига таклиф қилди.

— Хўш, Абай, яхши бориб келдингми? — Махсум овқатланиб бўлгандан кейин, мақсадга кўчди, — эшитишимга қараганда топширилган ишларни анча яхши бажарибсан, зерикиб қолмадингми?

— Йўқ, албатта йўқ, — деркан, жомадондан бир галстук билан бир газли чақмоқни олди. — Ранжимайсиз-да, Махсум амаки, арзимас бўлса-да, шуларни сизга олиб келувдим...

— Ўҳ-хў! — Махсум совғаларни кўриб хурсанд бўлди. — ҳақиқатдан ҳам яхши нарсаларни олиб келибсан болам, кўзинг мол таниракан-а...

Махсум раҳмат айтгандан кейин ўзининг келишига сабаб бўлган муддаога ўтди. — Онангнинг саломатлигига ҳам кўз тегмасин, яхши бўлиб қолди, энди яна бир курс манови дориларни ичса, у — шундай деяётиб сумкасидан уч хил дорини чиқариб хонтахта устига қўйди, — буткул кўрмагандай бўлиб кетдилар. Бу сафарги савдодан яхши фойда олдик, сенга 36 минг юван ажратиб қўйдим. Агар оламан десанг эртага ширкатга борганда олишинг мумкин.

— Катъиян йўқ. Бир тийин ҳам олмайман, — деб жавоб берди, Абай. — У пулларни онамни даволатган пулнинг ҳисобига олиб қўйишингизни илтимос қиламан, амакижон.

— Майли сенинг айтганингча бўлақолсин. — Махсум бамайлихотир ёзилиб ўтирди. Сенга айтадиган яна бир гап, ичкаридан олиб келган ўша қурилиш материалларини индинга поездда чет элга чиқарамиз. Сен эртага эрта билан йўлга чиқасан, у ерда сенинг барча ишингни жойлаштирадиган одам бор, исми Фозил. Робихоннинг олдида айтиб қўй, ўзинга пухта бўл. Билишга тегишли бўлмаган ишларни сўрама, беҳудалик қилиб ёмон ишга аралашиб қолсанг, мени юзимни ерга қаратиб, обрўйимни бир тийин қиласан. Онангни доғда қўясан. Ўзинг ўтда куясан. Инсоннинг ҳаётда кетини ўйламай қилиб қўйган хатоси, билиб қўй ва асло унутмагинки, унга бир умр азоб беради.

— Махсум амакинг тўғри айтади, болам, — деди Робихон оналик меҳри билан Абайнинг бошини силаб. — Бизга қилаётган яхшилиги учун қуллуқ қил, ёмонга ёндошма.

— Хотиржам бўлинглар, — Абай Махсумга қараб қўшиб қўйди, — чет элга чиқадиган паспортим бўлмаса...

— Унисидан хотиржам бўл. — Махсум ўрнидан турди. — Сен ширкатга ишга кирганда топширган сурат, тўлдирган шахсий варақа кабилар ана шундай ишларга ишлатилади, ҳайр. — У Абайга қўлини узатди, — чет элдаги ишларинг муваффиқиятли кечсин...

Махсум улар билан ҳайрлашиб, кетди.

Робихон, Абай меҳмонни кузатиб, уйга қайтиб киргандан кейин, хурсандлигидан ўғлини эркалаб, ўпиб қўйди. Икки ҳафтанинг ичидагина 36 минг юван топибсан, мана, кўрган тушинг ўнгидан келди, болам. Оқ пахта бойлигининг башорати, дегандим, айтгандай чиқди. Аллоҳ буюрса эртанг янада нурли, обод бўлади, иншооллоҳ.

Абай Робихоннинг сўзларидан ширин хаёлларга чўмди. У кўрган тушининг яхшиликдан башорат эканлигига энди шубҳа қилмасди. “Оқ булут, мана, ҳозиргина чиқиб кетди. У ҳақиқатдан посбон бўлиб, Абайнинг бошини силаётганди — устига миндириб, жаҳонни сайр қилдираётганди. У Абайни оқ пахта бор ерга бошлаб бориб, салкам қирқ минг юванга эга қилди, яна бир ерга бошлаб бормоқчи ҳали. Абай мийиғида қўлди.

— Айтганингиз келсин онажон, — деди Абай уйқудан янги уйғонган одамдек, кўзини уқалаб.

4

Абай топшириқ бўйича айтилган давлатга борди. Уни миқтидан келган, қирқ ёшлар чамасидаги Фозил исмли пакана киши кутиб олди. Абай ювиниб бўлиб, меҳмонхона ресторанида овқатланди.

— Сенинг эндиги вазифанг. — деб тушунтира бошлади Фозил бурнининг учини қашиб туриб, — савдо шартномасига келадиган одамларни кутиб олишдир.

— Биз нима билан савдо қиламиз? — деб сўради Абай ажабланиб.

— Посбон сенга айтмаганмиди?

— Ҳа... Бўлди, — Фозил Абайнинг гапини бўлди. — Ўша қурилиш материаллари савдоси. Савдони эртага эрталаб қиламиз, сен ширкатнинг ҳақиқий вакили сифатида ўтирасан.

— Лекин, мен мол савдоси тартибидогиларнинг биротасини билмайман-ку?

— Шошилма, — Фозил олдидаги чойдан бир ҳўплаб, сўзида давом этди, — мен сенга ҳаммасини кейин тушунтираман...

Абай ақлини танигандан буён биринчи бор бошқаларнинг қулоғи бўлиб қандай англаш, қўл-оёғи бўлиб қандай ҳаракат қилиш тўғрисида кўп дарс олди. Унга энг оғир келган нарса ўргатилган гап-сўздан бошқа ортиқча бир оғиз ҳам сўз кўшишга рухсат қилинмаслиги бўлган эди. Қайғу-ҳасрат, газаб-нафратни бошқаларнинг луқмаси билан ифодалайдиган бўлса унинг тўтиқушдан фарқи қолармиди.

— Ундай савдони ўзларинг қилсангизлар бўлмайдими? — деди Абай Фозилнинг маърузасини тинглагандан кейин, хўрсиниб.

— Бу ширкатнинг тартиб-қоидаси. — Уни бузишга ва ёки ижозатсиз четлаб ўтишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ!

— Ўрнатганларингизни унутиб қўйиб, ишни бузиб қўймасайдим дейман-да...

— У ёғидан қўнглинг тўқ бўлсин. — Фозил кулди. — Қисқасини улайман, узунини кесаман.

— Шундай бўлганда ҳам сиз савдолашганингиз яхши эмасми.

— Бу савдо психикаси, укам, — деди Фозил кескин ва ўрнидан турди. — Пулни топшириш усули деганда, эсингда бўлсин, банк орқали эмас, нақд пул билан амалга оширилади. Нақд пулни топшириш шакли дейилганда “Оқ олтин” бўлади, дейсан. Бу икки ишда маҳкам турасан, уқдингми?..

Абай эшитганларининг ҳаммасини бир кеча уйқисиз дегудек ёдлаб чиқди. Эрта саҳар ўрнидан турди, ювинди, кийинди. Нонуштани эса ётоқхонада қилди. Фозил айтгандек, меҳмонхонанинг еттинчи қаватидаги кичик йиғин залига кириб, унинг белгилаб берган жойга бориб ўтирди. Зал ичида бир йиғит билан қиз ўтирарди.

— Таништириб қўяй, — деди Фозил Абайга ҳалиги икковини кўрсатиб, — анави қиз ширкатимизнинг ушбу давлатдаги алоқа ишлари ходими, манови йиғит эса, савдо бўлимизнинг мудури, ҳа... бу йиғит эса, — ширкатимизнинг шу сафарги савдо битимимизга юборилган тўла ҳуқуқли вакили, — деди ва сўз орасида соатига қараб қўйди. — Мижозларимизнинг келадиган вақти ҳам бўлди. Юрагимизни босиб, оғир бўлайлик. Мижозларимиз кирганда қўл олишиб кўришишнинг ҳожати йўқ. Ўрнимиздан туриб, ҳурматимизни билдириб қўйсақ, кифоя.

Улар ўзаро гаплашаётганда, беш кишидан иборат савдо гуруҳи йиғин залига кириб келди. Мезбонлар уларни ўринларидан туриб кутиб олишди. Меҳмонлар ҳам уларга жавобан бош ирғашиб, бўш ўрниндиқларга жойлашдилар. Мезбон қиз чанқовбосди ичимликлар келтирди.

Мажлис қизгин давом этарди. Фозил таржимонлик салоҳияти билан ўртага чиқди. Абай орада маълум безак ашёнинг баҳосига келганда, ширкат белгилаган беш юлдузли баҳони қўйди. Фозил таржимонлик жараёнида бир доллар қўшиб, олти доллар нарх қўйди. Келганлар бу нархни дарҳол қабул қилдилар. Аммо вазиятни қулай ва ўзлари фойдасига юришаётганига кўзи етган Фозил энди уларнинг шаштини қайтармаслик учун Абайга: “Сен ҳозир жўртага мени қаттиқ койи, нархни саккиз долларга қўтар, аммо сўзларинг табиий чиқсин”, деб шипшиди, ўзини гўё Абайга мижозларнинг сўзини таржима қилгандай кўрсатиб, муҳитга эндигина мослашаётган Абай Фозилнинг қистирма сўзлари тагига етди. “Таржима”ни яқунлаши билан Абай салмоқли қилиб:

— Нима дедингиз, мен ҳозир саккиз доллар нарх қўйсам, сиз олти долларнинг гапини қиляпсиз-ку, — деди.

Фозил пешонасига бир уриб, мижозларга Абайнинг сўзини таржима қилди. Мижозлар бош вакилининг ранги ўнгган ҳолда бир қанча оғир гап қилди. Фозил унинг гапини ўгирди:

— Олти долларлик нархни сизлар қўйгансизлар деяпти, сиз дарҳол столни мушглаб, мени таржимончиликдан четлатаман денг, — деди. Абай ҳам Фозилга қараб қовоғини газабли уйди.

— Бу нима нима деган гап? — У столга зарб билан уриб ўрнидан турди. — Сен қандай таржимонсан ўзи, менинг сўзимни хато таржима қилиб, ширкатимизнинг обрўсини тўкмоқчимисан? Ҳозироқ кўзимдан йўқол! — Шундай деб, Абай кўрсатгич бармоғини бигиз қилиб эшик томонни кўрсатди, сўнг мижоз томондагиларга қараб қўшиб қўйди. — Бу ишнинг сизларга алоқаси йўқ. Манави галварс таржимон ишни бузди. — Фозил ўзини ҳам ранжиган, ҳам хижолатли кўрсатиб, Абайнинг сўзини сўзма-сўз ўгирди. Мижозлар бундан ҳайрон бўлиб, бир-бирларига қарашди. Ораларидан бири эшик томонга келаётган Фозилнинг йўлини тўсиб, бир нималар деди. Фозил ерга қараб туриб, Абайга:

— Сени аччиғи тез одам экан, ҳарна бўлганда ҳам таржимонни ҳайдаб солиш дуруст эмас, баҳони қайта келишсак бўлади-ку, дейди. Иш пишаяпти, энди ўша гапингда туравер, — деди. Шундай қилиб, икки томон қисқа талашиш-тортишишдан кейин, саккиз долларли битимга келишишди.

— Бўпти, — деди Абай мижоз томоннинг ўтинчи билан таржимоннинг бундан кейин ҳам ишлашига розилик билдириб, — савдомизнинг юзини қилиб, бу сафар таржимонни кечираман!..

Фозилдан таржимани эшитган мижоз томон вакиллари юзига табассум югуриб, хурсанд ҳолда бош иргашди. Фозил уларнинг сўзларини тўғридан-тўғри ўтиргач, сўз орасига “яна етти хил маҳсулотимиз қолди, энди ҳар бир маҳсулотга икки доллардан қўшиб юборсанг бўлади” деган бир жумла сўзни қистириб қўйди. Абай ҳам бу қарорга қўшилганди. Битим орқали қолган маҳсулотларни ширкатни чиқарган баҳосидан икки доллар ортиққа сотди. Пулнинг ўрнига оқ олтин бериш иши ҳам хамирдан қил суғургандек осон кечди. Иккала томон битимга имзо қўйдилар.

5

Орадан беш кун ўтгандан кейин, Абай ширкатнинг кўрсатмаси бўйича йўлга чиқди. Уни Фозил ҳали ёғи артилмаган янги енгил машинага ўтказиб олиб кетди. Улар тахминан икки соат йўл босгандан кейин, дарё бўйидаги улкан бир акация дарахти остида тўхтади. Оқ рангли акация гулларида таралаётган ҳид одамнинг димоғини ёргудек эди. Дарахтдаги қушлар сархушлиқдан тинимсиз сайрарди. Абай машинадан тушиб, манзарани томошо қилмоқчи бўлганди, Фозил рухсат бермади. У сабабини сўрамоқчи бўлди-ю, Махсумнинг “билишга тегишли бўлмаган ишни ҳаргиз сўрама” деган сўзини эслаб, ниятидан қайтди. Орадан кўп ўтмай, рўпара тарафдан бир ихчамгина машина келиб, уларнинг машинасига орқа қилиб тўхтади. Машинадан кўзойнакли икки одам тушди. Фозил чўнтагидан бир қора кўзойнакни олиб, Абайга берди. Абай кўзойнакни машинадаёқ тақиб олди. Фозил уни машинадан тушишга буюрди. Абай машинадан тушиб, икки кўзойнакнинг ёнига бориб турди. Унғача нариги томоннинг баланд бўйли бири ўзларининг машинасининг орқа юкхонасидаги сандиқни очиб, гоз турди. Абай ҳам ўзларининг машинасидаги сандиқни очди. Нариги томондан паст бўйли одами машинадан жомадонни олиб, Абай ўтирган машина юкхонасидаги сандиққа солди. Ортидан икки қўлида икки машина юкхонасининг қопқоғини баравар ёпди. Баланд бўйли одам ўзининг машинасига ўтириб қуюндек учуриб кетди. Паст бўйли эса Абай билан уларнинг машинасига ўтирди. Фозил эса улардан олдин ўз машинасида жўнади. Атиги уч дақиқа ичида бўлиб ўтган бу ишлар Абайни гангитиб қўйди. Ширкатнинг “тўла ҳуқуқли вакили” бўлган Абай бу ишлар сирини билишни хоҳламади. У бунни фақат “савдо психикаси” деб тушунарди. “Бутун бошли улкан бир ширкатнинг посбони аралашмаган ишга мен аралашиб нима қиламан, мен фақат ўзимга тегишли вазифани бажарсам бўлди-да” деб ўзига тасалли берди. Фозил йўл бўйи аллакимлар биландир қўнғироқлашиб борди. У шу тариқа икки навбатдаги текшириш постидан ўтиб, икки давлат чегарасига етиб келди.

— Хўш! — деди Фозил сирли бир оҳангда, — мен сизлар билан шу ерда хайрлашаман, сен манови йигит билан икки давлат чегарасидан ўтасан, бизнинг чегарадаги тегишли одамларга мен қўнғироқ қилиб, ҳамма ишни битириб қўйдим. Мана бу сумкада машинанинг барча расмий ҳужжатлари бор. Манови йигит машина билан сизларни чегарагача етказиб, машинани сенга қолдириб ўзи қайтиб келади. Ҳа, айтгандай яна бир нарсаси, — Фозил бироз ўйлаб туриб, сўнг Абайга тайинлади, — бу йигитни “машинамни ҳайдаб келган шофёр” деб айтасан, тушундингми?

— Тушундим. — Абай оғзида шундай дегани билан аслида Фозилнинг гапларидан деярли ҳеч нарсани англамаганди. У фақат бир нарсани, яъни, боши берк кўчага кириб қолганини англаган эди. Бу йўлга кирмоқ бору чиқмоқ йўқ экани, муҳтожлик туфайли осон “ўлжага айланаётгани, сўнг янги хўжайин уни қаерга ва қай ишга ташласа, қай вазифани юкласа, “хўп бўлади” деб қулоқ қоқмай бажаришдан ўзга чораси ҳам йўқлигини тушуниб етган эди.

— Тушунган бўлсанг, яна нимага қараб турибсан? — Фозил Абайнинг жимиб қолганига қараб кўполлик билан деди. — энди чегарадаги ишларинг ҳам мана шу ердагидай бўлади. Кўришгунча хайр!..

— Ҳайр — Абай қўл силкиб қолди. Нотаниш хайдовчи бу янги чиройли машинани навбат кутуб турган қатор машиналар орасидан ҳайдаб текширув пасти олдигача олиб борди. Уларнинг олдига ҳушбичим кўҳликкина бир аёл чиқиб, хайдовчи билан алланималар ҳақида гаплашди. Абай машинадан тушмай ўтирди. Чунки, унга машинадан тушмай ўтиришлик учун ҳам хайдовчи тайинлаганди. Хайдовчи соатига бот-бот қараб, бир вақтдан кейин машинани текшириш бўлинмасига ҳайдаб кирди. Бояги ҳусндор аёл икки йигитни бошлаб чиқиб, биринчи бўлиб уларнинг ҳужжатларини бирма-бир текширди. Орқа юкхонани очинглар деб буюрди. Хайдовчи уларнинг айтганини қилди. Абай нарида ўйчан қараб турарди. Текширувчи йигитлардан бири жомадонни очишни сўради. Абай сумкадан калитни олиб, жомадонни очди. Текширувчилар жомадондаги қисмларни кўриб, ортиқча гап ҳам қилмай, сўрамай жомадонни ёптирди. Кўҳлик аёл қўли билан, кетаверинглар, ишорасини қилди. Хайдовчи машинани юргазиб, чегарага келди. Бу ёқдаги текшириш ҳам тартиб бўйича тезда тугай қолди. Хайдовчи:

— Ҳайр, — деди-да, яна ортига қайтиб, ҳозир чиққан текширув бўлинмасига кириб кетди.

— Раҳмат! — Абай айтмоқчи бўлган сўзини айтолмади. Машина Абайга қолди.

6

Чет элдаги бу сафарги савдо Абайнинг иқтисодида улкан бурилиш ясади. У қайтиб келиб оқ Махсумнинг саҳийлик билан қилган инъомига эришди. Махсум унинг барча қарзидан узилганидан бошқа қўлига яна 80 минг юван нақд пул, сўнгра чет элдан ҳайдаб келган “Жунда” русмили энгил машинани ҳада қилди. Ана шундан кейин Абай чет элга бирин-кетин уч марта бориб келди. Махсум ҳам уни ҳар доим фойдага қараб мукофотлаб турди. Абай ҳам муҳтожликдан буткул халос бўлди. Оқ булут, оқ пахта, оқ кўмир, оқ кеча қўшилиб унинг янги тақдирини яратди деса ҳам бўларди. Абай ўзи ҳам сезмаган ҳолда оқ рангга ихлос қиладиган, уни қадрлайдиган бўлиб қолди. Унинг янгидан сотиб олган ёки тиктирган кийимларининг деярли ҳаммаси оқ рангли эди. Қисқаси, доим ёнидан айрилмайдиган кичик қора сумкасини ҳам оқ рангга ўзгартирганди. Ҳозир унинг диққат қиладигани, хаёлидан айрилмайдигани оқ рангли кўмир бўлиб қолди. У ўша оқ рангли кўмир билан ўзининг ҳозирги янги тақдирига ёрқин кўркамлик бахш этмоқчи эди. Лекин, оқ рангли кўмир ҳозиргача ўзини ҳеч кўрсатмаётганди. Абай уни топишга қатъий бел боғлади.

Бир куни Махсум уни оддий бир ошхонанинг алоҳида хонасига овқатга таклиф қилди. Хизматкор қиз Махсумнинг буюртмаси билан бир лаган сергўшт шилпилдоқ билан бир шиша қарақат шарбатини қадаҳларга қуйиб чиқиб кетди. Улар овқатни иштаҳа билан еб бўлгандан кейин, қорақат шарбатини ичгач, суҳбатга тушдилар.

— Мен айтмасам ҳам бўлади, ишларинг жойида, ёмон эмас. Анча илгариларинг, — Махсум тамакидан бирини туташтирди, — пойқадамнинг ёқиб ярим йил ичида ширкатимизга зўр фойда келтирдинг, мен ширкат номидан ҳамда ўз номидан сенга самимий ташаккуримни ва раҳматимни билдираман. — Махсум шундай деб ўнг қўлини кўксига қўйиб ёқимли кулди.

— Махсум амакижон, мени ўнғайсиз хижолатга қўяяпсиз, аслида раҳматни мен сизга айтишим керак эди. Менинг ҳозирги бахтли ҳаётимнинг асосий сабабчиси ягона сизсиз. Буларнинг ҳаммаси фақат сиз туфайли бўлмоқда. Мени оғир аҳволдан халос этиб, чўкиб кетаётган ботқоқдан қутқариб, ёрқин йўлга олиб чиқдингиз. Буни билмаган киши кўр бўлади. Сиздан чексиз миннатдорман! Абай беихтиёр ўрнидан турди ва йиғламоқдан бери бўлиб, яна деди:

— Ўзингиз айтинг-чи, азиз Махсум, амакижон менга бундан ортиқ бахт борми дунёда?!...

— Тўғри айтасан, ўғлим, ўтир. Махсум унинг елкасидан босиб ўказди.

— Сиз бўлганингиз учунгина менинг онамнинг ҳаётлари сақланиб қолди ҳам оғир муҳтожликдан қутилибгина қолмай анча-мунча кўр-қулик ҳам бўлиб қолдим...

— Отанг билан онангининг менга қилган яхшиликлари олдида менинг бу қилганларим гапиришга арзимаёди, болам. — Махсум шундай деб шарбатдан бир хўплаб сўзида давом этди. — Энди мақсадга кўчсак, сенга аввалгидан ҳам муҳим бир вазифани топширмоқчиман, яна билмадим, сенга маъқул келади-ми, йўқми?

— Менинг сизга йўқ дейишга ҳаддим сигмайди, қандай ҳизмат бўлса, бажонидил, буюраверинг.

— Унда айтганим бўлсин, — Махсум тамакини кулдонга босиб ўчирди.

7

Ҳаш-паш дегунча орадан ярим йил ҳам ўтиб кетди. Абай қарамоғида масъул бўлиб ишлаётган ошириб сотиш марказининг ишлари ҳам кучайди. Унинг доираси мамлакатдан давлат ташқарисигача кенгайди. Бу жараёнда Абай икки марта олий даражага чиқиб, икки миллион юван нақд пул билан мукофотланди. Унинг соясида маҳалладаги айрим дўстлари ҳам анча-мунча маблағли бўлиб қолишди. Бироқ, укасини ширкатга жойлаштириш иши амалга ошмади. Абай бунинг сабабини суриштириб ўтирмади. У учинчи марта ҳиссадорлик тўплаш тайёргарчилиги билан банд бўлиб турганда, Махсум уни қабулхонасига чақиртириб, ишни чет элдан бошлашни буюрди. Чет элдаги мукофот бу ердигидан икки ҳисса кўп эди. Бунинг эшитган Абай эртасигаёқ йўлга чиқди. Бориб Фозилнинг раҳбарлигига ўтди. Раҳбарлик деган тушунчаларнинг Абайга фарқи йўқ эди. Бошқариш билан бошқарилиш унинг учун шакар билан сувнинг муносабатидагидек бир иш эди. У шакардан ҳам сувни аёло биларди. Чунки сув шакарнинг таъмини йўқ қилиб юбора оларди. Шу боис таъми бўлмаса ҳам унга сув афзал эди. Жуда бўлмаганда ҳар қанча лозим топса сувни шунча бемашаққат ишлата оларди. Шу жиҳатдан у Фозилнинг қўл остида ишлашидан хурсанд эди. Абай Фозилнинг жойлаштирилишини орқаваротдан эшитгандан кейин, ўзи яшаётган шаҳардаги ватандош савдогарлар орасида ташвиқотни бошлаб юборди. У ҳозир ошириб сотиш иши бўйича ҳар қандай сотувчини бир чўқишда қочирарди. Унинг бир неча кунлик ташвиқоти билан ҳиссадор бўлганларнинг сони саккиз нафарга етди. Бу ҳиссадорлар ҳар томонга тарқаб, икки ҳафтага бормаё ўн олти нафар одамни марказга аъзо қилди. Бора-бора қирқ икки кун деганда, одам сони бир юз ўттиз саккиз нафарга етди. Яна ўн икки нафар одам келиб қўшила, Абайнинг чет элдаги биринчи босқичли хизмати яқунланиб, Олий босқичга чиқарди-да, уч миллион юван пул билан мукофотланарди. Абай қолган одамларни тўлдириш учун кечани кундузга улаб елиб-югурарди. Орадан кечган беш кун самарасиз ўтди. Бир куни у ҳолдан тойиб ётоқхонага қайтиб келди. Кийимларни ечишга ҳам эриниб, ўзини диванга ташлади. Дақиқа ўтмай пинакка кетди. Тўсатдан телефон жиринглади. Абай уйгоқ бўлса-да, гўшакни олмади. Телефон узлуксиз олти-етти марта жиринглагандан кейин сакраб ўрнидан турди.

— Ассалому алайкум, — Абай гўшакни қўлига олиб салом берди. — Мен, Абайман, нима ишингиз бор эди?

Гўшакдан Фозилнинг овози эшитилди:

— Ширкатдан сени дарҳол ватанингга қайтишингни айтишди.

Абай ҳали уч соат олдинроқ Махсум билан кўнғироқлашганди. Бироқ, у хотиржам ишни давом эттиришни тайинлаганди. Энди эса бу гап бўлаяпти. Абай шу топда ҳаммадан ҳам кўпроқ уч миллион мукофот пулини қўлга кириштишга тиришарди. Ўн икки нафар одамнинг ўрни нари борса икки уч кунда тўларди. Бинобарин, катта мукофотга беш қадамгина қолган эди. У қўлини шундай чўза, бас, етарди, Бироқ манави кўнғироқ уни бундан маҳрум қилмоқда. Уч миллион юван, албатта, оз эмас, Абай бу сонни ҳаёлига келтирсаёқ ақлини йўқатарди. Гўзал ҳаёлларга берилиб, келгусидаги мақсадларини режалаштира бошларди. Унингча, уч миллион тушида аён бўлган оқ кўмирларнинг ўзгинаси эди. Уша пул қўлга киргудак бўлса, шубҳасиз, оқ кўмир қўлида деган гап эди. Шунингдек, унинг сармоясига ҳам олти миллионга етарди. У бу пул билан нимани қиламан деса ҳаммасига қодир бўларди. Афсуски, бу пулнинг энди унинг учун олти тийинчалик қиммати қолмаган эди. Чунки, Мах-

сум олдинги уч миллион юванни унинг ҳоҳиши билан ширкат ҳиссадорлигига бириктириб қўйганди. Ширкатнинг ҳисоботи қачон чиқади? Пул Абайга қачон тегади? Буниси номаълум эди. Бундай дил, сиёҳлик унинг ҳаёлидан кечганда ўзини тубсиз жарга қулаб тушаётгандек ҳис қиларди. Ўзининг нодонлигидан, аҳмоқлигидан, қўнғилчанлигидан қаттиқ оғринарди. Мана, энди эса, ўша содир қилган хатоларини бошқа асло қайтармасликка қарор қилди. Уч миллионни қўлига олиб бу даргоҳдан қутулиб мустақил терифуришлик билан шу-гулланмоқчи бўлди. Чунки, бир ҳафта олдин давлатимиздаги хром заводи билан Абай дастлабки келишувни имзолаганди ҳам. Унинг шошилиши ҳам худди мана шундан эди. Агар яна бир ҳафта кечикса, битим амалдан қоларди. Бундан келадиган соф бир миллион фойда кўпикка айланарди. Нима қилиш керак? У ҳозиргача Махсумнинг чизган чизигидан қилча чиқмади, ширкатга неча ўн миллион юванлик соф даромад келтирди. Ҳозирги иши ҳам яна шу ширкат учун-ку. Абай ҳаммасини торозига тортиб, узул-кесил қайтмасликка қарор қилди.

— Қўлимдаги ишим ҳали тугагани йўқ деди, — Абай бироз ўйланиб олгандан кейин.

— Келгандан кейин ҳам битирсанг бўлади, — Фозилнинг овози аниқ эшитилди, — эртага саҳарда йўлга чиқасан.

— Мен боя Махсум ака билан гаплашганимда бундай гапни айтмадилар-ку?

— Махсум ака айтмаганлари билан мен сенга атаяпман. Бу ерда менинг айтганим ҳисоб! — телефон гўшагини зарда билан қўйди.

Абай икки кафтини бошига қўйиб узоқ ўйланиб қолди. У ниҳоят жўнашга қарор қилиб, кечаси билан йўл тайёргарчилигини кўрди. Фозил эртасига тонг ёришаётган маҳалда уни олиб кетгани келди. Унинг бу сафарги ҳайдаб келган машинасига ҳаммер қўйилмаган янги “мерседес” русмли машина эди. Абай машинага қизиқиш билан ўтирди. Машинада Фозилдан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

— Чегарага боргандан кейин бу машинани менга бериб юборасизми? — Абай ҳазил қилди.

— Буни ширкат ҳал қилади, — Фозил бир тирсақдан ўтгандан кейин жавоб берди, — вазифани аёло бажарсанг балки мукофот қилиб бериши ҳам мумкин.

Абай унинг жавоби билан ширин ҳаёлларига берилди. Фозил лом-мимсиз машинани ҳайдаб кетаверди. Улар икки жойдаги текширув постидан, ўтиб дарё бўйига келганда, машинани ўрмонзор ичида тўхтатди. Бу сафар машинадан Фозилнинг ўзи тушди. Абай ортига бурилиб қараб кўзига ишонмай қолди. Машинанинг ортида яна бир кичик машина орти билан турарди. Ўша машинадан икки киши тушиб тўрт жомадонни Абай ўтирган машининг ортига босишди. Фозил бошқа бир машинага чиқди, Абай ўтирган машинага бошқа бир йигит ўтирди. Икки машина бараварига қўзғалиб, ўз йўлига равона бўлди. Абай машинани ҳайдаётган йигитга шубҳали назар солди. Кўпам ўзоқ юрмай ҳайдовчининг уяли телефони жиринглади йигит телефонни олиб Абайга берди. Абай нима қилишини билмасдан ҳайдовчига қараганча туриб қолди.

— Сизнинг телефонингиз, — деди йигит кўпол талафузда. Абай шундагина ўзига келгандек телефонни қулогига тутиб

— Мен Абайман, нима гапингиз бор эди? — деди.

— Машинадаги сумкада барча ҳужжатлар бор. — Бу Фозилнинг овози эди, — ҳайдовчи машинасини бизнинг давлатимиз чегарасидан ўтказиб берсанг. Қолган ишлар ўтган сафаргидек бўлади, телефон узилиб қолди.

Абай ўйланиб қолди. Илгариги тўрт марталик сафар ҳам ҳозиргидек бўлганди. Бу сафаргисининг ўхшамайдиган жойи шунда энди-ки, машинани ўзи ҳайдаб кетиши эди. Унинг юраги қаттиқ ура бошлади.

— Божхонага келдик, — деди ҳайдовчи, — дарҳол текширишни қабул қилинг, эсингизда бўлсин, жомадондаги машинанинг қисмлар...

— Тушундим, — Абайнинг ранги нимагадир бўзарди.

Олдинги қатордаги машиналар текширилиб, тахминан бирор соатдан кейин, навбат Абайга келди. Бу сафарли текширишда ҳам яна ўша ўтган сафардаги масъул ходим хушбичим гўзал аёл иштирок этарди. Текшириш илгаригаги ўхшаб тартиб бўйича олиб борилди, охирида барча ҳужжатларга тамга урилди. Ҳайдовчи қолди. Машинани Абайнинг ўзи ҳайдаб кетди.

Махсум қабулхонада рӯпара томондаги деворга осиглиқ расмга тикилганча чуқур хаёлга ботиб ўтирарди. Нечундир яқиндан буён у ёлғизликни хоҳлаб қолганди. Қўл остидагилар ёки харидорлар уни излашса, йўқ ишни баҳона қилиб асабийлашарди. Унинг газабига бемаҳал дуч келиб қолган нотаниш икки харидор, ўн дақиқа илгари битимни йиртиб юбориб чиқиб кетди. Эшик тўсатдан тақиллади. Махсум ҳеч нарсани англамагандек, эшитмагандек яна девордаги ўша осиглиқ расмга қараб ўтираверди. Эшик уч марта тақиллади, Махсум жавоб бермади. Эшик аста очилиб қабулхонага озғин, пакандан келган ўрта ёшли бир киши кирди. Махсум уни қувиб чиқариш мақсадида озғини газаб билан жуфтлади-ю, дарҳол тўхтаб қолди.

— Ҳа, сенмидинг, кел! Келавер! — Махсум ўрнидан қандай туриб кетганини ўзи ҳам билмай қолди. — Мана манови жойда ўтир, деди амирона бир тарзда. — Пакана одам ҳам у кўрсатган креслога Махсумга қарама-қарши томонга ўтирди. — Қани гапир, ишлар қандай бир тараф қилиндими?

— Пешиндан олдин тафтиш маҳкамасига борибди, — пакана одам сўз орасида томоғини қириб сўзида давом этди, — бояги одамимизнинг гапига қараганда, ҳеч нарсани айтмабди.

— Молнинг миқдори қанча экан? — Махсум тоқатсизланди.

— 39 килограмм.

— Демак, ваъдалашгандек тўлиқ юборган экан-да, касофатлар, — дер экан, бир зум ўйга толди. У кечаётган жараёнларни ўта хушёрлик, сезгирлик билан кузатар, ер остида илон қимирласа билар, воқеаларнинг бир томони уни маънун этса, бошқа бир томони юрагини гаш қилиб, ташвишга ҳам соларди. Ниҳоят Махсум овозини бироз кўтариб сўзида давом этди:

— Ҳаҳ, бечора бола, охири отасининг ёнига кетадиган бўлибди-да?

— Ўзи ёлғиз кетса-ку майлиди-я, — пакана одам Махсумнинг бўзарган юзига ер остидан қараб қўйди...

— Менимча ҳеч кимни ўзи билан судраб кетолмайди, — Махсум ўтирган ерида бироз безовталанган ҳолда аламли қимирлади, — бизда унинг қўлига чиққудек бирорта далил йўқ. Мабодо бўлганда ҳам, Абай ундай қиладиган йигитлардан эмас.

— Чет элдаги Фозил билан тўрт ҳайдовчини сотмасмикин?

— Уларнинг ҳақиқий исми билан манзилини билмаса, ниманиян исботлаб бера оларди?

— У-ку шундайку-я... — Пакана одам ўйланиб бироз туриб қолди, — онаси эшитибдими?

— Йўқ ҳали, Махсум ҳасратли тинди, — икки соат олдин онаси менга қўнғироқ қилиб: “нохуш туш кўрдим, ё ўзи қўнғироқ қилмади, ёки биз ололмаямиз, қўнғлим безовта бўлиб қаттиқ хавотирланаяпман” деди. Мен: “Хотиржам бўлинг, яхши яшаяпти, худо хоҳласа яна бир ойга қолмай қайтиб келади”, деб тинчлантириб қўйдим.

— Ҳозирдан бошлаб у аёл биладиган телефонингизни йўқотинг! — деди пакана одам буйруқ оҳангида Махсумга.

— Шундай қилмасам бўлмайдиганга ўхшайди. — Махсум тортмадан телефон картасини олиб ёнидаги телефон картаси билан алмаштириб юборди, сен ҳозирнинг ўзидаёқ Фозилга тез хабар бер, Абайнинг ошириб сотиш гуруҳига бево-сита ўзи масъул булсин.

— Ҳўп бўлади, — деб пакана одам ўрнидан турди, — Абайнинг ўрнига бирор одамни мўлжалладингизми?

— Йўқ ҳали.

— Сиз агар ҳўп, десангиз мен бир одамни мўлжаллаб қўювдим?

— Қўнғлимга ҳозир қил сиғмай турибди. Бу тўғрида кейинроқ гаплашамиз.

— Иш тугагандан кейин ўйласак кечикишимиз мумкин.

— Майли, ҳўп ҳам деяқолай, ўша мўлжаллаб қўйган одамнинг ким экан ўзи, қани айтиб кўрчи.

— Абайнинг ҳалиги... — пакана одам охириги сўзини анча чўзиб талаффуз билан гапирди, — укаси...

— Жуда соз! — Махсум ҳаяжонланганидан тиззасига бир уриб ўрнидан туриб кетди.

— Эй яшаво-ор азамат, бироз қоронғу бўлиб ғаштлик тортиб турган кўнглимни ёриштиргандек бўлдинг, қара-я, сен менга хазина топиб берганинда ҳам бунчалик кўнглим ёришмасди. Ҳали ҳам бўлса сопи ўзимизда турган экан-ку, — дея пакана одамга маъноли қаради. — Бўлмаса сен уни дарҳол чақириб, кечиктирмай Абайнинг ўрнига қўйгин, яна лозим бўлса, икки хари-дорни ҳам унинг учун рўйхатга олдириб қўй. У гуруҳга, майли, оширсин, майли, оширмасин, Абайнинг чет элдаги оладиган уч миллион юванни мукофот қилиб берсак, у ҳам акасидай жонини аямайдиган содиқ одамимизга айланади-қўяди. — Махсумнинг гапираётиб кўнгли бузулгандай бўлди, — Абай билан Робихонга ёмон бўладиган бўлди-да. Робихон эндигина юрак хасталигидан қутулиб турувди-я...

— Э-э, хўжайин ҳамма нарсанинг жаззаси пул, ҳамма нарсани пул ҳал қилади-ку ахир, пул! Дилни яйратадиган ҳам, тилни бийрон қилиб сайратадиган ҳам, ҳар қандай дарднинг давоси ҳам фақат пул! Бу пул деган сабилнинг олдидан ҳар қандай зот кўндаланг ўтолган эмас. Унинг қудрати шунчалик кучликки, у дўстни душманга, душманни дўстга айлантиради. Керак бўлса ўликка жон қирғазади! — Пакана одам чўнтагига ишора қилиб уриб қўйди, — Абайнинг бизга қўшган уч миллион ҳиссасини Робихонга берсангиз оғзи мум тишлагандек юмилади қолади.

— Қайдам. Бу кейинги масала, — Махсум ҳасратли тин олди. Бироқ, барибир Абайнинг ўрнини энди ҳеч қандай пул билан тўлдириб бўлмайди-да? Унинг соддадиллиги учун ҳар қанча пуллар ҳам озлик қилади...

*Уйғур тилидан
Ҳабибулла ЗАЙНИДДИН
таржимаси.*

Георгий ДАНЕЛИЯ

Чиптасиз йўловчи

Кинорежиссёр ҳаётидан қатралар

*Дўстларим Лора ва
Тонино Гуэррага
бағишлайман*

ЭТИРОФ

«Кайгурма!» фильмини «Мосфильм» бадий кенгашига топширганимда, менга: воқеа ҳозир эмас, ўтган асрда юз берган деб ёзишни буюришди.

— Нега энди? Бу шундоқ ҳам кўриниб турибди-ку.

— Хориж учун. У ердагилар тушунишмайди.

Шундай титр ёзишни истамадим, шу боис овозини ўзим жуда ёқтирадиган Михаил Ильич Ромни ўша сўзни кадр ортидан гапиришга кўндирдим.

«Бу воқеа ўтган асрнинг охирларида серкүёш, черепицали шаҳарчада юз берган эди. Эҳтимол, юз бермагандир... Йўқ, барибир юз берганди», — дея жаранглайди энди устозимнинг овози фильм бошланишида.

Шу иборадан фойдалана қолайлик: «Ушбу китобда ёзилган воқеалар менинг ҳаётимда ўтган асрда юз берган эди. Балки юз бермагандир...»

БИЗ ТАНЛАГАН ЙЎЛЛАР

— Уни ВГИКка бериш керак, — деди отам мен ўқишни битиргач.

— Нега ВГИКка? — сўради онам.

— Бу тентакни қаерга кўямиз, бўлмасам?

Асли метросоз бўлган отам кинода ишлашни жиддий машгулот деб ҳисобламасди. Шунинг учун ҳам ВГИК (Кинематография институти)ни энг сўнгги вариант сифатида таклиф этди.

— Ҳеч бўлмаса шу институтда таниш-билиш бор-ку, ахир, — деди у.

Дарҳақиқат, таниш-билиш бор эди. Онам «Мосфильм»да иккинчи режиссёр бўлиб ишлар, ВГИКнинг кўплаб устозларини яхши танирди. Онамнинг синглиси — холам, машҳур актриса Верико Анжапаридзенинг эри, кинорежиссёр Михаил Чиаурели Сталин ҳақида фильмлар ишлаган ва ўша пайтда кино арбоблари орасида энг нуфузли кишилардан бири эди.

Лекин мен ВГИКка киришдан бош тортдим. Чунки таниш-билишлар ҳаддан ташқари кўп эди. Бундан ташқари режиссёрликка сира қизиқмасдим. Ҳа, бошқа соҳага ҳам ҳафсалам йўқ эди. Жаздан ташқари, албатта. (Бу ҳақда кейинроқ айтаман).

— Аммо қайсидир институтга, албатта, кириш керак, — деди онам. — Бўлмаса сени армияга олиб кўйишади.

Армияга эса боргим йўқ эди. Ошнам Женя Матвеев меъморчиликка кирмоқчи эди, мен ҳам унга шерик бўлиб у ерга бордим.

ТАҚДИР ТАҚОЗОСИ

Москва меъморчилик институтини унчалик қийналмай битирдим. Мени Шаҳарларни лойиҳалаш институтига юборишди. Биз Москвада мамлакатимиз

шаҳарлари қандай ривожланиши кераклигини ҳал қилардик. Лекин биз Москвада лойиҳа чизар эканмиз, жойларда қурилиш ишлари эса давом этарди.

Биз улар нима қуришаётганини билмасдик, улар эса бизнинг чизганимизни бир пулга олишмасди.

Дастлаб катта иштиёқ билан ишга киришиб кетдим. Кечқурунлари анча вақтгача ўтириб ишлардим. Шу боис топширилган ишни муддатидан бир ой илгари бажариб қўйдим. Мақтовлар эшитиш ниятида чизмаларимни бош меъморга тақдим этдим. У қўлига қора қалам олиб, ишлаган лойиҳаларим устидан чизиб ташлай бошлади: «Бу ер мана бунақа бўлиши керак. Бу эса мана бундай бўлгани маъқул». Афсус, унинг чизганларини ўчириб бўлмади. Лойиҳани бошқатдан чизиб чиқишимга тўғри келди. Тузатиб бўлгач, бир ҳафтадан кейин яна олиб бордим. У бўлса яна чизиб ташлай бошлади: «Бу ерини ундоқ қилиш керак. Бу ерини эса — бундоқ...»

Қайтадан тўғрилаб чиқдим, яна бўлмади.

Чекиш жойида менга тушунтиришди:

— Топшириш муддати қачон?

— Ўн бешинчида.

— Сен лойиҳани ўн учинчида топшир. Шунда ҳамма мукофот олади. Бир ой олдин топширсак, муддатни бир ойга қисқартиришади. Тушундингми?

— Тушундим.

Ишга тўққизда келиб, қайд қилдирдим-да, кейин устахонага бордим. Номиагина чизган бўлиб (чизмакаш Зинанинг кўшниси Люсянинг пасткашлиги ҳақидаги гапларини тинглаб) ўтирдим ва чеккани чиқиб кетдим. Сўнгра иқтисодчи Моргулис билан (Зинанинг Люся ҳақидаги ҳикояси остида) денгиз жангини ўйнадим. Устахона бўйлаб лақиллаб юрдим, кейин яна бироз чиздим (Зинанинг Люся ҳақидаги ҳангомалари остида)... ва чеккани чиқдим. Соат чораккам биргача шундай давом этди. Роппа-роса чораккам бирда кўшни устахонада ишлайдиган Олег Жагар келди. Биз бутерброд тамадди қилиб, чой ичдик ва соат бирда айлангани чиқиб кетдик.

Тақдир кулиб боққан ўша куни биз Олег билан айланиб юрибмиз, қарасак: тахта девор тагида биттаси ёғибди, маст. Ғалати: макинтошда, бошида қалпоқ, кўзойнак таққан, тагин бўйинбоғда. Қўлида соати ҳам бор. Ёнидан ўтиб кетсак ҳам бўларди — лекин ундай қилмадик.

— Уйғотиш керак, — деди Олег, — шўрлик зиёлини ечинтириб кетишади. Ҳой ҳамкасаба!

Зиёли кўзини очди, ўтирди, қаердаман деб атрофга аланглади ва довдираганча бизга тикилди.

— Уйингга бор, бўлмаса хушёрхонага олиб кетишади, — деди Олег.

— Маст эмасман, — хириллади зиёли, — дам олаяпман.

У чўнтагидан гижимланган газетани олди, текислади, гўё уни ўқиётганга солди ўзини.

Агар ўшанда ҳалиги нусха бизга учрамаганда, эҳтимол менинг ҳаётим бошқача бўлармиди. Беҳисоб уйқусиз тунлар, юрак хуружлари бўлмасмиди, кунига уч қути сигарет чекмасмидим, Арктикада шимол ёғдусини, қорақумда саробларни кўрмасмидим, набираларим — менинг неварам эканликларим билан мақтаниб юришмасмиди, бастакор Гия Канчели соф пахтадан тўқилган хорижий нимча совға қилмасмиди ва мен ушбу аҳмоқона китобни ёзмаган бўлармидим.

Маст киши «Советская культура»ни ўқиётган эди. Унда эса: «Мосфильм» режиссёрлик курсларига ўқувчилар қабул қилади» деган хабар бор эди.

Мен газетани сотиб олдим, ва “мосфильм” қошида олий режиссёрлик курслари ташкил этилганидан хабар топдим. Бу курсларга турдош касбадаги кишилар: рассомлар, ёзувчилар, театр актёрлари, музикачилар ва меъморлар қабул қилинар экан. Стипендия — юз ўттиз рубль! Менинг ГИПРОГОРдаги маошим эса — тўқсон рубль эди.

— Сендан қанақа режиссёр чиқарди? — деди онам. — Сен режиссёрларни кўргансан-ку ахир. Улар қанақалигини яхши биласан.

Ҳа, режиссёрларнинг кўпини кўрганман. Урушгача Улан торкўчасида, баракда яшардик. Турмушимиз серҳашам эди. Хонамиз каттакон (21 кв.м) эди,

унга алоҳида эшикдан кириларди. Тбилисидан Верико билан Чиаурели келишган пайтларида ўзлари билан мусаллас, ҳар хил егуликлар олиб келишарди. Кейин ўз меҳмонларини бизникига таклиф қилишарди. Онам мазали гуржи овқатларидан тайёрларди. Шундай дамларда бизникига Эйзенштейн, Пудовкин, Довженко, Рашаль ва яна кўплаб мумтоз режиссёрлар келиб туришарди. Ҳаммаси ажойиб, мулоҳазали, ёрқин сиймолар эди.

Мен беш ёшлик чоғимда онамнинг дугонаси Аллочка, кечалари менга эртак ўрнига Рим империяси тарихини сўзлаб берарди. Цицеронга келган пайти-мизда мен уни Григорий Львович Рашаль қиёфасида тасаввур қилардим.

Ҳа, онам ҳақ. Менинг Цицеронга етишимга йўл бўлсин. Ҳали қадаҳ сўзини мундоқ эплаб гапиролмайман. (Бунинг устига гуржи бўлсам.)

Мен ойимга тушунтирдим. Саҳналаштирувчи режиссёр бўлмоқчи эмасман, дедим. Сизга ўхшаб иккинчи режиссёр бўламан. Зинанинг қўшниси Люся ҳақидаги гийбатларини эшитавериш жонимга тегди. Бунинг устига курсда ўқиб, ойига юз ўттиз рубль олсам ёмонми?

— Майли, бир уриниб кўр-чи, — рози бўлди онам. — Лекин ҳозир бу жуда қийин бўлади.

Замон ўзгарганди. Шахсга сиғинишни пропаганда қилгани учун Чиаурелини Свердловска сургун қилишди. Сталиннинг худи ўшандай арзандаси, олти марта Сталин мукофоти совриндори Иван Пирьев “Мосфильм”га директор бўлиб қолди. Агар Пирьев менинг ўзига ашаддий рақиб бўлган Чиаурелининг жияни эканими билиб қолса борми, мени курсга умуман яқин йўлатмайди. Шунинг учун Георгий Данелия Мэри Анжапаридзенинг ўғли эканини қанча кам одам билса, шунча яхши.

Онам кинорежиссёр Михаил Колотозовга телефон қилиб, ўғли режиссёрлар курсига кирмоқчи бўлаётганини айтди ва унинг бунга бирор имкони борми-йўқми текшириб кўришни илтимос қилди.

Эртаси куни чекиш хонасида Олег Жагар маслаҳат берди. Онамнинг акси ўлароқ, у мени дарҳол қўллаб-қувватлади:

— Миянгда шундай фикр ярқ этдими, қараб ўтирма, ҳаракат қил. Кейин пушаймон қилиб юрмайсан.

Жагар — урушда қатнашган, разведкачи бўлган, мендан ўн ёш катта, ақлзаковатли эди.

— Кел, Колотозовга нима дейишни ўйлашиб олайлик... У касбингни нега ўзгартираяпсан, деб сўраши аниқ. Сен-чи?

— Бу ерда зерикиб ўлади киши, дейман.

— Асло бундай дея кўрма. Болалигимдан кинорежиссёр бўлишни орзу қиламан, деб айт. Кинорежиссёрлик менинг қисматим дегин. Адабиёт, мусиқа, ранг-тасвир, театр — жони дилим дейсан. Кино эса синтетик санъат бўлиб, буларнинг ҳаммасини жамлайди дейиш эсингдан чиқмасин... Мусиқани тушунасанми ўзи?

— Унчалик эмас... Куйларни эслайман, кўшиғини айтиб беришим мумкин, лекин, қайсисини ким ёзганини ...

— Сен куйлашинг шарт эмас. Менинг севган бастакорим Бетховен деб айт. «Қахрамонлик симфонияси». «Қахрамонлик» — тўғрироқ. Тагин Прокофьев. Адабиётда, ҳа, эсингда бўлсин, Дудинцевнинг «Нон — ёлғиз ризқ эмас» асарини таъкидлашни унутма. Ҳозир бу роса русумда.

... Шанба куни мен Калатозов хузурига бордим. Михаил Константинович — баланд бўйли, басавлат, олтмиш ёшли, кўйкўз гуржи мени оромкурсига ўтқазди, ўзи рўпарамга ўтирди.

— Касбингизни ўзгартирмоқчимисиз? Нега? Меъмор — ажойиб ихтисос.

У мени «сиз»лаб гапирди, ҳолбуки болалигимдан биларди, ўғли Тито билан жўра эдим.

— Мен тасвирий санъатни, адабиётни, мусиқани, театрни жуда яхши кўраман. Кино бўлса — синтетик санъат, буларнинг ҳаммасини жамлайди.

Калатозов мақулагандай бош ирғади.

— Ҳаваскорлик тўғарақларида спектакль қўйганмисиз?

— Йўқ.

— Ўйнаганмисиз?

— Спектаклдами? Йўқ, ўйнамаганман.

— Қаерда ўйнагансиз?

— Бадиий кечаларда. Лўлилар хорида кўшиқ айтганман. Институтда.

Жимлик

— Фотография билан шугулланасизми?

— Йўқ.

Яна жимлик.

— Ёзасизми? Ҳикоя... Мақола...

— Йўқ.

— Шер-чи?

— Ҳозир ёзмаяпаман.

— Қачон ёзардингиз?

— Болалигимда... Бетайин нарсаларни қоралардим... Лекин онам фахрланарди.

— Ростданми? — қизиқсинди Калатозов, — ўқинг-чи...

— Қўйсангиз-чи, арзимаиди...

— Ўқинг, ўқинг.

Мен ўқидим:

Тоғда гамгин турибди Чапаев рангпар.

Ҳалок бўлди дарёда — Чапай берди жон.

Бунинг-чун ўч оламан, кучимиз кўрсатаман,

Троядан чиқади тўрт юз қаҳрамон.

— «Троя» — бу троя оти, — тушунтирдим.

— У ҳақда менга онамнинг дугонаси Аллочка гапириб берганди.

«Ё Тангрим, нималар деяпман!»

— Шунақами... — Калатозов оғир хўрсинди. — Ҳа, Чапаевни Бабочкин яхши ўйнаган...

Жимлик.

— Сиз мусиқани яхши кўраман, дедингиз... — ниҳоят сўради Калатозов. — Ўзингиз чаласизми?

— Сал-пал.

— Фортепьянодами?

— Ноғорада.

Жимлик анча чўзилди. Жаҳонга машҳур режиссёр кўлларини кўкраги узра чалиштириб, ўйга толди. Теваракка ачиниб кўз югуртирди. Бу хонадаги ҳамма нарса менга маълум эди: Калатозов Чаплин билан тушган сурат ҳам (Михаил Константинович уруш пайти Экспортфильмнинг АҚШдаги вакили эди).

— Чет тиллардан биласизми? — сўради Калатозов

— Йўқ.

— Ёшсиз. Ўрганиш керак.

Ўрнимдан турдим.

— Албатта ўрганаман. Мен борақолай, Михаил Константинович. Кечирасиз.

Раҳмат.

Калатозов ҳам ўрнимдан турди.

— Кузатиб қўяман.

У мен билан зинапоя майдончасига чиқди-да, лифтнинг тугмасини босди. Лифт гувиллади, лекин бизгача етиб келмади, пастда кимдир тўхтатиб қолди.

— Парфенона ва Колизейлар, Гия, минг йиллардан бери турибди. Кино бўлса — целлулоид, плёнка. Омонат материал — Калатозов хўрсинди.

— Вой Михаил Константинович, — дедим мен, — кечирасиз, столингизда папкам қолиб кетибди!..

... Ўн дақиқадан кейин Калатозов папкадаги нарсаларни диққат билан кўздан кечирар, мен эса унинг қаршисида ҳаяжон билан устознинг ҳукмини кутиб ўтирдим.

Кейинги кунларда унинг хузурига киришга тайёрланарканман, анча-мунча суратлар чизиб ташлагандим. Улар орасида Чеховнинг «Буқаламун»ига ишланган расмлар бор эди.

— Буни, — деди папканинг ипларини хафсала билан боғлар экан, — «Мосфильм»даги тўрт юз ўн иккинчи хонага топширинг. Яна нималар керак-

лигини аниқланг. Имтихонда мен сиздан «нега режиссёр бўлишни истаб қолганингизни» сўрайман. Худди бугунгидай қилиб жавоб берасиз. Онангизга салом деб қўйинг.

— Раҳмат, Михаил Константинович.

Эшикдан чиқарканмиз, сўради:

— Бу расмларни нега дарҳол кўрсата қолмадингиз?

— Сиз «расм чизасанми» деб сўрамадингиз-ку...

И-ФИН

Орадан икки ой ўтди. Шу вақт мобайнида мен қабул комиссиясига расмларни ва керакли барча ҳужжатларни топширдим. «Мосфильм»дан менга суҳбатга қўйилганим ҳақида қоғоз келди. Шунинг орқасидан лойиҳа институтига бошқа қоғоз — Хитойга расмий таклифнома келди.

Бундан бир ой илгари лойиҳа институтида бир хитой аёл пайдо бўлди. Уни бизга амалиётга юборишган экан. Уни И-Фин дейишарди. Кўринишига қараб уни йигирма бешга ҳам, қирқ ёшга ҳам кирган деб ўйлаш мумкин эди. Аввалига уни институт бўйлаб директорнинг ўзи эргаштириб юрди. Бир ҳафтадан кейин эса, энг ёш мутахассис сифатида менга тиркаб қўйишди.

— Мендан нимани ўрганиши мумкин, ўзим энди ўрганаёпман-ку, — дедим бўйин товлашга уриниб.

— Сен нима қилаётган бўлсанг, у ҳам шуни қилсин, — дейишди.

— Машқини олмасдан туриб, зинада эрталаб тўққиздан кечқурун олтигача чекишга жуда қийналиб кетади.

— Кесатишингни йғиштир. Бу сенга комсомол топшириғи.

Комсомол топшириғи экан нима ҳам дердим... Ўйлаб-ўйлаб И-Финга Красноуфимск шаҳри лойиҳасини қайта чизиб чиқишни топширдим.

Ун кундан сўнг у менга лойиҳа чизмаларини тақдим этди. Унинг кўзлари қизариб кетганди, лойиҳа моҳирона ишланмаган бўлса-да, анча ҳафсала билан ипидан игнасигача чизилган эди. Бу иш унга икки ойга етса керак деб ўйлагандим. Энди мен унга аввалгидан уч баравар катта шаҳар лойиҳасини бердим. Тагин қизил бурчакдан Диадуменнинг ганчдан ишланган калласини олиб бердим-да, расмини чизишни топширдим. Қандай чизиш кераклигини тушунтирдим. И-Фин кундузлари лойиҳа устида ишлар, кечалари Диадуменнинг расмини чизарди. У чизган Диадумен хитойга ўхшаброк қолди.

Маълум муддатдан кейин мен сафарга боришим керак эди. Мен оталигимдаги хитой аёлга Красноуфимскка кетаётганимни, у билан энди катта меъмор Нелли Зурабовна шуғулланишини айтдим.

— Йўқ. Мен сен билан боради, — деди И-Фин. Красноуфимскни мен ҳам чизган.

— Хитой аёл мен билан боришни истаяпти, — дедим бошлиқларга.

— Мумкин эмас. Бу ёпиқ маскан.

— Унга шундай деб айтайми?

— Йўқ. Унга борадиган жойингда рус совуғи, меҳмонлар учун уй ҳамда хожатхона ташқарида деб тушунтир.

Мен шундай қилдим. И-Фин менга қатъий қаради:

— Меники совуқ кўркмайди! Хожатхона ҳам кўркмайди! Мен уч йил партизан гуруҳи командираси бўлган!

Командирасими, командирми, барибир мен усиз жўнаб кетдим(бу ҳақда кейин алоҳида гапираман).

Кейин XX съезд бўлиб ўтди. Унда Хрушчёв шахсга сифинишни қоралади. Газеталарда ҳеч нарса ёзилмади-ю, лекин ҳамма ниманидир эшитди.

Эрталабдан устахонада ҳеч ким ишламади. Ҳозирча ҳамма шивирлаб эшитганларини гапирарди: қаранглар-а, Сталин параноик бўлган экан. Игвогар чор охранкаси жосуси. Яхудий. Япон айгоқчиси... Кимдир бу гапларга эътироз билдирарди: «Сталин қатағонлар ҳақида ҳеч нарса билмаган. У хато қилган...»

И-Фин бир нуқтага тикилганча жим ўтирарди. Атрофдагиларнинг гапларини тинглаб ўтирди, ўтирди-да, сўнг бор кучи билан столга мушт туширди ва қичқирди:

— Мао Цзедун ҳеч қачон адашмайди! Ҳеч қачон! — Шундай деди-да шаҳд туриб жўнаб қолди.

Шу билан бир неча кун кўринмай кетди. Кейин ҳеч нарса бўлмагандай пайдо бўлди ва ишимиз аввалгидай давом этаверди: кундузи лойиҳа тарҳлаймиз, кечаси расм чизамиз.

Умуман, мен унга ўрганиб қолдим. Хоним хушрўйгина эди: назокатли, камтар ва ёқимли. У ҳам менга кўникди ва меҳмонга чақирди:

— Георгия, меники уйга кел. Чой ичамиз, хурсандчилик қиламиз ва суратга тушамиз.

Мен эса, ҳар эҳтимолга қарши, бормадим. Хитойлар гарчи дўстларимиз бўлса ҳам, лекин, барибир, хорижийлар. У пайтда хорижийларга меҳмонга бориш тавсия этилмасди.

Мени комсомол кўмитасига чақиришди.

— Данелия, хитойлик хониминг сени чойга таклиф қилаяпти, нега бормаясан?

Демак, кимдир чақимчилик қилибди-да.

Кейинги куни, ишдан кейин гулдаста сотиб олдим-да И-Финникига бордим. У бир хоналик уйда яшарди. Мебеллари давлатники эди. Биз дўқондан олинган ширинликлар билан чой ичдик, у Трумэн ҳақида латифа айтди, мен гуржи ва армани ҳақида, қулишдик. Кейин у фотоаппаратини олди, биз кўчага чиқдик, у мени суратга туширди, мен уни, ёнимиздан ўтиб кетаётган кишидан илтимос қилдик, у иккаламизни бирга суратга олди. Сайрдан сўнг у мендан кузатиб қўйишни сўради. Йўл-йўлакай, метрода, «Хитойга боришни хоҳламайсанми?» деб қолди. Уч йилга, ишлашга. Хотиним ва қизчам билан.

— Оилангдан сўраб кўр. Эрталаб кўнғироқ қил. Соат еттида. Саккизда мени элчихона аэропортга олиб боради.

— Майли, телефон қиламан. У ерда-чи, мен нима иш қиламан?

— Меники маслаҳатчи бўласан?

— Сен ўзинг кимсан?

— Қурилиш вазираси

— А?!!

Уйда мен маслаҳатлашиб, эртасига соат еттида сим қоқдим ва И-Финга розилигимни айтдим.

Ишхонага И-Фин Хитой қурилиш вазири эканини маълум қилдим. Ҳамма мени ҳазиллашяпти деб ўйлади. Устахона бошлиғи роса асабийлашди. Кейин Давлат қурилиш бошқармасига кўнғироқ қилиб, Хитой қурилиш вазири эркак киши эканини аниқлаб анча хотиржам бўлди.

Икки ҳафтадан кейин эса Хитойдан қоғоз келди — Данелия Георгий Николаевич номига расмий таклифнома.

— Балки у вазир ўринбосаридир? — яна диққати ошди устахона бошлигининг. — Ёки бирор вазиридир?..

— И-Фин ким бўлганини ҳанузгача билмайман, лекин қатъий қарор қилдим: агар курсга киролмасан, Хитойга жўнайман.

ИМТИҲОНЛАР

— Актёрларнинг дам олиш хонасида кутиб туринг, — деди котиба, мен фамилиянгизни айтгач... — Сизни чақиришади.

Дам олиш хонасида ўқишга киришга келган йигирматача одам — ўтиришар, юришар, чекишар, деворга суяниб туришарди. Булар асосан театр режиссёрлари эдилар. Уларнинг айримларини танирдим. Бу ерда яқиндагина экранга чиққан. «Чағалайлар бандаргоҳда ўладилар» деган Бельгия фильмининг муҳокама қилишарди. Улар жуда чиройли, силлиқ гапирардилар. Лекин гапларини тушуниб бўлмасди. Негадир мен тушунмайдиган ибораларни ишлатишарди. Мен ҳатто улар фильминг мақташяптими, қоралашяптими тушунолмасдим.

«Қаёққа бурнингни суқаябсан, Данелия? — деди менга ички овоз. — Хитойга, биродар, Хитойга!»

Лекин мени чақириб қолишди.

Катта хонани неон чироғи ёритиб турарди. Ундан совуқ кўк нур таралиб турарди — (неон чироқлари эндигина пайдо бўлган, мен уларни биринчи бор кўриб турардим).

Узун стол ортида: биринчи қаторда совет киносининг етакчи усталари: Пирьев, Довженко, Ромм, Юткевич, Калатозов, Рошаль, Александров, Трауберг, Дзинг, Зархи ўтиришарди. Иккинчи қаторда совет киносининг оддий усталари: Арнштам, Ромм, Столпер, Птушко, Юдин, Барнет, Пронин, Швейцер... Деворга яқинроқда эса «қаланғи-қасангилар»: Самсонов, Басов, Гайдай, Рязанов, Азаров, Чулюкин, Карелов, Алов, Наумов ва бошқалар жой олишганди. Имтиҳон олувчилар элликтача эди. Уларнинг ҳаммаси неон нуридан кўкариб кетишганди.

Хонанинг ўртасида думалоқ стол ва стул турарди. Стол устида сув тўла графин ва стакан бор эди.

— Ўтиринг Данелия, — деди хушмуомалалик билан Рошаль.

Мен ўтирдим ва чизган расмларимни кўздан кечираётган Пирьевга тикилдим.

— Георгий Николаевич, нега касбингизни ўзгартиришга қарор қилдингиз? — сўради Калатозов, келишиб олганимиздай.

Мен эса тилим айланмай, каловланиб қолдим. Нима дейишим кераклиги эсимдан чиқиб кетди. Имтиҳон олувчи казо-казоларнинг кўплиги ва уларнинг салобати босдими-ей, лом-мим деёлмай, бақрайганча туриб қолдим.

— Сувдан ичинг, — деди Рошаль.

Стаканга сув куйиб ичдим.

— Хўш, режиссёр бўлишга қарор қилишингиз боиси нимада? — саволини юмшоққина қайтарди Калатозов. — Ахир, меъморчилик ҳам қизиқарли касб-ку.

— Ҳа, — дедим мен, — Парфенон ва Колизейлар асрлар бўйи савлат тўкиб туришибди. — бирдан бутунлай бошқа нарсани гапиратганимни сезиб, жим бўлиб қолдим.

«Хитойга! Хитойга!!» дерди ички бир товуш.

— Айтинг-чи, адабиётга, мусиқага қизиқасизми? — мадад берди Калатозов.

— Ҳа.. — ниҳоят, эсладим, — кино бўлса синтетик санъат. Театр, адабиёт жону дилим. Тасвирий санъат ва мусиқани жуда яхши кўраман. Кино бўлса — уларнинг мужассами.

— Нега энди Суриковга кира қолмайсиз? — сўради Довженко, Пирьев узатган расмни кўздан кечираркан. — Ахир сиз жуда яхши чизаркансиз-у.

— Чунки, кино — синтетик санъат, — дедим яна такрорлаб. — Мен тетатрни, адабиётни, жондан яхши кўраман. Бетховеннинг «Аппасионата»си жони дилим, айниқса, «Қахрамон»лигини, Прокофьевни ёқтираман, Дудинцевни ҳам, опереттани ҳам... — шу куйи сайраб кетдим, қани энди гапдан тўхтасам.

Кейин нима бўлгани эсимда йўқ. Мендан ниманидир сўрашди. Мен нимадир деб жавоб бердим...

Кечқурун эса, биз хотиним билан Хитой режасини тузаётганимизда, студиядан бахтиёр онам телефон қилиб қолди. «Мосфильм»да Самсон Самсоновни учратиб қолган эканлар. Йўл-йўлакай сўрабдилар:

— Хўш, имтиҳонлар қандай ўтди. Қобилиятлилар бор эканми?

— Бир нечта бор экан. Ҳа, айтмоқчи, битта грузинчани ҳам қабул қилдик. Иван (Пирьевни назарда тутаяпти) билан бизларга унинг чизган расмлари ёқиб қолди.

«ЛЎЛИХОНИМ»

Курсга ўн тўрт кишини қабул қилишди. Ўн тўрттадан ўнтаси театр режиссёри эди. Қолган тўрттанинг бири инженер, бири руҳшунос, биз Егор Шукин билан меъмор эдик.

Театр режиссёрлари ҳаммани бир дастур бўйича ўқитишни бемаънилик деб ҳисоблашарди. Эҳтимол улар ҳақдирлар. Театр соҳасини улар яхши билишарди. Лекин кинода...

Мен болалигимда кино суратга олиш майдончасида кўп бўлганман. Ҳар йили ёзда онам мени ўзи билан олиб кетарди. Оммавий саҳналарда — чақалоқлигимда ҳам, мактабда ўқётганимда ҳам кўп қатнашганман. «Георгий Саакад-

зе» фильмида эса кичик бир саҳнада рол ижро этганман. Ўшанда ёшим ўнда эди. Шунинг учун кино суратга қандай олиншини мен улардан яхшироқ билардим.

«Георгий Саакадзе» филмини эсладимми, унинг нега эсимда қолганини айта қолай. Қирқ учинчи йили фильм Москвада экранларга чиққач, ҳовлимиздаги барча болаларни менинг ўйинимни кўришлари учун кинога бошлаб борардим. Лекин кинода мени кўриша олмади. Мен ўйнаган саҳнани қирқиб ташлашган экан. Суратга олишди, мақташди ва кесиб ташлашди. (Онам эса буни менга айтишга ботинолмабди.)

«Георгий Саакадзе» филмини суратга олиш гуруҳига менинг бошқа саҳнада ҳаракатим маъқул келган экан. Тбилисидан унча узоқ бўлмаган жойда савашиш саҳнасини тасмага туширишди. Бу гуржиларнинг турклар билан олишуви саҳнаси эди.

Болаларни армияга олишмасди. Лекин қариндошимиз алоқаларидан фойдаланиб, суворийлар кийими, дубулга ва қиличга эга бўлдим. Ҳатто от ҳам топишди! Лекин мен ундан бунга югуриб, то кўндиргунимча, гуржиларнинг отлиқ гуруҳида ўрин қолмабди, менинг турклар сафида туриб гуржиларга қарши урушишдан бошқа иложим бўлмади.

Фильмни отлар билан кавалерия полки таъминларди. Аммо ундаги отлар камлик қиларди. Шунинг учун турк суворийларига отларни имкони бор жойлардан, от фермасидан, маҳаллий аҳолидан, ҳатто лўлилар табор¹ идан олинарди. Менга «Лўлихоним» тўғри келди. У «Дон Кихот»даги бош қаҳрамон аргумогини эслатарди. Лекин анча дадил ва саркаш байтал эди.

«Лўлихоним»ни эгарлашаётганда машқлар авжида эди. Турк отлиқлари чекинара, гуржи суворийлар ҳужум қилардилар. Қўшинлар бир-бирига аралашиб кетмасликлари учун сониягача қатъий синхронлаштирилган аниқ ҳисобларда ҳаракат қилинарди.

Ниҳоят, менинг отимни ҳам эгарлаб бўлишди ва онам кўрмаслиги учун орқадан айланиб ўтиб, туркларга қўшилдим.

— Суратга олишга тайёрланинг! — буйруқ берди Михаил Чиаурели. — Камера! Турклар чекинишга!

Биз, турклар, отга қамчи босдик.

— Грузинлар!

Гуржилар ҳужумга ўтишди. Гуржилар қўшини олдида Георгий Саакадзе — оқ араб аргумогида.

Мен бахтиёр эдим. Менинг «Лўлихоним» елиб борар, бошқа отлардан сира орқада қолмасди.

Лекин шундай камеранинг олдида, олинаётган саҳна марказида ўжарлик қила бошлади. Бошқа отларга ўзини кўрсатиб қўймоқчи бўлди шекилли, бирдан орқа оёқларини кўтариб, тепинди, мени устидан итқитиб ташламоқчи бўлди, сўнг олдинги икки оёғини кўтариб тикка турди. Мен унинг ёлига ёпишиб, бўйнида осилиб турардим, дубулгам қошимга сурилиб тушган, қиличим елкамга ўтиб кетган, тарақлаб бошимга урилди...

— Анави кадрдаги қанақа аҳмоқ??? — чинқирди жон ҳолатда оператор.

— Стоп! — бақирди карнайга Чиаурели. — Гуржилар, тўхташлар! Стоп, деапман!

Лекин гуржилар қўшинини тўхтатиб бўлмасди: Георгий Саакадзе тўғри менинг устимга от қўйиб келмоқдайди. Шундоққина менинг ўзини кўз-кўз қилаётган «Лўлихоним» олдида келганда унинг арабий аргумоғи таққа тўхтади ва буюк лашкарбоши эгар устидан учиб кетди...

Кейин нима бўлганини айтмасам ҳам бўлади... Қарийб бир ой мобайнида мени суратга тушириш майдонига ҳатто яқин йўлатишмади.

ОРТИҚЧА ТАФСИЛОТЛАР

Курс ишига бизга 300 метр тасма ажратишди ва суратга олиш учун бир кундан вақт беришди. Маърузалар пайтида мен Шухрат Аббосов билан бир столда ўтирардим. Биз бир-биримизга жуда маъқул эдик. Мен гапдон эмасдим,

¹Т о б о р — лўлилар қароргоҳи

у ҳам индамаслиги билан ажралиб турарди. Биз бирлашиб Ильф ва Петровнинг «Тилла бузоқча» асаридан бир парчани саҳналаштирмақчи бўлдик. Варваранинг Васисуалий Лоханкинни ташлаб кетиши ҳақидаги ана шу саҳнага — иккаламиз учун 600 метр тасма ва икки кун вақт беришганди.

Сценарийни ёзиб хронометрга жойлаганимизда 756 метр тасма кетди. 256 метрини қисқартиришга тўғри келди. Матнни 300 метр (10 дақиқа)га зўрға сиздирдик.

Актёрларга тўлаш учун бизда пул йўқ эди. Шу боисдан биз МХАТ мактаб-студияси талабалари Галя Волчек ва унинг эри Женя Евстигнеевни таклиф қилдик. Албатта, актёрлар тажрибалироқ бўлишини хоҳлардик, лекин афзалликлар бор эди. Ҳарҳолда, улар текин эдилар.

Биринчи кун анча муваффақиятли ўтди. Иккинчи кун омадимиз келмади, учинчи кун ҳам. Ҳали камера панд беради, ҳали тасма узилади.

Диванда ётиб туриш жараёни бир неча кишида синаб кўрилди. Бўлмади. Анча тасма сарф бўлди.

Кейин менда синаб кўришди. Шухрат қўлида хронометр билан турибди, мен дивандан сапчиб тураман, карточкани йиртиб ташлайман ва яна диванга ётаман.

— Етти метр, — деди Шухрат — Женя, эслаб қолдингизми? — Худди шундай қилинг.

— Қани, олинглар бўлмаса, — Евстигнеев диванга жўзилди.

Мен чўқиниб олдим-да, амр этдим:

— Мотор!

Евстигнеев дивандан турди, аста стол ёнига юриб борди, карточкани йиртди, қайтиб бориб диванга ётди-да, тўнғиллади: «Кутқаринглар»... ва тасма тугаб қолди.

Фильмни расво қилди, мараз!

— Суратга олиш тугади, ҳаммангизга раҳмат, — деди ҳиндилар сингари унча-мунчани эламайдиган Аббосов, — кетдик, Гия!

Ва биз, хайрлашмасдан павильондан чиқиб кетдик.

Анча вақт индамай бордик.

— Балки бу унчалик ёмон эмасдир? — деди ниҳоят Шухрат.

Мен газаб билан унга қарадим.

Шухрат кўлларини кўгарди.

— Бўлди, гап йўқ.

Шухрат ҳақ бўлиб чиқди. Олинаётган фильмдан парча кўрсатишганда, айнан ўша жойи маъкул тушди. Кейинчалик Ромм ҳатто Евстигнеевнинг ўша ҳаракатини мақтаб қўйди.

— Яхши ўйлабсизлар. Офарин!

Мен Шухратга қарадим. Шухрат менга, лекин бу гоё кимдан чиққанини аниқлаб ўтирмадик. Ҳеч кимга қизиғи бўлмаган ортиқча тавфсилотларнинг нима кераги бор.

Дарвоқе, Ярославльда «Афоня» фильмига бир лавҳани суратга олаётган эдик. Катянинг хонасида дераза орқали кўринадиган бир манзара бўлиши керак эди. Бу лавҳани эрталаб соат бешда суратга олиш керак эди. (Кўёш ҳали чиқмаган, лекин уфқ ёришиб келаётган пайт). Уйланган режага кўра, дераза оша ёш келин-кўёв тўйдан қайтиб келаётгани акс этиш лозим эди. Лекин соат тўрт яримда маълум бўлдики, келиннинг никоҳ қуйлаги Москвада эслан чиқиб, қолиб кетибди. Мен оддий манзарани суратга туширмақчи бўлганимда тасвирчи Сергей Вронский бочка ортилган аравани тортиб кетаётган бияни кўрсатиб қолди...

— Мана шу арава ўтиб кетсин, — деди у.

Отни суратга олдик.

Мана шу лавҳага биринчи бўлиб рассом Леван Шенгелиянинг хотини Рита эътибор қилди.

— Буни жуда яхши ўйлабсан, — деди у «Мосфильм»даги кўрикдан сўнг. — Жуда аниқ чиқибди!

— Нима аниқ? — сўрадим эҳтиёткорлик билан.

— От! Йигит қизнинг қўлини сўраганди — кейин аравани судраб кетаётган бия кўрсатилади. Мана, Катя ҳам ўша шўрлик бия сингари маст сурбетлик ва қашшоқликнинг жирканч юкини умр бўйи ташиб ўтади! Ахир, шундай эмасми?

Менинг «Ҳа» деб бош ирғашдан бошқа иложим қолмади.

Бир йилдан сўнг «Афоня»ни Лос-Анжелесда катта кинотеатрда намоиш қилишди. Америка ва жаҳон киносининг мумтоз арбоби, тбилислик армани Рубен Мамулян мен билан ёнма-ён ўтирган эди. Экранда бочкани олиб кетаётган от лавҳаси пайдо бўлгач, қарсақлар янгради. Кўриқдан сўнг ундан сўрадим:

— Рубен, от пайдо бўлганда нега қарсақ чалиб юборишди?

У кулимсиради.

— Сен америкаликларни сизларнинг газеталарингиз ёзгандай анқов деб ўйлама. Бунинг тушунмайдиган жойи йўқ. Йигит сўраяпти: «Менга турмушга чиқасанми?» Ва ўша заҳоти аравали бия. Қиз унга тегса ўша шўрлик биянинг қуни бошига тушади. Тўғри топдимми?

Мен яна аниқлаштириб ўтирмадим. Ортиқча тафсилотлар кимга ҳам керак?

КИМ

Ноябр ойида биз Шуҳрат билан Краснодарда амалиётда бўлдик — Григорий Львович Рошалнинг «Сарсонлик саргардонликда» фильмини суратга олишда қатнашдик. Онам шу фильмда иккинчи режиссёр, Виктор Серапионович Циргиладзе картина директори эди. Мен уни яхши танирдим: «Георгий Саакадзе»ни суратга олишда «Лўлихоним» билан юз берган воқеадан кейин мени таёқ олиб қувлаган ўша киши бўлади.

Бу амалиёт ҳақида нима ҳам дейиш мумкин? Кинони суратга олишдек оддий иш. Бунақа ишларни олдин ҳам кўрган эдим. Шундай бир манзара кўз ўнгимдан сира кетмайди: Оқшом, кун ботаяпти, дала, суратга олиш кранининг қора шакли, унинг устида одам ўтирибди... Бу ҳақда мен фильм яратмоқчи ҳам бўлгандим(ҳаётимда шундай бўлганди ҳам — Лавҳа, кейин эса фильм. «Мимино»да — минорага қўнган вертолёт, «Москва бўйлаб одим отаман»да — соябон тутган йигит ва қиз).

Циргиладзе билан ҳамиша Ким деган киши ишларди. Ўша камтар, сочлари оқарган, ҳорғин юзли бу киши қандай лавозимда эканини сира билмасдик. Баъзан у режиссёр кетидан стул кўтариб юрарди, гоҳида чироқ ушлаб, кўпинча камера ёнида турарди. Ким унингсиз ҳам ишлари битишини яхши тушунарди, шунинг учун бўлса керак ишга фойдаси тегишга ҳаракат қиларди.

«Рошиннинг ярадор бўлиши» саҳнаси суратга олинаётган эди. Бир кун олдин кечаси совуқ тушиб, кўлмаклар юпқа муз билан қопланганди. Оқ зобит Рошин ролини ўйнаётган Николай Гриценко фойдали лавҳани таклиф этди: Рошин ярадор бўлгач, афти билан кўлмакка йиқилади ва муз қатламини синдиради. «Суратга яхши туширинглар, — огоҳлантириди Гриценко. — Фақат бир марта йиқиламан, холос».

Жиддий тайёргарлик кўрилди.

— Ҳамма тайёрми? — сўради Рошаль.

— Тайёрмиз.

— Камера! Бошладик!

Ва Гриценко юзи билан кўлмакка мардонавор йиқилди. У чаккаси билан музни ёрдими, йўқми, ҳеч ким кўрмади, чунки шу заҳоти «вой, йиқилиб тушди!» деган чинқирик билан кадрга Ким югуриб кирди ва Гриценкони кўтара бошлади: «Коля, оғрияптими?»

Яхшиямки Гриценко шу саҳнада қиличсиз эди, йўқса бирор кимни чошиб ташлаши ҳеч гап эмасди.

Кимнинг яна бир машғулоти бор эди — фильм суратга олинаётган пайтда оператор майдончадан тушгудек бўлса, мувозанатни сақлаш учун у ерга Кимни ўтқазиб қўйишарди.

Бир сафар шаҳардан ўттиз километрча олисда, чўлда сурат олинаётган эди. Краснодарга биз Шуҳрат ва Циргиладзе билан «газик»да қайтаётгандик. Ярим йўлга етганда Циргиладзе эслаб қолди:

— Йигитлар, Ким қани?

Ким ҳамиша у билан юрарди.

— Билмаймиз.

Машинани буриб, орқага қайтдик.

Ботаётган қуёш фониди кран қиёфаси қорайиб кўринарди. Краннинг юқори майдончасида эса букчайганча Ким ўтирарди.

— Сен у ерда нима қилаяпсан, галварс?! — алам билан бақирди Циргиладзе.

Циргиладзе ҳаммани «галварс» деб аташга одатланиб қолганди.

— Мени эсдан чиқаришди, — деди айбдорона Ким.

Урушгача Ким кинода катта бошлиқ бўлганди. Кейин хотини уни ташлаб кетди ва у ичадиган бўлиб қолди. Уруш пайтлари Тбилисида хароб бир аҳволда пайдо бўлди. Циргиладзе уни тасодифан учратиб, таниб қолди. Шу-шу улар ажралишмади.

ПИРЬЕВ

... Шу тариқа икки йил ўтди. Пирьев директор бўлгач, «Мосфильм»да улкан қурилишни бошлаб юборди. Павильонлар билан иккита катта бино солдирди. Ҳовуз қазирди, худудни баланд чўян панжара билан ўраттирди. Сўнг бугун Воробьев тепаликларини «Мосфильм» тасарруфига ўтказилишига ҳаракат қилди.

Шунда уни ишдан олиб ташлашди.

Пирьевсиз эса нима қилишни ҳеч ким билмасди. Буни қарангки, «Мосфильм»даги режиссёрлик курслари Олий таълим вазирлиги томонидан рўйхатга олинмаган ва шу боис саҳналаштирувчи режиссёр дипломини ҳеч ким беролмас экан. Агар диплом бўлмаса, саҳналаштириш ҳуқуқи берилмас экан.

Пирьев ҳузурига чопдик. Лекин Пирьевнинг ўзи бизни эшитадиган аҳволда эмасди. Унинг шахсий иши Марказқўм назоратида эди. Шахсий иш эса қуйидагилардан иборат эди. Бу пайтга келиб, Пирьев Кинематографчилар уюшмасини ўйлаб топган ва буни ҳукуматдан тасдиқлатиб олганди. Фильмлар суратга олиш ва бирлашмага раҳбарлик Пирьевга камлик қилди — у тийиб бўлмас куч-қувватини яна қаергадир сарфлаши керак эди-да. (Уйлашимча Пирьевдан «Мосфильм»ни тортиб олишмаганда, ҳеч қандай Кинематографчилар уюшмаси ҳам бўлмас эди).

Пирьев Васильевский кўчасидаги бинони ҳам қўлга киритди ва уни таъмирлаб, ҳовлисида ёзги ресторан барпо этмоқчи бўлди. Лекин унга рояль турадиган саҳначага жой етмай қолди. Бунинг учун тахта деворни икки метр орқага суриш керак эди.

Ва Пирьев район, шаҳар, иттифоқ миқёсидаги тегишли ташкилотларга қатнай бошлади. Ҳамма жойда унга рад жавобини беришди. Чунки Кино уйи билан ёнма-ён мактаб жойлашганди ва болалардан ерни тортиб олишга ҳеч ким журъат этолмасди.

Шунда Пирьев ўзининг содиқ сафдоши, Кинематографчилар уюшмасининг ташкилот котиби Григорий Марьямов билан бир шиша сотиб олишди мактаб қоровулининг олдига киришди ва кечаси учовлон — Марьямов, қоровул ҳамда Кинематографчилар уюшмасининг Биринчи котиби Пирьев (СССР Олий Совети депутаты, СССР халқ артисти, олти марта Сталин мукофоти соҳиби) — тахта деворни кўчириб ўтқазилди. Текширув натижалари шуни кўрсатдики, тахта девор икки метру олтмиш сантиметрга сурилган экан.

Эрталаб эса Пирьев шахсан мактабга борди ва директор билан ўқув бўлими мудирига Кино уйига доимий рухсатнома топширди. Бундан учаласи ҳам хурсанд эди. Мактаб партия ташкилоти котиби — тарих ўқитувчиси бундан мустасно, албатта. Тарих ўқитувчисига Пирьевнинг Коммунистлар партиясининг етакчилик ролини тан олмагани алам қилди ва у давлат бошлиғи Никита Сергеевич Хрущевга шахсан хат ёзиб, режиссёр Пирьев совет болалари мулкани ўмарганидан шикоят қилди.

Шунинг учун Иван Александровичнинг шахсий иши Марказқўм назоратида эди.

Биз бўлсак, «Мосфильм»да биринчи даражали режиссёр ассистенти лавози-мида қолиб кетавердик. Лекин маошсиз.

Мен режиссёр Файнциммернинг «Гитарали қиз» фильмига иккинчи режиссёр бўлиб ишга жойлашдим. Икки ойча ишлагач, иккинчи режиссёр бўлиб ишлаш ёқмай қолди. Йўқ, ўзим биринчи режиссёр бўлиб, фильм яратганим маъкул!

Бир куни бизнинг курсимизга мутасадди бўлган муҳаррир Марьяна Кача-лова:

— Сценарий изланглар, — деб қолди. — сценарий бўлса — имкон бўлади. Агар ҳозирги кун, ишлаб чиқариш мавзусида бўлса жуда зўр бўларди-да.

Эки ҳарбий ватанпарварлик мавзусида...

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАВЗУСИ

Меъморчилик институтининг тўртинчи босқичидан кейин биз Жемс Жабицкий билан МДУ қурилишида амалиётни ўтадик.

Биз қурилишга борганимизда бино тикланган бўлиб, унда пардозлаш ишлари олиб бориларди. Мен Ётит лақабли иш бошқарувчига тўғри келдим.

— Талаба, ётит? Сен менда бинонинг қоплама буюмларини таъмирлаш устаси бўлиб ишлайсан

Бино сопол тахталар билан қоплаб чиқилган.

Лифт ишламасди, биз ўттиз биринчи қаватга пиёда чиқдик. Дераза орқали осма ҳавозага чиқиб олдик. У ерда аскарлар чекиб ўтиришарди. Ҳавозалар осма бўлгани учун лопиллаб, наридан бери бориб келиб турарди.

Ётит тушунтирди:

— Тахтани тақиллатиб кўрасан, агар пўкиллаган товуш чиқса, янгидан қоришма лой куйиб, тахтани бошқатдан маҳкамлайсан. Сенинг майдонинг мана бу ердан — бу ергача. Тагин мана бу ер ҳам.

У шундай деб ҳавозадаги тахта бўйлаб бурчакка қараб юрди: у ерда ҳам мана бунга ўхшаган осма ҳавоза бор эди, улар ўртасига маҳкамланмаган тахта ташлаб қўйилганди. Ўттиз биринчи қават, пастдаги одамлар чумолидек кўри-нарни. Ўртада ётган тахтага оёқ босишга юрагим бетламади.

— Қаердасан, ётит! — бақирди Ётит. — Бу ёққа кел!

Мен оёқ босдим, ўртадаги тахта сурилиб кетгандай бўлди. Мен ҳавоза осилган трос — сим арқонга ёпишдим. Ётит мени арқондан зўрга ажратиб олди.

— Намунча қалтирайсан, ётит? Бор-йўғи икки қадам-ку!

Бир оз вақт ўтгач кўниқиб қолдим ва бемалол юрадиган бўлдим.

Ишлай бошладим, аскарлар чекиб ўтиришар ва ақд ўргатишарди. Мен бўлсам сопол тахтачани тақиллатиб кўрар, ишончсизини кўчириб олардим.

Икки кундан кейин Ётит тепага кўтарилиб, ишимни кўргани келди. Кўрди-ю... қотиб қолди:

— Нима қиляпсан, ётит? Эсингни едингми?! Ҳаммасини кўчирибсан-ку!

— Фақат пўкиллаганини кўчирдим

— Товушини қўй, ётит! Тақиллатдингми — кўчиб кетмаса бас, жойида қолсин!

Мен ҳам худди шундай қилдим. Лекин билмадим, ўша тахтачалар ҳанузгача қандай турган экан.

Бинонинг чўққи томида, бизнинг тепамизда маҳбуслар ишлашарди. Улардан иккитаси қочмоқчи бўлиб, цемент қоришмасига тушиб олишибди (бу воқеани кейинчалик биз «Омадли жентельменлар» фильмида қўллаган эдик).

Бир сафар қурилишга келсам — аскар ўзбек йигити очиқ люк¹ олдида туриб нималардир деб бақираётибди. Гапига тушуниб бўлмайдди. Одамлар тўплана бошлади. Ер ости қурилмаларидан заҳарли газ чиқаётган экан. Ўт ўчирувчилар пайдо бўлишди ва пастда ишлаётган аскарлар жасадларини олиб чиқа бошлашди. Уларнинг айримларини шифокорлар кутқариб қолишди...

ҲАРБИЙ ВАТАНПАРВАРЛИК МАВЗУСИ

— Тўқмоқ нима? Тўқмоқ — бу махсус иш қуроли. Қўл билан ишлайдиган тўқмоқ бўлади. Яна дизель-тўқмоқ ҳам бўлади. Қўл тўқмоқ тупроқни зичлаш, маҳкамлаш учун ишлатилади.

Дизель тўқмоқ билан катта қозиқ, сепоялар қоқилади. У керосин билан ишлайди. Қўл тўқмоқни ўзинг ҳам яасанг бўлади. Ғўлани олиб ошиқчасини

¹Люк — ер ости иншоотларига олиб тушадиган махсус қопқоқли қурилма (қудуқ).

арралаб ташлайсан, кейин танлаган қисминга мих билан таёқ қоқасан. Ёзиб олдингларми? Энди шинель, — меъморчилик институтида ҳарбий ишдан дарс бераётган полковник Епифанов маъруза ўқиётганда бир мавзудан тўғридан тўғри иккинчисига ўтиб кетаверарди. — Жанг кетаяпти. Сиз хужум қилиб бораёпсиз, сим тўсиққа дуч келдингиз, уни ошиб ўтишингиз керак.

Лекин, қиш, совуқ. Сиз дарҳол шинелингизни ечасиз-да, симлар устига ташлайсиз. Унинг устидан бемалол ошиб ўтиб, хужумни давом эттирасиз. Шинель ҳақида эса бошқа ўйламанг, сиз унинг учун энди моддий жавобгар эмассиз.

— Ярадор қилишса-чи? — сўрадим мен.

— Ярадор қилишганда ҳам жавоб бермайсиз.

— Ўлдиришса-чи?

— Ўлдиришганда ҳам жавоб бермайсиз.

Барча бараварига қийқириб юборишди.

— Фамилиянг? — сўради мендан Епифанов.

— Данелия.

— Генералга бориб, дарсдан ҳайдаб юборганимни айтинг.

— Ўртоқ полковник, бошқа қилмайман. Тасодифан озғимдан чиқиб кетди...

— Мен онангиз эмасман, Данелия. Боринг.

Генерални ҳарбий кафедранинг бошқаришга яқинда тайинлашганди. Ундан ҳамма кўрқарди. Ута ваҳший дейишарди. Бирор ишни кўнгилдагидек қилмадингми, дарҳол институтдан ҳайдармиш.

Олдига ҳеч боргим йўқ эди-ю, иложим қанча, бордим. Генералнинг хонаси олдида пиджагим ва куйлагимнинг юқориги тугмасини қададим. Тақиллатдим.

— Кириш!

Мен эшикни очдим. Стол ёнида ўтирган генерал кийимидаги кичкинагина киши нималарнидир ёзиб ўтирарди.

— Ўртоқ генерал, киришга рухсат эдинг.

— Кириш!

Мен шаҳдам одим ташлаб стол ёнига бордим.

— Гапиришга рухсат эдинг, ўртоқ генерал!

— Гапиринг.

— Учинчи босқич талабаси Данелия полковник Епифанов дарсдан ҳайдаб чиқарганини айтиш учун ҳузурингизга кирди!

Генерал бошини кўтарди, мовий кўзларини менга қадади-да, бармоқлари билан столни чертди.

«Ҳозир институтдан ҳайдайти», ўйладим мен.

— Биласанми, ўғлим... — деди генерал. — Сен ундан хафа бўлма. У контузия бўлган. Чернигов яқинида самолётдан сакраганда парашюти очилмай қолган.

Генерални мен иккинчи бор Нахабинодаги ҳарбий йиғинда, портлатиш ишлари бўйича машгулотларда кўрдим. Генерал ихтисоси бўйича портлатувчи эди.

Нахабинода кичик бир дарё устига қурилган тахта кўприк бор эди. Бўлинма-мизга ана шу кўприкни қандай портлатишни ўргатишаётганди. Қисмимизда портлатувчи ўқув минаси бўлмагани учун ҳақиқий шашкалардан фойдаланардик. Генерал шашкага портлатгични ҳам қўйишни буюрди: «Ҳаммаси ҳарбий шароитдагидай бўлсин!» — деди. Кейин Нахабинодаги ҳарбий қисм лейтенанти раҳбарлигида симни ҳар бир сепояга биттадан тол моддаси солинган шашкани қанақа улашимизни кузатиб турди. Сўнгра чекдик. Генерал ҳам «эчки туёғи»га ўхшатиб папирос ўради-да, бурқситиб чекаркан, лейтенантга биз ишни тўғри бажарганимизни айтди. Лекин бунақа кўприкчани генерал бешта шашка билан ҳам йўқ қилиши мумкинлигини таъкидлаб ўтди. Аммо лейтенант эътироз билдирди:

— Бештаси билан йўқ қилиб бўлмайди, камида ўн иккита шашка керак... генерал кўлига чўп олди-да ерга кўприк тархини чизди:

— Мана бу ерга қўйиш керак, бу ерга, бу ерга ва мана бу ерга эса иккитадан... Қарабсизки, кўприқдан асар ҳам йўқ!

Бизнинг генерал қирқ биринчи йилда, чекиниш пайтида Брестдан то Воронежгача кўприкларни портлатган эди.

— Кечирасиз, ўртоқ генерал, лекин бу шубҳали.

— Ишонмайсанми? — деди генерал. — Ҳозир ишонч ҳосил қиласан. Мана бу тарх бўйича қўй-чи!

— Лекин, ўртоқ генерал...

— Бажаринг!

Лейтенант бажарди.

Генерал этиги ва галифе шимини ечди (галифенинг ичидан кўк сатин иштонча кийиб олган экан, тиззасидан юқориқоқда икки кабутар расми ўйиб ишланган, тагида ёзув: «Егор+Глаша») ва эҳтиёткорлик билан сувга кирди — рамзий маънода барча сим уланмаларини текширди. Кейин соҳилга қайтиб чиқди-да, лейтенантга буюрди:

— Буларни ётқиз, — у бизларни кўрсатди, — анавини ҳайдаб юбор, — кўприк ёнида чўккалаб ўтирган кўппакга ишора қилди.

— Бўлинма, ётинлар! — амр этди лейтенант ва кучукка тош отди. Биз ётдик, кучук қочиб кетди, генерал «динамо»нинг мурватини бураб юборди — ва кўприк портлаб чилпарчин бўлди.

Маҳаллий ҳокимият жанжал кўтармоқчи бўлди-ю, лекин дивизия командири қурилиш батальонидан аскарлар юборди. Улар бир ҳафтага қолмай янги кўприк қуриб беришди. У аввлгисидан икки баробар кенг эди. Янги кўприк генералга жуда ёқди.

— Мана бу бошқа гап. Буни кўприк деса бўлади, — деди у лейтенант. — Буни бешта билан эплай олмайсан. Бу кўприкни камида саккизта мина билан вайрон қилиш мумкин.

Бу гапдан дивизия командирини огоҳ қилишди. Командир бошлиқларга шипшитиб қўйди ва бизнинг генералга шошилинич равишда Карлова Варига имтиёзли йўлланма беришди. Ҳолбуки, у икки йилдан бери ана шу йўлланма илинжида юрарди: Генерал яраланган пайтида ошқозонининг ярмини ва талогини олиб ташлашган эди. Бизнинг генерал учта уруш — Фуқаролар, финляндия ва Улуғ Ватан уруши қатнашчиси эди.

УРУШ

Уруш бошланганида мен онам билан Тбилисида эдим. Отам Москвага қайтишимизни ман этди. (Қирқ биринчи йили у урушнинг олдинги жабҳасида эди. Олий қўмондонлик учун ерости назорат масканлари қуради. Немислар шундай тезлик билан бостириб келардики, бирорта назорат пунктини тугаллашга улгуришмади. Икки марта жабҳа чизигидан ичкарида, душман ортида қолиб кетишиб, ўзимизникилар томонга зўрга ўтиб олишган экан).

Биз эса онам билан икки йил Тбилисида қолиб кетдик. Онам «Грузия-фильм» режиссёрининг ёрдамчиси бўлиб ишларди. Мен эса тўртинчи ва бешинчи синфни 42-рус мактабида ўқидим.

Уша пайт Тбилисида урушдан майиб-мажруҳ бўлмаган бирор йигитни учратиш бўлмасди. Гуржистондан урушга чақирилган йигитларни Керчь остонасида кетаётган жангга ташлашди, у ерда ҳаммаси ҳалок бўлишди. Қора хат, қора хат, қора хат... Менинг амакиваччаларим ҳам, ихлос қўйганим энг яхши боксчилар Олежка ва Игринчик Ивашченколар ҳам урушдан қайтишмади.

Барча болалар сингари мен ҳам урушга қочиб кетишни истардим. Мен дўстим ва синфдошим Шурик Муратов — Шурмур билан қочошга тайёрлана бошладик. Нонни тежаб, қуритдик, (уларни бирданига еб қўйишдан ўзимизни зўрга тиярдик). Касалхонада ётган ярадорлардан бир шиша чача¹ га битта тўппонча ва учта ўқ алмаштириб олдик. (Чачани Шурмур уйидан ўмарганди). Муҳими, юриб кетаётган поезддан сакрашни ўрганиб олдик...

Қочиб кетиш кунини белгиладик. Бундан икки кун олдин онам куйлагига бўёқ теккизиб олгандилар. Роса хафа бўлдилар. Мен уларни юпатишга уриндим:

— Вериконинг куйлагини олиб турунг. Унда жуда кўп-ку.

— Йўқ ўғлим, бусиз ҳам уларга юк бўлаяпмиз.

Чиатурелининг тўнғич ўғли — рассом Отардан эритгич модда олиб куйлақдан бўёқни кеткиздим. Доғ қарийб билинмай қолди. Онам мени бағриларига босиб йиғлаб юбордилар. Шундан кейин мен Шурмурнинг олдига бориб, урушга

¹Ч а ч а — гуржича мусаллас.

бормаслигимни айтдим: онам менсиз хароб бўлади, қўлидан ҳеч иш келмайди. Ҳеч нарсани эпллолмайди. Менсиз қандай яшайди, бечора?!

Дарвоқе, Шурмур қочиб кетиб, бир ойдан сўнг қайтиб келди. Лекин негадир у урушга эмас, Эронга тушиб қолибди. Эронда унинг қариндошлари — асурийлар яшарди. У мактабда барчани «ўлжа» хурмо билан сийлади. Хурмони Эронда тўппончага алмаштириб олган экан.

... Қирқ учинчи йилнинг баҳорида мен онам билан ниҳоят Москвага қайтдик...

«КАТТА БУВИНИНГ ДАФНИ»

Бир куни ёнимга Игорь Таганкин (биз у билан курсда бирга ўқирдик) келди, қўлида юпқа китобча.

— Панованинг «Серёжа»сини ўқидингми?

— Йўқ.

— Ма, ўқи. Агар маъқул келса, бирга ишлаймиз.

Мен китобни ярмигача ўқиб:

— Зўр нарса-ку! — дедим. — Ке, Пановага телефон қиламиз. Тагин биров илиб кетмасин.

Ленинградга, Вера Фёдоровна Пановага сим қоқдик. Унга ёш режиссёрлар эканимизни айтдик. «Серёжа» қиссаси бўйича фильм яратмоқчи эканимизни маълум қилиб, сценарий ёзиб беришини илтимос қилдик. Панова рад этди:

— Йўқ. Эпллолмайман. («Серёжа» фильмигача Панова асарлари саҳналаштирилмаганди).

— Асарнинг ўзи сценарий-ку!

— Унда ўзларинг ёзаверинглар.

Биз сценарий ёзишга киришдик: мен ёзув машинкаси ёнида ўтириб, битта бармоғим билан ҳарф босардим. Таланкин диванга чўзилиб олган. Ахил ишлай бошладик. Таланкин тўқий кетди:

— Кўнғироқхона шитоб билан осмонга кўтарилиб кетди. Кўкда гўё булутлар эмас, кўнғироқхона сузиб юрибди.

Битта бармоқ билан шунча ортиқча сўзларни ёзишга эринаман. Соддагина қилиб: «Кўнғироқхона» деб ёзаман.

Бахс.

Ёки — Таланкин: «Настарин тусли туманли тонг» деб тўқийди. Мен «Тонг» деб ёзаман.

Жанжал.

Йигирма бетча кўчириб бўлгач, ўқиб чиқиб, тушундик: жуда оддий чиқибди, режиссёр талқини кўринмайди. Янгилик йўқ!

Биз жиддий ўйлашга киришдик, кечаси соат бирларга бориб, режиссёрона ёрқин қарорга келдик — фильмни бола нигоҳи билан суратга оламиз. Болани умуман кўрсатмаймиз, фақат кадр ордидан бола овози эшитилиб туради.

Эртаси куни бир оз ҳовуримиздан тушиб бутун диққат-эътиборимизни, ўз истеъдодимизнинг бор қудратини фақат бир саҳнага қаратдик. Бу «Катта бувининг дафни» маросими саҳнаси эди. Панованинг ўзида бу саҳна яхши ёзилган, лекин ҳаддан ташқари содда: «Холаси Серёжани кийинтириб жанозага олиб борди. Серёжа мақтанди: «Биз бугун бувимизни кўмамыз»... Лекин бу Панова. Биз-чи? Биз қардамиз?

Ва шундай қарорга келдик: бу саҳнада одамларни кўрсатмаймиз, барча воқеаларни «Дафн марши» фонида акс эттирамиз.

Сценарийни бир ҳафта давомида ёздик. Кайфият туғдириш учун Шопен мусиқасини жаранглатиб қўйдик. Ишимиздан кўнглимиз тўқ эди.

Шу пайтда ёзувчилар қурултойи иш бошлади. Панова Москвага келди. Биз телефон қилиб, Адиблар уйи ресторанида учрашувга келишдик.

— Лекин бизни кўйишмайди!

— Сизларга рухсатнома ёздириб қўяман.

Биз Адиблар уйига бордик. Бизни ёзувчи ҳузурига олиб боришди. Вера Фёдоровна — тўладан келган аёл, ресторанда кутиб ўтирган экан. Ўзимизни таништирдик:

- Игорь.
- Георгий.
- Марҳамат, исми фамилиянги — деди Панова.
- Кераги йўқ...
- Менга шуниси ўнгай, фамилиянгишни ҳам айтинглари.

Буни қаранги, Пановага телефон қилганимиздан кейин унга «Ленфильм»-дан ҳам келишибди. Улар ёзувчидан «Серёжа»ни экранлаштириш ҳуқуқини сотиб олишмоқчи бўлишибди. Аммо Панова рад этибди. Москвадан кимдир телефон қилиб, сценарий ёзишга руҳсат олганини айтибди. «Ким?» деган саволга Панова жавоб беролмабди. Чунки биз кимлигимизни айтишимизни унутган эдик.

— Сценарий нима бўлапти? Чиқаяптими?

— Ҳаракатларни кино тилига кўчираяпмиз. Хоҳласангиз бир саҳнасини ўқиб берамиз, — таклиф қилди Таланкин

— Ўқингчи.

Таланкин жилдини очиб, фаҳримиз — «Катта бувининг дафни»ни олди:

— Вера Фёдоровна, фақат бу саҳна мусиқа билан давом этади. Мусиқасиз таъсирчан чиқмайди.

Шунинг учун, агар эътироз билдирмасангиз, Георгий Николаевич оҳангни хиргойи қилиб туради.

Панова эътироз билдирмади. Таланкин ифодали ўқишга тушди:

— Ер бўйлаб Серёжанинг сояси кетиб борапти. Дафн марши оҳанги жаранглайди.

Мен «Мотам марши»ни хиргойи қиламан.

— Кадрга тобутни кўтариб бораётган кишилар соялари келишади. Улар мусиқа садолари остида одимлайдилар. Камера осмонга ўрлайди. Унинг олдидан дарахт шохлари сузиб ўтади. Мусаффо осмон. Тобут қопқоғига тупроқнинг тўкилиши эшитилади.

— Бум! Бум! Бум! — дейман мусиқа оҳангида ва хиргойини давом эттираман.

(Камера пастга ўрлади. Кадрга қабристоннинг оқ девори кириб келади. Унда мазор бошида турганларнинг ҳамда икки ишчининг сояси...

— Ва най навоси янграй бошлайди, — дедим мен.

Буларни тинглаб бечора Панова узоқ жим қолди.

— Хўш, қалай? — дедик биз

— Кечирасиз, ўртоқлар, мен кинони унча тушунмайман, — деди Панова куруққина қилиб. Шундай деб жўнаб қолди.

Биз эса шумшайиб қолавердик.

Икки ойданг сўнг тайёр сценарийни Марьяна Качаловага кўрсатдик.

— Мен икки қўллаб маъқуллаيمان, — деди у сценарийни ўқигач. Лекин муаллифлар сифатида икклангизнинг фамилиянги турса сценарийни қабул қилишмайди. Унда Панованинг номи ҳам бўлсагина ўтади.

Вера Фёдоровна Панова тан олинган ёзувчи эди. Тан олинган ёзувчи эса давлат арбобларига тенглаштирилар ва улар билан ҳисоблашишарди.

Ленинградга сим қоқиб, сценарий тайёрлигини Вера Фёдоровнага хабар қилдик. Ундан Москвага келасизми деб сўрадик.

— Яқин орада бормайман. Ўзинглар келинглари. Мен «Европа» меҳмонхонасидан жой олиб кўяман.

Биз «Стрела» поездига чипта олиб, эрталаб Ленинградга етиб бордик. У ерда кўп қололмасдик, шунинг учун ҳам Вера Фёдоровнадан эртагача сценарийни ўқиб беришини илтимос қилдик.

— Кутганимдек, унчалик ёмон эмас, — деди Панова сценарийни ўқиб бўлгач. — Лекин бунга шу аҳволда — деди у сценарийни кўрсатиб, — имзо кўя олмайман.

— Нега?

— Нега бўларди, — сценарийнинг қоғоз қистирилган жойини очди. — Мана! «Рўпарадан келаётган пионерлар тўла автобус елиб ўтди ва улар бараварига қичқиришди: «Ўзиб кетдик! Ўзиб кетдик!» Шунақа ҳам бўладими, ўртоқлар?! «Рўпарадан» елиб ўтди ва ўзиб кетдик! Балки «Рўпарадан» эмас, «ёнидан» елиб ўтгандир. А?

Биз энгил нафас олдик.

— Ҳа, худди шундай. «Ёнидан».

Шунга ўхшаш яна бир неча эътирозлар билдирилди. Биз рози бўлдик ва Панова имзо чекиб юборди.

Садоқатли Марьяна Качалова сценарийни «Мосфильм»нинг янги директори олиб борди. Янги директор эса бизнинг кимлигимизга ва қаердан пайдо бўлганимизга эътибор ҳам бермай, муқовадаги Панова фамилиясига кўзи тушиши билан фильмни ишлаб чиқаришга қўйиб юборди. «Серёжа» Александров ва Рошаль раҳбарлик қилаётган Учинчи бирлашмада суратга олинадиган бўлди.

Бирлашманинг бадиий кенгашида сценарий маъқулланди. Бироқ, «Катта бувининг дафни» саҳнаси ўтмади. “Болалар фильми бўлганидан кейин, болаларни кўрқитишнинг нима кераги бор”.

БОРИС ПАВЛОВИЧ

Сценарийни ёзиш асносида Коростелев ва она, капитан-тоға, Паша хола ва Лукьянич ролларига актёрлар топилиб, тасдиқланади. Болалардан Лидка ва Шурик ҳам топилди, Серёжа билан Васька қолди, холос.

Серёжани биз оқ-сарикдан келган мовий кўз бола сифатида тасаввур қилардик. Беш-олти ёшдаги ана шундай болаларни ҳузуримизга тўда-тўда бошлаб келишарди. Улар шеърларни ўқишарди. Ҳаммаси Ленин ҳақидаги шеърларни ўқишарди. Бу ҳатто тушларимга кириб чиқадиган бўлди.

Бир сафар қорагина болакай, беш ёшли Боря Бархатовни бошлаб келишди. Кутилмаганда у Ленин ҳақидаги шеърни эмас, Некрасовнинг «Қабулхона эшиги олдидаги ўйлар»ини ўқиб берди. У «р» ҳарфини айтолмас экан, жуда галати ўқиди. Ўзиям гаройиб бола экан. Биз уни синаб кўришга қарор қилдик.

Павильонда ёритгичларни ўрнатишаркан у ёнимга келиб сўради:

— Геойгий Николаевич, майҳамат қилиб айтинг-чи, мана бу ускуналай қанча қувват исйоф қилади?

— Билмайман, сен яхшиси оператордан сўра...

— Анатолий Дмитийевич, — у операторнинг исмини эслаб қолган экан, — майҳамат қилиб айтинг-чи, мана бу ускуналай қанча электий қуввати сайфлайди?

— Вақтим йўқ. Ана, ёритувчилар бригадирдан сўра.

— Ўйтоқ ёйитувчи, бу ускуналай қанча қувват сайфлайди?

— Болакай, бор, ўйна...

— Қанақа ходим ўзи булай, ҳеч ким ҳеч найса билмайди.

Ҳамма кулиб юборди.

— Мана сен ажабланинг. Худди ўша гапингни газаб билан айта оласанми?

— Сўкинибми?

— Ҳа.

— Шулай ҳам ходимми! Ҳаммаси қовоқбош! Ҳеч қайси ҳеч найсани билмайди! Гўнг кўнгизлайи! Шундайми? Ёки тагин ҳам газаб биланми?

— Бўлди қил, — деди Борянинг опаси, хавотир билан бизларга қараб.

Боряни малла ранга бўяшди ва Серёжа топилди. Энди Васькани топиш керак. Топиб келишган болаларнинг ҳеч қайсиси менга маъқул бўлмади. Ҳолбуки, улар туппа-тузук болалар эдилар. Таланкиннинг жаҳли чиқа бошлади.

Васька воқеаси нимагадир менга мактабдош жўрам, Мюнхаузен лақабли Володя Васильевни эслатарди. Шунинг учун бўлса керак, Васька ташқи кўринишидан ўша ўртоғимга ўхшаш бўлиши керак деб ўйлардим.

Дарвоқе, Мюнхаузен қаршимиздаги уйда яшарди. У отаси ҳақида гапирганда доим чалкаштириб юборарди, гоҳ отаси афсонавий чекист бўлиб, босқинчилар томонидан ўлдирилган, гоҳ эса афсонавий босқинчи бўлгани учун чекистлар томонидан отиб ташланган дерди.

Унинг онаси ўқитувчи бўлиб ишларди, унинг ҳам лақаби бор эди — ҳаракатдаги МУР (Москва жиноят қидируви бўлими) деб аташарди.

Мюнхаузен такасалтанларга илакишиб қолиб, мактабга бормай кўйганди, кўчада дайдиб юрар, шу боис онаси уни уйга қамаб кўйишга ҳаракат қиларди.

У бўлса онасини кўрди дегунча қочиб қоларди. Онаси уни қувиб етолмас ва: «Ушланглар! Сумкамни олиб қочди!» деб шовқин соларди. Шунда йўловчилар Мюнхаузенни ушлаб олиб дўппослашга тушардилар. Онаси югуриб келиб уларга ташланарди:

- Ҳой, болани қўйиб юборинглар, нега ураяписизлар, фашистлар!
- Мен Мюнхаузен билан иноқ эдим — у қувноқ ва меҳрибон йигит эди.
- Бу қилифингни ташла, — маслаҳат бердим унга. — қамаб қўйишади.
- Тузаламан, — ваъда берди у.

Лекин тузалмади, қамалиб кетди.

«Серёжа»да эса валакисаланг Васькани қамашга улгуришмади — капитан амакиси вақтида етиб келиб, уни тарбиялаш ва денгиз билим юртига киритиш учун олиб кетди.

Орадан йиллар ўтди. Бир куни эшик қўнгироғи жиринглади. Очсам, баланд бўйли, ҳорижий денгизчи кийимида бир йигит турибди.

— Сизга ким керак?

Йигит тиржайди:

— Киришга рухсат этинг. Мен — Мюнхаузенман!

Буни қарангки Володянинг отаси уруш пайти Болгарияда партизанлар бирлашмаси қўмондони, урушдан кейин Болгария Сиёсий бюросининг аъзоси бўлган экан. У оиласини излаб топиб, Мюнхаузен билан онасини махсус самолётда Софийага олиб кетибди.

Мюнхаузеннинг отаси уни қайта тарбиялаб, денгиз билим юртига ўқишга киритди.

БОНДАРЧУК

Вақт тигиз. Мюнхаузенга ўхшаш Васькалар эса ҳамон топилмасди. Ниҳоят биз шу ролга Таланкинга ёққан болани тасдиқладик. Кейин барча рол ўйновчиларни тасмага тушириб, бирлашманинг бадиий кенгашига топширдик. Коростелевдан ташқари барчани тасдиқлашдию:

— Коростелевни Сергей Бондарчукка ўхшаш актёр ўйнаса яхши бўларди, — дейишди. — Агар Бондарчукни кўндирсангиз, фильмни қабул қиламиз. Сценарийни унга юборганмиз.

Биз бадиий кенгашдан ҳафсаламиз пир бўлиб, тушкун бир аҳволда чиқдик.

— Бондарчук — СССР халқ артисти, Ленин мукофоти совриндори. Тарас Шевченко, Отелло... Бизга унинг нима кераги бор?! — дердим алам билан.

— Бекорга ваҳима қиляямиз, — деди Таланкин ўйлаб туриб. — У бизнинг шу кичкинагина оддий фильмда ўйнамайди.

Худди шу умид билан Бондарчукни кўндириш учун унинг ҳузурига бордик.

Бондарчук ва унинг рафиқаси Ирина Скобцева бизни эҳтиром билан кутиб олишди. Дастурхонга таклиф этишди, ҳорижий печенье билан меҳмон қилиб, чойга тўйдиришди. Таланкин гапни айлантриб кечирим сўрашга тушди:

— Сценарийни сизга юборишганини билмай қолибмиз. Шундай атоқли актёрга юборишади деб ҳеч ҳаёлимизга ҳам келмаганди. Албатта, Сергей Фёдорович бизда рол ўйнашини орзу қиламиз. Лекин биз жуда яхши тушуниб турибмиз, шундай арзимас роль сизни қизиқтирмаслиги турган гап...

— Нега энди? — унинг сўзини бўлди Бондарчук. — Сценарийни биз ўқиб чиқдик. Роллар жуда маъқул бўлди. Биз Ираҳон билан розимиз.

Мен қалқиб кетдим, томоғимда чой тўхтаб қолди. Ана, холос! «Сўлим соҳил» совхозининг директори — Отелло, Серёжанинг қишлоқи онаси эса — Дездемона!!! (Бондарчук билан Скобцева «Отелло» фильмида рол ўйнашди ва турмуш қуришди.)

Нима ҳам қила олардик... таланкин билан: “Жуда хурсандмиз” деб ёлғон гапирдик.

Бизда «Серёжа»ни тасмага туширишга тайёргарлик кетаётганда, Бондарчукнинг «Инсон тақдири» фильми Москва фестивалида Бош совринни қўлга киритди. Ва Бондарчук Акапулькода ўз фильмини тақдим этиш учун Мексикага, фестиваллар фестивалига учиб кетди.

Биз фильмни Бондарчуксиз суратга ола бошладик.

У Москвага қайтгач эса, биз фильмни суратга тушираётган Краснодарга телеграмма келди: «Тарас Бульба» фильми ишга тушиб кетгани муносабати билан «Серёжа»да ўйнай олмайман. Сизларга панд бераётганимни тушуниб турибман, лекин бу ҳаётим орзуси. Кечирасизлар, эҳтиром ила Бондарчук».

Биз яна ваҳимага тушдик. Сентябрьнинг охири, бизда эса қаҳрамон ҳанузгача йўқ! Агар уни дарҳол топмасак, картинани тўхтатиб қўйишади! Шу ролга сал-пал мос тушадиганларнинг ҳаммасига қўнғироқ қилиб чиқдик. Афсус — барчаси банд экан.

Шу пайт иккинчи телеграмма келиб қолди: «Тарас Бульба»нинг ёпилиши сабаби муносабати билан, агар ҳали ҳам керак бўлсам, Краснодарга учиб келишим мумкин».

Ва Бондарчук учиб келди: куч-қувватга тўла, қуёшда қорайган, шинам хорижий костюмда. Мен, Таланкин ва Ниточкин учаламиз битта хонада яшардик. Бондарчукни эса Циргиладзе икки хонали люкс хонадонга жойлаштирди. (Бондарчук бир ўзи келганди, Скобцева кейинроқ келиши керак эди.)

Эртаси куни шундай бир сахнани суратга олаяпмиз: Серёжа пачақланган велосипедни судраб келади. Коростелев ранжиган оҳангда: «Ҳа, укажон, жуда бошлабсан-ку!».

Бондарчукни йирик планда олаяпмиз.

— Ҳа, укажон, жуда бошлабсан-ку! — дейди Бондарчук кулимсираб.

— Тўхтанг! Сергей Фёдорович, бу ерда Коростелев ачиниби гапириси керак.

— Шунақами. Майли, қайтадан...

Иккинчи дублни оламиз

— Ҳа, укажон, жуда бошлабсан — яна жилмаяди Бондарчук.

— Сергей Фёдорович, бу гапни қувноқ ҳолда эмас, гамгин оҳангда айтиб кўринг. Ҳарҳолда. Коростелев пул сарфлаб велосипед олиб берди, бола учун ҳам ачинади...

— Майли, қайтадан.

Учинчи дубль. Яна тиржаяди.

Биз Бондарчук билан ишлаш қийин бўлишини билардик, лекин бу даражада бўлишини ким билибди дейсиз.

Ўша куни кечқурун Бондарчук туғилган кунини нишонлади — у ўттиз тўққиз ёшга тўлганди. Ўзининг люкс хонасида бизларни балиқ шўрва билан сийлади. Балиқ шўрвани меҳмонхона ресторани ўчоғида ўзи пиширибди. Жуда мазали чиқибди. Лекин мен яхшигина «отиб» олганимдан сўнг, у ҳақда қандай фикрда эканимни тўқиб солдим... Уни, Бондарчукни, суратга олишни бизга мажбуран тикиштириши, дедим. Бугун фильмимизни расво қилди, у ким бўпти ўзи...

Эртаси куни, соат беш яримда соат жиринглади. Хонадошларим каравотларида ўтирганларича менга ҳўмрайиб қараб туришарди. Эшик очилиб, хонага Циргиладзе кириб келди. Стол устига уч сўмликни қўйиб, бугун Бондарчук суратга тушмаслигини, Таланкин уни пиво билан сийлаши кераклигини айтди. Менинг эса бориб ишни давом эттиришимни, фақат болаларни тасмага туширишимни ва Бондарчукка яқин йўламаслигимни тайинлади. (Биз яхши тушунардик — агар Бондарчук фильмда рол ўйнашдан воз кечса — тамом бўлдик.)

Кечқурун суратга олиш майдончасидан қайтиб келсам, меҳмонхонага кираверишда Таланкин билан Бондарчук турибди. Мен уларга бош ирғаб ёнларидан ўтиб кетмоқчи бўлдим.

— Данелия! — деди Бондарчук. — Овқатландингми?

— Йўқ.

— Юр ресторанга.

Тамадди пайтида Бондарчук Акапулько ҳақида, тип-тиниқ Кариб денгизи, балиқчи ҳиндулар ҳақида гапирди. Сўнг навбат менга ҳам келади, адабимни беради ҳали... деб кутардим.

Шу тариқа йигирма бир йил кутдим.

Бондарчук олтмиш ёшга киргач, юбилей маросимида қадаҳ сўзи айтарканман, мени Сергей Фёдорович билан учраштирган тақдиримдан миннатдор эканимни таъкидладим. Агар унинг образга уйғун ҳис-ғуйғуси ва маслаҳатлари бўлмаганида «Серёжа» фильми анча бўш бўлиб чиқарди ва менинг тақдирим бошқача бўлиши турган гап эди.

— Фақат қадаҳ сўзи айтдингми ёки шу тариқа узр сўрадингми? — сўради Бондарчук ўтирганимда.

Яқин дўсти сифатида мен юбилярнинг ёнида ўтирардим.

— Нимага узр сўрайман?

— Мени нўноқ ва хурпайган бефаҳм курка деганинг учун.

— Қачон? Кимга айтдим?!

— Краснодарда. Менга.

Эслаганини қаранг!

— Ҳам қадаҳ сўзи айтдим, ҳам узр сўрадим. Ресторандан сўнг уникага бордик ва тор доирада, зиёфатни ошхонада давом эттирдик.

Ушанда Сергей Фёдорович халқ артисти унвонини қандай олганини гапириб берганди.

«Тарас Шевченко» фильмида Бондарчук бош ролни ўйнаган эди. Фильм катта муваффақият қозонди. Бондарчукнинг ўзи эса биринчи хотини билан ажрашиб, яшайдиган жойи бўлмаганидан «Киноактёр» театри саҳнасида тунаб қоларди.

Бир куни эрталаб уни директор хонасига телефонга чақирдишди.

— Салом, Бондарчук, — деди гўшакдаги овоз. — Ярим литр қўясанми?

— Ким бу?

— Василий Сталин безовта қиляпти

— Салом. Қўяман, лекин нима учун?

— Соат олтига «Арағви»га етиб кел, нима учунлигини билиб оласан.

Бондарчук Сталиннинг ўгли телефон қилганига унча ишонмади. Бирортаси ҳазиллашяпти шекилли, деб ўйлади.

Уни эшик олдида кутиб олиб, алоҳида хонага бошлади. У ерда ростдан ҳам Сталиннинг ўгли Василий ва таниқли футболчи Всеволод Бобров ўтирарди. Василий Сталин Бондарчукнинг олдида «Огонёк» журналинини қўйди. Унинг муқовасида Бондарчукнинг Шевченко ролдаги портрети босилган эди. Портрет остида — тагёзув: «РСФСРда хизмат кўрсатган саънат арбоби» сўзи ручка билан чизилиб, устига «СССР халқ артисти» деб ёзилибди ва имзо: И. Сталин».

Ярим литрни-ку Бондарчук қўйди-я, лекин ана шу тузатиш учун уни қанча кўнгилсизликлар кутишини билмасди ҳали. Қоида бўйича «СССР халқ артисти»ни фақат «РСФСР халқ артисти»дан кейин беришарди, «РСФСР халқ артисти»ни эса «РСФСРда хизмат кўрсатган артист»дан кейингина беришарди. Яъни эллик ёшдан аввал бу унвонни ҳеч ким ололмасди. Бондарчук эса «СССР халқ артисти» унвонини бирданига олди, ўшанда ўзи ҳали ўттизга ҳам чиқмаганди. Ва бирдан ҳасадгўйлар (бунақалар ҳамиша кўп бўларди) унга гайирлик қила бошладилар. Қайта қуришгача унга зимдан бахиллик қилган бўлсалар, қайта қуришдан сўнг ошкора гайирликка ўтдилар. Ушанда кино ҳақида ёзилган биронта мақола, бирорта маъруза бўлмасдики, Бондарчук номига таъна тошлари ёғдирмасин. Уни, «Оскар»ни қўлга киритган бизнинг биринчи вакилимизни ҳатто кинематографчилар қурултойига делегат қилиб сайламадилар. Бондарчук тўрт юзта муносиб вакиллар сафига ҳам киритилмади.

Бондарчук не ташвишларни бошидан кечирмади, лекин ўзини бепарводек кўрсатиб яшади. Уша пайтлар Ирина Скобцева унга катта ёрдам берди, мадакор бўлди ва гамхўрлик кўрсатди.

Тўқсонинчи йилларнинг бошларида актёр Арчил Гомиашвили мени ўз ресторани «Олтин Остап»га таклиф қилиб қолди. Янги йилни бирга қутамиз, деди. Мен Бондарчукка сим қоқиб кириб келаётган янги йил билан табрикларим, қаерда кутаяписизлар деб сўрадим.

— Уйда, — деди Бондарчук. — Мана, Ираҳон билан ўтирибмиз.

Одатда Бондарчуқларни Кремлга, қабулга таклиф қилишарди.

Мен уларни «Олтин Остап»га чақирдим.

— Ҳозир Ираҳондан сўрайчи, — деди. Бироздан сўнг, — у майли, деяётганини айтди.

Биз Галя билан Бондарчук ва Скобцевани олиб «Олтин Остап»га бордик. Бир оздан сўнг Бондарчуқлар фарзандлари Фёдор ва Алёна келишди. Уша янги йилни биз жуда яхши кутиб олдик.

Сергей Бондарчукни дафн этишга бутун Москва аҳли чиқди. Унинг фильмлари эса ҳамон ҳаёт, бутун дунё бўйлаб намоиш этилмоқда.

ПОНОМАРЁВ

«Серёжа» фильмини суратга олишга тайёргарлик даврида биз иккига бўлиндик: Таланкин Москвада актёрлар билан ишлаш, декорациялар тайёрлаш учун қолди. Мен Ниточкин билан жой танлаш учун жўнадик. Бизга дарёнинг баланд соҳилига олиб борадиган қишлоқ йўлаги керак эди. Дарёнинг нариги соҳилида эса «Сўлим соҳил» совхози. Йўлак бўш соҳилда эмас, яхшигина ёғоч уй яқинида тугаши лозим. Уша йўлакда майса ўсиб туриши, унда эса эчки ўтлаб юриши керак эди.

Биз билан маъмур сифатида Циргиладзе ўз ўринбосари Пономарёвни юборди. Циргиладзе паст бўйли эди, Пономарёв ундан ҳам пакана. Циргиладзе етмишни қоралаб қолганди, Пономарёв ундан ҳам кекса эди. Лекин, Циргиладзе, одатда, бақирарди, Пономарёв бўлса тўнгилларди. Циргиладзе ана шу ўринбосари билан «Георгий Саакадзе», «Берлиннинг қулаши», «Сарсонлик — саргардонликда», кейинроқ «Уруш ва тинчлик» сингари буюк фильмларини яратди.

Пономарёв фаол жамоатчи эди. Тахминан ҳафтада бир марта қандайдир варақ билан пайдо бўларди. Унинг тўнгиллаб гапиришидан иркитагина сўзни тушунса бўларди: «рубль» ва «юбилей». Ёки «рубль» ва «дафн». «Рубль» сўзи ҳамиша аниқ жарангларди.

Фильмни суратга олишни фақат сентябрдагина бошлаш мумкин: ундан олдин улгурмасдик. Москва атрофида сентябрда совуқ бўларди, бизда эса болалар яланг оёқ чопиб юришарди — демак, жанубга бориш керак. Ростовга, кейин Астраханга бордик. Мос кўча ёки йўлакни тополмадик. Майса ўсиб турган йўлакча, жарлик бор, — лекин уй йўқ. Уй бор, лекин майсали йўлакча, дарё ортида совхоз йўқ. Биз бу соҳада янгимиз, буларнинг ҳаммасини бошқа-бошқа жойларда олиб, кейин монтаж қилсак бўлишини тушунмасдик. Яъни майсазор йўлакли уйни алоҳида, жарлик ва совхозни алоҳида олсак бўларди. (Масалан, менинг «Адоий тамом» фильмида Қирол билан Герцог гилдиракли аравача билан Латвияда чиқишади, кейинги кадрда эса қизча уларнинг олдига Литвада югуриб келади. Экранда бўлса ҳаракат бир жойда бўлиб ўтгандай, яхлит кўринади).

Студияга сим қоқдик. Украинадан изланглар, деб маслаҳат беришди.

Черниговга бордик, сўнг Олтинтопан, Диканькада бўлдик — барибир, ҳеч нарса тополмадик. Ниҳоят Ворошиловскка етиб келдик. Вокзалдан мусофирлар уйига кетаётганди — бирдан ҳаммаёқни сиреналар чинқириви тутиб кетди. Газга қарши қалпоқ кийиб олган ўт ўчирувчилар йўловчиларни ертўларга ҳайдашни бошлашди. Уқув тревогаси берилган экан. Ҳаммаёқ талотўп бўлиб кетди.

Югур-югурда Пономарёв қаергадир ғойиб бўлди. Машқлар тугаб, тўполонлар тинчигандан кейин биз Ниточкин билан уни меҳмонхонада кутдик — Пономарёв йўқ! Ғойиб бўлган. «Мосфильм»га кўнгироқ қилдик: «Агар пайдо бўлса, Киевдаги Бош почтахонада манзилини айтсин ва бизни кутсин» дедик.

Пулимиз тугаганидан пиёда юриб, Киевга етиб бордик. «Главпочтамт»га борсак, Пономарёв бизни кутиб турибди. «Ҳайрият! Тирик экан, худога шукр!» — Қаёққа гум бўлдинг?!

— Камоқда эдим, — деди у алам билан.

Воқеа бундай бўлган экан. Пономарёвнинг буйрагида тош бор эди. Асабийлашди дегунча буйрагидаги тошлар ҳаракатга келарди. Шундай пайтларда у фақат ётиб сия оларди. Ворошиловскда тревога эълон қилинган, Виктор Михайлович уруш бошланди деб ўйлабди. Асаби ларзага келганидан сийгиси қистабди. Дабаласи чиқиб кетган бир бинонинг ҳовлисида ётганича бўшаниб олибди. Буни қаранг-ки, ўша жой район милиция бўлимининг ҳовлиси экан. Уни безорилиги учун уч кеча-кундузга қамаб қўйишибди.

Москвага қуруқ қайтиб келдик. Ишлар пачава!

— Краснодар атрофида суратга оламиз, — деди Циргиладзе. — Сизларга у ерда декорация қуриб бераман.

— Нега энди Краснодар атрофида?!

У ерда бирор ўхшаш жой йўқ-ку! — дедим.

— Чунки куз етиб келди, Краснодарда эса қуёшли кунлар энг кўп бўлади.

ТЎҒРИ ЙЎЛ

Краснодарда декорациялар қурилар экан, биз Москвада «қўнғироқхона» сахнасини олишга қарор қилдик. Циргиладзе «қўнғироқхона» декорациясини павильонда қуришни таклиф этди — шунда суратга олиш осон кечади. Лекин биз рад этдик: ҳаммаси ишончли, чинакамига бўлиши хоҳлардик.

Биз Таланкин ва Ниточкин билан яқшанба кuni менинг «Москвич»имда айланиб, қўнғироқлари омон қолган қўнғироқхоналарни излашга қарор қилдик.

Харита бўйича қарадик — «Спасс-Клепики» номи жуда ёқиб қолди. У ёққа борадиган йўл ҳам жуда яхши деб белгиланган экан. Йўлга тушдик. Асфальт бўйлаб ўттиз километрча юрдик, «биринчи тоифали йўл» оддий тупроқ кўчага, сўнг сўқмоққа айланди. Дала бўйлаб кетаяпмиз. Кўлмакдан ўтаётиб машина ботиб қолди. Чиқариб олмоқчи бўлдик. У дадай олмадик. Майса устида чекиб ўтирдик. Бирортаси ўтиб қолар деб роса кутдик. Дала, каттакон қўлмак, дала-нинг ўртасида занглаган темир устунлар устида Лениннинг улкан портрети, қўлини олдинга чўзиб турибди, «тўғри йўлдан бораёписизлар, ўртоқлар!» деган ёзуви ҳам бор.

Ниҳоят, трактор пайдо бўлди.

— Трос йўқ, — деди тракторчи.

Биз бир шиша ароқни кўрсатдик.

Тракторчи ўриндиғи тагидан арқон олди-да, учига катта гайкани боғлаб электр симига иргитди. Гайка ўралиб қолгач, арқонни тортиб, симни узди. Қандайдир қишлоқ ёки районни электр қувватисиз қолдирди, лекин «Москвич»ни тортиб чиқарди.

Бизлар Ленин кўрсатган томонга юрдик ва қўнғироқхонани ўша ердан топдик. Қўнғироқхона манзарасини тасмага туширган кунимиз — 1959 йилнинг 3 августида ўғлим Колька туғилди.

СКОРПИОНИЧ

Краснодарда Циргиладзе бизларни декорацияни кўргани олиб борди. У шаҳардан йигирма километр масофада, жарлик устида тикланганди.

— Мана уй, мана жарлик, — дея кўрсатди зўр қониқиш билан қўлларини ишқалаб. — Юринлар.

Бизларни яна олдинга бошлади.

— Албатта, Краснодар Россиянинг энг серкўёш шаҳри. Лекин биз эртаси кuni суратга олиш учун борганимизда ҳаво булутли ва совуқ эди.

Соат биргача кўёш чиқишини кутдик ва тушлик қилишга жўнадик. Эндигина шўрвани ича бошлаганимизда кўёш порлаб қолди. Дарҳол орқага қайтдик — етиб борганимизча офтоб булут ортига беркинди.

Уч кун кетма-кет шундай бўлди. Овқатлангани кетамиз — кўёш чиқади. Қайтиб келамиз — булутлар ортига яширинади. Тўртинчи кун ўзимизни овқатлангани кетаётган қилиб кўрсатдик-да, яшириниб олдик. Лекин ҳийламиз ўтмади. Осмонни алдаб бўлмайди.

Кечқурун Москвадан қўнғироқхона суратга олинган тасмани олиб келишди. Яқин орадаги кинотеатрда мен, Таланкин ва Ниточкин учаламиз томоша қилдик. Кинотеатрдан ҳафсаламиз пир бўлиб чиқдик. Материал жуда ёмон. Ҳаммаси сохта. Аралаш-қуралаш олинган. На баландлик кўринади, на қўнғироқлар. Энг ёмони — бошқатдан суратга олиб бўлмайди. Краснодар атрофида қўнғироқли бинонинг ўзи йўқ.

Кейинги кuni эрталабдан ҳаво яна булутли бўлди. Суратга олгани чиқиб кетдик. Етиб борганимизда ҳайдовчи машинани чапга эмас, ўнгга бурди.

— Қаёққа?

— Скорпионич буюрди! (Циргиладзени орқаваротдан ҳамма Скорпионич деб атарди.)

Жарлик устида декорация ўрнатилганди — қўнғироқхона — қўнғироқлари билан. Ўзи ҳам шу ерда юрибди қўлларини ишқалаб, хурсанд Циргиладзе.

— Мана қўнғироқ, мана баландлик.

Ўзининг «Газик» машинасига ўтирди-ю, жўнаб қолди.

— Спас-Клепикида ҳеч нарса чиқмаслигини қаёқдан билди экан? — сўрадим мен Кимдан.

— Туядан, — деди Ким.

Олтинчи куни эрталаб соат бешдан кўчада Циргиладзенинг ёввойи қийқириги янгради:

— Куёш! Кетдик, кетдик! Қани бу галварс-режиссёрлар?

Дарҳол йигилиб, жойимизга етиб бордик. Рельслар ва камералар, чироқлар ўрната бошладик: Серёжа Васька билан Женьканинг орқасидан чопиб: «Менда юрак бор, у дукиллаяпти. Эшитиб кўринглар?».

— Буни мен суратга олмайман, — деди Ниточкин.

— Нимани олмайсан?

— Осмонни. Қаранглар, чойшабдек топ-тоза. Бирор булут пайдо бўлгунча кутиб туришга тўғри келади.

— Қанақа булут?! Булутнинг нима даҳли бор? — бақирди Циргиладзе. — Бир ҳафта куёшни кутдик, ахир! Болаларни суратга ол!

— Йўқ.

Ўша пайтлар операторликка ўқитганда булутсиз осмонни суратга олишнинг ҳожати йўқ, деб ўргатишганди.

— Суратга олавер, Толя, — деди Таланкин. — Булутни кутадиган пайтмас ҳозир.

— Операторни алмаштиринглар, — оёқ тираб олди Толя.

— Алмаштирамиз ҳам! Эртага бошқа оператор шу ерда бўлади, — деди Циргиладзе зарда билан.

— Виктор Серапионович, бошқа оператор билан биз ишламаймиз, — деди Таланкин.

— Шунақами?! — деди ранги бўзариб Циргиладзе.

— Ишламаймиз, Виктор Серапионович, — тасдиқладим мен.

— Унда ўзларингга бошқа директор топинглар!

Циргиладзе кескин бурилиб, жўнаб қолди. Унинг орқасидан Ким ҳам жўнаворди. Улар «Серёжанинг уйи» ортига бурилиб, гойиб бўлдилар. Ўш ёқдан шоққин эшитилди:

— Бу галварслар, улар билан ади-бади айтиб ўтиришади, деб ўйлашябди! Кимга керак ўзи булар! Уч юз метр орқада қолишяпти! Эртага фильмни тўхтаиб қўйишади, катта холаларига айтишадими додини?!

Таланкин Ниточкинга хўмрайиб қўйди.

— Куинжи! Левитан! — дея туфлади ва чека бошлади.

Уйнинг ортидан Ким югуриб чиқди:

— Валидол йўқми ҳеч кимда?

— Кимга?

— Виктор Серапионовичга!

Ҳамма декорацияга қараб чопди. Ранги оқариб кетган Циргиладзе чўккалаганича юрагини чангаллаб ўтирарди.

— Виктор Серапионович, — сиз ташвишланманг, — деди Ниточкин, — олаверамиз шундай, булутсиз ҳам тушираверамиз.

— Толя, — деди Циргиладзе гримчи аёлдан валидолни оларкан, менинг касбим тезлаштириш, сенинг касбинг эса... сен... — Циргиладзе валидолни тилининг тагига ташлади, — Сен... у керакли сўзни тополмай, қўлини «шилқ-шилқ» қилгандай имо қилиб кўрсатди

— Виктор Серапионович, булут келаяпти! — деди Ким.

Уфқда бир пага булут кўзга ташланди.

БОРИС ПАВЛОВИЧ. ДАВОМИ

«Серёжа» фильми экранларга чиққач, томошабинлар кўпинча болалар билан қандай ишладинглар деб сўрашарди.

Ҳар ким ўзича тушунтирарди.

Кадр суратга олинаяпти: Серёжа узун курсида ўтириб ўй сураябди.

Боряга тушунтирамиз:

— Кеча ойинг эрга тегди. Уйқудан уйғониб онанг ёнига югуриб бординг — эшик тамбаланган. Тақиллатдинг — ичкарига киргани кўйишмаяпти: ташқари чиқдинг, курсига ўтирдинг ва ўйлаябсан: — Нима бўлди ўзи? Тушундингми?
— Тушундим.

Суратга олаяпмиз. Боря курсида ўтирибди, кўзидан билиниб турибди — унга жудам зерикарли.

Нима қилиш керак? Агар борди-ю...

— Борис Павлович, футбол тўпи хоҳлайсанми?

— Хоҳлайман!

— Биз ўнгача санаймиз, сен эса иккига учни кўш ва бирни айир. Камера! Ҳисобла!

Борянинг кўзларида қизгин фикр юритиш:

— Тўрт!

— Олинди!

Сценарий бўйича Коростелев, Серёжанинг онаси ва укаси Холмогорга кетишади, Серёжа бўлса, ҳозирча Паша хола билан қолади. Лекин сўнгги дақиқада, юк машинаси юра бошлагач, Коростелев Серёжани ўзи билан олиб кетишга қарор қилади. Серёжа ўз хонасига югуриб киради-да буюмларини тез-тез йиғиштира бошлайди. Ана шу саҳнада бизга Серёжа нимани олиб, нимани қолдириш учун хонада у ёқдан бу ёққа зир югуриши керак эди.

Биз Боряга ўйинчоқларни тутқазиб:

— Уларни ясама уйинг турли бурчакларига яшир, — дедик.

Борис ўйинчоқларни қўйиб чиқди.

— Бўлдими? Биз ҳозир камерани ишга тушириб, ўнгача санаймиз. Ана шу вақт ичида нимани олишга улгурсанг ўша сеники. Мотор!

Санай бошладик. Боря қаерга нимани қўйганини эслagan бўлиши керак, хонани гир айланиб чиқди. Бу саҳна экранда шундай ишончли чиқдики, Боряга Лоуренс Оливье ҳам ҳасад қилган бўларди.

Павильонда ҳар бир кадр узоқ тайёргарликни талаб қилади. Ниточкин чироқни ўрнатгунча Бондарчук диванда чўзилиб мудрарди. Боря у ёқдан бу ёққа чопар, дуч келган ерга чиқар, сакрар ва барчанинг асабига тегарди.

— Борис Павлович, намуноча югурмасанг? — дедим мен. — Ана, Бондарчукка қара, у ҳам актёр, жимгина ётибди, ҳеч кимга ҳалақит бераётгани йўқ.

— Бондарчук ҳалқ артисти, унинг маоши ҳам бутунлай бошқача, — деди Борис Павлович.

Серёжа ўзини Холмогорга олиб кетишмаслигини билгач, Коростелевнинг олдига келиши, уни ҳам бирга олиб кетишларини сўраб йиғлаши саҳнасини олиш биз учун жуда қийин бўлди.

— Бола йиғлаши учун нима қилиш керак? Глицерин томизиш керакми ёки наштар ҳидлатиш — ишонарли бўлиб чиқмаслиги аниқ. Шундай йўлини топдик: режиссёрнинг бири ёвуз ва ёмон — болани хафа қилади, иккинчиси меҳрибон ва яхши — раҳм қилади ва боланинг ёнини олади. Қуръа ташладик. Омадим келди — менга «яхши» чеки тушди.

Чироқни ўрнатдик, кадрни тайёрладик, матнни такрорладик. Лекин тасмага туширолмапмиз. Боря турибди, оғирлигини бир оёғидан иккинчисига ўтказади, қашинади. Шунда Таланкин айтади:

— Боря, сен бугун ҳавозаларга чиқдингми?

— Чиқдим.

— Сенга мумкин эмаслигини билардинг-ку?

— У ерда нима борлиги менга қизиқ-да. Мен боламан.

— Бунинг учун сени жазолаймиз. Сени павильонда қамаб, қолдириб кетамиз.

— Бунга ҳаққингиз йўқ!

— Ҳеч кимдан сўраб ўтирмаймиз.

— Бу ерда каламуш бор!

— Игорь, — дейман боланинг ёнини олиб, чинданам... Кичкинагина бола, бор йўғи беш ёшда, шундай катта павильонда, қоронғида...

— Нега кичкина, олти ёшда.

— Йўқ, беш ёшда! — дейди Боря лаблари титраб.

— Йўқ, олти ёш!

— Йўқ, беш! Олтига бир ойдан сўнг киради!
 Ва Боря йиглаб юборди.
 — Мотор! Камера! — дедим шошилиб. — Боря, маттни гапир! Суратга олаяп-миз!
 — Коростелев, азизим, қимматлигим, мениям Холмогорга олиб кетинг!
 — Стоп!
 — Таланкин, сизнинг фамилиянгиз «талант» сўзидан, ўзингиз эса режиссёр эмас, гўнг кўнгизисиз! — дея хўнграганча сўкинди Боря.
 Шунда бизлар ўзимизни тутиб туролмадик. Шундай кулги кўтарилдики, учинчи дубли олишнинг имкони бўлмади.
 Эртаси куни Боря келганда Таланкин унга деди:
 — Кеча зўр ўйнадинг-да, Борис Павлович! Айримларимиз сени чиндан ҳам йиғлаяпсан деб ўйладик.
 Боря ўйлаб турди-да, сўради:
 — Яна йиғлаш керак бўладими?
 — Ҳа, яна бўлади.
 — Яна бир мартами? Майли, яна бир марта йиглаб бераман.
 Дарвоқе, агар Серёжанинг ролини Бондарчук ўйнаганида, ҳеч қандай муаммо бўлмасди: зеро, Бондарчук кадрда йиғлашни жуда уддалай оларди. Ўша саҳнада Коростелев Серёжанинг кўлидан ушлаб дейди:
 — Вой укажон, нима қилаяпсан! Ахир, яланг оёқ мумкин эмас деб айтилди-ку!
 Суратга олаяпмиз. Бондарчукнинг кўзларида лиқ тўла ёш. Илтимос қиламиз:
 — Сергей, кўз ёши қилмаганингиз маъкул. Акс ҳолда бола йиглаб юборади, Коростелев ҳам...
 — Бўпти, йиғламайман.
 Тасмага тушириб бўлдик. Олинган саҳнани экранда кўрамыз: Бондарчук барибир кўз ёши қилибди. Лекин суратга олаётганимизда бизга кўринмаган чап кўзида ёш қалқиб турарди.

ЯНГИ ДИРЕКТОР

«Серёжа»ни тугаллаганимиздан сўнг, фильмини янги директорга топширдик. У картинани тепадаги ўз залида қабул қилди. Бир ўзи. Фильм давом этаркан, директор ўз столидаги чироқни ёқиб алланималарни ёзиб борарди. Фильм тугаб, залда чироқ ёнғач, у оғир хўрсинди.
 — Ҳа... Жа-а олибсизлар-ку... Наҳот мамлакатимиз шу қадар қашшоқ бўлса, барча болалар ялангоёқ юришибди.
 Нима демоқчи ўзи? Воқеа қирқ еттинчи йилда юз берапти. Ўша пайтда кўплаб болалар, ҳатто Москвада ҳам кеч кузгача ялангоёқ юришарди. Биз аниқлик киритдик:
 — Бизда Серёжа шиппақда, Шурик ҳам шиппақда. Саҳнада велосипедли Лидка ҳам шиппақда.
 — Менга эртак айтаяпсизларми? Кўр эмасман-ку, ахир. Мана, ҳалиги, — у ўз ёзувига қараб олди, — болалар тош йўлда кетаётган пайт. Ҳаммаси ялангоёқ-ку.
 — Фақат Васька билан Лидка. Қолганлари оёқ кийимида.
 — Айтаяпман-ку, — деди янги директор, — яхши чиқмаган. Ахир бу фильмда «Мосфильм» русуми туради-я!
 Онамнинг дугонаси Катя Левина «Кино санъати»да ишлайди. Унинг айтишича, директор журналга ҳисобот юборибди. Мақолада ёзилишича, «Мосфильм» шунча етук картина, шунча яхши ва битта бўш — «Серёжа» фильмини ишлабди.
 Бирлашманинг бадиий кенгашида ҳам фильмини ўта нохушлик билан қабул қилишди. Шунда биз Игорь билан арзимас фильм ишлабмизда деб ўйлаб қолдик. Бу соҳага адашиб кириб қолганга ўхшаймиз.
 Мени ишга қайтадан олишармикин, деб Гипрогорта телефон қилдим, Таланкин бўлса театр режиссёри ўрнини қидиришга тушди.
 «Серёжа»нинг кейинги кўриги Ленинград Кино уйида бўлди: улар бизни таклиф қилишди, Вера Панова Ленинград ёзувчиси эди.

Ленинградда биз фильмни илк бор томошабинлар билан бирга кўрдик. Фильм бизга жуда ёқди. Залда кулишди, қарсак чалишди, сўнггида эса кўпчилик йиглашди. Бизлар ҳам кулар, ҳам йиғлардик. Панова ҳам кўзига ёш олди, бизларни бағрига босиб, миннатдорчилик изҳор қилди. Вера Фёдоровнага ҳаммадан ҳам Серёжанинг онаси — Ирина Скобцева ёқиб тушганди.

Дарвоқе, кейинроқ Ирина (Дездемона) менинг фильмларимда бир неча ёрқин, характерли кичик ролларни ижро этди. Станиславский ҳақ эди: «Ролларнинг кичиги бўлмайди».

Панова «Мосфильм»га телеграмма йўллаб, жамоани муваффақият билан табриклади.

Онамнинг дугонаси Катя Левина янги директор «Кино санъати»га қўнғироқ қилиб, фильмни энг ёмондан ўртачага ўтказишга буюрди. Фильмни эса Братск ГЭСи қурувчилари учун янги картина кўрсатиш дастурига киритди (Пановага раҳмат!). Бизни эса делегация таркибига киритишди.

Братскда бизнинг фильмимизни бошқалари сингари яхши қабул қилишди. Ана шундай муҳокамаларнинг бирида: «Нега актёрларни эмас, режиссёрларни олиб келдинглар?» деб сўраб қолишди. Делегация раҳбари Александр Зархи бизнинг фильмимизни Карлова Вари фестивалига юборишаётганини айтиб қолди.

— Нега бизга ҳеч нарса дейишмади.

— Эсларидан чиқаришгандир-да, - деди Зархи.

Москвага қайтгач, дарҳол Кинематографчилар уюшмаси ташкилий қўмита котиби Григорий Борисович Марьямов ҳузурига кирдик.

— Фильмимизни фестивалга юборишяаптимми?

— Юборишяапти.

— Бизларни-чи?

— Сизларни йўқ. Шундоғам делегация йигирма киши.

— Агар биз соврин олсак-чи?

— Одам деган сал камтарроқ бўлади-да, — деди Марьямов. Лекин раҳми келиб делегация таркибига қўшиб қўйди.

«Серёжа» фильми: «Биз Холмогорга кетаяпмиз! Қандай бахт!» деган ҳайқирик билан тугайди.

Биз эса чет элга кетаяпмиз!

...Ниҳоят Карлова Варидан фестивалнинг бош соврини — «Биллур глобус»-ни олиб қайтдик. Янги директор дарҳол «Кино санъати»га қўнғироқ қилиб, «Серёжа» фильмини ўртачадан етукка ўтказишни амр этди. Бироқ кечиккан эди, журнал босила бошлаганди.

«Биллур глобус»ни олгач, бизлар «умидли ёшларимиз» сафидан ўрин олдик. Кейин эса ўтиш даврисиз, дарҳол «кекса усталаримиз» тоифасига ўтказиб қўя қолишди...

КОНЕЦКИЙ

«Серёжа»дан кейин фильм яратиш жуда қийин бўлди. Албатта, яна шундай муваффақиятга эришишни, фестивалда совринлар олишни, газеталарда мақолалар чиқишини жуда хоҳлардим... лекин мен шунга яхши тушундимки, агар муваффақият қозониш учун интиладиган бўлсам, умуман, ҳеч қачон ҳеч нарса ярата олмайман. Натижа ҳақида ўйлаш керак эмас. Ўзингга ёқадиган нарсани кейин уялтирмайдиган тарздагина суратга олиш керак.

Ва мен биринчи бирлашмадан Виктор Конецкийнинг «Причалга йўл» сценарийсини олдим. Конецкий Ленинградда яшарди ва шартномани имзолаш учун Москвага келди. Биринчи учрашувданоқ бир-биримизни ёқтирмадик.

«Причалга йўл» фильми экранларга чиққач, Конецкий менга сим қоқиб Ленинградга боришимни сўради

— Нега?

— Келсанг биласан.

У мени вокзалда кутиб олди ва тўғри омонат газнасига бошлаб борди. Омонат дафтарчасидан пул олди-да, менга катта бир боғламни тутқазди:

— Сценарий учун. Бу сенинг улушинг — икки минг уч юз эллик рубль, эллик фоиз.

Мен яратаётган фильмларим сценарийси устида у ёки бу даражада ишлардим, лекин бу сценарий ҳақида жуда кам бош қотиргандим.

— Мен сценарийни ёзганим йўқ ва пулини олмайман, — дедим ва омонат газнасидан чиқдим. Конецкий орқамдан чиқди:

— Сен кўп янгиликлар киритдинг.

— Бунинг аҳамияти йўқ. Мен бир сатр ҳам ёзганим йўқ.

Шунда у пулни кўприк панжарасига (биз Мойка анҳори устидаги кўприкда кетаётгандик) қўйди-да:

— Менга бировнинг пули керакмас, — деб, жўнаб қолди.

— Менга керакмас, — дедим ва мен ҳам жўнавордим. Пул эса кўприк панжарасида турарди. Икки минг уч юз эллик рубль. Бу пулга машина, «Победа» сотиб олса бўларди.

Ўжарлигимиз етти қадамгача етди. Бирдан шамол эсиб қолди ва иккаламиз ҳам орқага бурилдик-да, пулга ташландик.

Бу пул менга жуда ҳам асқотиб қолди. Чунки кейинги фильмни ишлашга бир йилдан сўнг киришдим. У фильм билан бу фильм оралигида эса режиссёрга маош тўлашмайди.

Мен Ленинградга келган куним Конецкий Франция президенти Шарл де Голдан олган хати муносабати билан зиёфат берди. Унинг китоби кўп тилларга таржима қилиниб, Гонкур мукофотига тақдим этилганди. Президент де Голл Конецкийга хат ёзиб, унга миннатдорчилик билдириб, китобни мақтаган эди. (Конецкий бунгача де Голла ўз китобининг французча нусхасини юборган эди.)

Конецкий адолат учун курашарди, шу боисдан тез-тез кўнгилсизликларга дуч келарди. Ичиб олгандан кейин бу курашга у янада фаолроқ киришарди. Ўша кунни ҳам зиёфатдан сўнг биз милицияга тушиб қолдик. Мен Конецкийдан де Голл юборган хатни олиб, навбатчи милиционернинг олдига қўйдим:

— Мана! — дедим унга Франция президентининг хатини кўрсатиб. — Уни президент де Голл адабиётимиз фахри (Конецкийни кўрсатдим)га юборган.

— Фахримизда ҳужжат борми? — сўради навбатчи.

— Конецкий Ёзувчилар уюшмасининг аъзолик гувоҳномасини кўрсатди.

Навбатчи пиджагининг ёқаси йиртиқ, кўзи гурра бўлиб кўқарган озгин эркакнинг гувоҳномасига, бурни пачоқланган грузинга қаради-да, хорғин нафас олди:

— Майли, ёзувчилар, озодсизлар, — деди.

Ёзувчилар сўзини у негадир ирганиброқ айтди.

Қайта қуришдан сўнг Конецкий китобларини нашр этмай қўйишди. У хотини билан фақат нафақагагина кун кўрарди. Мен фильмларим учун пул олгач, унга ёрдам бермоқчи бўлдим. Лекин қатъиян рад этди.

— Қарзга, — дедим уни қўндирмоқчи бўлиб.

— Агар жудаям керак бўлса, ўзим сўрайман. Биз дўстмиз, ахир. Лекин унга денгизчилар ёрдам беришди. Ҳали ҳаётлигидаёқ Конецкий асарларининг тўла тўпلامини нашр эттиришди. Вафот этганида ёзувчининг рафиқаси ва содиқ ёрдамчиси Татьянага уни дафн этишда кўмаклашишди. Ҳарбий-денгиз билим юртини битирган, капитан, ёзувчи Виктор Викторович Конецкийни юксак даражадаги ҳурмат ва эҳтиром билан Петропавловск соборида дафн этишди.

КИЧИК ЛЕЙТЕНАНТ

«Причалга йўл» фильмининг воқеалари Арктикада кечади. Ҳалоскор шатакчи кўҳна «Полоцк» кемасини эритиш учун Мурманска судраб кетаяпти. Қутқарувчи кема ҳалокат юз бераётгани ҳақида хабар олади: ёғоч ташувчи кема чўкаяпти. Унга ёрдам беришга етиб бориш учун «Полоцк»ни қолдириб кетиш керак. «Полоцк»да тўртта одам бор: битта боцман ва учта матрос. Уларнинг ўзлари бир қарорга келишлари керак. Агар сим арқонни кесиш ташлашса — ҳалок бўлишлари мумкин. Арқонни кесиш ташлашга қарор қилишади. «Полоцк» қояларга бориб урилади, боцмандан бўлак ҳаммаси омон қолади. Воқеаларни юз берган жойида ўрганиш учун Биринчи бирлашмадан бизларни Арктикага юборишни илтимос қилдик. Бизлар — бу мен, Конецкий ва Таланкин.

Таланкин Конечкийнинг «Агар дўст чақирса» ҳикояси бўйича (бу ҳам Арктика ҳақида) фильм олмақчи эди. Лекин биз Конечкий мен билан ишлайди деб келишиб олдик.

Биз сафар учун пул ундириб, самолётга чипта олдик-да, ёру биродарлар билан хайрлашиб Шереметьево аэропортига жўнадик. Ўшанда Шереметьево иккинчи даражали аэропорт бўлиб, халқаро рейслар бу ерда эмасди.

Ўша куни самолётимиз учмади. Эртага учади, деб эълон қилишди. Кейинги куни Воркута қабул қилолмас экан, учишни яна қолдиришди. Мен уйга бо-ришни таклиф қилдим. Лекин Таланкин қатъиян рад этди. Уйда хотиним қаер-да ётиб қолдинг, деб бошини қотиришини айтди.

Нихоят, учинчи куни учишга руҳсат тегди. Олдинги рейслар бекор қилин-гани учун самолёт тўлиб кетган эди.

Самолётга чиқариш пайтида йўловчилардан совға деб дўстларига олиб кети-шаётган тарвузларни тортиб олишди. Юк оғир бўлиб кетганмиш. Ҳатто аравача судраб келишди. Тортиб олинган тарвузларни ўшанга жойлаштиришди. Йўлов-чилар шовқин солишди, учувчилар ўша тарвузларни сотишмоқчи, дея тўполон кўтаришди, майли ҳеч кимга бўлмасин деб, асфальтга уриб ёриб ташлашди.

Бир амаллаб самолётга чиқиб олдик. Конечкий Таланкин билан ўтирди, мен уларнинг орқасида. Мен билан ёнма-ён малла йигит, йигирма икки ёшлар-даги кичик лейтенант ўтирди.

Мотор гувиллади. Кичик лейтенант стюардессадан «нега карамель беришма-япти», деб сўради.

— Олиб келишмади, - деди стюардесса

— «Олиб келишмади» деганингиз нимаси? — жаҳли чиқди кичик лейтенант-нинг. — Тарвузлар камлик қилдими? Карамельни ҳам ўзлаштириб олибсиз-лар-да!

Самолётга чиқиш пайтида унинг ҳам иккита тарвузини тортиб олишганди.

— Агар сўкинишни бас қилмасангиз, самолётдан тушириб юбораман, — деб дўқ қилди стюардесса.

Гап талашиб жанжалга айланиб кетди. Учувчи келди ва лейтенантдан само-лётни тарк этишни «сўради».

— Нега энди?

— Сиз мастсиз.

Мен лейтенантнинг ёнини олдим. Лейтенант маст эмас, асабийлашаётибди, дедим.

— Сиз ҳам мастсиз, - деди учувчи.

— Менми? Уҳ-ҳлайми?

— Самолётдан чиқайлик, шунда уҳ-ҳлайсиз.

Биз лейтенант билан самолётдан чиқдик, учувчи бўлса дарҳол нарвонни йиғиштирди-да, эшикни ёпти ва самолёт учиб кетди. Таланкин ва Конечкий, менинг буюмларим ва ҳужжатларим ҳам ўша самолётда кетди. Пулларим ҳам кетди улар билан. Бизлар ёрилган тарвузлар орасида қолавердик. Мен битта куйлақда, қўлимда чипта билан қолдим. Лейтенант анча эҳтиёткор экан, чама-дончасини олиб қолибди.

Аэропорт бошлиғига, бизлар маст эмаслигимизни исботламоқчи эдик. Бош-лик: — Сизларга ёрдам беролмайман, — деди. — Ёлгон гапирмаётганингизни қаяқдан биламан? Фақат кеч қолганлар сифатида эртанги самолётга иккита ўрин ажраттиришим мумкин. Лекин, кеч қолганлар сифатида иккалангиз учун саксон рубль жарима тўлашингиз керак.

— Биз тўлашимиз керакми? — Бақириб берди кичик лейтенант. — Зўравон-лигингиз учун сизлар тўлашингиз керак!

— Ҳақ-ҳуқуқингизни талаб қилаверсангиз — чиптанинг тўла нархини тўлай-сиз, — деди бошлиқ.

Мен бундай пўписанинг беҳуда эмаслигини тушундим ва жанжалкаш лей-тенантни хонадан олиб чиқиб, пулинг борми деб сўрадим. Таътилдан қайтаёт-ган лейтенантда пул қаерда дейсиз?!

Ўзим ҳам пул учун уйга боролмасдим, уйимдагилар нима дейишади? Икки кундан бери Москвадаман-у, уйга телефон ҳам қилмадим. Мен «Аэропорт» метросига, Леонид Гайдайниқига бордим. Гайдай уйда йўқ экан, унинг хоти-

ни, актриса Нина Гребешковадан юз рубль қарз олдим, бу ҳақда ҳеч кимга айтмаслигини илтимос қилдим.

Аэропортга қайтиб келгач, биринчи қилган ишим — уйга телеграмма юбориш бўлди: «Яхши етиб келдим, ўпаман, Гия». Сўнг қаҳва ичгани буфетга кирдим. Кичик лейтенант мендан пулни олиб, кассага югурди. (Ўша пайтлар паспорт талаб қилинмасди...)

... Яна минг балоларга учраб, турфа саргузаштларни бошдан кечириб, ниҳоят шимолга қараб учдик ва Тиксига етиб олдик. Табиийки, стюардесса қизлар кўмагида йўлнинг кўпини чиптасиз учиб ўтдик.

ТИКСИ

Самолёт Тикси аэропортига қўнганда, ойнадан Конецкий билан Таланкинни кўриб қолдим. Улар дала бўйлаб бизга қараб чошиб келишарди. Таланкиннинг кўлида менинг иссиқ курткам бор эди.

Улар юк ташувчи «Леваневский» кемасига жойлашиб олишибди. Ўша кемада рация орқали суриштириб, “юксиз, битта куйлакда” бир ёввойи грузин Тиксига учиб келаётганини билиб олишибди.

Тиксига уч кеча-кундузда учиб келдик. Кичик лейтенантга пул бердик, у йўлини давом эттирди.

Мен эса Москвага телефон қилиш учун почтага жўнадим. Тикси — одатдаги шимол қишлоғи. Совуқ, ҳамма иссиқ пахтали нимча ва шим кийиб юришади.

Почтада Москвани улаб беришди. Гаплар эшитилмайди. Онам гўшакка бақиради:

— Биз тушунолмай ҳайронмиз! Сенинг учиб борганинг ҳақидаги телеграммангни олдик. Кейин Катя телефон қилди. Сени Москва ресторанида ҳарбий кийимда кўрибди. Бугун эса Нина «бу сир» деб Любага айтибди: ундан пул қарз олган эмишсан! Қаердасан, Гия? Ростини айт, нима бўлди?

«Ана холос, роса хол кўйибман-ку!»

ДЕНГИЗЧИЛАР ВА ҚУТБЧИЛАР

«Леваневский» кемасида бизга иккита каюта — хужра ажратишди. Биттасига Конецкий ва мен, иккинчисига Таланкин ўрнашди.

«Леваневский» денгизга чиқди. Биз турли ороллардаги қутбчиларга юк олиб кетаётгандик.

Лаптевлар денгиздаги оролларнинг ҳаммаси қарийб бир хил: аввалига текис муз қопламаси, кейин тик жарлик — олти метрлар чамаси, сўнг яна текислик. Денгиз саёз. Кема оролгача боролмайди. Шунинг учун юкни кран ёрдамида ўзи юрар баржага ортамиз ва оролга олиб борамиз. Юкни қўлда туширамиз. Лекин баъзан баржа ҳам муз қопламага яқинлашиб боролмасди. Шунда муздек сувга тушиб, оғир юкларни елкада таширдик. Биз ҳам қараб турмасдик, вақтни ўтказиш учун юк ташувчиларга ёрдамлашардик. Аввалига матрослар иш ҳақиға шерик бўлишади деб бизга хўмрайиб қарашарди. Лекин бизлар текинга ишлаётганимизни билишгач, хотиржам бўлишди.

Бизлар оролга яқинлашганимизда биринчи бўлиб кучуклар чошиб келишарди. Бизларнинг келишимиздан жониворлар севинишарди — уларга овқат олиб келгандик-да.

Кемада музни ёриб сузаётганимизга бир ойча бўлганида Жохов оролига (бу шимолий кенгликнинг етмиш бешинчи даражаси яқинида) етиб бордик. Бизгача икки йил давомида музлаш вазияти у ерга яқин боришга имкон бермаган экан. Қутбчиларга маҳсулотлар самолётдан ташланаркан. Бир сафар сигирнинг музлаган танасини ташлашибди. Гўшт музга урилиб, парчаланиб кетибди, бир бўлаги кўппакни жароҳатлабди.

Бу ерда ҳам соҳилга биринчи бўлиб итлар етиб келишди.

Одатдагидек, матрослар иссиқ қарам шўрва олиб келишганди. Шўрвани муз устига қуйишди. У ерда товоққа ўхшаган чуқурча пайдо бўлди. Итлар чапилла-

тиб ича бошлашди. Кейин вездеход¹ да кутбчилар келиб қолишди. Лекин жарликдан пастга тушолмай, озиқ-овқатлар келтирилишини кутиб туришди. Шу пайт иккита ёш оқ айиқ пайдо бўлди. Жарликдан пастга тушиб, итларга куйилган овқатнинг олдига боришди. Кучуклар думларини қисганларича йигирма метрлар чамаси нарироққа бориб туришди. Айиқлар шошмасдан овқатланишар, итлар бўлса вовуллашарди. Боцманнинг итларга раҳми келди, рация орқали яна бир челак овқат келтиришларини сўради.

Кейин бир паҳмоқ айиқча югуриб келди. У пастга тушолмай, ангиллар ва у ёқдан бу ёққа югурарди. Айиқлардан бири шошилмасдан тепага кўтарилди ва панжаси билан айиқча^{нинг} думбасига енгилгина урди. Айиқча ўмбалоқ ошиб, пастга сирганиб кетди. Урнидан туриб, силкиниб олди-да, қарам шўрва куйилган чуқурча томон югуриб борди ва овқатдан ялай бошлади. Иккинчи айиқ унга кўз олайтирди, лекин индамади. Биринчи айиқ қайтиб келиб овқат ейишга тугинди. Унинг оёзига гўшт парчаси илинганда, айиқча бир сакраб айиқ лунжидан гўштни олиб олишга уринди. Айиқ эътироз қилмай, гўштни укасига қўйиб берди.

Яна қарам шўрва олиб келишди. Муз устига қўйиб, чуқурча ҳосил қилишди. Айиқлар иккига ажралди. Биттаси эски «товоқ» ёнида қолди, иккинчиси янги-си томон кетди. Айиқча гоҳ у «товоқ»қа югурар, гоҳ бунисига борар, овқатни маза қилиб яларди. Нарироқда эса оч итлар чўккалаганча, айиқларни овқатланишига ғамгин қараб туришарди.

Биз эса юк таширдик. Мен шамоллаб қолгандим, иссиғим чиқиб, сув ичгим келарди. Нарироқда, ўтов ёнида, қўлида бола кўтариб чукча аёли турарди. Пўстин-сиз, битта куйлакда. Ахир, уларда ёз ҳозир. Бизлар эса ҳаммамиз қалин кийим, телпакламиз. Мен унинг олдига бориб, сув сўрадим. Аёл бир стакан иссиқ лойқа сув(эритилган муз) олиб чиқди. Алоҳида ликопчада бир бурда моғор босган қора нон, унинг устида кичкинагина қанд бўлаги. Ахир, икки йил давомида уларга ҳеч нарса олиб келишмаган, эҳтимол, менга сўнгги насибасини бераётгандир...

Дарвоқе, Ярославлда «Афоня» фильминини суратга олаётганимизда бир кадр керак бўлиб қолди: ҳовлини юқори нуқтадан олиш керак эди. Бир балконни белгиладик-да, тепага кўтарилиб, хонадоннинг қўнғироғини босдик. Эшикни ўттиз беш—қирқ ёшлардаги аёл очди. Биз «Мосфильм»данмиз, деб ниятимизни тушунтирдик.

— Вой худойим-эй, энди нима қиламиз? — ранжиди аёл. — Ишга шошаётгандим-а!

— Ҳеч қиси йўқ, — дедик биз, — бошқа балконни излай қоламиз.

— Э, қўйсанглар-чи! Сизлар суратга олаверинглар, кейин эшикни кулф-лаб, калитни гиламча тагига қўярсизлар. Фақат сизларга ким дастурхон ёзади? Одамгарчиликдан эмас бу — меҳмонларга бир пиёла чой қўйиб беролмадим-а! Шунда мен ўша чукча аёлни эсладим.

ГЕРАСИМ

Жоховда кутбчилар таниқли ёзувчи Конецкий келганини билиб қолиб, уни меҳмонга таклиф қилишди, унга қўшиб бизларни ҳам чақирди.

Бизларни айиқ гўшти билан меҳмон қилишди ва «Катя-Катюша» фильминини қўйиб беришди. Кинони охиридан қўйишди ва унинг бутун матнини момат (тамом) сўзидан бошлаб актёрлар билан бирга тескарисига такрорлаб чиқишди. Икки йил ичида ёдлаб чиқишибди.

Кейин итлар қўшилган чанада чукча Герасим келди. У рация орқали юк келганини эшитган экан. Энди ўзига атаб юборилган аккумулятор ва радио-приёмникни олиб кетгани келибди. Кино олиб келишдимиз, деб сўради. Олиб келинган кино уруш ҳақида эмас, севги тўғрисида эканини билиб, кўрмайман, деди.

— Сен хотинингни олиб кел. Хотининг севги ҳақидаги киноларни яхши кўради.

— Хотин йўқ. Ёзилгани чиққанда бўрон учуриб кетган.

Герасим чўнтагидан «Мальборо» кутисини олди, ҳаммани сигарет билан меҳмон қилди, сўнг чанасига ўтирди-да, жунаб қолди.

¹В е з д е х о д — Ҳамма жойда юра оладиган машина.

— У «Мальборо»ни қардан олибди? — деб сўрадим.

Кутбчилар айтиб беришди: чукчалар ичишни яхши кўришади. Шунинг учун уларни спиртли ичимликлар ташишни ман қилишади. Улар шакардан мусаллас тайёрлай бошлашди. Шунда чукчаларга шакар сотмай қўйишди. Ундан ичимлик тайёрлай бошлаганди — уларга ун ҳам бермай қўйишди. Энди улар мўйна териларни нартларга ортиб, Аляскага қатнашапти.

— Чегарачилар-чи?

— Қанақа чегарачилар? Эллик даража совуқ, яна кутб кечаси.

Хайрлашаётиб, кутбчилар бизга мамонт тишини ҳадыя қилишди. Биз уни уч қисмга бўлишни белгиладик ва Таланкин уни арралай бошлади. Кундузи арралади. Кечаси ҳам арралади. Лекин мамонт тиши шу қадар қаттиқ эканки, уни арралашни Игорь сузиш пайтида охиригача етказа олмади. Москвага келганимизда ҳам арралашда давом этди.

Шундай қилиб Жохов оролидан менга эсдалик бўлиб мамонт тишининг бўлаги қолди...

ЎРТОҚ «СТАЛИН»ГА РАҲМАТ

Жохов оролида кетаётганимизда қаттиқ совуқлар бошланиб, «Леваневский» музда юролмади қолди. Бизга ёрдам бериш учун «Сталин» музёрани Врангел оролидан йўлга чиқди. Негадир унинг номини ўзгартиришни эрдан чиқаришибди. То у етиб келгунча, бизларда нон тугади ва ичимлик сув қарийиб қолмади. Қолган озгина сувни фақат ичишга ишлатардик, бошқа нарсаларга денгизнинг шўр сувидан фойдаланардик. Шўр сувда ювинишга чидаса бўларди, соқол олиш қийинроқ эди. Кесиб олсанг, анчагача тузалмай, азоб берарди. Биз соқол қўймоқчи бўлдик, лекин Конечкий: бу капитанга нисбатан хурматсизлик бўлади, деди.

Қиладиган ишимиз йўқ эди, шу боисдан капитаннинг сиёсий тарбия бўйича ёрдамчиси матрослар билан учрашувимизни ташкил этиб, кинони қандай яратасизлар, шунга гапириб беринглар деди. Биз гапириб бердик.

— Саволлар борми? — сўради капитан ёрдамчиси.

Жимлик. Кейин ёш матрос ўрнидан турди.

— Кечирасиз, агар мен тўғри тушунган бўлсам, дейлик, сценарийчи матнни ёзди, оператор уни тасмага туширди, рассом декорация чизди, бастакор мусиқа басталади, актёрлар рол ўйнади, директор пул билан таъминлади. Шундайми?

— Шундай.

— Унда шундай савол — режиссёр нима қилади?

— Биз тушунтира бошладик, чалкашиб кетдик... матрослар шунга тушунишдики, режиссёр кемада капитан ёрдамчисидай гап: лавозими катта, маоши баланд, қиладиган ишининг эса тайини йўқ.

Вазиятни юмшатиш учун капитаннинг сиёсий ёрдамчиси фильмимиз нима ҳақида бўлишини сўради. Мен гапириб бердим.

— Хўш, ёқадими?

— Ёқади, — дейишди бўшашиб матрослар. — Лекин гўзал аёллар, мусиқа янграб турган ресторанлар ва Сочининг ажойиб чўмилиш қумлоқлари ҳақида кино олишса яхши бўларди...

Кечқурун каютамизга капитаннинг катта ёрдамчиси Геннадий Бородулин кирди. Биз у билан дўстлашиб қолгандик. Гарчи кемада қатъий тақиқланган бўлса-да, у бу қоидани бузиб, бир шиша спирт олиб кирди. Ичдик.

— Сизлар хафа бўлманглар, — деди Бородулин. — Йигитларни ҳам тушунса бўлади. Тўрт ойдан бери денгизда улар. Кинонинг мазмуни жуда яхши — Фақат аёллар йўқ экан-да.

— Нега йўқ? Мария-чи?

— Боцманнинг аёлими? Э-э, у кампир-ку! Ёш, гўзал аёл бўлса бошқа гап.

— Ёш бўлиши шарт эмас...

— Шунақами?.. келинлар бир синаб кўрайлик.

Бородулин шундай деб бизларни радиорубка ёнига бошлаб борди ва радистдан уни «Янги Сибирь» билан боғлашни сўради:

— Янги Сибирь. Янги Сибирь. Мен Леваневскийман, — дея гапира бошлади Комаров микрофонга. — Қандай эшитаяпсизлар? Қабул.

— Мен Янги Сибирман. Сизни эшитаяпман, Леваневский, қабул.

Комаров микрофонни Бородулинга узатди.

— Янги Сибирь, биз Тимофеевани олиб бораяпмиз. У шарт-шароит қанақалигини тасдиқлашни сўраяпти. Тушундингми? Қабул, - деди Бородулин.

— Ҳеч нарса тушунмадим. Қанақа Тимофеева?

— Лидия Петровна, қирқ биринчи йилда туғилган (ўша пайт 21 ёшда). Кулинария техникумини битирган. Талабларингизга мувофиқ, сизнинг станциянгизга ошпаз ёрдамчиси бўлиб бораяпти. У икки ойига икки маош, кутб устамаси, яна уч ойлик таътил берилишини тасдиқлашни сўраяпти. Қабул!

— Сиз ва сизнинг Тимофеевангиз ниманидир чалкаштираётганга ўхшайсизлар. Биз ҳеч кимга ҳеч қанақа талаб юборганимиз йўқ. Алоқа тамом.

— Ҳўш, биз нимани текширдик? — сўрадим мен.

— Бу биринчи саҳнанинг охири, холос, — деди Бородулин. — Танаффус. Танаффус унча чўзилмади.

— Леваневский, Леваневский. Мен Беннет оролиман! Қандай эшитаяпсиз, қабул? — гапириб қолди рация.

— Сизни яхши эшитаяпман, қабул.

— Талабномада хато кетибди! Ошпаз ёрдамчисини биз сўраган эдик! Қандай тушундингиз, қабул?

— Леваневский, мен Янги Сибирман! Алоқада станция бошлиғи. Ҳозир сиз билан гаплашган ўртоқнинг бу гапдан хабари йўқ. У гидролог. Беннет алдаяпти! Тимофеевани биз чақиртирганмиз! Қандай тушундингиз, қабул?

— Леваневский, мен Айон! Қандай эшитаяпсан? Мен Айон!

— Мени Тимофеева билан улаб бер.

— Нима, мен сенга телефончи қизманми?!

— Унда шошилинич хабар бор — Айон унга ошпаз ёрдамчиси ҳамда ўриндошлик асосида фельдшерлик лавозимини таклиф қилади! Тушундингми? Қабул!

— Айон, мен Янги Сибирь. Тумшугингни қаёққа суқаяпсан? Уни биз чақирганмиз, бизларга ишга келяпти! Биз унга икки маош тайинлаганмиз!

— Леваневский, мен Беннет. Тимофеевага айт, уни бош ошпаз ва станция бошлиғи ўринбосари қилиб оламиз. Бир йиллик таътил ҳақини ҳам тўлаймиз!

— Беннет, нима деб валдираяпсан ўзи! Қанақа бошлиқ ўринбосари? У ерда бор-йўғи икки кишисизлар-ку, ахир?!

— Ҳўш, қалай? — сўради Бородулин, — етарлими? Ёки радиопостановкани давом эттирагимиз?

— Етарли, — деди Конецкий. — Менда ҳам биринчи вариантда шундай воқеа бор эди.

— Унда якуний монолог, — деди Бородулин ва микрофонга гапирди: — Айон, Сибирь, Беннет! Эътиборингизга шуни маълум қиламанки, ҳозиргина радиограмма олинди. Шимолий денгиз йўллари бошқармаси бошлиғи ўртоқ Афанасьев Тимофеевага ўзининг биринчи ўринбосари лавозимини ҳамда ўриндошликка ошхона директорлигини таклиф қилади. Муддатсиз таътилнинг тўла ҳақини тўлайди. Тимофеева узил-кесил бир қарорга келиши учун тайм-аут олади. Алоқа тамом. Бўлди қил, ўчир, деди Бородулин радистга.

Шунда чиндан ҳам радиограмма келиб қолди: «Режиссёрлар Георгий Данелия ва Игорь Таланкинга. Акапулькода бўладиган фестивалга бориш имконияти борлиги муносабати билан дарҳол Москвага етиб келинглар. «Мосфильм» директори».

Уч кундан сўнг «Сталин» музёраи етиб келди ва бизларни музлар чангалидан кутқариб олди. «Леваневский» кемаси ҳам уйига — Мурманска жўнади. Ўртоқ «Сталин»га раҳмат! Москвага тезроқ етиб олишимиз учун Конецкий капитандан бизларни Диксонда тушириб кетишни илтимос қилди...

КЕННЕДИ НО!

Москвада — Бондарчук, Скобцева, Таланкин ва мени Марказқўм йўриқчиси чақириб суҳбат ўтказди. Йўриқчи хушёр бўлишимизни тайинлади. Ҳалқаро вазият мураккаблигидан огоҳлантирди. Америка томонидан ифвогарлик бўли-

ши мумкин. Жон Кеннеди яқинда сенатда советларга қарши тажаввузкорона нутқ сўзлади. Яна шунини ҳам айтдики, биз таржимонсиз учар эканмиз. Таржимон у ерда кутиб оларкан. Кетаётганимизда у мени тўхтади, грузин бўлганим учун аёллар орқали игвогарликка дучор бўлишимдан огоҳлантирди.

Лондонгача «Аэрофлот» самолётида учдик, у ердан Монреалгача. Швециянинг «Боинг» компанияси ҳаво кемасида бордик. Монреалга қўниш олдиан қўлимизга журнал тутқазди. Унинг муқовасида чиройли аёл расми бор эди.

— Бу Жаклин Кеннеди, — деди Скобцева. — Америка президентининг хотини.

— Уни нега бизга тиқиштиришди? — сўради Таланкин.

— Бу ёққа беринглар-чи! — Бондарчук журналларни ҳаммадан йиғиштириб олди-да, бўш оромкурсига қўйди. — Кеннедиси ҳам кунимиз ўтади.

Ниҳоят Кеннеди аэропортига кўндик. У ерда бир кеча ётиб қолиб, эртасига учиб кетишимиз керак эди. Биз «Швеция авиа йўллари» компанияси вакилининг олдида бордик. Скобцева чипталарни кўрсатиб, бизларни қаерга жойлаштиришларини ва қаерда тамадди қилишимизни сўради. Вакил қўли билан аллақаерни кўрсатиб, алланималар деди. Унинг гапларидан мен фақат биттагина — «Кеннеди» деган сўзни тушундим.

Скобцева ундан қайта сўради. У яна нимадир деб бидирлади ва қўли билан қаернидир кўрсатди. Тагин «Кеннеди» сўзини ишлатди.

— Нима деяпти? — сўради Бондарчук Скобцевадан. — Кеннедининг нима алоқаси бор?

— Негадир унча яхши тушунмадим.

— Унга айт, биз совет делегациясимиз, Мексикага фестивалга учяпмиз. Бунга Кеннедининг ҳеч қандай даҳли йўқ!

Скобцева яна бир бор вакилга астойдил тушунтирди, у бўлса тагин қўли билан нариги ёқни кўрсатиб, Кеннеди ҳақида нимадир деди.

— У бизни нариги томонга бориб, Кеннеди вакилига учрашинглар деяпти. Балки бориб кўрармиз?

— Ҳечамда. Асло! Но Кеннеди! Но! — деди Бондарчук компания вакилининг шундоққина бурни тагида бармоғини ниқтаб.

— Но Кеннеди! — Бармоғини силкиди Таланкин ҳам.

Вакил қўлини кўтарди: «Жаст э моумент!» — деди-да, эшик ортида ғойиб бўлди.

— Розини бўлмаётганимизни айтиш учун чопиб қолди, — деди Таланкин.

— Душманга таслим бўлмайди бизнинг мағрур «Варяг», раҳм-шафқат кутмайди ҳеч ким! — дея куйладим мен. Учоқда ичимлик билан сийлашганди. Шунинг учун ҳам кайфиятимиз баланд эди.

— Ўчир овозингни! — деди тўнгиллаб Бондарчук.

У ўтириб, мўжазгина транзисторли радиоприёмнигини бор овозини буради. (Бондарчук уни Мексикага ўтган сафар борганида сотиб олганди, уни жуда қадрлар, доим бирга олиб юрарди. Мен транзисторли радиоприёмникни ўшанда кўрганман.)

Компания вакили ёш бир йигит билан қайтиб келди. Йигит поляк ва рус сўзларини аралаштириб, биз Монреалгача «Швеция авиа йўллари» учоғида келганимизни, энди эса Канаданинг «Кеннеди Пасифик» компанияси самолётида учушимиз кераклигини тушунтириб, уларнинг вакили кейинги залда эканини айтди: Ўша ерда, — деди у, — сизларни меҳмонхонага жойлашади, овқатлантиришади ва эртага Мехикога жўнатиб юборишади...

УЙДИРМА

Кейинги кунини бизни Мехико аэропортида элчихона маслаҳатчиси ва таржимон Люся Новикова кутиб олишди. Машиналарга: Бондарчук ва Скобцева элчихона маслаҳатчиси билан, мен Таланкин ва Люся билан ўтирдим. Бизнинг ҳайдовчимиз ўзимизники — элчихонадан эди. Машина юриши билан Люся (у олдинда ўтирарди) бизга ўтирилди:

— Москвада қанақа янгиликлар?

— Ҳеч қанақа.

— Бугун бу ерда радио бизда тўнтариш бўлганини гапирди. Гўё Хрущевни олиб ташлашибди, ҳокимиятни Молотов, Каганович, ва Маленков эгаллабди. Уйдирмами?

— Худо билади. Биз икки кундирки учяпмиз. Сизлар элчихонадан телефон қилиб, билиб олинглар.

Люся хўрсиниб, ўгирилиб олди.

Мексика. Жазирама, Хурмо дарахтлари. Шинам машинада кенг кўча бўйлаб кетаяпмиз. Москвада эса етти даража совуқ ва балки тўнтариш...

— Умуман, пешана нима-ю, манглай нима, бари гўр, — дедим мен.

Люся таъна билан менга қаради, кўзи билан ҳайдовчига ишора қилиб.

Шаҳарга кирдик. Кўчада одамлар гуж-гуж. Ҳар қадамда сомбреро кийган гитарачилар.

— Бугун уларда католикларнинг катта байрами, — тушунтирди Люся.

Бош кўчага бурилган эдик, гуж-гуж оломонга кўзимиз тушди. Маросим иштирокчилари сафларининг боши-охири кўринмасди: салобатли сеньорлар ва сеньориталар, кампирлар ва чоллар, болалар, ярим яланғоч ҳиндилар миллий кийимларда тиззала юриб борардилар.

— Улар ибодатхонагача бўлган уч километрни шундай тиззада эмаклар босиб ўтадилар, шундай қилсаларгина гуноҳлари ювилар эмиш, — тушунтирди Люся.

Элчихонага етиб бордик. Тўсиқ панжара олдида бир тўда журналистлар. Қўриқчилар дарвозани очишди ва биз маслаҳатчи машинаси ордидан ўз худудимизга кириб олдик. Дарвоза шу заҳоти ёпилди.

— Эшитдингларми? — сўради Бондарчук, бизлар машинадан тушгач.

— С-с...секин! — элчи маслаҳатчиси бармоғини лабига босиб, журналистларга ишора қилди.

Бизни элчи ҳузурига олиб боришди. Элчи бизларни оромкурсиларга ўтқазди:

— Хўш, қалай учиб келдингизлар?

— Раҳмат. Яхши. Ўртоқ элчи, бирор нарса ойдинлашдимми?

— Меҳмонхона қалай? Сизларни Хилтонга жойлаштиришдимми? — Бондарчукнинг сўзини бўлди элчи.

— Улар ҳали меҳмонхонага боришгани йўқ, — деди бизни кутиб олган маслаҳатчи. — Биз тўғри аэропортдан келаяпмиз.

— Ўртоқ элчи, бизга айтишдики...

— Омадларингиз бор экан, ўртоқлар, — яна гапини бўлди элчи. — Бугун Мехикода диний байрам. Люся, уларга байрамни, албатта, кўрсат.

Шу пайт хонага бир одам кирди-да, элчига қоғоз узатди. Элчи қоғозга кўз югуртирди-да, хурсанд жилмайди:

— Кечқурун матбуот конференцияси ва қабул уюштирамиз! Сизларнинг келишларингиз шарафига! Ўтирозлар йўқми?

— Тўнтариш ҳақида сўрашса-чи? Нима деб жавоб берамиз? — сўради Таланкин.

— Никита Сергеевич, — содиқ ленинчи, — деди элчи. — Совет халқи унинг йўлини қўллаб-қувватлаяпти, шунинг учун ҳеч қандай тўнтариш бўлиши мумкин эмас! Умид қилмай кўя қолишсин!

Ташқарига чиққанимизда элчихона олдида бирорта ҳам журналист кўринмасди.

ЭРКИН МАТБУОТ

Ўша кунни кечқурун меҳмонхонанинг кутиш хонасида матбуот конференцияси бўлиб ўтди. Тўнтариш ҳақида ҳеч ким ҳеч нарса сўрамади. Саволлар ҳам оддий бўлди: «Мексика сизга ёқдими?», «Ижодий режаларингиз қандай?» Бондарчук ва Скобцевани сўраб-суриштиришди. Мен ва Таланкин билан ҳеч ким қизиқмади ҳам.

Кейинги кунни эрталаб, Акапулькога учиш олдидан Люся бизларга газеталарни тутқазди ва таржима қила бошлади. Биринчи саҳифада Бондарчукнинг улкан портрети, тагида йирик ҳарфлар билан ёзишибди: «Бондарчук Кубага атом бомбасини олиб кетаяпман» деб айтди. Пастроқда Скобцеванинг расми ва

«Рус юлдузи Мексикага аборт қилдириш учун келибди! Энг яхши гинекологлар Мексикада эканлигини у яхши билади!» деган сарлавҳали мақола. Шундан кейин кичкинагина суратда мен ва Таланкиннинг тасвири берилган ва тагсўз: Бондарчукни кузатиб юрган КГБ агентлари Игорь Таланкин ва испан Хорхе Дanelли, у ўзини испан тилини билмагандек кўрсатаяпти.

Ўшанда жудаям газаблангандим: «Вой, аблаҳлар-эй!» Ҳозир эса, бизларда ҳам сўз эркинлиги берилгач, ўша мексикалик журналистлар қанчалар камтар ва назокатли бўлганини тушуниб турибман.

УЙИМГА КЕТАМАН

Кейин мен кўплаб нуфузли фестивалларни кўрдим. Лекин Акапулькодаги сингари дабдабани ҳеч қаерда кўрмадим.

Аэропортда Бондарчук билан Скобцевани битта очиқ лимузинга ўтқазди. Таланкинни бошқасига, мени учинчисига. Бондарчуклар ўтирган машинани сомбреро кийган хушсурат бир йигит, Таланкин тушганни бикини кийган ва қора кўзойнак таққан бугдойранг бир хоним, мен минган лимузинни эса малла бир гўзал бошқариб борарди. У ҳам қора кўзойнак тақиб олганди. Бизлар эса костюм-шимда, қўлимизда эса қишки пальто ва телпак — январ ахир!

Йўлга тушдик. Бондарчуклар лимузини олдида тўртта мотоциклчи, Таланкин олдида иккита. Учиб бораяпмиз, худди ажнабий президентлар Москвада юргандай: сиреналар чинқиради, ҳар бир чорраҳада полициячилар честь беришади. Малласоч қиз табассум қилади ва испан тилида нимадир деб шивирлайди. Мен бўлсам аёллар орқали иғво — деб, без бўлиб ўтирибман.

Бекорга қувонган эканман, бу иғво биринчиси ва охиригиси бўлди. Малласоч қиз мени фестивал штабига олиб бориб қўйди-да, жўнаворди.

Бу фестивалда Бондарчук биринчи рақамли юлдуз эди, ҳамма унга гирди-капалак бўларди, у туфайли бизга ҳам бошқача муомала қилишарди. Бондарчукларни энг ҳашаматли бунгало — бир қаватли уйга жойлаштиришди. Бизларни унинг ёнидаги оддийроқ, аммо шинам уйга қўйишди, фестивалнинг бошқа қатнашчилари беш юлдузли меҳмонхонада яшашарди. Иккала бунгало орасида ҳовуз. Ҳовуз ёнида ресторан. Агар ресторанда овқатлангинг келмаса лифтда пастга — пляжга туш, у ерда ҳам ҳовуз ва ресторан бор. Борди-ю у ер ҳам ёқмаса, тип-тиниқ ложувард сувга шўнғийсан ва оролгача сузиб борасан. Оролда ҳам ресторанча. Буларнинг ҳаммаси текин.

Агар бирор жойга бормоқчи бўлсангиз — учта лимузин навбатчилик қилаяпти, уларни мотоциклчилар кузатиб юради. Масалан, магазинга бораяпмиз, сиреналар чинқиради, полициячилар честь беради, дўкон эгаси югуриб чиқади, таъзим қилади, жавахирлар ва ноёб кийимлар таклиф этади.

Кечқурунлар кўҳна қасрларда фильмлар кўриги бўлади, кейин кечаси билан тонг отгунча ўйин-кулги, марьяччо(гитарали мексикаликлар) қўшиғи билан. Бундай қабулларда продюсерлар, режиссёрлар, актёрлар — бутун дунёнинг «юлдузлари» иштирок этадилар.

Мексикалик режиссёр ва актёр Фернандес менинг эсимда яхши қолди. У шуниси билан машҳур эдики, танқидни кўтара олмасди. У учта танқидчини отиб ташлабди. Рецензияни ўқиб, хафа бўларкан, кейин танқидчини отиб ташлаб, Аргентинага жўнаркан... Хафагарчиликни унутиб, кўнгли тинчигач, қайтиб келаркан, жарима тўлаб, яна янги фильм устида иш бошларкан.

Менинг ёнимга Фернандеснинг ўзи келди. Каттакон, қориндор, миллий кийимда, бошида сомбреро, оёғида темир тепки¹ли этик, тиззаларидан юқори-роқда тўппончали филофлар осилиб турибди.

— Русмисан?

— Грузин, — дедим мен.

— Рус, — таржима қилди Люся.

Ўша сафар чоғида Грузия деган республика борлигини биладиган биронта мексикаликни учратмадим...

Шунда бирам уйимга кетгим келдики...

¹Темир тепки — шпор, пих.

КУБА

Акапулькодаги қабулларнинг бирида бир ёш йигит Кубага боришни хоҳламайсизларми, деб сўради. Хоҳлаймиз, дедик. Кейин бу суҳбатга эътибор бермай қўйдик.

Мехикога қайтиб келганимиздан сўнг, элчи Кубага учасизлар деб қолди. Бизнинг номимизга таклифнома келган экан. Ҳалиги ёш йигит янги озод республиканинг маданият вазири — Альфредо Гевара (Че Гевара билан чалкаштирманглар) бўлиб чиқди.

Кичик бир самолётда учдик. Биз билан битта соқолли кубалик ҳам учди.

Бизларнинг руслар эканлигини билиб, СССР ва Хитой сафаридан қайтаётганини айтди. У билан гаплашиб кетдик. Скобцева таржима қилиб турди. У инглизчани анча ўзлаштириб олганди. Россиядаги аҳвол кубаликка унча ёқмабди: — «Сизларда бойлар ҳам, камбағаллар ҳам бор экан», Хитой унга анча ёқибди.

— Хитойда ҳақиқий социализм: у ерда ҳамма тенг.

— Сўра-чи, Хитойда унга нима ёқибди? — дедим мен Скобцевага. — Ҳаммаси жуда қашшоқ эканлигимиз?

— Намунча ёпишиб олдинг, Данелия, — деди Бондарчук. — Яхшиси пастга қара, Озодлик ороли!

Гаванада бизларни элчихонанинг биринчи котиби Алексеев ҳамда Альфредо Гевара, соқолли кубаликни эса Рауль Кастро кутиб олди. Буни қарангки, бизга ҳамроҳ бўлган йўловчи афсонавий Эрнесто Че Гевара экан.

— Бир кунга кечикдинглар, — деди Альфредо, — фильмни кеча кўрсатишди, лекин ҳечқиси йўқ, бугун яна намойиш қилишади.

1961 йил эди. Америкаликлар Гаванадан эндигина чиқиб кетишганди. Лекин у америкача турмуш тарзининг барча белгилари уларда шундоққина акс этиб турарди: Американинг шинам автомобиллари, ойнаванд лавҳалар, реклама тахталари, ресторанлар, қиморхона, сервис, меҳмонхоналар, мусиқачилар, раққосалар, фоҳишалар...

Кўчалар тўла одамлар. Ҳаммаёқда мусиқа янграйди, кишилар рақс тушаяпти... Озодлик! Байрам ҳисси бизни ҳам чулғаб олди. Рақсга тушгимиз келди. Озодлик — нақадар гўзал!

Ҳамма қувноқ, ҳамма баҳтиёр! Лекин фоҳишалар ташвишда. Биз фоҳишаларнинг намойишини кўрдик. Улар: «Фидель, сен ҳаммага иш бердинг, лекин бизни ўз ишимиздан маҳрум этма!» деган шиорларни кўтариб боришарди.

Мана бу ерда аёллар ёрдамида чиндан ҳам ифволар уюштириш мумкин! Куба аёллари шундай гўзалки, уларга қайрилиб қарайвериб бўйним оғриб кетди.

Кечқурун «Серёжа» фильмининг кўриги бўлди. Одам гуж-гуж, зал тўла, кинотеатрга сигмаганлар кўчада. Бизлар совет кинематографчиларининг Кубага келган илк вакиллари эдик. Рауль Кастро биз билан ёнма-ён ўтирди. «Фидель фильмни кеча кўрди, деди у, — лекин бугун кўргани яна келади».

Фидельни бироз кутдик, кейин Раульга хабар қилишди: Фиделнинг соқчилари уни қўйишмаяпти, одам ҳалдан ташқари кўп, жуда ҳавфли, дейишмаяпти.

— Бошлаймиз, — деди Рауль. — Ҳозир сизларни саҳнага олиб чиқишади ва томошабинларга таништиришади. Агар залда отишма бошланса, сизлар ётиб олинглар, биз чироқни ўчираимиз.

Скобцевани залда қолдирдик. Бондарчук гапирди, Алексеев таржима (у испан тилида зўр гапирарди) қилиб турди. Залдан бизга қаратилган прожекторлар кўзни қамаштирарди. Мен Алексеев орқасида, уни пана қилиб турардим. Алексеев жойини алмаштира, дарҳол унинг орқасига ўтиб олардим. Лекин ҳаммаси яхши ўтди, отишма бўлмади. Фильмни яхши қабул қилишди, узоқ давомли қарсақлар янгради. Рауль фильм яна қўйилади, деди. Чунки кинотеатр олдидаги одамлар кетмай туриб олишди.

Зал бўшагач, жондорлар¹ шошилиб киришди, қўлларида фонарлар билан қаторлар орасини бомба йўқми деб текшириб чиқишди. Кейин Фидель Кастро пайдо бўлди. Алексеев бизларни таништирди. Фидель Скобцеванинг ёнига ўтирди

¹Жондорлар — кўриқчи, хос соқчи.

ва совет киноси ҳақида сўрай бошлади. Жондорлардан бири унинг олдига югуриб келди ва нималардир деди. Фидель қўл силтади, жондор уни қистай бошлади. Шунда Скобцевани безовта қилмаслик (хоним Фидель билан йўлак оралигида ўтирарди) учун стуллар устидан енгилгина ҳатлаб кейинги қаторга ўтиб олди-да, тез-тез юриб кетди. Алексеев тушунтирди, қаергадир америка десанти туширилибди. Фидель жанг қилгани кетибди.

Кейинги сафар мен Кубага йигирма йилдан сўнг бордим. Занглаган машиналар, титиғи чиққан меҳмонхоналар, бўм-бўш дўконлар. Уша пайтлар биз дўконларимизда ҳеч нарса йўқ деб нолирдик, лекин ноҳақ эдик. Ҳеч бўлмаса арқон, совун, мих бўларди дўконларимизда. Кубада эса дўконларда чиндан ҳам ҳеч нарса йўқ эди. Сотувчидан бўлак ҳеч нарса кўринмасди.

Лекин одамлар ҳамон ўшандай мулозиматли ва хушчақчақ эдилар.

Элчихонада 7 ноябр шарафига қабул маросими бўлди. Фидель Кастро келди. Уни дарҳол элчихона ходимлари ўраб олишди, ҳаммалари баланд бўйли, Фиделдан пастроқ бўлмаслик учун бўлса керак-да. Ёнимга эски танишим Альфредо Гевара келди.

— Куба си! Янки но! — деди у кулиб.

Мен айбдордай қўлларимни ёйиб қўя қолдим. (Сабабини кейинроқ айтаман).

— Юр, Фидельнинг олдига. У сени кўриб хурсанд бўлади, — деди Альфредо.

— У мени таниёлмайди. Фидель билан йигирма йил олдин учрашгандик, ўшанда ҳам менга эмас, Скобцевага қараганди.

— Фидель бир бор кўрса бас, умр бўйи эслаб қолади. Юр. У соқчилар орасидан мени Фидель Кастронинг ёнига олиб борди.

— Танияпсанми?

Фидель анча кексайиб, соч соқоли оқарган, лекин ҳамон аввалгидай ёқимтой, менга бошдан оёқ қараб чиқди, сигарани бир тортиб қўйдида, деди:

— Болакай ҳақидаги фильм.

Таниди.

Дарвоқе, 1963 йилда Москвада мен тасодифан кўчада Альфредо Геварани учратиб қолдим. У мени Куба инқилоби кунни муносабати билан «Прага» ресторанига таклиф этди.

Қора костюмни кийиб, бўйинбоғни тақдим. Талорда, зинапоя билан кўтарилган жойда меҳмонларни Куба элчиси — йигирма беш ёшлардаги йигит ва унинг яқинлари кутиб оларди. Мен уларнинг қўлларини бир-бир қисиб, залга кирдим. Атрофга қарадим. Одам кўп, лекин танишлардан Альфредодан бошқа ҳеч ким йўқ. Афтидан, юқорироқ мартабалилар даврасига тушиб қолгандим. Столлардаги ноз-неъматларга яқинлашиб бўлмайди. Негадир, барча қабул маросимларида, ҳатто Кремлда ҳам дастурхон атрофида тикилинч бўлади, гўё меҳмонлар уйларида бир ҳафта овқат емагандай таассурот пайдо бўлади кишида.

Талорга чиқиб, чека бошладим. Элчининг рўпарасида эдим. У менга қараб жилмайди. Мен ҳам унга қараб жилмайдим.

Бирдан соқчилар тараддудга тушиб қолишди. Эшик очилиб, талорга Совет Иттифоқи Маршали Семён Будённий кириб келди. Унинг орқасидан давлатнинг олий мартабали кишилари, Сиёсий бюро аъзолари: Микоян, Подгорний, Гришин, Фурцева ўртоқлар киришди...

Будённий зинадан тўғри менга қараб кўтарилди, бағрига босди, ўпди ва табриклади:

— Байрам билан, комрад! Куба си — янки но!

Унинг кетидан қолган барча ўртоқлар ҳам қўлимни қисиб: «Куба си — янки но!» дейишди-да, залга киришди.

Ҳамма лол, сўзсиз саҳна. Мен элчига қарайман, элчи менга қарайди.

Қўлларимни ёйганча бўзрайиб қолавердим.

«Дружба народов»
Журналининг 2002 йил
10-сонидан олинди.

Русчадан
Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржимаси.

Самуил МАРШАК

Тақлид қилманг товукқа

ТЕНТАК ОВЧИ ҲАҚИДА ЭРТАК

Бир куш тўрга илинди,
Жажжи — муштдайин.
Овчи унга таъкидлар:
— Ўлимнинг тайин.

Бечора куш ялинар:
— Шафқат қил, ахир.
Танам патдан иборат,
Гўштим йўқ — тақир.

Қўйиб юбор, сен учун,
Соз бўлар фақат.
Эвазига айтаман
Учта маслаҳат...

Овчи ҳайрон боқади:
— Қўйсанг-чи, ҳайхот!
Тавба, бизга дарс берсанг,
Сен митти наҳот?..

Овчи шу пайт энг тотли,
Ўйларга борди.
Оқ йўл тилаб, қушчани,
Қўйиб юборди.

— Менинг насиҳатимни,
Қунт қўйиб тингла.
Бой берган нарсанга
Асло ачинма.

Тасдиқлар қушнинг сўзин:
— Бой берган омад
Ортга қайтмас, фойдасиз,
Афсус-надомат.

Қуш шивирлар: — Қизишма,
Шукур қил доим.
Ўтган ишга саловот,
Бўлсин илойим.

Ўтган ишга, саловот
Бўлсин илойим.
Шукронага етказсин,
Бизларни доим.

Ва ниҳоят, жўн сўзга,
Алданиб қолма.
Мўъжиза бу — афсона,
Сира ишонма.

*Русчадан
Турсунбой
АДАШБОЕВ
таржимаси*

Самуил Маршакнинг серқирра ижодини адабиёт ихлосмандлари учун изоҳлаб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Унга замондошлари ва мунаққидлар “Академик шоир”, деб баҳо беришган. Рус адабиётининг юксак поғоналарга кўтарилишида ҳамда жаҳонга машҳур ижодкорларнинг асарларини таржима қилиш борасида ҳам самарали ишлаган. Айниқса, Шекспир сонетларини, В. Блейк, Р. Бёрнс, Ж. Китс, Р. Браунинг, Р. Киплинг шеъриятини улкан маҳорат билан ўгирган.

С.Я.Маршак узоқ умр кўриши билан (1887—1964) бирга шарқ адабиётини ҳам чуқур ўрганиб, афсона ва эртақларимиз асосида талай шеърий эртақлар яратган. У Корней Чуковский билан биргаликда рус болалар адабиётининг тамал тошини қўйган. Самуил Маршакнинг бир қатор асарлари Шукур Саъдулла, Зоҳиджон Обидов, Хусниддин Шарипов каби шоирларимиз томонидан ўзбек тилига ўгирилган. Бу борада устоз Қудрат Ҳикматнинг таржималари диққатга молик.

С.Я.Маршак ижоди бугунги кунда ҳам ўқувчилар учун қадрлидир.

Овчи дер: — Бу гапда ҳам,
Маъно зиёда.
Рўй бермайди мўъжиза,
Ёруг дунёда.

— Ўгит учун минг раҳмат,
Учгин узоққа.
Бироқ, яна айланиб,
Тушма тузоққа,

Шоҳга қўниб қушча дер:
— Тентак экансан.
Алдаб нима гапирсам,
Шуни дегансан.

Қиммат ўлжа тўрингга
Тушган чоғда мен.
Сўзимга лаққа тушиб,
Қолдинг доғда сен.

Қорним тўла хазина,
Гўлсан, албатта.
Олмосим бор, тухумдан
Икки бор катта.

Овчи эса аламда,
Қашир бошини:
— Мен лақма бўшатибман,
Сени шошилиб.

Қушча шохда ўтирар,
Баландмас бироқ.
Энди бундай бойликка,
Етиш мушкулроқ.

Овчининг кўзи кўкка,
Боқшдан толмас.
Эҳ, қани қушча билан,
Тушсайди олмос.

— Кел, пастга тут, ҳой, қушим,
Қиз қилиб олай.
Икковимиз дўст бўлиб,
Қолдик ҳар қалай.

Сени тилло шохчага
Қўндириб аста.
Сўнг, ардоқлаб боқаман,
Олтин қафасда.

Қушча жавоб қайтарар:
— Тентаксан роса.
Чиқармадинг гапимдан,
Ҳеч бир хулоса.

Маслаҳатим учун сен,
Қўйиб юбординг.
Кўп ўтмай ўз ишингдан
— Аттанг, — деб қолдинг.

Мен олисга учмоққа,
Чоғланмай алҳол,
Ўз фикрингдан қайтдинг-а!?
Ўйланмай дарҳол.

Тентак овчи гап мағзин,
Бир чақиб кўрсанг:
Наҳот олмос жуссамдан,
Каттароқ бўлса...

ТОВУҚНИНГ ФАЛСАФАСИ

Икки яшар кўр каламуш,
Дўнгга чиқиб дардин айтар:
— Қизик, нега деҳқон барвақт,
— Яшнаб турган ерни ҳайдар?..

Гул, лолага бурканувди,
Бу ер шудгор бўлгунчайин.
Бойчечаклар қолгани йўқ.
Қизгалдоқлар мажруҳ, майиб.

— Тўғри айтдинг, — дейди қарга.
Майса бизга яшил гилам.
Ўйлаб-нетмай одамлар ҳам,
Ерни ҳайдар қўшлар билан.

— Сўнгра, шошиб дон-дунларни,
Шудгор узра сочиб ташлар.
Фоз куйинар — бугдой увол,
Бу қилиги дилни гашлар.

Экилган дон бўйин чўзар,
 Пайкал яшнаб кўкаради.
 Суғур: — Соз! — дер, Сичқон қўллаб,
 Бошин дадил кўтаради.

Арпаларга ўроқ тушиб,
 Хампаланди бугдой тезда.
 Дала яйдоқ, гариб бўлар,
 Зерикасан бундай кезда...

— Аҳвол қалай? — Ҳа, бир нави,
 Сичқон Жўр¹ га луқма ташлар,
 — Турмуш оғир, емиш танқис,
 Тўрғай, Суғур ҳасратлашар.

— Деҳқон арпа, бугдойларни.
 Мошинларга ортиб берди.
 Қоплар тўла ҳосилларни,
 Тегирмонлар тортиб берди.

Товуқ эса ажабланар
 Инсон зоти қилган ишга.
 — Донни сочиб тупроқ, тошга,
 Бизни қўяр ғирт ташвишга.

Бир илтимос, азиз дўстлар,
 Ушбу шеърда мантиқ ҳам бор.
 Бу товукнинг фалсафаси,
 Унга тақлид қилманг зинҳор...

ЭШИКНИ ЁП!..

Байрам олди тун алламаҳал,
 Уй бекаси гимирсир ётмай.
 Пиширарди сомса, бўғирсоқ,
 Ўзи ундан еб кўрмай, тотмай.

Ташқарида кеч куз ҳукмрон
 Қуруқ шамол изғийди ғир-ғир.
 Чол чоригин ямаркан шошмай
 Дер: — эшикни ёпсанг-чи, кампир.

— Ундан бошқа ишим йўқми, чол
 Тамбаланг-чи, Сиз ҳам бир сафар.
 Ёпилмасдан ордона қолсин,
 Менга деса юз йилга қадар.

Сену менга боришди ҳатто,
 Қани тушса уларнинг шашти.
 Чол шартини айтмагунича
 Кампир вайсаб, роса баҳслашди.

— Жим бўл хотин, сўзимни эшит,
 Қим биринчи гапирса агар.
 Ўша одам гиринг демасдан,
 Дарҳол туриб эшикни ёпар.

¹Ж ў р — тўрғайнинг бир тури.

Чурқ этишмас чол билан кампир,
Қани вақтга бўлса етиниб.
Ўчиб бўлди ўчоқда ўт ҳам
Соат эса чопар бетиним.

Шу зайлда хуфтон ҳам бўлди.
Эшик очиқ турибди ҳамон.
Симсиёҳ тун, икки бегона,
Уйга кириб келди шу замон.

— Ким бор уйда, — сўрар меҳмонлар
Худди биров атай кутгандай.
Сукут сақлар чол билан кампир,
Бамисоли толқон ютгандай.

Бир чеккадан сомсани еди,
Парво қилмай икковлон “дайди”.
Яхна товук гўштин туширди.
Уй бекаси гириг демайди.

Чекиб кўриб бобой носидан,
— Жуда зўр, — деб мақташди қаранг,
Қолгани йўқ хумда мусаллас
Чол ва кампир ҳамон гунг, гаранг.

Неки бўлса ўмариб улар
Остонага қўйишди қадам
Ва ҳовлидан чиқмай туриб дер:
— Сомсаси хом экан мунча ҳам.

Жони чиқиб сўзлар кампиршо,
— Йўқ-йўқ сомса хом эмас ҳеч бир.
Чол бурчакдан сўзлар мардона:
— Тур, эшикни ёпсанг-чи, кампир...

ОВУЛДОШЛАР

Овулдошим камбағал чол,
Жамғармасин санади.
Сўнгра бозор илинжида,
Хуржунни ҳам ямади.

Пайтаванинг орасига
Ақчасини ўради.
Тошкўчалик мумсик бойдан,
Эшагини сўради.

Бойлар учун баҳона кўп.
Ўтирмас режа тузиб:
— Берар эдим, жоним билан
Қочибди арқон узиб.

Сухбат етмай поёнига.
Ажиб садо янгради.
Қўрғондаги отхонада,
— Қайсар эшак ҳангради.

Чол имлаб дер: — Сену менга,
Таниш улов оҳанги.
Гапинг ёлгон эканлигин,
Исбот қилди бу ҳанги.

Бой гудранар: — Ёлгон сўздан,
Наҳотки топсам фойда?
Шу эшакка ишондингиз,
Ахир, мен турган жойда.

Чол йўлма-йўл бой шаънига,
Нордон “олқиш” отарди.
Овлоқ ерда семиз кўзи,
Кавш қайтариб ётарди.

Демак, офтоб толиқтириб,
Тўдадан олислабди.
Ёш-да, бардош беролмаган,
Элитган кўёш тафти.

Сиз ҳам бундай ҳангомага,
Гоҳо гувоҳ бўласиз-а...
Чол кўзини боғлаб қўйди,
Келтириб кўрасига.

Бой андармон излаттирди,
Чорбоғнинг сўлу соғин.
Кейин чолнинг ҳовлисида.
Сўроқлар кўзичоғин.

— Бу ерда йўқ, ўша кўзинг,
Қидиргин бошқа ёқдан.
Балки куёш тафтига у,
Дош бермай боши оққан.

Бой ортига қайтиш учун,
Шайланган эди шу чоғ.
Кўра ёқда бирданига,
Маъраб қолди кўзичоқ.

Ўдағайлаб, чолни сўкиб,
Бой юлқинар дам-бадам.
Пинак бузмай оқсоқол ҳам,
Жавоб айтар хотиржам.

Ҳой бойвачча, нафи тегмас,
Энди шовқин, овозани.
Кўзи эмас, менга ишон, —
Дея ёпди дарвозани.

Ю К

Юкларин топширди бир хоним

Диван,
Жомадон,
Қопчиқ,
Картина,
Кажава,
Кутича.

Кутида барча жамул-жам,
Ҳаттоки кичкина кучук ҳам.
Хонимга беришди шу заҳот,
Тўрт яшил қоғозни бус-бутун,
Бу ишонч-далолат демақдир.
Шу юкларни олгани учун.

Диван,
Жомадон,
Қопчиқ,
Картина,
Кажава,
Кутича.

Кутида барча жамул-жам,
Ҳаттоки кичкина кучук ҳам.
Уларни перронга келтириб,
Бирма-бир вагонга ташланди.
Хоним хотиржам, юклар жамул-жам:

Диван,
Жомадон,
Қопчиқ,
Картина,
Кажава,
Кутича.

Кутида кичкина кучук ҳам.
Кутилмаган кўнғироқдан чўчиб,
Қочиб қолди вагондан кучук.
Бош бекат ходимлари шошиб,
Қарашса кучук кетибди қочиб.
Улар юкни санар қайтадан:

Диван,
Жомадон,
Қопчиқ,
Картина,
Кажава,
Бўш кути.

— Ўртоқлар! Қайда қолди кучук?!.
 Сўроқлашар ранг-рўйи ўчиб...
 Қарашсаки битта Олапар,
 Филдиракнинг ёнида турар.
 Уни ушлаб, келтириб дарҳол,
 Қутичага жойлашди алҳол.
 Диван,
 Жомадон,
 Қопчиқ,
 Картина,
 Кажава,
 Қутича.

Кучукнинг ўрнида Олапар-ку, нақд,
 Етиб келди поезд ҳам барвақт.
 Кўзланган манзилга, белгили ерга,
 Хонимнинг шаҳрига — Житомирга
 Юк хаммолга бўлди рўпара,
 Яъни ўн бешинчи нўмирга.
 Диван,
 Жомадон,
 Қопчиқ,
 Картина,
 Кажава,
 Қутича.

Сал орқароқда Олапар.
 Ит беҳосдан қолди ириллаб,
 Хоним: — Вой-дод! — деди чириллаб.
 — Мутгаҳамлар! Миршабни чақир!
 Бу ит бошқа насилдан, ахир!..
 Жомадонни, иргитиб хоним,
 Сўнг диванни тепиб юборди.
 Қопчиқни,
 Картинани,
 Кажавани,
 Қутичани,

Бир четга суриб,
 — Кучугимни топасан! — дея,
 У хаммолнинг қошига борди.
 — Узр, хоним! Станцияда,
 Ёзилган — квитанцияда
 Сиздан қуйидаги юклар олинган;
 Диван,
 Жомадон,
 Қопчиқ,
 Картина,
 Кажава,
 Қутича.

Барчаси қоғозда жамул-жам,
 Хаттоки кичкина кучук ҳам.
 Житомирга келгунча, демак,
 Ит улгайган бўлиши керак...

ШОҲ ВА ЖАНГЧИ

Шоҳ ва жангчи тортишарди:
— Ким ардоқли, қадрли?!
Башарти туз бўлмаганда,
Озиқ-овқат татирми?

Подишоҳ дер: — Каминанинг,
Қадри баланд ва катта.
Жангчи айтар: — Эл билади,
Улар холис, албатта.

Оқшом икков чиқиб келди,
Кўркам, оппоқ саройдан.
Сўнг бурилди қирол билан
Парад ўтгувчи жойдан.

Рўпарадан чиқиб қолди,
Шу пайт оддий бир чўпон.
— Юрт учун ким ардоқли, — деб,
Ундан сўрар икковлон.

— Гапда мантиқ бўлган кезде,
Тортишув ҳам татирли,
Бир-бирига боғлиқ бўлмай,
Яшаса ким,
Дангал гапим,
Фақат ўша қадрли!..

— Шоҳсиз яшаб бўларми, айт?!
Жангчи деди: — Йўқ, асло!
Агар кўшин бўлмаса-чи?!
— Йўқ! — дер қирол — Мутлақо!..

Шухрат РИЗАЕВ

О н а

АНТИК АДАБИЁТ ОҶАНГЛАРИДА

Икки пардали драматик ривоят

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР:

	1-ровий
	2-ровий
Р о в и й л а р } 3-ровий	
х о р и 4-ровий	
	5-ровий

О н а
Х о қ о н
Ш о и р
И с к а н д а р
Ў г и л
А ё л
Я с о в у л б о ш и

	1-қўриқчи
Қ ў р и қ ч и л а р } 2-қўриқчи	
	3-қўриқчи

А ъ ё н л а р, с о қ ч и л а р, н а в к а р л а р, ш а ҳ а р а ҳ л и.

БИРИНЧИ ПАРДА

Саҳнада табиат манзаралари акс этган. Антик театр анъаналари йўсинида, бироқ миллий қиёфа ва либосларда р о в и й л а р х о р и саҳнага сокин оҳанглар огушида сомё ҳолатда, аста кириб келадилар. Нигоҳларини узоқ-узоқларга қадаб, ҳикоя бошлайдилар.

Х о р

1 - р о в и й

Тангри таоло еру кўкни яратиб,
Уни қуёш нури ила мунаввар этди.
Сув, ҳаво, ўтни пайдо қилди,
Набототу ҳайвонотни бунёд этди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

134

2 - р о в и й

Маҳлуқотлар ичра инсонни мукаррам билиб,
Унга ақлу қалб бағишлади,
Тилу сўз неъматини берди.

3 - р о в и й

Оламни безамоқ ва дунёни мудом яшартирмоқ учун,
Ҳаётни абадий давом эттирмоқ учун,
Ҳар жонзотни жуфт яратди.

4 - р о в и й

Кабутарни кабутарга, зогни зоққа вобаста этди.
Инсон аталмиш мукаррами Одам Атони,
Момо Ҳаво бирла йўлдош қилди, ёстиқдош қилди.
Авлод деган силсилани пойдор этиб,
Инсонларни бир-бирига қариндош қилди.

5 - р о в и й

Кўрибсизки, олам гўзал, манзара тўлиқ.
Нурли маскан теграсида жужуқлар шодон,
Чаҳ-чаҳ ўйнаб, қулиб, қийқириб,
Бор табиат, бор жонзот ила
Худойимга шукронаю саловот айтар...

Олислардан қушлар чуғури, сўнг салавот садолари ҳамда шодон оҳанглар
эшитилиб, гоҳ яқинлаб, гоҳ яна олислаб қулоққа чалинади. Бу садолар аста
“Алла” оҳанглари билан алмашинади.

Саҳнанинг бошқа бир қисми ёришиб, бешик тебратиб ўтирган она
қийфаси жонланади.

О н а. (*Оҳангга солиб.*)

Болам сени аллалаб,
Тунни тонгга уладим.
Толенинга авайлаб
Етказмоқни тиладим.
Алла болам, аллаё,
Кўрар кўзим, аллаё,
Ором олгин хийлаё,
Жажжи кўзим, аллаё!
Дунё сени кутадур,
Дунёларга бергум йўқ.
Дунё нотинч турадур,
Жафоларга бергум йўқ.
Алла болам, аллаё,
Кўрар кўзим, аллаё!
Ором олгин хийлаё,
Жажжи кўзим, аллаё!

Оҳанглар аста пасайиб, яна Ровийлар жонланади.

Х о р

1 - р о в и й

Кошки дунё шундайин турса!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

135

2 - р о в и й

Оналарнинг аллалари мудом сўнмаса!...

3 - р о в и й

Аллоҳ, Аллоҳ, ўзинг меҳрибон!
Ризқ бергувчи, қисмат битгувчи!..

4 - р о в и й

Оналарнинг ёзугини бунча шўр битдинг?!
Боласини туғаркан-у, суюб опичлаб,
Елкасидан туширмайин катта қиларкан.
Ва дерканки, вақти келиб у ҳам мени ардоқлар...,
Бошда тутиб, бошларимга болишлар тутар...

5 - р о в и й

Келин-кеват, ёр-ошно қилиб,
Атрофимни жужуқларга тўлдириб юрар.
Тўйлар бериб элу юртга, ному шон топар.
Инсон деган аъмолин оқлаб, насабини шарафга кўмар...

1 - р о в и й

Боласининг жажжи қўлларин ушлаб,
Жажжигина бахт сўрайди Аллоҳдан она.

Хор

Биҳамдуллоҳ, тилаклари ижобат бўлсин!

(Умидбахш қўшиқ таралади.)

1 - р о в и й

Афсус, олам ўзгарувчан, одамлар маккор.
Дунё ичра дунё топиб яшасам дейди.
Ҳар тонг борлиққа қуёш нур сочиб,
Гуллар ифор таратганда қушлар чаҳ-чаҳи билан уйғонса-ю,
Оллоҳ берган насибадан қаноат топиб,
Шукроналик таважжуҳин қилиб яшаса одам...

2 - р о в и й

Таассуфки, нафс деган бир юҳо бордир оламда.
Унинг макру ҳийласига дош бермоқ душвор.
Неча-неча салтанатлар емирилмушдир нафс учун.
Қанча-қанча зўр инсонлар шу туфайли хору зор...
Бир қафт туфроқ солса, тўлгувчи кўзлар
Нега бунча разолатга доя бўлади!

3 - р о в и й

Кенг оламга оч назарла назар ташларкан одам,
Худбин ҳислар чангалига тушмоғи бешак.
“Нега меникимас”, деган сўроқлар ичра бор борлиққа
— Еру сув, гимирлаган жонзот, ниш урган майса
— Бари-барчасига эга чиққиси келар.
Не ҳийлалар, неча макру ёлғон ўйлаб топади...

4 - р о в и й

Эҳ, бу дунёнинг турфа феълү ҳаводиси кўп,
Сўйлайверсак сўзларимиз адоғи бўлмас.
Бироқ мақсад андишаси хаёлни гашлаб,
Тафаккурни тафтиш этади...

5 - р о в и й

Аё мардум, биз айтмоқчи бўлган афсона мурувватга,
Матонатга ва жонбахшликка
Ибрат бўлса деймиз сўз олиб мудом...

1 - р о в и й

Ҳикоянинг ибтидосин пок гуҳар билан
Оналарга ҳамд демоқдан бошламоқчимиз.

2 - р о в и й

Ахир, у-ку, ибтидодан балоғат қадар
Барчамизга ҳаёт бериб, суйиб эркалаб,
Меҳр нури ила ўраб, авайлаб,
Манзилларга йўллагувчи мушфиқ ва мунис.

3 - р о в и й

Келинг уни шарафлайлик, алқаб, улуғлаб,
Сўнмас ҳаёт манбаига менгзаб куйлайлик.
Чунки унинг қаршисида ўлим тиз чўқар.
Ўлдирмоқни ҳунар билиб,
Зулм, ваҳшат сочган неча ҳукмфармон хоқон бош эгар...

4 - р о в и й

Ана шундай хоқони мутлақ
Яшаганди кўҳна бир замон.
Дердиларки, унинг қаҳри тўфон мисоли
Бор жонзотни горат этаркан.

5 - р о в и й

Не манзиллар, не мамлакатлар
Чумолининг инин босган фил оёғидек
Ҳукмдорнинг темир ҳукми остида
Кўрқув ва хавотир-ла яшар экан ғамгин, аламнок.

1 - р о в и й

Қаҳри келса, дарёларда сув ўрнига оқар экан қон.
Ўлим билан баҳслашаркан ёвуз қудрати.

2 - р о в и й

Аммо меҳри жўш урганда касб этиб ҳиммат,
Даҳосига далил бўлгувчи
Обидалар тиклар экан фалакка дохил.
Йўллар қуриб, сувлар чиқариб,
Боғу роғлар бунёд этиб, завқланар экан.

3 - р о в и й

Аллоҳ, Аллоҳ,
 галат зидликлар-ла сирли бу олам.
 Ҳар нарсадан недир синоат...
 Ҳеч бир нарса тугал бир тусмас.
 Оқ дейсан-у, шубҳа қиласан.
 Қора дейсан
 қўрқибгина, ўйга толасан.

4 - р о в и й

Балки сен кўрмаган, кўролмаётган
 “Оқ”лик бордир “қора” ортида...

5 - р о в и й

Инсон бир мўъжиза, мураккаб мато,
 Зоҳирда бир маъни, ботинда бўлак.
 Гоҳ қаҳр-ла қўрқинч, гоҳ меҳр-ла сахий.
 Таърифин бир сўз-ла айтмоқлик маҳал...

1 - р о в и й

Хулласки шундайин қаҳру меҳрли,
 Довруғли ҳукмдор яшаган экан.
 Меҳрини ийдирган азиз фарзанди
 Навқирон ёшида жон таслим этиб,
 Отасин беадад аламга кўмиб,
 Захмини кўнглида қолдирган экан.

2 - р о в и й

Шундан ҳукмдорнинг юрагида гам,
 Қўзларида жаҳл, интиқом ҳисси.
 Ўлимдан ўч олмоқ учун ўттиз йил
 Қирғин-барот қилди, ўт сочди, чопди.
 Мийиғига бир қур кулгу югурмай,
 Мотам либосига ўраниб тамом,
 Ўттиз йил жангу жадалларда ҳаловат топди.
 Бош эгмади ҳеч мардумга, ҳеч бир қудратга.

3 - р о в и й

Бироқ... бироқ бир зот борки,
 Таъзим этмаса бўлмас.
 Пойига бош эгиб, босган изларин
 Тавоф айламоқлик муқаррар бешак.

Х о р

Бу зот онадир ул, онадир!...

* * *

4 - р о в и й

Анвойи гулларга бурканган бир водийга,
 Сўлим масканга ўн беш мингта чодир тикиб,
 Туғ ҳилпиратиб, макон этмиш эди лак-лак суворий.

5 - р о в и й

Чодирлар теграсида қўр тўкиб яккаш
 Султонлар султонин байтул ҳазани.
 Ўн икки тилло ранг устунлар узра
 Тикланган ложувард гумбаз остида
 Ҳукмдор ўлтирар тахти-зарида.

(Тасвирланаётган манзара жонлантирилади.)

1 - р о в и й

Кўзлар хира тортар маҳобатидан.

2 - р о в и й

Ақл шошар қирғий қараши,
 Синчков, совуқ нигоҳларидан.

3 - р о в и й

Учмоққа шайланган бир сор мисоли кузатиб,
 Таҳдид-ла ўлтирар кўриб,
 Ҳузурида жам бўлган жамоа-жонни.

4 - р о в и й

Атрофда вазиру вузаро, аёнлар-номдор, қориндор...

5 - р о в и й

Куйида машшоқлар, ҳофизу халфа,
қизиқчи, полвонлар,
 Кўзбойлогич-афсунгар, дорбозлар чапдаст...

1 - р о в и й

Барчаси ҳунарин кўрсатсам дейди
 Ва кошки илиниб олий назарга,
 Нишонун мукофот олсайдим дейди.

2 - р о в и й

Хулласки, бир базм — базми жамшидий.
 Дастурхон анвойи неъматга тўлиқ.
 Соқийлар май сузар тилло кўзадан.

3 - р о в и й

Чогир ҳарорати тоб бериб юзга,
 Сурур-ла ўлтирар шоҳга бақамти
 Гўзал сўз диёрин султони — Шоир.

4 - р о в и й

Ўрни келса, ўйлаб, ўринлаб,
 Ҳақ сўзни айтгувчи шу зот муҳтарам.
 У ҳақда ҳар қанча сўз десанг арзир.
 Чунки кор-аъмоли, бори эзгулик.
 Ёруғ андишада қалам суради.
 Йўқликми, очликми, зорликми чидаб,
 Ҳақиқат машъалин баланд тутади.

5 - р о в и й

Ва лекин ҳақ қолиб, ҳамд хирқасин кийганда
 Бу зотдан малъунроғи йўқ.
 Бу энди шоирмас, шеърфуруш маддоҳ,
 Шоирлик шевасин олис шуъласи...
 Ёки... балки шуъла эмас, сўнган сояси...

1 - р о в и й

Демакки, шеър у соз, куйу май, турлик томоша
 Музайян бўлган бир фараҳли давра.

2 - р о в и й

Кимки бор, барчаси лолагун,
 Масрур Шоҳнинг шуҳратига дохилликдан шод.
 Вале сурур гурур билан чоғишса-да бот,
 Хавотир ва қўрқув ҳисси бир он йўқолмас.

3 - р о в и й

Чунки хоқон ҳузурида адаб пойдор.
 Ҳайламай сўз айтмоқ бошингизга дор.
 Шу боис боладан ҳар қанча сарафроз бўлманг.
 На қўлга, на тилга эрк бера кўрманг!

4 - р о в и й

Ҳамонки сен тобе ўз ўрнингни бил!
 Гарчи ақлисан, тadbиркор, топқир,
 Вале айни замон у соҳиби феъл.

5 - р о в и й

Ана шундан ҳадик била шодлик кезиб,
 Базм авжланди ва туйқус...

(Ташқаридан гулдураб овоз эшитилади.)

А ё л

Хоқон...

Х о қ о н

(Сесканиб.)

Бу не қичқариқ...?

Ш о и р

(ҳушёр тортиб, ҳайрон ҳолда.)

Оддий қичқариқмас,
 Ўкирик — бамисли чақмоқ,
 Гулдураб келмоқда аламли фарёд...

А ё л

(Яна ўша овоз, ўкирик аралаш нола.)
 Хоқоон...

Х о қ о н

Озурда кўнгилга таниш бу нола...

(Ясовулбоши киради.)

Я с о в у л б о ш и

Шоҳим, бир аёл келибди,
Яланг оёқ, жулдур, афтода.
Юзлари заъфарон, кўзи қаҳрли.
Ақдан озганми... нуқул бир талаб...

Х о қ о н

Талаб?..

Я с о в у л б о ш и

Ҳақ рост, шоҳим, талаб қилмоқда,
Хоқон ҳузурига олиб кир дея.

Ҳ о қ о н

Олиб кир, бўлмаса...

(А ё л кириб келади ва хоқон қаршисида тўхтаб, мағрур тикилади.)

А ё л

Сенми неча юртни фатҳ этган фотиҳ?

Х о қ о н

Ҳа, менман, голибларнинг голиби!
Ғалаба қилмоқдан толиққаним йўқ...
Ўзинг-чи, ожиза, кимсан, не дейсан?
Нега бузмоқ бўлдинг базм кечасин?

А ё л

Не бўлсанг-да, не қилсанг-да,
сен бир инсонсан!

Мен эса — Она!
Сен ўлим сочасан, мен эса Ҳаёт!
Гуноҳинг ювгин деб қошингга келдим,
Бир гуноҳинг бордир менинг қошимда.
Дерларки, шиоринг адолат эмиш.
Магар шундай бўлса, адолат қилгил.
Зеро мен Онаман, адолатталаб!

Х о қ о н

Кескир сўзларингнинг шердек шиддати,
Тингламоққа ундар, ўтир ва сўйла!

А ё л

Уммон ортидаги гўзал водийда,
Маскан туғиб балиқчи отам
Ва суюкли завжим билан яшар эдик, шодумон.
Уммонгамас, бахтга чўмар эдик, айтиб шукрона.
Бахтимизни зиёд этган ўғлимиз бор эди,
Гўзалликда якто, ягона.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

141

Х о қ о н

(аста ўз-ўзига.)

Худди менинг ўғлимдек...

А ё л

Чиройда танҳо, ақлли ҳам расо!
 Ўғлим олти ёшни қоралаганда,
 Қора кузгун мисол қаллоб-қароқчи галаси
 Талади юртни, элатни.
 Отамни ўлдирди, эримни
 Ва яна қанча бегуноҳни қонга беллади.
 Боламни ўғирлаб, зор қақшатиб,
 Кунимни тонги йўқ тунга улади.
 Тўрт йилдирки, сарсон кезаман,
 Мужда бормикан деб кўз қароғимдан.
 Охир хабар топдим, сенинг лашкаринг
 Ўша қароқчиларни маҳв этибди
 Ва бори мулкани тортиб олибди.
 Англадимки, кўзим қароси сенинг тасарруфинг,
 Сенинг мулкинда. Сен уни албатта,
 Билмоғинг керак ва боламни менга бермоғинг керак!

(Аъёнлар кулиб юборади.)

1 - А ь ё н

Ақлдан озибди...

2 - А ь ё н

Девона, тентак!

Ш о и р

(жиддий тикилиб.)

Болам деган барча оналардек
 ақлдан озган!

Х о қ о н

(ҳайрат билан.)

Эй аёл! Уммон ошиб, денгиз — сув кечиб,
 Тоғу тошдан ўтиб, ўрмонлар кезиб,
 Номаълум юртлардан қандайин келдинг?
 На бирон ҳайвон,
 На-да инсон — ваҳшийдан ваҳший
 Ҳеч нарса даҳл этмай келганинг ажаб?
 Танда қуввати бор кимса сафар қиларкан,
 Ожиз қолсам ишонганим
 Шу бўлар деб яроғ тутади.
 Қўлда қурол бўлса, қўрқувдан холи,
 Ҳар жойда ҳадиксиз, шахдам юради.
 Сен эса яроғ ҳам тутмабсан мутлоқ,
 Азбаройи худо, ишонгинг келмас.
 Сени англамоғим учун айт менга!
 Не хислатинг бордир, қандай синоат?...

Х о р

1 - р о в и й

Шон бўлсин Онага, шарафлар бўлсин!

2 - р о в и й

Она меҳри чексиз, чегара билмас!

3 - р о в и й

Унинг сийнасидан жон топган жонзот!

4 - р о в и й

Инсондаги бори гўзаллик
Сахий қуёш нуридан ва Она сутидан!

5 - р о в и й

Ҳаёт завқи шундандир,
Шудир тирикликнинг нашъу намоси!

А ё л

Денгиз ёқасида ўсган одамга
Сув кечмоқ қийинмас ва боз устига
Суюкли дилпоранг васлидир маёқ.
Балиқчи кемалар йўлимни ростлаб,
Оролдан оролга беиён элтди.
Ҳатто шамол эш келди соғинчим сезиб.
Тоғу тошлар эса гов бўлмади ҳеч.

Ш о и р

Меҳринг тошса, тоғу тошлар қир-адирга айланар!

А ё л

Йўлимда ўрмонлар учради албат.
Неча даррандаю газанда зоти.
Кўзи қонга тўлган ваҳший йиртқишлар
Ҳамлага шайланиб чиқди йўлимдан...
Мен уларнинг кўзларига тик боқдим.
Худди сенга тикилгандек тикилдим.
Худди сен-ла сўйлашгандек сўйлашдим.
Ахир уларнинг ҳам юраклари бор.
На-да юрак, ахир фарзандлари бор.
Улар ҳам шубҳасиз, гўдаги учун,
Унинг эрки, ҳаёти учун сира тап тортмаслар
Ўтдан, сувдан, хавфу хатардан.
Улар мени тушундилар қалб кўри билан.
Неки тушунмоқлик, ҳатто ҳамдардлик
Ила кузатиб қолдилар ачиниб, куйиб.

Х о қ о н

Рост айтасан, аёл,
Ваҳший ҳайвонлар одамлардан кўра
Қаттикроқ олишар гўдаги учун!

А ё л

Инсонлар ўз онаси учун ҳамиша — бола.
 Зеро ҳар бирининг онаси бордир,
 Ҳар бири фарзанддир бир муштипарга.
 Сен ҳам бир аёлнинг зурриёдсан,
 Неки зурриёди, жигар қонисан.
 Барчадан кечишинг мумкиндир, аммо,
 Онадан тонмассан ва бу дунё!

Ш о и р

Орий рост, эй аёл, ҳалолнинг бўлсин!
 Бир уюр айғир от қулун туголмас,
 Қуёшсиз таралмас гулнинг ифори.
 Севгисиз бахт бўлмас, аёлсиз севги,
 Онасиз яралмас на шоир,
 На бир жаҳонгир.
 Она чун боламиз ҳаргиз, ҳар ёшда.
 Тўқсонга кирса ҳам онам бечора
 Соч-соқоли қиров мўйсафид ўглин
 Бирон-бир юмушга солмасам дейди.
 Жонига ҳеч озор етмаса дейди.
 Кузак эди бир кун хизматдан қайтиб,
 Онам ҳузурига кирдим кўргали.
 Ҳовлида туп анжир фарқ пишган роса,
 Қўзларни қувнатиб дурдек терилган.
 Беихтиёр узиб олмоқчи бўлдим,
 Дарахтга тирмашиб бетизгин
 Нафсимни қондирмоқчи бўлдим.
 Шу пайт буни кўриб турган онам койиди:
 “Дарахтдан туш эй, сен тентак хувари.
 Йиқилиб тушасан, лат еб бир сари,
 Ўзим сенга анжир узиб бераман,
 Тўқсонга кирсам-да, тетикман ҳали”.

(Енгил кулгу кўтарилиб, барча тасдиқ ишорасида бош чайқайди.)

А ё л

Топиб бер боламини хоқони замон!
 Оналик бардошим синалди обдон...

Х о р

1 - р о в и й

Жаннат оналарнинг пойида, дейди,
 Пайғамбари замон, ноиби Худо.

2 - р о в и й

Зеро пайғамбар ҳам она зурёди.

3 - р о в и й

Барча набийларни, валий-авлиё оналар
 Келтирмиш ёруғ жаҳонга.

4 - р о в и й

Ўликка жон берган Исои Масих,
Оламни фатҳ этган Искандар Мақдун...

5 - р о в и й

Навжувон Искандар номин ёд этдинг.
Унинг қисмати ҳам ибрат бўлгулик.
Онадан туғилиб, ҳаёт шомида
Яна Онаизорига тазарру қилмиш.

(Искандарнинг ўлим олдидан онасига ёзган мактуби ўқилади.)

«Искандар: Бузилган танимнинг жони, вужудим бебаҳо лаълисининг кони бўлмиш онажон. Мен сени айрилиқларга ташлаб, фироқ ўтида қийналдим. Бошимга беҳуда андиша ва орзулар тушиб, оламни фатҳ этмоқчи бўлдим. Нимани ўйлаган ва хаёл қилган бўлсам, барчаси ҳаваста ичилган май каби бефойда экан. Аслида эсимни таниган, ақл миямга ҳарорат берган кунидан бошлаб сенга ўғиллик қилсам, қулинг бўлиб хизматингда турсам бўлмасми эди?! Аслида сенинг остонанг тупроғига айлансам-у, унинг отини шоҳлик деб билсам бўлмасми эди?! Энди ўлар чоғимда пушаймон бўлиб, ўзимни-ўзим ўлдирмоғимдан не наф? Ғам билан эзилган болангдан рози бўл! Гар рози эмассан, мен бечоранинг ҳолига вой, юз қатла вой! Мен хоҳ яхши, хоҳ ёмон эдим, фарзандинг эдим. Умрим омонлик бермай, бу дунёдан кўз юммоқдаман. Гоҳо бахтиёрлик соатларингда мен ўлган гарибингни ёд айлагил, дуо бирла руҳимни шод айлагил!..»

1 - р о в и й

Бу мунгли саргузашт афсона эмас.

2 - р о в и й

Гарчи афсонада ҳақиқат бешак.

3 - р о в и й

Энг мушкул дамларда ҳар қандай инсон
Она деган сўздан топади нажот.

4 - р о в и й:

Хоҳ ҳаётдир ул, ёки арши аълода
Дафъатан онани йўқлаймиз онг уйғонмасдан.

5 - р о в и й

Дастлабки сезгимиз, туйғу-ҳиссимиз
Она сути билан кирган танага.
Онамиз етаклаб мурғак вужудни
Олам меҳварига ўтказиб қўйган.
Шул сабаб онадан ғурур ҳам, шон ҳам.

Ш о и р

(чуқур ўйга толган шоҳга қарата)

Теран ўйга толдирди ғамгин ҳикоя,
Шоҳим хаёлингиз не манзилларда?

Х о қ о н

Мен тангри қули Хоқон, хоқони замон!
 Неча йил яшадим кўҳна заминда,
 Тилагим дунёни титратмоқ бўлди.
 Қалбим қуёшини сўндиргани учун
 Улимни қўрқитиб, ўттиз йил мудом,
 Ўғлимнинг хунини олмоқчи бўлдим.
 Салтанатлар дея, кент-шаҳар дея
 Мен билан савашди не-не султонлар.
 Аммо инсон дея бирор мард кимса
 Қаршимга чиқмади жонини тикиб.
 Инсон бу бир хаски, назаринг илса.
 Олчоқ қилиқлари гашингни қўзғар.
 Қурт-қумурсқа мисол юмуши кемирмоқ
 Ва нафсини қондирмоқ ҳайвон сингари.
 Бундай одамларга зарра раҳмим йўқ,
 Наздимда уларнинг қилча қадри йўқ.
 Ва лекин ўлтирган мана бу аёл...
 Гуё барча аёллардек, фарқи йўқ хиёл.
 Бироқ, бироқ шудир қалбимда
 Ғалат ҳислар уйғотган... у мен билан юзлашди
 Ва тенг туриб сўзлашди.
 Тилагин сўрамади, аксинча ўктам туриб,
 Гурурла талаб этди.
 Кўрдим ва тушундимки
 Аёл бунча қудратли.
 Унинг бори қудрати сўнмас муҳаббатиди.
 Она муҳаббатининг тимсоли фарзанд экан.

Ш о и р

Ҳақ рост, шоҳим, у хоҳи қиздир,
 Хоҳ ўғилдир, муҳими дилбанд экан.
 Гуёки фарзандлар гўдак палласи.
 Мисоли бир учқун, учқундан эса гулханлар ёниб,
 Неча асрларни ёритмоқ мумкин.
 Фикр айланг, валийлар, бир гўдак бўлиб,
 Жаҳонгир фотиҳлар бола эмасмиди ожиз-нотавон...?

Х о қ о н

О, ўғлим, нуридийдам, қалбим пораси,
 Балки сен ҳам оламини ёритармидинг?!
 Мен алам ўтида қон тўккан бўлсам,
 Сен зилол сув бериб яшнатармидинг?!...

*(Хоқон шу сўзларни айтаркан, яна ўйга толиб, узоқ сукут сақлайди.
 Барча унга тикилган.)*

Ш о и р

Шоҳим нохуш хотиралар
 Сизни тарк этсин.
 Барчамиз Аллоҳнинг измида банда.
 Не келса ризодан ўзга чора йўқ.
 Бир бахту тахт бериб, бир кулфат бериб,
 Бандасин синаркан Тангри таоло.

Х о қ о н

Шуур бу ҳикматни эътироф этар,
 Бироқ қўнгил деган нозик матоҳни
 Қайга беркитайин, қандай яширай?!
 Унутгандим буткул уни
 Ўша машъум айрилиқ куни.
 Ҳиссиз боқар эдим бори дунёга.
 Во дариг, бу аёл, мана бу афтода она
 Яна ёдга солди қўнгил мулкимни.
 Исёнчи галалар каллаларидан
 Минора қурганда титрамаган қалб,
 Муштипар онанинг шижоатидан
 Ларзага келдики, тоқатим етмас...
 Мен тангри қули Хоқон, хоқони замон,
 Машриқдан Мағрибга қадар боргунча
 Мулкимда кимки бор,
 Барига сўзим:
 Излангиз ва топингиз бу жасур аёлнинг ўғлин.
 Топанки мардум бор, толеи қулгай.
 Бошидан зар сочгум, тўйдим дегунча!

Ш о и р

Шоҳим фармонингиз муборак бўлсин!..
 Аёл чехрасига инди табассум.

Х о қ о н

Эй аёл, илоҳо, тилагинг ижобат бўлсин!
 Оллоҳга омонатинг омонда бўлса,
 Бағринга қайтгуси соғу саломат.
 Буюк зафарлардан, шону шавкатдан
 Фалакка юксалган мўйсафид бошим,
 Меҳробдан бошқага эгилган эмас.
 Вале Сенга яккаш таъзим этаман!
 Азму қарорингга, жасоратингга.
 Зеро Она туққан мени ва покиза нур ўғлимни.

Ш о и р

(Қувонч билан шеър ўқийди.)

Гулу юлдузлардан гўзалроқ не бор?
 Сўрсалар айтгумдир севги шеваси!
 Куёш нур сочганда, ундан фусункор
 Ошиқ дер — маъшуқам васлин шуъласи!

Биладан қаро тун юлдузлар чақноқ
 Ёз куни куёш ҳам ёрқинроқ, нурли.
 Севгилим кўзлари тундан қорароқ,
 Кулгуси куёшдан тафтгли, ёқимли.

Бироқ қуйланмаган энг гўзал алёр
 Оламу одамнинг илк ибтидоси.
 Дунёнинг юраги, боқий барқарор
 Она деган калом — борлиқ дуоси!

Х о қ о н

Аллоҳ ўз қудрат-у, мўъжизаларин алқамоғи учун
 Шоир зотини дунёга келтирган бўлса, не ажаб!

Ш о и р

Қуллуқ тақсир, сўзларингиз рост.
Асли тангри ўзи шоир, каломи бизларга мерос.

1 - р о в и й

Бу кечмиш воқеа бари ҳақиқат!

2 - р о в и й

Гар сўрасангиз, сўзларимиз тасдиқ этар оналаримиз.

3 - р о в и й

Дарҳақиқат, боқий ҳақиқат!

4 - р о в и й

Жаҳонга донишу шоирни берган,
Баҳодир фарзандлар, олим уламо,
Инчунун дунёнинг бори корига
Яраган зотларнинг бунёдкори у.

5 - р о в и й

Абадий яралиш бор экан мудом,
Оналар яшагай ўлимни билмай!

П а р д а

ИККИНЧИ ПАРДА

Саҳна обод ва гўзал шаҳар қиёфасида.
Ўша р о в и й л а р чиқиб келадилар.

Х о р

1 - р о в и й

Онани улуғлаб хўп алёр айтдик,
Зеро, оналар ҳақида ҳикоятлар кўп...

2 - р о в и й

Сўйлаганинг сари меҳринг тошади...

3 - р о в и й

Не меҳринг, ҳурматинг тоғдан ошади.

4 - р о в и й

Меҳр ҳам, ҳурмат ҳам бемисл аён,
Вале қудратига ақлинг шошади.

5 - р о в и й

Меҳри қудратини кўрдик, қуйладик.
Шарафлаб битилган қасидалар мўл.
Ва лекин тириклик юки ҳам оғир,
Ҳаёт лавҳалари ҳалқалар каби.

Бир-бирига уланиб, охир-оқибат
Умр деган занжирни барпо этади.
Билҳақ, биз сўйлаган ёруғ қасида,
Ўша умр деб аталмиш занжирдан ҳалқа.

1 - р о в и й

Демак, ҳикоямиз этади давом?

2 - р о в и й

Наҳот шоҳлар шоҳи чиқариб фармон,
Она фарзандини топмабди омон?

3 - р о в и й

Муҳтарам жамоа, иштибоҳ этманг!
Шап-шап демоқдан мурод пашмак емоқми?!

4 - р о в и й

Сўзни қайирмасдан нақдини сўйла!
Нораста ўғлига етишиб она,
Аллоҳга беадад айтиб шукрона
Хоқони замонни қилиб дуолар
Она Ватанига қайтдик-у, ана...

5 - р о в и й

Ҳа, ана, худди ўша бола,
Кўчани чангитиб, қувнаб, қувалаб,
Бутун шаҳар аҳли ардоғида ўсиб унибди.

1 - р о в и й

Қаранг, бунчалар чиройли, фаришта монанд,
Кўзлари денгизранг, тиниқ ва мовий,
Сочлари, қўнғироқ тўлқинли, ё раб,
Самовий, ғалат бир мафтункор рухсор!

2 - р о в и й

Гўзал қизга таъриф бергандек гўё,
Назокат-ла тасвир этасиз уни.
Эр ўғлон тавсифи ўзгача бўлар.
Келбати, чопқиреу чаптастлигидан,
Бўлғуси паҳлавон шарпаси келар.

3 - р о в и й

Шамшир ясаб калтақдан, қамишдан камон,
Ва ўқ ёй тутиши гумон уйғотар.
Қароқчи қўлида тўрт йил салт юриб,
Савашдан, чопишдан, найза уришдан
Ва ўлжа деб аёвсиз талаш, топташдан
Сабоқ олмадимикан мурғак тасаввур?!

4 - р о в и й

Ёшликдаги олган илм бамисли,
Тошга ўйилган нақш, абадий ўчмас.
Таассуфки, боламиз илм истаганда,
Жаҳолат жарига етакловчи ўзимиз.

Албатта тўғрилиқ бўлар сўзимиз.
Аммо ибратимиз, тутар йўлимиз
Сўзимиздан кўра ўткирроқ сабоқ.
Ҳар қанча панд бериб, насиҳат айтманг,
Сўзингиз бошқа-ю, ишингиз бошқа,
Билингки, ақлга амал вобаста.
Деганнимас, кўрганни қилар,
Тафаккур ҳарорат бермасдан бошга.

5 - р о в и й

Алҳазар, алҳазар... ёмон ўйлардан,
Номарғуб қисматдан ўзи асрасин.
Наҳот тоғдай бардош,
Матонат, жасорат учун
Она шўрлик зиғирча бахт кўрмаса?!
Тилаги-ку ахир бир луқма ҳалол ризқ,
Келин-кеват, шўх набиралар.
Ахир хоқони замондан адолат топган,
Наҳот чархи кажрафтордан марҳамат кўрмас?!
Қароқчи кўлидан дон чўқиласа,
Қароқчи тусига кирмас-ку, ҳар кас.
Кўйинг, номатлуб хаёлни супуриб четга,
Онаю болага нигоҳ қадайлик
Ва меҳр булоғидан қониб ичайлик...

Саҳна маркази ёришиб суҳбатлашаётган О н а в а ў с п и р и н й и г и т намоён бўлади. Суҳбат асносида йигит кўлбола қурол-яроғини ўйнаб, қиличини сермаб, найза ва ўқ-ёйни шунчаки бир мўлжалга ўқталиб туради.

О н а

Ҳусну-жамолинга тўймай термулиб,
Гоҳо кўзим тегишидан чўчиб кетаман.
Ота-боболаринг қонига тортиб,
Камол топганингдан завққа тўламан.
Қуч-қувватга тўлиб, балоғат етиб,
Ўша аждодларинг кор аъмолини
Олармикансан деб умид қиламан.
Буванг машҳур ва моҳир балиқчи эди.
Отанг ҳам бировдан кам бўлмади
Шу йўлни тутиб.
Сен ҳам қазноқдаги чор тўрни олиб,
Тенгдошларинг билан денгизга отлан.
Тўрингга мўл балиқ тушиб мабодо,
Овинг юрса билгинки касб-коринг марғуб.
Худого хуш келиб,
Боболар руҳи қўллабди сени...

Ў г и л

Хўп қизиқ хаёллар сурасан, она.
Майли, фараз қилгил, денгизга отланиб,
Овим дов юриб, мўл балиқ ортмоғлаб
қайтиб келарман.
Хўш кейин-чи..., кейин нима бўлади?
Ҳар гал шу ҳол — бораман,
Тўлқин-тўфонлар-ла олишиб, ҳориб,
Яна анча балиқ тутиб келаман.
Шу бўларми бор кўрарим,
топган-тутганим?!

О н а

Нима, бу бир йигит умри учун озми?
Ортиқ не қисматни тиларсан ўзга?
Тутган балиқларинг сотиб, пул тўплаб,
Ота мерос уйимизни таъмир этамиз,
Сўнг қайрилиб боққунча ой-йиллар ўтиб,
Камолот ёшингда тўй тараддуи...
Э-ҳе, бир тўй қилайликки,
Бари шаҳарни чорлаб,
Кунимизда яраган барча мардумнинг
Кўнглини олайлик, сийлаб, меҳмонлаб.
Ахир огир дамда
Сени йўқотганимда,
Ана шу одамлар оқибат қилди.
Сафар жабдугини созлаб,
йўлларга элтиб,
Тўсиқ-тўлқинлардан омон сақлади
Ва сўнг сени олиб қайтганим замон,
Суюниб шодон,
Барча шаҳар аҳли қувнаб тўйлади.
Шундан бери яна неча йиллар ўтибди,
Бутун шаҳар сенга ота-она, акаю ука.
Бундаги ҳар бир тош сени биледи,
Кечмиш саргузаштинг сўйлаб туради...
Қара, қанча барно қиз
Ишқингда пинҳона куйиб юрибди.
Бирини танлайсан
Оқила, ораста, меҳнаткаш, маъқул...
У сенга бир этак ўғил-қиз туғиб беради.
Мен эса опичлаб,
Етаклаб набираларим,
Юрт қорига, ота-она, яқинларига
Яроқли бир инсонлар бўлсин дея
Ўғит бериб катта қиламан.
Кенг хонадон бўлиб, шаҳримиз ичра,
Дўсту ёр олдида обрў топасан.
Давру даврон суриб ҳалол ризқ билан
Яна уйлар қуриб, юртга тўй бериб,
Орзу-ҳавас қиласан
Ва худди ота-бобонг каби яшаб ўтасан.
Шу-да бир инсонга етгулик
Саодат, давлат, шон, қисмат.
Ортиғи не керак, умрингга завол!
Ҳар ён ўзин уриб, беадад бойлик
Ва енгил умргузаронлик истаган кимса,
Билгилки, барибир эътибор топмас.
Ҳаёт неъматини беҳуда сарфлаб,
Бир ҳунар тутмаса барака кўрмас.

Ў г и л

Она, мен бундай умрни орзу қилмайман.
Шону шуҳрат-ла порлаган ёрқин
Бир тақдирни ўзимга кўраман раво.
Мен сен айтгандай эмас,
Ўзгача шарҳлайман ўз толейимни.
Ахир, ана менга тенгдош шунча гўдақдан
Нега мени сайлаб Худойим,
Кечмишим бу қадар нооддий бўлди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Айнан мени ўғирлаб қароқчи зоти,
Тақдирим номаълум юртларга элтиб отганда,
Тубсиз йўқлик қаърида йўқолгандим-ку!
Ахир, тангри иноят этиб,
Йиллар ўтиб, армонлар йитиб,
Мен яна бағрингга қайтдим-ку, омон...

О н а

Сени менга қайтарган тангримга шукур!
Аммо билки, сўнгсиз илтижоларим,
Тунлар йиғлаб, ёлвориб, чорлаб
Қилган таваллоларим Аллоҳга етди
Ва яна беадад машаққат чекиб,
Сени излаганим тоғ-тош, сув-денгиз,
Хавф-хатар демай,
Тинимсиз изиллаб гирён юганим
Тилакка еткарди, бўлиб мўъжиза...

Ў г и л

Ҳа, ҳа, она, айнан мўъжиза...
Шунингчун жўн тақдир истамам ўзга.
Кўрасан, пешонам қуёшдек порлоқ.
Худойим мен учун бўлак тўн бичган.
Кўрасан ва фахр этиб юрасан, она,
Оналар ичида бўлиб ягона...

О н а

Илоҳо фахр этай, бўлиб ягона!
Мен ҳам бахтинг балқсин дейман.
Шон-шуҳрат, давлатга етишиб яна
Давруғ топган онларинг тушимга кирар.
Шодланиб гурурга тўлганим маҳал,
Сесканиб уйғониб кетаман алҳол.
Сўнг қўрқув ва ғашлик босар кўнглимни
Ўйлаб қоламан:
Ахир қайдан бу марҳамат, ажабтовур бахт
Хушёр тортаман.
Саволлар қуйилиб, ҳаловат кетар.
Наздимда тушларим сароб ва рўё.
Ортингдан тун каби қоп-қора шарпа,
Жонингга жаҳд қилиб, ханжар ўқталар.
Шунда сен алқаган нурли истиқбол
Қум узра қурилган кошона мисол,
Жуда ҳам омонат, чиркин туюлар.

Ў г и л

Қўрқма, она, тушингга ишон!
Фалак бир айланди,
Энди ўғлингнинг йўллари равон.
Ҳеч ким қайтаролмас мени азмиждан.
Лочин парвозимни тўхтатма сен ҳам
Ва судралгич ҳадсиз қумурсқалар
Умрини тилама мубҳам...
Мен уларни галалаб
Мана бундай янчаман, тамом!

У ёғоч қиличи билан ердаги чумоли инларини ковлаб, чумолиларни уриб-янчиб кўрсатади.

О н а

Эсингни йиғ, ўз ташвиши, тирикчилиги билан
Юрган бу жонзотда нима айб, тентак?!

Ў г и л

(ҳаракатдан тўхтаб онасини қучиб, эркаланиб.)

Ҳали бу тентак
Дунёни эгаллаб, сени бошга кўтарар!..

Она ва ўгил манзараси қоронгилашиб, р о в и й л а р чиқиб келадилар.

1 - р о в и й.

Гумону шубҳалар бежизмас, мутлоқ...

2 - р о в и й

Она бечорага яна кўргулик...

3 - р о в и й

Шўрлик, шўрпешона бўлмаса агар,
Шунча меҳр учун қайтарми хўрлик?!

4 - р о в и й

Йиғлоқи ўйлардан турайлик нари.
Наҳот ўгил орзулари келтирса хўрлик?
Ахир у-да инсон, орзу қилмоққа
Барча инсон каби бордир-ку, ҳақи?!

5 - р о в и й

Баҳсу мунозара илмда яхши.
Ҳақиқат туғилар, йўллар очилар.
Кори аъмомимиз ривоят айтмоқ.
Касбимиз қилайлик сокин ва ҳалол...

1 - р о в и й

Орий рост... Ва лекин тақсир,
Юраклар бир мунгли нолага мойил...

(Мунгли қўшиқ таралади.)

2 - р о в и й

Муганний, бир нафас тин ол, тарки ҳол...
Кўнгиллар йиғлайди, тинмоғи маҳол...

3 - р о в и й

Умр тошқин дарё, тинимсиз оқар.
Қувалашиб ўтар ой, йиллар тезкор.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

153

Қани бирор сонияни ушлаб қололсанг.
 Агар вақт дегани измимда бўлса,
 Онаю боланинг беташвиш, беғубор
 Қучишиб туришин сақлардим мудом.
 Онанинг болага интизору зор
 Қолишин хаёлдан ўчирар эдим. Афсус...

4 - р о в и й

Афсусу надомат чекмоқни бас қил.
 Тақдир кечмишидан кўз юймоқ мушкул.

5 - р о в и й:

Алалхусус саркаш ўғил юртин тарк этди.
 Онасини яна фироққа дучор этди.
 Бош оққан томонга йўл солди яккаш.
 Гоҳи оч, гоҳи ризқ топиб йўлларда,
 Иқболига пешвоз юрарди шитоб.
 Неча кун деганда етишди
 Муаззам бир кентга, ажабтовур шаҳарга...

1 - р о в и й:

Шаҳарки кўп гавжум, ташвиши ўйину кулги.
 Одамлари бир-биридан олишиб улги,
 Эртаю кеч томоша ясогин тузар.
 Сира англаб бўлмас –
 Тирикчилик-даромад қайдан,
 Қарда бозору қарда гузар.
 Ҳали у ён бир маросим, бу ёнда тадбир.
 Қай бир ерга борманг
 тўйхона, майдон-томошахона.

2 - р о в и й:

Тадбирлар бошида подшоҳнинг ўзи.
 Бош майдонда ҳар кун бир мусобақа.
 Гоҳ қиличбоз уришар,
 гоҳ ўқ-ёй тортишуви,
 Гоҳ полвонлар олишар,
 Гоҳида санъаткор айтишуви.
 Муҳими подшоҳ назарин тортмоқ
 Ва бирор мартаба, мукофот олмоқ.

3 - р о в и й:

Шухратпараст хаёл-чун бу қулай имкон бўлар.
 Ўғлон сезди, толеи шу юртда аён берар.
 Омади чопиб қолса, бахт, иқбол қаён борар?!

4 - р о в и й

Йигит ўзин майдонга урди.
 Қилич, найза баҳсида,
 Бехато камон тортишда
 Унга тенги бўлмади.
 Қароқчидан орттирган
 Қасбин енгиб бўлмади.

5 - р о в и й

Назаркарда бўлди шоҳга хунари, хусни билан.
Лашкарига қўшилиб жанг-жадалда иш берди.
Алалхусус, султонга энг яқин маҳрам бўлди.
Лашкарига йўлбошчи олий-қўмондон бўлди.

1 - р о в и й

Шоҳнинг тарки одати
Байрам, асъасалардан сўнг
Муҳораба-жанг эди.
Забт этиб қўшни кентларни,
Бўшаб қолган газнасин яна тўлдирар эди.
Алқисса ўғлонни лашкари билан
Денгиз бўйи юртларни фатх этиш учун
Омонсиз қирғинга-жангга йўллади.
Дунёни эгаллаш гаразидан маст,
Йигит ҳам ўйламай шоҳни қўллади.

2 - р о в и й

Ахир денгиз бўйида ўз эли, онаси, яқинлари бор.
Унинг камолига хайрихоҳ бўлган
Ватандошларидан зарра қилмай ор,
Ўз она шахрига от солди шахдам...

3 - р о в и й

Ана шаҳар ёнар, ҳар ён вайрона,
Дол-фарёд бетиним, кўзлар гирёна,
Жанг-жадал ваҳшати, отлар сурони,
Яроғлар жаранги, ўлим даҳшати
Ҳаволарни тутмиш, қиёмат қўпмиш!...

Тасвирланаётган манзара шовқинлари ҳаммаёқдан эшитилади ва бироздан сўнг тинади.

3 - р о в и й

Тун оғди...
Ҳар қанча шиддат-ла уринса-да ёғий,
Шаҳар деворларин тагида қотди.
Жонли чамбар қилиб ўради тугал.
Бир жон ҳам чиқолмас, ҳеч зог киролмас.

4 - р о в и й

Шаҳар аҳли қалъа туйнукларидан
Гулхан ёқиб, атрофида жам бўлган ёғий лашкарин
Кўркув исканжасида кузатар эди.
Емга тўйган аргумоқлар кишнашин,
Қиличларин сермаб ўт атрофида
Сакраб ўйнаётган барзангиларнинг
Ёввойи қийқириқларин эшитар эди.
Зада бўлган қалбларга эса
Ўлимнинг шарпаси қадалар эди.

5 - р о в и й

Ўлик босиб кетганди тор кўчаларни.
 Ҳар хонадондан ингроқ, алаҳсираш, алжираш
 Ва гўдаклар ноласи қулоқни тешар эди.
 Барча гирён, жонсарак,
 Гўёки ҳар томондан
 Душман пусиб келарди.

1 - р о в и й

Осмон тўла юлдуз-у, чақноғида фарах йўқ.
 Сузиб юрган ойнинг ҳам чарчоғидан даракдек
 Хира тортган шуласи гусса юкин оширар.

2 - р о в и й

Ҳеч ердан нажот кутмай,
 Толиқиб ғам-андуҳдан
 Ва сувсизлик, очликдан
 Силла қуриб борарди,
 Умид сўниб борарди.
 Бутун шаҳар борлиқни
 Улим ҳиди тутганди.

3 - р о в и й

Ана шу қаро тунда
 Кўчаларда саро-сар
 Бир кўланка кезарди.
 Бошдан-оёқ тим қора
 Ридосига ўраниб,
 Унсиз аёл юрарди.

4 - р о в и й

Қўрқувдан зада бўлган
 Юраклар кўргани чоғ
 Беркиниб яширинар
 Ёки қочган каби моховдан
 Югуриб, шошиб кетар...

5 - р о в и й

Каттадан кичиккача, мушукдан кучуккача...

Ровийлар саҳнаси давомида тасвирга монанд шаҳар манзараси намоён бўлиб
 боради.

Аввал о н а кўринади, сўнг бир неча қ ў р и қ ч и л а р билан
 я с о в у л б о ш и чиқиб келади.

Я с о в у л б о ш и

(Ўз қўриқчиларидан сўрайди.)
 Бу ўшами?

1 - қ ў р и қ ч и

Ҳа, ўзи!

Я с о в у л б о ш и

(аёлга яқинлашиб)

Сиз яна кўчада юрибсиз, хоним?!

Эҳтиёт бўлинг – кўз тикканлар кўп,

Бир кор-ҳол бўлса, айб қўёлмайди

уларга ҳеч ким...

(Кўриқчиларга қарата.)

Юринглар, кетдик!

1 - қ ў р и қ ч и

(ғазаб билан.)

Она бўлмаганида, ҳисоблаб уни жосус,

Сўнгра нима қилишни ўзим билардим, афсус...

2 - қ ў р и қ ч и

Шундоқ ҳам мурдадек бўлиб қолибди.

Билмасанг, танимасанг арвоҳми дейсан...

3 - қ ў р и қ ч и

Арвоҳ эмас, асроилга ўхшайди.

Қайда пайдо бўлса, бир офатдан нишона...

1 - қ ў р и қ ч и

Ёриб бола туққан қорнини,

Тилка-пора қилсанг бутун жисмини...

Я с о в у л б о ш и

Бўлди, бас!

Шундоқ ҳам таранг турган тоқатни

тоқ қилманглар!

Болам дея кўрган азоби қолиб, бу

Яна шўрпешона

шунча маломатга чидаб юрибди...

Кетдик, тезроқ қимирланглар!

Кўриқчилар ўтиб кетгач, саҳнанинг бошқа чеккаси ёришиб, жасад тепасида тиз
чўкиб туриб, дуо қилаётган аёл ва унинг атрофида бир неча афтодаҳол
кишилар қиёфалари кўринади. Она ўша аёлга яқин келади.

О н а

Эринг ўлдими?

А ё л

Йўқ.

О н а

Акангми ё уканг?

А ё л

Ўғлим, ўғлим жон таслим этди.

Эрим уч кун бурун ҳалок бўлганди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

157

О н а

Шўрлик, ёшгина жони савил кетибди...

А ё л

(*ўрнидан туриб.*)

Йўқ, ундаймас, Аллоҳга шукур!

О н а

Нега шукур дейсан, ахир, боланг-ку!
Фарзанд доғи она-чун ўлимдан оғир!

А ё л

Ўлимимга розиман мен ҳам...
Аммо шукур қиламанки,
Ўғлим Ватан деб жангда курашиб,
Ҳалол ўлим топди, мана булар гувоҳ.

(*Турганларга ишора қилади.*)

Енгилтак феълидан қўрқардим, рости.
Ўйинқароқ эди, маишатга ўч.
Ёлгон қутқуларга, ширин алдовларга берилиб кетиб,
Ҳиёнат йўлига кирмасми дердим.
Ахир ана ёғийларга йўлбошчи йигит —
Шаҳримиз боласи — оқпадар экан.
Менга юртдош она туққандир-ку, ўша малъунни.
Яна қанча оналарнинг бағрин тиларкин?!
Лаънат бўлсин унга, туққан танга ҳам.
Ҳаром сут берганки, иблис тус олмиш.
Асти розимасман у кўрнамакнинг
Жазосин бермаса, жонин олмаса!...

О н а юзларини қўллари билан яшириб, югуриб кетади.
Кейинги кўриниш. Калъа дарвозаси. Ўша я с с о в у л л а р. Уларнинг олдида
О н а яқинлашади.

О н а

Эй савоб топгурлар, ўлдинг мени!
Ҳиёнаткор ўғил туққан она азоби,
Таънаю маломат ўлимдан қаттиқ.

Я с о в у л б о ш и

Сиз инсонсиз, шу эл фуқароси.
Бу юртнинг тупроғи сизга ҳам азиз.
Унга душман бўлган ҳар кас.
Сизга ҳам душман.

О н а

Онаман-мен, фарзандим бағрим.
Уни душман қилиб туққан менман-ку!
Шафқат тиламайман сизлардан мутлақ.
Мени ё ўлдинг
Ва ёки ҳузурига қўйиб юборинг!

Я с о в у л б о ш и

Биз сизни ўглингиз гуноҳи учун ўлдиролмаймиз.

2 - қ ў р и қ ч и

Ахир унга юртни сотгин деб
Ўгит бермагансиз, иснодга ботиб...

3 - қ ў р и қ ч и

Бегойим, фарзанд деб сиз чеккан азоблар
Ва тортган машаққат
Эртак мисол бизга сўйланар эди,
Кую кўшиқларда куйланар эди...

1 - қ ў р и қ ч и

Булбулдан қарқуноқ чиқибди, демак,
Шунча изтиробга солгунча Сизни
Ўша ўлкаларда йўқ бўлиб кетиб,
Худонинг қарғиши урмасми эди?!

2 - қ ў р и қ ч и

Нега куюнасиз у нобакорга?

3 - қ ў р и қ ч и

Бўлди, ярага туз сепиб, тилкаламанглар.
Ахир бу шўрликнинг алами ўзига етар.

Я с о в у л б о ш и

Хоним, ўглингиз Сизга ҳам ачинмас сира.
Демакки, шафқат ҳам қилмагай, асло!

1 - қ ў р и қ ч и

Арзимаиди асираликка ҳам демоқчимисиз?
Ундай бўлса бу аёлни тутиб турмоқнинг
не ҳожати бор?
Боравермайдими иблис ўгли олдига...

2 - қ ў р и қ ч и

Сотқин ўгил билан рўбарў бўлмоқнинг
Ўзи ҳам ўлимдан ёмон.

О н а

Ҳа, ёмондан ёмон, ададсиз даҳшат!

Я с о в у л б о ш и

Дарвозани очинглар!

(Дарвоза очилиб, она чиқиб кетади.
Р о в и й л а р чиқиб келадилар.)

1 - р о в и й

Дарвозамас, бамисли ўлат ғори очилди.
Она юрган она ер қонла бўялган эди.
Қадамида ўликлар –
Шаҳар ҳимоячиларининг пажмурда жасадлари...

2 - р о в и й

Она қалби уларга бепарво ўтолмасди.
Ҳар бирига кўз ташлаб, танирди аллакимни...

3 - р о в и й

Мана қонга беланиб ётарди
Эрининг дўсти, қадрдон биродари.
Ўглин йўқотган кезлар аёлга ҳамдард эди.
Қема созлаб денгизга, довул тўфонлар узра,
Йўлин ростлаган эди.
“Боланг тирик, топасан!” дея қўллаган эди.
Омон қайтгач Ватанга, дўстим ёдгори йўқлик,
Камлик билмасин дея ҳиммат кўрсатган эди.

4 - р о в и й

Унинг шундоқ ёнида қўшни – ҳамсоя йигит
Кўкка тикилганича, кўз очиқ қотган эди.
Онаси тўй дардида қайлиқ сайлаб юрганди.
Тенгдош эди ўлига, сирдош эди дўстига.
Уни ҳам Она дерди, гўё қариндош эди.

5 - р о в и й

Анави бошсиз тана аллакимни эслатар?...
Эғнидаги кийими муаллимлик жомаси.
Ҳа, ўша ўқитувчи – “болангиз бебош” деган.
У эса гина қилиб, уни қойиган эди.
Ўгли қолиб, устозга танбеҳ айлаган эди.
Сезган экан бу зукко инсон,
Вақти келиб у бебош бола
Қанча бегуноҳни бебош этишин...

1 - р о в и й

Она борар экан ҳар бир шаҳидга
Аста таъзим қилиб, шивирлар эди.
Охират сўрарди Худодан,
Имон тилаб ҳар биттасига.

2 - р о в и й

Она борар экан ғуссага тўлиб,
Туйқус тўхтади-ю, ортаг ўгирди бошин.
Қадрдон шаҳрига узоқ тикилди,
Қароғида шашқатор ёши...

3 - р о в и й

Бирдан яна ростлади йўлин
Ва дадил борди ёғий чодралари томон.

С о қ ч и

Кимсан, қайга йўл олдинг?

О н а

Йўлбошчингнинг онасиман, мени олиб бор!

С о қ ч и

Шади шиддатингдан сезилиб турар,
Она эканлигинг у мард ўғлонга.

Соқчи онани муҳташам чодирага бошлаб келади ва эшик олдидаги бошқа соқчига топширади. Соқчи кириб айтиши билан ўғил ичкаридан отилиб чиқади ва она-бола кучоқлашиб, узоқ туриб қоладилар. Сўнг икков чодирага кирадилар.

Хона ичи шоҳона безатилган эди.

Ў ғ и л

Келдингми, она!

О н а

Келдим, ўғлим, дийдорингни жуда соғинган эдим.
Кўзларингга бир қур тикилай дедим.
Чақноқ кўзларингни кўрмаганимга,
Юрак тафтинг туймаганимга,
Неча замон бўлди, қанча сув оқди.

Ў ғ и л

Мен ҳам соғингандим сени, онажон.
Кўксингдан иссигроқ нарсани,
Ўзингдан меҳрли бошқа бир кимсани учратганим йўқ.
Тоғу тошда, дала-даштда сувсиз, емаксиз
Сарсон юрганимда толеим излаб,
Фақат сенинг ёдинг етказди мадад.
Энг оғир дамларда аламга ботсам,
Сени эслар, излар эдим кўзим жовдираб.

О н а

Ҳа, кўзларинг ўша-ўша ёлқинли,
Худди юлдуз мисол порлаб туради.
Фақат, фақат энди самимий шодон
Қарашлар ўрнини шиддат олибди.

(Сочларини силаб.)

Навжувон ёшингда сочларингга оқ оралабди.
Нега ёш бошингга шунча ташвиш ортмоғламасанг?
Пешонангга ажин, юзинг салқибди,
Бу бедор тунларнинг таъсири билсанг.
Оҳ кўзим, жигарим, азиз дилбандим
Юмушинг бунча кўп, бироз тин олгин.
Ташвишларни унутиб,
Баридан воз кечиб, яйраб қувонгин.

Ў Г И Л

Оҳ, она, онажонгинам-а!
Дунёда ташвишсиз яшаб бўларми?!
Қара мана бу атрофга,

(хонадаги бойликлар, шоҳона ҳаётга ишора қилиб)

Шулардан кечиб бўларми?!

О н а

(энди атрофга тикилиб)

Худди шу алпозда кўрган эдим тушимда сени.

Ў Г И Л

Тушингга ишон, деб айтган эдим-ку!

О н а

(ўғлига тикилади)

Ҳа, ўша сен, туғилмасингдан тўққиз ой аввал
Мен таниган юрак.
Фақат кимхоб-ипакларга ўранган.

Ў Г И Л

(яна онани қучиб)

Тангрига шукурки, мени тушуниб,
Ҳузуримга келдинг...
Энди эртагаёқ бу тош шаҳарни
Ишғол этаман!

О н а

Ўз шахрингни-я, шундайми?

Ў Г И Л

Ҳа, шундай! Шаҳармас, бутун олам меники, она!

О н а

Ахир шу шаҳарда туғилгансан-ку!
Бунча шон-шухратдан бадмаст бўлмасанг?!
Кечагина қадду бастингга боқиб,
Ота-бобонг хоки ётган шу юртга
Муносиб бир ворис ўстирдим дея
Ғурурланиб мақтанган эдим.
Ворис бўласан деб эзгуликка, бунёдкорликка.
Шаҳримизнинг ҳар тошида аждодларинг изи бор.
Улар қурган ва яратган сенинг иқболинг ўйлаб.

Ў Г И Л

Мен дунёда туғилиб, дунё учун яралдим.
Ҳали уни ҳайратларга кўмаман!

Ахир бир нарса шиддатимни тўсолмас.
Аммо бу шаҳар оёғимга кирган зирагча мисол,
Қайтармоқчи бўлар шаштимдан.
Аслида-чи, унда сен бор учун бу уяни бузмай тургандим.

О н а

Ахир шу уяда туғилганмиз отанг ҳам, мен ҳам!
Унинг ҳар қаричи қадрдон менга.
Отанг билан кечган бахтиёр кунлар,
Вужудим оналик ҳиссидан титраган онлар,
Сени туғиш азоблари, уйқусиз тунлар —
Бари-барчасига шу тош уйлар гувоҳ.
Асли сенинг жажжи оёқларинг ҳам
Қувват олган ўша тошлардан.

Ў г и л

Тошлар — соқов,
Агар уни сўзлатмаса инсоннинг иродаси.
Мен уларни сўзлатаман, топиб чорасин,
Керак бўлса ҳатто тоғлар шарафлайди
Менинг отимни!

О н а

Одамлар-чи... улар нима дер?

Ў г и л

Одамларми?.. Одамлар пода,
Улар бари етовга муҳтож.
Фақат шамшир — сиёсат билан
Тутиб турмоқ лозим уларни.
Қимнинг сиёсати ўтқирроқ бўлса,
Ўшани алқайди қўрққани учун.
Ва ҳатто қаҳрамон деб кўтарар бошга!

О н а

Сўйлаганинг сари бошим ҳам бўлар!
Ёвуз шухратингга ҳайкал қўймоқчимисан?
Қиёфанг гўзал-у, қалбинг мунча тош қотган?
Ўйнаб туриб, ўлдирмоқлик одатинг бўпти!
Чиқиб қара майдон узра қонга беланиб,
Қанча қадрдонинг ўлиб ётибди.
Мен уларни кўрдим, кўргандан кўра
Кўзим оқиб тушса яхшироқ эди.
Ҳаммаси кунингга яраган қардош.
Мен тўйингга чақирмоқни орзу қилганлар,
Қиличингдан қирғинбарот бўлиб ётибди.
Қандай чидай бу кўргуликка!
Сен мавҳ этган ҳар битта жоннинг,
Неча яқини бор таъзия очган.
Ахир энди улар ҳам тирик ўлик-ку!
Шу инсонлар сени қаҳрамон дерми?!
Қаҳрамон, энг аввал яратувчидир!
Яхшилиқ уругин сепгувчи, ўлимларни енгувчи зот
Мангу қолар эл хотирасида!

ЎҒ И Л

Она, беҳуда дийдиё кўнглим юмшатмас.
 Денгиз эмас, қонлар кечиб етгум мақсадга.
 Чунки менга бош элмаган душмандир бешак.
 Қайда кўрдинг ё эшитдинг фотих зотини,
 Қон тўкмайин тарихларда изин қолдирган.
 Хўш, ўша буюк зотлар номи ўчдимми?
 Фатҳ этилган қайси шаҳар, эл-улуснинг
 Бирор фуқаросин
 Оти битилибди ўлмас сатрга?
 Мени айблама қардошларинг ғорат этдинг деб!
 Ҳамшаҳар бўлгани учун ҳам менга,
 Улар авлодлари фахр топгуси.

О н а

Нақадар даҳшатли фикру ўйларинг!
 Наҳот шон топишнинг яккаш йўли шу?!
 Муаззам шаҳарлар,
 Ўлмас обидалар бунёдкорлари
 Ва яна тириклик, ёруғ завқ учун
 Умрини тикканлар боқий эмасми?!
 Танлари тупроққа қоришса-да гар,
 Номлари минг йиллар қатида зарҳал!..
 Менга ҳам шараф-шон бегона ҳисмас.
 Ҳар қандай юракда ёлқин бор экан,
 Шубҳа йўқки ёнида тилаклар ҳам бор.
 Фақат бу андиша ҳасад, зулм биланмас,
 Ҳавас-ла ниш урса тотли, пойидор.
 Сени дабдалар ичра кўрсам гар,
 Тушимда бўлса ҳам гурурим бўларди бисёр.
 Ўғлим-ку, дер эдим, боладай сакраб,
 Қондириб дил нафсим балойи гаддор..
 Бироқ, бироқ қара она шаҳрингга, бир боқ!

(Чодир эшигидан кўринаётган шаҳарга ишора қилиб.)

ЎҒ И Л

Нима кўринарди, ҳар ён тим қора.

О н а

Ҳа, қоп-қора, бирор уйда
 Йилт этган шуъла йўқ, барча мотамда.

ЎҒ И Л

Кўрққанидан улар чироқ ёқмаган,
 Лашкарлар нигоҳин тортмасин дея.

О н а

Йўқ, яхшироқ тикил, қулоқ сол!
 Деворлар қуриб қотган қонлардан қора.
 Унсиз нолаларга кўмилган шаҳар.
 Ўлимнинг шарпаси ҳар уйда шивирлаб кезар.
 Кўрган сари юрак зириллар.
 Ахир шаҳардаги ҳар гиёҳ, ҳар чўп,
 Ҳар битта хонадон, ҳар битта инсон
 Шунчалар яқинки, қардош, қадрдон,

О н а

Аёллар-чи? Ишқингда куйганлар кўпдир?

Ў г и л

Сон-саноғи йўқ. Аммо...
Ўта ширин нарсасдек, тез жонга тегади улар.

О н а

Нима, фарзанд кўришни истамайсанми?

Ў г и л

Нега керак?
Уни ҳам ўлдиришлари учунми?
Яна битта менга ўхшаган чиқиб,
Боламни ўлдирса оғир ботади.
Унда мен кексайиб, куч-қувват кетиб,
Хунин ололмайман аламда қолиб.

О н а

(хўрсиниб.)

Чиройлисан, ўғлим, бироқ чақмоқдек изсизсан...

Ў г и л

(ётганча кулиб.)

Ҳа, она, худди чақмоқдек...

Ўғил ухлаб қолади. Шу пайтда она ўғлининг юзига қора рўмолини ёпиб,
унинг юрагига ханжар санчади.

О н а

Вужудингнинг энг суюк жойига ботирдим ханжар.
Юраккинанг мен-чун эди бебаҳо, буюк.
Ҳайҳот, билмай қодим, қора экан ул,
Қора экан — қуюқдан қуюк!..
Эй қодирини худо, нималар қилдим?!
Шайтон васвасаси чулғади мени.
Кимга қўл кўтардим, кимни ўлдирдим?!
Ахир ҳар жонзотни яратган ўзинг!
Гунча очилгунча умр бериб кимга,
Кимларга улашмоқ чўнг боқий ҳаёт,
Сен битар қисмат-ку, ёзмиш-ку, ахир!
Шак келтириб сенга мен осий банда,
Не-не орзуларни этдимми сағир?!
Алҳазар, алҳазар!... Гуноҳим чексиз!
Лаънатларга кўмдим Она отимни.
Яратиш қудрати ато этилган,
Абадий шонимни топтадим мутлақ...
О, иблис хаёллар, кетингиз нари.
Мен, ахир, юрт дея, шу Ватан дея,
Неча қиз-ўғлоннинг тақдирини дея
Бир маълун сотқинни қатл этдим-ку!
Наҳот бу журъатим ювилмас гуноҳ?
Ахир фуқароман она Ватанга,
Демакки, фарзандлик бурчим бажардим.
Қани бирор мардум мени айблаб кўрсин?!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

166

Ҳимоямга турар омон қолган эл!
 Балки осмон қадар шарафлаб номим,
 Ҳайкал тикламоққа боғлайдурлар бел?!..
 Ақлдан озаяпман, шекилли, ё раб!
 Нима бу – ўзни оқламоқми ё алдамоқми?!
 Бу ожиз илинж, тубан истак,
 Аблаҳ бир хаёл қаердан фикримга қутқу солмоқда?...
 Тўхта, тўхта, сен эй манфур фикратим!
 Асли шонпараст ҳис, ифлос нафс, риё
 Менинг ўз қонимда пинҳонмасмиди?!
 Ўша тушларимда ўғлимни кўрсам,
 Кимхобу зар ичра бою бадавлат
 Ва шон-шараф аргумоғида
 Сира ажабланмасдим-ку, не иноят деб.
 Гўё шундайин бўлмоғи шартдек,
 Кибрланар эдим ўғлим менинг, деб.
 Ҳатто ёғийларга бош бўлиб келиб
 Юртига хиёнат қилганида ҳам
 Шерюрак деб айтса, мард-чапдаст деса,
 Нодўстнинг сўзига чиппа ишондим.
 «Виқор-ла ўшшайиб» гурурандим ҳам...
 Алҳазар, алҳазар...!
 Э воҳ, аслида, аввало, ўзимга ҳукм ўқибман.
 Ўғлимгамас, ўз-ўзимга ханжар санчиб,
 маҳв этибман...

Болам, мени кечир, сўқир онангни!
 Ўз ҳолимни билмай, ҳолимга солдим.
 Шону шуҳрат отлиғ совуқ жозиба
 Қалбни заҳарлашин сезмайин қолдим.
 Энди заққум босган жонсиз танамни
 Кўтариб юрмоқлик нимага керак?!..

Ўзини ўлдирмоқ учун ханжарни шаҳд билан боши узра кўтаради ва ханжар чодир туйнугидан тушаётган тонгги куёш нуридан ялтираб, жилваланиб, она кўзларини қамаштиради. Ва у шу ҳолатда тўхтаб қолади.

О н а

Ўғлим, билиб айтган экансан,
 Куёш нурларида ханжар санчмоқ
 Осон эмас экан, ва лекин
 Оғриқли юракни топмоқ қийинмас!..
 О, ҳаёт, бунчалар аччиқ ширинсан?!
 Жозиб жилваларинг кўзларни олар.
 Мен сендан боламни узган бўлсам-да,
 Оналар бағрига болаларин қайтардим.
 Ватан, ватан...
 Фарзанд бўлиб сенга боримни бердим.
 Энди фарзандим-ла қоламан, ё раб!

Ханжарни ўз кўксига санчади.
 Мунгли қўшиқ таралади. Ҳорғин ва маъюс ҳолда р о в и й л а р кириб келади.

1 - р о в и й

Нақадар аламли ва мунгли қисса!

2 - р о в и й

Ўғил тушунмади, Онанинг
 Яратгувчи ва сақлагувчи зот эканлигин.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3 - р о в и й

Бироқ яратганига ким дахл қиларкан,
Уни омон қўймас шердай ўкириб.

4 - р о в и й

У ўлимга абадий душман!
Ажал уругини сочгувчиларга
Қаҳри ҳам шафқатсиз ёғар бегумон.

5 - р о в и й

Афсус, ўғил билмади буни.
Юракларни маҳв этгувчи қуткуга учди.

Ҳаётбахш куй садолари тарала бошлайди.

1 - р о в и й

Эй муганний, сурудинг бошла!

2 - р о в и й

Оҳангингда янграсин ҳаётга алёр!

3 - р о в и й

У шундай неъматки, мангу барқарор!

4 - р о в и й

Чунки уни асрагувчи Она зоти бор!

5 - р о в и й

Она ва ҳаётга эш бўлиб мудом,
Барчамизга азиз Ватан аталмиш калом!

1 - р о в и й

Бирини - биридан айириб бўлмас.

2 - р о в и й

Уларга садоқат - саодат абас!

3 - р о в и й

Эзгулик ниш урса инсон дилида.

4 - р о в и й

Ватан обод, Ҳаёт боқий, Она тилаги шу-да!

5 - р о в и й

Муганний, савти соз авжига минсин!
Ҳаёт, Она ва Ватан деганлар муродга етсин!

Куй авжланиб, тантанавор янграйди.

П а р л а

Паскаль БРЮКНЕР

Доимий эйфория

Зўрма-зўраки бахт ҳақида эссе

Китобдан парчалар

МАХФИЙ ИТОАТКОРЛИК

1738 йили ёш Мирабо дўстига хат ёзди. Хатида дўстини фақат кун ўтса бўлди зайлида яшаётгани, бахтга қандай эришиш лозимлиги ҳақида режалари йўқлигида айблади: «Азизим, бу қандай гап, ишлайсиз, ўйлайсиз, сизнинг ақл-идрокингиз етмаган нарсанинг ўзи йўқ. Аммо, яшашдан ягона мақсад — бахтли бўлишни таъминловчи аниқ режа тузиш ҳаёлингизнинг бир чеккасига ҳам келмайди». У мактубида ҳар нарсага шубҳа билан қаровчи дўстига бахтли бўлиш борасида ўзи нималарга амал қилишини баён этди: хурофотга берилмаслик, ҳамиша хушчақчақ бўлиш, кайфиятни туширмаслик, ҳалолликни шиор қилиб, юрак амрига бўйсиниш. Унинг мактубини ўқиб, болаларча тутаётган ишидан кулиш мумкин. Ўз асрининг фарзанди, дўстини бахтиёр қилишга ва эски тузум тартибларига барҳам беришга бел боғлаган Мирабо, буни қарангки, бахтли бўлиш учун худди ўзидан аввал яшаб ўтганлар тутган йўлни танлабди.

Хўш, биз қанчалик ўзгарганмиз? Бугунги мираболарни — янги асрни кашф этишни орзу қилган, ХХ асрга тўғри келган даҳшатларни унутишни истаган, эътиқодлари ҳар хил бўлган, жамиятнинг турли қатламларини ташкил этган, ёш йигит ва аёлларни тасаввур қилайлик. Улар жон-жаҳдлари билан ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ва энг аввал ҳаётларини ўзлари истаганларидек қуришга киришган бўлишарди. Уларнинг ҳар бири бахтли бўлишига ишончи комил. Улар илк болалигидан бошлаб «Бахтли бўлинглар!», деган сўзларни эшитиб катта бўлишган. Зеро, бизнинг замонда болаларни уларга маърифий ё маънавий бойликни мерос қолдириш учун эмас, балки дунёда яна битта ўзига тўқ, гуллаб-яшнаётган инсонни кўпайтириш мақсадида катта қилишади.

Бахтли бўлинг! Ута ҳайрихоҳлик билан айтилаётгандек туйилган бу сўзларда, бундан ортиқ, бундан даҳшатли, мантиққа зид кўрсатма бўлиши мумкинми? Бундай ноаниқ кўрсатмани бажариш жуда мушкул. Чунки бахтлимисан, бахтсизмисан буни билиш қийин. Бунинг мезони, чегарасини ким белгилаб бериши мумкин? Нега, айнан, албатта, бахтли бўлиш керак? Ишларим юришмаяпти деб оҳ-воҳ чекканларга нисбатан қандай муносабатда бўлмоқ керак?

Қисқаси, бу тез орада ёшларнинг жонига теккан бўлар эди: омади чопган ва чопмаган кунларнинг ҳисоб-китобини нечоғлиқ иштиёқ билан олиб боришмасин, бу ишдан наф йўқлиги, бахт орқасидан қувишгани сари бахт бармоқлари орасидан сирғалиб чиқиб кетаётганига ишонч ҳосил қилган бўлар эдилар. Табиийки, улар ишда, оилавий ҳаётда, севгида, жамиятда омадлари чопишини, тўла-тўқис бахтни орзу қилишади, бунинг устига доим маънавий мамнунлик ҳиссини туйиб яшашни истаган бўлар эдилар. Худди замонавий тамаддун томонидан куйланаётган шахс озодлиги билан боғлиқ жараён, олмос билан йўғрилган тождек, бахт билан тақдирланишни шартдек. Лекин бунинг ҳаммасига ёппасига эришишнинг иложи йўқ. Пировардида, келажакдаги хузур-ҳаловат, роҳат-фароғат ҳақидаги яхши ниятлар, ўз қиёфасига эга бўлмаган санам олдидаги мажбуриятга, доим ўзингни оқлашингга тўғри келганга ўхшаб қолади. Ваъда қилинган мўъжизалар онда-сонда ва жуда оз, томчилаб бўй кўрсатади, кутиш азобга айланади, хафсалангиз пир бўлади. Бизнинг ёшларимиз белгиланган мезонга мос келмаётганларидан, қоидага амал қилмаётганларидан ўзларини койишади. Мирабо орзу қилиши,

фантастик режалар тузиши мумкин эди. Аммо орадан уч юз йил вақт ўтгач, ўқимишли оқсуякнинг завқ-шавққа тўла орзулари мажбурият тусини олди. Ҳозирги кунда бахтсиз бўлишдан бошқа ҳамма нарсага ҳаққимиз бор.

Бахт деган тушунчадан мавҳум нарсанинг ўзи бўлмаса керак: эски, сийқаси чиққан сохта бу сўзни тилимиздан чиқариб ташлаш вақти етди. Одамлар азал-азалдан, бахт ўзи нима, деган саволга жавоб топиш учун бир-бирлари билан баҳслашганлари-баҳслашган. Августин бу сўзнинг 289 та талқинини келтирган. Маърифатли асрда бу ҳақда элликдан зиёд трактат ёзилган. Биз бўлсак ўтган замон ва ўтган давр маданиятларида бахт тушунчаси нимада эканлигини билишга ошиқамиз. Аслида бу сўзнинг табиатида чексиз, қарама-қарши фикр уйғотувчи, уни таъминлаб турувчи бир сир мавжуд. У баъмисоли сувга ўхшайди, барча идишларни сув билан тўлдириш мумкин, аммо сувнинг сўнгги томчисини ўзида сақлаган идиш йўқ бу дунёда. Бахтни хатти-ҳаракатдан, муомалаю мушоҳададан, жисмоний ва руҳий хотиржамликдан, давлат ва ночорликдан, яхши хислат ва нуқсондан топиш мумкин. Бахт ҳақидаги мушоҳадалар, деган эди Дидро, гапирувчининг ўзи ҳақида маълумот беради, холос. Лекин бизни бутунлай бошқа нарса, француз ва америка инқилобидан бошлаб гарбий тамаддуннинг муккасидан кетиб бахтга бўлган интилиши қизиқтиради.

Бахтли ҳаёт кечериш борасидаги режалар камида учта парадоксга дуч келади. Биринчидан, аввал қайд этганимиздек, бахт тушунчаси ўта мавҳум тушунча. Иккинчидан, энди бахтга етишдим деганда унинг ўрнини диққинафаслик ва лоқайдлик эгаллайди (шу боис бахтли бўлиш истаги қондирилса, аммо унга етишиш истаги чексиз бўлса, шундагина умидсизликдан халос бўлиш мумкин, эришилган бахт ҳам ортиқчалик қилмайди, зериктирмайди). Ва ниҳоят, чексиз бахт кишини азобдан қутултиради, мабодо унга дуч келиб қолган тақдирда кишини саросимага солиб қўяди.

Биринчи вазиятда, яъни мавҳумлик тушунчаси, бахт ўзига тортиши ва унинг ёнидаги доимий ҳамроҳи хавотир билан изоҳланади. Бахтни ташкил этувчи омилларга ишонмаганимиз камлик қилгандек, биз бахтиёр эканимизга умуман ҳеч қачон ишонч ҳосил қилмаймиз. Савол туғилдими, демак, ҳамма нарса жойида эмас. Бахтли бўлиш истаги, демократик жамиятнинг иккита камчилиги бўлмиш, қарама-қаршилиқ ва ҳасадни уйғотади, бошқача қилиб айтганда замонабоп нарсаларга кишини ўч қилиб қўяди, тўқликка шўхликни келтириб чиқаради, талтайтиради.

Иккинчиси, фаровонликни таъминлаш — замонавий, дунёвий Европада ўрта-миёналик тантана қилган кунга тўғри келди, бу Аллоҳ ўрнини одатдаги кундалик ҳаёт эгаллади деганини билдирарди. Уртамиёналик — бу буржуа қадриятлари: ўртачалик, сийқаси чиққанлик, пасткашликнинг ғалабаси бўлди.

Ва ниҳоят, азобланмасликни мақсад қилиб олиш тескари натижа беради, бу тизимнинг асосий моҳиятини ташкил қилар экан, замонавий киши азобланишни истамаслигидан азобланади, баъмисоли мутлақ соғлом бўлишни хоҳлаш истагининг ўзи касалликка олиб келиши мумкин бўлганидек. Бизнинг замон ажойиботларга тўла: бутун бошли жамият гедонизмга¹ топинади, шу билан бирга зигирдай нарса ҳам уларга азоб бериши, ҳаётини заҳарлаши мумкин. Бахтсизлик — бу шунчаки кулфат эмас, бу ундан ҳам баттарроқ, бу эришилмаган бахт.

Шундай қилиб, мен, зўрма-зўраки бахт деганда XX асрнинг иккинчи ярмига хос бўлган мафкурани тушунаман, бизга зўрма-зўраки юклатилган эйфория-кайфни (қайсики, уни ҳис этмаган барча шармандалиқ билан ёки ҳазар қилиб қувиб солади), ёқимли-ёқимсиз нуқтаи назаридан баҳолашга мажбурлайди. Икки хил вазият кўзда тутилади: бир томондан ўз ҳаётини жаннатга айлантириш, бошқа томондан бунга эриша олмаган тақдирда ўзини-ўзи еб битириш. Шу тариқа, инсоният эришган энг буюк ғалаба: ҳар бир инсонга берилган имконият — тақдирини ўз қўли билан яратиш ва яшаш шароитини такомиллаштириш бузиб талқин қилинади. Маърифатнинг энг марказий ва энг илғор ғояси — бахтли бўлиш ҳуқуқи қандай қилиб догмага, қатъий кодексга айланди? Биз айнан мана шу масалани ёритишга ҳаракат қиламиз.

¹Гедонизм — ҳузур-ҳаловатга интилиш инсонга хос олий хислат, деб ҳисобловчи ахлоқий таълимот.

Бахтнинг энг олий нуқтасини изоҳловчи тушунчалар жуда кўп. Жамоа онги уни соғлиқ билан ҳам, бойлик билан ҳам, хусн, хотиржамлик, омад, ҳатто балиқ тутишдаги хўрак каби омадни ўзига чорловчи минг хил тумор билан ҳам боғлашади. Секин-аста омад келтирувчи восита — қурол мақсад даражасига кўтарилади ва бирин-кетин улар бунга қодир эмас деб топилади, чунки кутилган натижани бермайди. Биз англашилмовчилик қурбонига айланамиз, бизни бахтли қилишга қодир воситалардан нечоғлик фойдаланар эканмиз, бахт биздан тобора узоқлаша боради. Шу боис, у бизга тегишли деб талаб қиламиз, уни мактабда ўқитиладиган фан каби ўзлаштириб олиш мумкин, унинг белгиланган нархи бор, уни сотиб олиш мумкин, бошқалар бахтли бўлишнинг аниқ рецептини билишади, уларга тақлид қилишнинг ўзи кифоя, шунда биз ҳам ўзимизга тегишли улушни қўлга киритамиз, деб ўйлаб адашганимиз адашган.

Арасту давридан бошлаб бахт ҳақидаги баландпарвоз гапларга қарамасдан, гарчанд у бахтни бошқачароқ тушунган бўлса-да, ҳамма одамлар ҳамма вақт ҳам бахтга интилишни одат қилмаганлар; бу маълум тарихий координатлари мавжуд ғарбий тамаддунга хос хусусият. Ғарб маданиятида бахтдан ташқари биринчи ўринга чиқиши мумкин бўлган бошқа қимматли нарсалар ҳам бўлган: эркинлик, адолат, муҳаббат, дўстлик каби. Дунёдаги барча инсонлар ҳаёт пайдо бўлгандан буён нимага интилганларини умумий, сохта гаплардан бошқа қандай сўзлар билан тушунтириш мумкин. Биз бахтга қарши эмасмиз, гап бахт ҳақида эмас, гап бутун жамоа уни у ёки бу кўринишда — кимёвий, маънавий, руҳий, диний, ахборот тарзида истемол қилиниши шарт бўлган афюнга айланиши ҳақидадир. Шунга қарамасдан энг илғор илм-фан ҳам, файласуфлар мактаби ҳам бутун бошли халқнинг ёки алоҳида шахсларни бахтли бўлиши мумкинлигини кафолатлашга ожизлик қилишларини тан оладилар. Ҳар сафар бу масала бизга келиб тақалганда у биз олиб борган аниқ ҳисоб-китоб ёки ўйлаб қилинган иш натижасидир деб ҳисобламасдан, уни бир инъом, бир марҳамат сифатида қабул қиламиз. Айнан мана шунинг учун ҳам, яъни мукамал бахтга эришиш мумкинлиги ҳақидаги орзу амалга ошмаслигини билганимиз учун, биз турмушимиздаги мамнунлик, муваффақият, омаднинг қадрига жуда етамиз.

Ёш Мирабога бўлса, мен шундай жавоб берган бўлар эдим: «Мен ҳаётни шунчалар севаманки, бунинг учун фақат бахтли бўлишни орзу қилиш жуда камлик қилади».

БАХТНИ ТАШКИЛ ЭТУВЧИ ҲАЛҚАЛАР

Бу ерда биз ҳаммамиз бахтлимиз.

Кубаликлар шиори

Далай-лама бахтлидир ва бахт таратиб юради.

Далай-лама ва Говард Катлер

Бахтли бўлиш санъати

Эрталаб уйғонганда яхши ё ёмон кайфиятда бўлишимизни биз ўзимиз танлашимиз мумкин. Танлаш имконияти ҳамиша мавжуд. Линкольннинг фикрича, одамлар нечоғлик бахтли бўлишни истасалар, шу қадар бахтли бўлишлари мумкин. Қайта-қайта такрорла: «Ҳаммаси яхши, ҳаёт фаровон, мен бахтни танлайман». Сиз бахтингизни ўз қўлингиз билан яратишингиз мумкин, ўзингизни бахтли бўлишга қарздорман деб билинг. Ижобий ва келажакка чорловчи фикрлар рўйхатини тузиб олинг ва кун давомида уларни бир неча бор қайтариб, такрорлаб юринг.

Норман Винсент Пил

Ижобий фикрлар кучи

1929 йилда Фрейд ўзининг «Талабга жавоб бермайдиган маданият» деб номланган асарини чоп этади, унда бахтли бўлиш мумкин эмас деган фикрни билдирди. Бир томондан, жамиятда яшаш учун инсон ўзидаги истакларнинг

маълум қисмидан воз кечишига тўғри келади (чунки ҳар бир маданият инстинктни босиш эвазига юзага келади) ва бу қисм борган сари катталашиб боради. Бошқа томондан бўлса уни бахтсизлик ҳамиша таъқиб этади, бу табиат, соғлиқ, одамлар билан бўлган муносабат билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Инсоннинг бахтли бўлиши «Яратувчи»нинг режасига кирмаган, деб фикрини хулосалайди Фрейд. Биз бахт деб атайдиган нарса, сўзнинг асл моҳиятидан келиб чиққан ҳолда, бу — мамнунлик-қониқиш ҳисси. У орзуларининг жўш уриб кетган бир пайтда тўсатдан пайдо бўлиши ёки ўзининг табиатидан келиб чиққан ҳолда эпизодик характерга эга бўлиши мумкин.

Шу тариқа, руҳий таҳлил отаси хомхаёл деб билган нарса ярим аср ўтгач, бурчга айланди. Гап шундаки, бу оралиқда икки бор инқилоб юз берди. Биринчидан, меҳнат ва жамғармага асосланган капитализм, ишлаб чиқариш тизимидан истеъмолчи тизимига ўтди. Бу тизим сарф-харажат, исрофгарчиликни кўзда тутди. Бу янги принцип ҳузур-ҳаловат, лаззатланишдан воз кечмайди, аксинча, иқтисодий машина билан бизнинг иштаҳамиз ўртасидаги қарама-қаршиликни бартараф этиб, уларни ривожлантирувчи кучга айлантиради. Мухими — гарб жамияти, бирламчи, демократиянинг авторитар босқичини ўтаб, мустақкам имтиёзли бошпанасини йўқотди ва инсон тўла автономияга эришди. У «эркинлик»ни қўлга киритиб, танлаш имкониятидан маҳрум бўлди, эндиликда Боғи Эрамга борадиган йўлда гов қолмади. Энди у бахтли бўлишга маҳкум, бошқача қилиб айтганда, агар у бахтли бўлмаса ўзидан кўрсин.

XX асрда бахтли бўлиш тушунчаси икки хил талқин этилди: демократик мамлакатларда бу — лаззат олишдан тўймаслик билан белгиланади (Освенцимни озод этилиши билан Европа ва Америкада кўтарилган истеъмолга оид шов-шоув орасида бор-йўғи ўн беш йил вақт ўтди), коммунистик жамиятда бўлса роҳат-фароғатда яшашга расман кўрсатма берилган эди. Инсонни роҳатда яшаши ва уни зўрма-зўраки такомилликка эриштириш ниятида қанча-қанча одамлар нобуд бўлди. Сиёсий таълимотнинг бир қисмига айланган бахт, оммавий қириб ташлашнинг даҳшатли қуролига айланди. Агар бахтли келажак мақсад қилиб қўйилган бўлса, бу йўлда кишилар тўдасини қурбон қилиш, сафини тозалаш ортиқча кўринмайди. Келажак билан боғлиқ роҳат-фароғатда яшаш орзуси даҳшатга айланди.

Аммо суҳбатимизнинг навбатдаги мавзуи ҳаммага муълум тоталитаризмнинг авжга миниши ва Оруэлл тасвирлаган ёки Хаксли ўйлаб топган зўрлашнинг тантанаси ҳақида эмас (гарчанд бизнинг жамиятимизга хос чизгиларнинг кўпи «О, ажойиб янги дунё» ёки «1984» романини эслатса-да). Биз бошқа нарса ҳақида гаплашамиз, яъни янада яхшироқ яшашга бўлган доимий интилиш билан боғлиқ бўлган саноат асрига хос кўринишлар ҳақида. Агар авваллари бахтли бўлиш фақат қонун категорияси ва муайян ҳаракатлар доирасида бўлса, эндиликда у биз билан ўйнашиб, бизни қўриқловчи фаришталардек, ҳар биримизнинг орқамиздан қолмасдан, қулоғимизга: бахтли бўлишни унутма! — деб шивирлайди. Антиутопия ҳар бир соати ишлаб чиқилган ўта бенуқсон тузумга ҳамла қилади; биз бўлсак шафқатсиз вақт-соатни ичимизда сақлаймиз.

ЎЗ-ЎЗИГА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ ТАРИҚАСИДАГИ БАХТ

Қораланган тизим асносида юзага келиб, жуда қимматга тушган ҳуқуқимиз бугунги кунда мажбуриятга айланди. Кеча тақиқланган нарса бугун меъёр тусини олдимиз? Гап шундаки, бизнинг хотиржамлигимиз — ҳамма нарса ўз қўлимизда: тақдиримизни ўзимиз белгилаймиз, хурсандчиликни ҳам ўзимиз бошқарамиз, уни қачон ва қандай ўтказиш ҳам ўзимизга боғлиқ, — деган ғояга асосланган-лигидадир. Мана энди бахтли бўлиш ҳам илм ва фан каби инсоният эришган Прометей жасорати сирасига кирди; биз бахтни товар ишлаб чиқаргандек ишлаб чиқаришимиз ва ўзимизни бахтли қилиб кўрсатишимиз керак. Ўтган асрнинг барча ҳикматлари буни турли йўсинда эътироф этади: яхши яшаш учун кишида хоҳиш бўлишининг ўзи кифоядир. Мисол учун, француз файласуфи Ален ўзининг «Суҳбат»ида, бу асарини у 1911 йилдан то 1925 йилгача ёзган ва чоп этилиши биланоқ китоб эл оғзига тушган, бахтиёрликни жисмоний машққа қиёслайди, гамни меланхолик темперамент деб изоҳлайди. Маъюслик ва

умидсизликдан қутулиш учун «бахтли бўлишга қарор қилиш керак», холос, бу санъатни эгаллашга болаларни ўргатиш керак. Агар инсон нолимасликка қарор қилса ва ўзини тетик тутса, унинг бу ҳаракати, албатта, тақдирланади.

Сизни қорнингиздаги оғрик, ёмғирли кун, қуриган ҳамёнингиз эзмаслиги учун — «бахтли бўлишингиз — атрофдагиларга нисбатан сизнинг бурчингиздир». Бахтли бўлиш йўлида қилинган ҳаракатни Ален кўпроқ яхши тарбия, боадаблик белгиси сифатида қарайди: «Тетиклик — боадаблик бурчидир» (Мария Кюри), ташвишингизга бошқаларни шерик қилиб, уларнинг қулоқ-миясини қотириш, ёмон кайфиятингиз билан кўнглини хира қилиш керак эмас. Бахтиёрлик бурчи бу ўринда усул эмас, шунчаки жамият талаби, боадабликдир.

Андре Жид «Дунёвий ноз-неъматлар» (1897) асаридаёқ шахвоний ва ҳиссий истакларни, ҳақиқий манифестини эълон қилади, чанқоқликка даъват қилади, истак қониқтирилиши, ташналик қондирилиши, иштиёққа эғалик қилиш керак, дейди. «Янги ноз-неъматлар»ида (1935) бўлса бу истакларни ифода этиш йўлини топган, бу — ҳозирги, ҳамма бахтли замон дунёқарашини ташкил этган, «бахтли бўлиш учун барча чорани кўриб ҳаётга кириб келаётган» авлодларнинг шиори бу. «Ҳар бир тирик жон қалбига, юрагига сиққанича бахтли бўлиши керак. Агар жиндаккина бўлса ҳам бахт кам бўлса, бу сени қароқчи урди дегани».

Ниҳоят, 1968 йилнинг майида портлаш рўй беради ва инсон барча истакларини қондириши учун эркинлик берилади. Бундан бир йил аввал «Яшаш маҳорати ҳақида ёш авлод учун трактат» юзага келади. Унда асар муаллифи Рауль Ванейгем замон руҳини аниқ ифодалашга муваффақ бўлган. У ниҳоятда газабланиб, нафрат билан бемаъни, мақсадсиз кечаётган ҳаётни фош этади. Манфаатпараст, чириб бораётган буржуазия инсон ҳаётини шу кўйга солган эди. Бу қулчиликка қарши исён кўтарар экан, у субъектив кучлар уюшмаси эркинлиги учун курашади. Бу уюшма ҳар бир одамга «барча имкониятлар базми, барча лаззатлар гулдастаси»га эғалик қилиш ҳуқуқини беришга қодирдир. Ванейгем асарида эксплуататорлар ва «зерикарли ҳаёт нозирлари»га қарши куч ишлатиш ва қон тўкишга бўлган чақирикдан ташқари бир нечта яққол кўзга ташланадиган жумлаларни ҳам учратиш мумкин. Кейинчалик, Майда, бу иборалар, севимли инқилобий шиорга айланди. Мисол учун, «Биз очликдан ўлмаслик учун, зерикшидан ўлиш мумкин бўлган дунёда яшашни истамаймиз!» Ёки «Биз қариш ва ўлиш учун дунёга келмаганмиз!» каби. Ванейгем сюрреалистлар ва де Сада, Фурье, Ремболарнинг вориси сифатида ҳаётга бўлган валютаристик ёндошишни шунчаки ҳимоя қилмайди; унинг назариясига кўра, ёрқин ҳаёт итоаткорлик руҳига қарши курашувчи кучларнинг аёвсиз жангида қўлга киритилади. Бунинг ярим-ёрти чораси йўқ; бизни ўзига қарам қилмоқчи бўлган иккала жабҳада ҳам уруш очиш керак — ўз ичингиздаги қул ва ҳукмронлар армиясига қарши. Ё, галаба ва мукамал ҳаёт тарзи, ё шафқатсиз мағлубият. «Мақсадга эришиш йўлида кескин шартлар ва жўшқин ҳаракатлардан бош торганнинг ҳоли вой». (...) Ҳар сафар воз кечилганда инсониятни ҳалокатга бошловчи реакцияга (сиёсатга) бу жуда қўл келади.

1968 йил Май фаоллари ва Вангеймнинг ўзи ҳам «бахт» сўзидан жирканишарди, чунки ундан майда буржуа қабиҳликлари, шахсий талабини қондирувчиларнинг ялтироқ хаёллари ва лўгтибоз-шарлатанлар психология-сининг ҳиди келар эди. Битник ва хиппилар каби улар ҳам осойишта ва тўқ ҳаётга қарши эдилар. Америкаликларнинг 50-йиллардаги орзуси бунинг тимсоли: машина ва дала ҳовлиси бор кўнгилдагидек оила, бир-бирларини севувчи эр-хотинлар ва озиқ-овқат тўлдирилган музлатгич. Яъни, 1954 йилда Генри Миллер ўзининг истеҳзоли маърузасида «кондиционерли даҳшат» деб номлаган барча нарсаларга қарши чиққанлар. Лекин, бу каби воқеаларга бой бўлган тарих, тақдир ўйини туфайли, орзу эркинлиги учун кўтарилган исён, бахт борасидаги янги догмага айланиб гафлатда қолди; маълум бўлишича, қаршиликка бахт тушунчаси эмас, балки унинг ўта тор шарҳи учради. Шарҳ кенгайтирилди, тушунча аслича қолдирилди ва кўпинча учрайдиган ҳол юз берди — тизимнинг энг ашадий душманлари унинг энг рашкчи мухлисларига айланишди...

Олтмишинчи йилларда тўғри Маърифатга бошловчи яна бир хомхаёл авж олди: эмишки, ҳиммат ва роҳат, ахлоқ ва инстинкт муроса қилиши ва инсонга бахтли бўлишнинг енгил йўлини кўрсатиши мумкин. Бахт ва қонун бир-бири билан мос келиши мумкин деб ўйларди XVIII асрнинг рационал оптимизми.

Тақиқлаш оқибати гуноҳни келтириб чиқариши мумкин, лекин орзу қилиш жинойт эмас. Бу — олтмишинчи ва етмишинчи йиллар қоидаси эди. Бу қоидада инсонга хос ҳар бир истак ҳурматга бирдек лойиқ ва улар бир-бирлари билан муроса қилишлари мумкин деган хомхаёл ҳукм сурар эди. Уша кезлари замонавий ҳур фикрлиларга қараганда узоқни кўра биладиган де Сад айтган фикр ҳеч кимнинг калласига ҳам келмаган эди: зиммасига яхшилик ва ёмонлик нима? деган масалани ҳал қилиш юклатилган инжиқлик олдида бош эгиш ҳар қандай зўравонликни оқлаши мумкин. Бу сирага яна улкан ва тутуруқсиз таълимотни қўшиш мумкин (буни у ё бу кўринишда Гроддек ҳам, Райх ҳам, Маркузе ҳам тарғиб этишган), унга кўра лаззат ва оргазм жамиятни ўзгартириб-гина қолмасдан, балки уни қариллик ва ўлимдан ҳам халос қилиши мумкин. Бу — Ванейгемнинг фикрича, табиий ҳодиса бўлмай, балки «биргаликда ўзини ўзи ишонтириш» дир.

Алендан бошланиб асрнинг охирига келганда, бахтли бўлиш — инсон учун ҳуқуқ эмас, балки вазифадир деган тушунча узил-кесил қарор топади. Агар биз улар илгари сурган ғояни биронтасини аниқ айтиб беролмасак-да, барибир биз уларни мерос сифатида қабул қилганмиз, чунки уларнинг ғоялари биз бугун нафас олаётган умум атмосферага сингиб кетган. Лаззатланиш, соғлом бўлиш, бахтиёрлик бир-бирларининг синоними бўлганлари камлик қилгандек, чунки ҳамма нарсанинг мезони тана билан ўлчанадиган бўлди, юзидан бахтиёрлиги анқиб турмаган ҳар бир киши шубҳали кўрина бошлайди, бу билан у ҳамма мукамалликка интилиши керак деган қоидани бузади.

Менга эътироз билдиришлари мумкин, XX асрда ҳаётга бундан-да аянчли, ҳатто фожиали қарашлар ҳам бўлган деб. Булар — экзистенциализм, бошқа пессимистик фалсафий қарашга эга бўлган мактаблардир, адабиёт ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Аммо уларнинг барчаси у ё бу даражада озодликка эришиш кўроли вазифасини ўтаганлар, шахснинг озодлиги тарафдори бўлганлар, қайсики, худонинг ёрдамсиз, ўзи, ўзи учун қонун ишлаб чиққан. Лекин, бизнинг асримизнинг сўнгида, XIX ва XX аср чегарасида бўй кўрсатган тамойилга риоя қилиб, озодликни бахтнинг ихтиёрига берди, аксинча бўлишнинг ўрнига ва айнан бахт эмансипация жараёнига асос солди. Бенжамен Констан «янги инсонлар» эркинлигини «шахсий лаззатланиш ҳуқуқи» ва шахсий мустақиллик учун кураш сифатида баҳолайди. Бахтнинг олий намунасини узоқ вақт буржуачасига муваффақиятга эришиш билан таққослашар эди, аммо энди бахтнинг ўзи муваффақиятнинг бир ҳалқасига айланади. Эллигинчи йилларда Альбер Камю лаззатланишга бўлган эҳтирос, сталинизм ва сийқаси чиққан французча рибкорликка зид бўлган, бутун борлиқни қучиш иштиёқини ёқлаши мумкин эди. Орадан йигирма йил ўтгач, бу иштиёқ реклама матнига айланди. Энди мен атрофимда яшаётганлардан бахт талаб қилиш билан чекланмасдан, балки ўзимни ўзим бахт билан таъминлашим ҳам керак бўлиб қолди. Бу осон иш эмас! Ўзимга қарашли ҳуқуқни ўзим таъминлаганимдан кейин, ўзимга нисбатан ҳукмронлик имкониятим янада ортади, бу менга қанот бағишлаши ҳам, қийинчилик тугдириши ҳам мумкин. Агар бахт фақат менинг иродамга боғлиқ бўлса, унда омадсизлигимнинг ягона сабабчиси ўзим бўламан. Демак, ҳамма ишим жойида бўлиши учун, мен буни исташим, ўзимга ўзим кўрсатма беришим ва бахтни ўзимга керагича программалаштиришим керак бўлар экан-да?

ХАЁЛДАН КЕТМАЙДИГАН САХИЙЛИК

Урф-одатлар эркинлиги тарихи шу қадар ғалати нарсаки, уни ёддан билсанг ҳам, ҳар сафар қайта-қайта такрорлайсан ва ҳар сафар аламли тисланма ҳаракатидан кайф қиласан. Қўп асрлар давомида тана ҳар қанақасига камситилар, дин томонидан оёқости қилинар эди, ҳатто ғарб мамлакатларида у бузуқлик белгиси бўлиб қолди. Энди, тана оқланганда, жуда қизиқ воқеалар юз берапти: жазоланмасдан мазза қилиб лаззатланишнинг ўрнига, одамлар ташқаридан белгиланган турли тақиқларга амал қилиб, уни ичдан бузишяпти. Ҳадиксираш, қўрқув билан заҳарланган лаззат ўзини ўзи жазолайди, ўзига ҳукм чиқаради. Белгиланган тақиқларга амал қилмагани ё ахлоқий софликка путур етаётгани учун эмас, балки ўзига етказилаётган жабр учун, чунки энди у ҳеч қачон тўйиб-тўйиб лаззатлана олмайди. Авваллари бир-бирлари билан чиқиша олмайдиган бахтиёрлик ва ахлоқ, энди бир-бири билан

қўшилиб кетди: ёмон хулқ билан бахтли бўлиш мумкин эмас, Суперэрго лаззат кўрғонига кириб уни ўзининг темир ҳукмига бўйсиндирди. Айбдорлик ҳисси ўрнини тинимсиз азобланиш олди. Эндиликда ҳеч ким лаззатланишни тақиқламайди, лекин у муаммолар гирдобиди қолди. Орзуларни жиловлаш ўрнига уларни янада қўпайтириш мезон бўлиб қолди. Лекин бу мезонга амал қилишнинг ўзи кишанга айланади. Ҳар биримиз фаоллигимиз ва яхши кайфиятимиз учун ўзимиз жавоб берамиз. Биздан, ўзимиздан ҳеч нарсани аясмаслик ва фаоллик билан, чарчамасдан турмушимизни яхшилаш талаб қилинади. Қабул қилинган умум қоида ҳеч нарсани тақиқламайди ва ҳеч нарсани тортиб ҳам олмайди, аксинча, оналарча меҳрибонлик билан нафсимизни рағбатлантиради.

Лекин бу каби саҳийликнинг эркинликка ҳеч алоқаси йўқ. Саҳийлик худди хирапашшага ўхшайди, шу қадар ёпишқоқки, ҳатто ҳолдан тойдиради, кейин яна ўзи бизни бу балодан қутултиришга ҳаракат қилади. У бизга тўкиб сочган рақам ва намуналари қочоқликнинг янги, беадабнамо бир турини келтириб чиқаради, бу эса, ялқовлик ва такасалтангликда эмас, балки меланхолия, умидсизлик, тушқунликка тушишда намоён бўлади. Бахт бошимизга қутилмаганда қўнган қуш бўлмай қолди, у энди доимий ва зарур нарсага айланди. Орзу амалга ошгач, у зарур нарсалар сирасидан ўрин олади. Кеча амалга ошиши мумкин бўлмаган нарса, бу кун оддий бир нарсага айланиб қолмоқда. Кундалик ҳаёт тинимсиз айланиб турувчи турникетга ўхшайди, ундан ўтишга улгурмаган ёки қисилиб қолганларни ўтказмайди, чиқиндига чиқариб қўяди. Бугунги кунда кишининг жамиятдаги ўрни бойлик ва куч билан белгиланмайди, балки ташқи кўринишга ҳам боғлиқ. Пулдор бўлишнинг ўзи камлик қилади, кўриниш ҳам талабга жавоб бериши керак. Бу танловнинг янги тартибларидандир. Яхши ташқи кўринишга эга бўлиш янги ахлоқ тамойиллардан бўлиб, ҳозиржавоб реклама ва бозор унинг хизматидадир.

«Ўзинг учун энг яхши дўст бўл, қадрингга ет, яхши нарсалар ҳақида ўйла, ўзинг билан келишиб яша». Шу мавзудаги кўпчилик китоблар, бу каби мурожаатларни бажариш осон эмаслиги ҳақида одамни ўйлантириб қўяди. Бахт улкан саноат мавзуи бўлибгина қолмасдан, маънавий озиқ сирасида энг янги, энг муҳим маънавий принципга айланди; тушқунликка тушишнинг сабаби мана шунда. Шунинг учун ҳам хира пашшани эслатувчи гедонизм билан бўлган ҳар қандай келишмовчилик муваффақиятсизликка олиб келади. Ишларимиз кўнгилдагидек эмаслиги учун биз айбдормиз ва бунинг учун атрофдагилар ҳамда ўзимиз олдида жавобгармиз. Мана бу фантастик статистикага эътибор беринг — худди собиқ коммунистик мамлакатлардаги каби — журнал муҳбири томонидан савол-жавобга тутилганларнинг 90 фоизи бахтимиз деб жавоб берган. Жамиятда тутган нуфузли ўрнини йўқотишдан қўрққанидан, баъзан қийналишини бирон кимса айтишга журъат қилмайди. Жуда ғалати бир йўсинда лаззатланиш таълимоти, жанговар тус олар экан, тақиқларга аввалги ваколатини қайтаради, фақат уларнинг йўналишини бутунлай ўзгартиради, холос. Ажойиб замон келишини кутиш изтироблари, эндиликда турмуш қийинчиликларини доимий лаззатга айлантириш борасида инсоннинг ўзига ўзи берган қасами билан алмашди. Бахтга бавосита йўл билан эришилиши, айниқса, бошқа мақсадни қўзлаган пайтларда унга эришиш ҳам, эришмаслик ҳам мумкинлигини унутиб, бахтга эришиш энг олий мақсад, унга маълум кўрсатмалар ёрдамида эришилади, деб бизни ишонтиришга ҳаракат қилишади. Бахтга эришишнинг қандай усулини танламанг: психологикми, соматикми, кимёвийми, маънавийми ёки электронми (интернетни фақат ажойиб иш қуроли сифатида эмас, қандайдир янги Грааль, жаҳон демократиясининг тимсоли сифатида қарайдиганлар ҳам учраб туради) — асос битта: агар сиз «позитив хулқ» ва «ахлоқий кўрсатма»га риоя қилсангиз муваффақият қозонишингиз тайин. Эрк тушунчасини бузиб талқин қилиниши бунинг ёрқин мисоли. Уни азалдан унга қарашли бўлмаган руҳият ва ҳис-ҳаяжон доирасида ҳам тadbик этмоқчи бўлишмоқда. Эрк ўзининг ихтиёрида бўлмаган нарсани ўзгартиришга уринмоқда. Бахт оммавий истеъмол ва давлат гамхўрлигига оид умумий дастурнинг бир қисми бўлиб қолди. Айни бир пайтнинг ўзида ўзаро қўрқитиш қуролига ҳам айланди, бунда биз ҳаммамиз иштирок этамиз. Унда ҳар бир одам ҳам қурбон, ҳам террорист, чунки ҳужумга қарши зарба беришнинг бошқа йўли йўқ. У, фақат ўз навбатида бошқаларга уларнинг кучсизлиги ва камчилиги учун ҳамла қилиши мумкин, холос.

СОҒЛИҚ, СЕКС ВА МУТТАСИЛ ВАҲИМА

Жинсий алоқа ва соғлиқ — кишига лаззат бағишлайди, мана шу икки нарса зиммамизга мажбурият сифатида астойдил юкланади. Униси ҳам, буниси ҳам синчиклаб ўрганилади ва қатъий назорат остида бўлади.

Эротика муҳаббатнинг қийматини белгилаш учун санок ва ҳисоб-китоб мезонини киритади; севишганлар тўшақда имтиҳондан ўтишади, ўзларини текширишади: «эпладикми, йўқми?» деб. Эҳтиросларининг моддий исботини топишга уринишади, бунда сексологиядан фойдаланишади. Бажариладиган ҳаракатлар тартиби худди мактаб ё қандолатчилик соҳасида бўлганидек: ҳамма ишни рецептга асосан бажарсанг яхши баҳо оласан. Севги асосига қурилган никоҳ ёки бирга бўлиш тести вазифасини гавда ҳолати ва эркалаш, силаб-сийпаш, интилиш, қалтираш каби нуқталар ташкил этади. Бирга бўлишни ихтиёр қилганлар лаззатланиш турларининг рўйхатини тузиб чиқишади, бу борада бошқалар билан мусобақалашадилар, бирга бўлишдан мамнунлик ҳиссини туйсалар бир-бирларини тақдирлайдилар ё «чидаса бўлади» деб баҳо беришади. Шу тарихқа сеvgи бобида кучларини синашади. Ва ҳамиша иккиланишга сабаб бўлувчи муҳаббат ойдинлашади, аниқлик касб этади. Урф-одатлар эркинлашгач, бир вақтлар маълум маънода бироз кўрсликни талаб этган шаҳвоний лаззатни сийқаси чиқди. Аммо муносабатлар ўткинчи бўлса ва вақт синовидан ўтолмаса, бу ҳолатда фақат унга суянса бўлади. Шунда ўткинчи ҳислар унга мос тушади ва севишга қодир ё қодир эмаслиги маълум бўлади.

Доим соғлиққа эътиборли бўлиш ҳам ҳаётни энгиллаштириш ўрнига тиббиёт риёзати оёғимизга солган кишан каби қадам босишимизни қийинлаштиради. Авваллари одат ва удумлар ҳукм сурган жабҳаларга эндиликда тиббиёт эга чиқмоқда: жамоа бўлиб хурсандчилик қилиш ва машғулотлар ўтказиш қийин бўлиб қолди. Энди уларга фойдали ё зарарли эканлиги нуқтаи назаридан қарашади. Таомлар энди яхши ва ёмонга эмас, балки соғлиқ учун фойдали ва фойдасизга ажратилади. Овқатнинг хазм бўлиши мазасига, меъри ранг-баранг-лилигига нисбатан муҳимроқ. Меҳмондорчилик — эндиликда ширин таомлар ва дўстона мулоқот бўлибгина қолмасдан, балки ёғ ва калория ҳамда ошқозон яхши ишлаши учун овқатнинг хазм бўлиши ўлчанадиган дорихона ҳамдир. Шаробни лаззат олиш учун эмас, томирларнинг кенгайиши учун ичилади, бугдой унидан ёпилган нонни бўлса ошқозонда хазм бўлишини осонлаштириш учун истеъмол қилинади. (Аммо, парадоксни қарангки: айнан АҚШда, соғлиқни сақлашга муккасидан кетишган жойда «қийин хазм бўлувчи» овқатларга иштиёқ кучли ва семириб кетаётган одамлар сони тобора ортиб бормоқда.) Чунки белгиланган умрни яшаш эмас, балки уни узайтириш муҳим; табиат томонидан белгиланган умрни яшаш ўрнини узоқ умр кўриш эгаллади.

Кўп нарсадан ўзини тийиш эвазига бўлса ҳам узоқ умр кўриш муҳим бўлиб қолди. Мисол сифатида ўша америкалик талабани келтира қолайлик. У бир юз қирқ йил умр кечириш мақсадида кунига бир марта овқатланади: озиб кетганлигидан арвоҳга ўхшаб қолган, очлигидан кўнгли айниётганини ўзи ҳам тан олади. Узоқ умр кўриш ишқибозлари юз ёшдан ошиш мақсадида бир суткада узоғи билан 80 молекула овқат тамадди қилишади. Яқин-яқингача «вақтдан ютиш» деганида маълум вақтни оғир, машаққатли меҳнатни бажариш учун эмас, балки шахсий мақсадлар учун ажратиш деган маънони билдирарди. Эндиликда бўлса бу — маромида давом этаётган ҳаётни тезлаштириш, қизгин фаолият кўрсатиш деган маънони билдиради. Бу соҳада эришилган улкан ютуқларни инкор этиб бўлмайди, аммо умр эмас, балки унинг сўнгги сониялари узайтирилмоқда. Узоқ умр кўриш оқибатида ер юзини қариялар босиб кетди, гарбий мамлакатлар геронтологик шифохоналарни эслатади (мана нима учун қариётган миллатларнинг гоёси ёшликка сажда қилишдир). Том маънода соғлом бўлиш истаги пуштикамаридан бўлган болани ўлдириш истагидан кўп фарқ қилмайди. Танадаги касаллик, камчиликни бартараф этиш билан банд бўлган одамлар, саломат бўлишнинг устувор томони унга эътибор бермаслик ё Лериш айтганидек, «тананинг сукут сақлаши» (сохта хотиржамлик бўлган тақдирда ҳам)да эканлигини унутиб қўйишади. Бу кунда эски кийимларни вужуддаги исённи қондириш учун кийилмайди, балки тана намуна бўла оладиган даражада

бўлмагани учун жазолаш мақсадида кийилади. Худди умрбоқийлик, сувда чўкмайдиган, ўтда ёнмайдиган тананинг тирилиши ҳақидаги қадимги насроний башоратлари (фантастик асарлар уларнинг акс садолари билан тўлиб-тошиб ётибди) янгитдан янграгандек. Бизнинг гайриилмий алаҳлашимиз бевосита динга бориб тақалади ва уларнинг амалга ошишига умидвор қилади.

Фақат касал одамгина «соғлиқ — бу бахт» деб ўйлаши мумкин. Соғ одам учун соғлом бўлиш бу шунчаки бор нарса, ундан ортиқ эмас. Соғлом бўлишда бир ҳикматни туйиш, бу — барча одамлар тузалмас касалга дучор бўлганлар, фақат ўзлари бу ҳақда билмайдилар, уларнинг кўзини очиб қўйиш керак деган фикрга боришдир. Биз ҳамиша нимадандир хавотирда яшашимиз керак бўлади: қон босимимиз ошиб кетишидан, ошқозонимиз овқатни яхши хазм қилмаслигидан, семизликка мойиллигимиздан — ҳеч қачон етарли даражада хипча, бақувват, офтобда қорайган бўла олмаслигимиздан. Ҳар жиҳатдан соғлом бўлиш — миядан чиқмайдиган, бизни тарк этмайдиган, у ҳақда атрофдагилар, оммавий ахборот воситалари доим эслатиб турадиган хоҳишдир. Тиббий ва генетик ташҳис такомиллашган сари бу истакка етишиш қийин бўлиб қолди, пировардида, биз вазнини ошиб кетишидан ҳамиша ҳадиксираб яшайдиган, юрак уришини, баданининг таранглигини доимо назорат қилиб турадиган ногиронга айланиб қолмоқдамиз. Биз ўзимизни астойидил кўздан кечира бошлаймиз ва ўкинамиз, ўзимизни ўзимиз ёмон кўриб кетамиз. Шу тариқа христианликка хос бўлган ҳамиша қандайдир хавф туғдирувчи танага нисбатан муносабат пайдо бўлади. Аммо биз дўзах азобидан кўрқамиз, ташқи кўринишимиз кўримсиз бўлиб қолишидан кўрқамиз. Ўзига қараб юриш бизнинг кунда кальвинистларда бўлганидек бойлик ҳисобланади, бу имтиёзли кишиларга хос хислат. Агар киши ўзига қарамай қўйса, бу унинг енгилганини, унинг одамгарчиликдан чиққани, ҳеч нарсага ярамаслигини билдиради. Бизнинг тренажерларни ўрта аср қийноқ анжомлари билан бежиз қиёслашмайди, фақат биз ўз хоҳишимизга кўра ўзимизни ўзимиз қийноққа дучор қиламиз. Бодибилдинг — бу киши танасини ўзгартириши, унга янги кўриниш бериши борасидаги орзусининг ушалишидир. Аммо мушакларнинг ҳалдан зиёд бўртиб чиқиши худди терисини шилиб олишгандек, галати эмасми? Томирлар ташқарига туртиб чиқиб, худди киши ўзини ўзи таҳқирлаяпти деб жар солаётганга ўхшайди.

АЗОБ ЧЕКМОҚ — ГУНОҲДИР

1872 йили чоп этилган Сэмюэл Батлернинг романида, тасаввурдаги Едгин деган мамлакатда (сўз анаграммаси — «ҳеч қаерда») касаллик жиноят ҳисобланиб жазога маҳкум этилади, енгил шамоллаш орқасида сургунга ҳукм қилиниш мумкин, қотиллик эди, аксинча, касаллик ҳисобланиб, бу дардни меҳр билан даволаш лозим деб саналади. Батлер бу ҳақда зийраклик билан, майда тафсилотларигача тасвирлаб ёзади: мисол учун, яқин одамингизнинг ўлими учун қайгуриш оғир жиноят, қайгураётган киши бўлса — ўз мусибатига ўзи айбдор бўлган қонунбузар сирасига киритилади. Судья сил касалига чалинганлигида айбланаётган жавобгарга ҳукми ўқиб эшиттирар экан, унга мана нималар дейди: «Сиз дунёга келганим ва тарбия топганим учун айбдор эмасман, деб айтишингиз мумкин. Лекин менинг сизга берадиган жавобим шуки, сил касалига чалинганингиз, бундан сиз бирон ёвуз мақсад кўзламаган бўлсангиз ҳам, барибир ёвузликдир. Ва бу ёвузликнинг сабабчиси сиз бўласиз. Мен бўлсам республикани бундай ёвузликдан асрашим керак. Жиноятингизнинг сабабини бахтсиз ҳодиса деб тушунтириш беришингиз мумкин, менинг жавобим, бахтсиз ҳодиса — бу сиз содир этган жиноят».

Бу — ҳазил тўла башорат, XX асрнинг иккинчи ярмига келиб, инсоният бахтсизликини инкор этиш, «ўлимнинг бекор қилиниши» борасида анча олға қадам ташлаганида ўз тасдиғини топди (Филлип Ариес). Худди учинчи Республика намунаси бўйича, келажакни умид билан тараннум этувчи Ален айтганидек бўлди, бу «Бахт ҳақидага баҳслар»да қайд этилган эди: у азоб тортишни тан олмайди. Унинг учун, худди Эпиктетга ўхшаб: азоб мавжуд эмас, чунки уни қўлда ушлаб кўриб бўлмайди. «Даҳшат — заҳарлайди», ўлим бўлса, жуда қисқа сония бўлиб, бу сонияга на фантазия, на даҳшат сигади. Файласуфнинг мушоҳадалари абсурд даражасига етади; унинг фикрича, у буни

жуда жиддий айтади: гильотинага ҳукм қилинган киши «менга кўрсатиладиган шафқатдан ортиқ шафқатга муҳтож эмас», у фикрини бошқа бир нарса билан банд этса бўлгани. Мисол учун гильотинага етиб боргунича «йўлда нечта тепалик ва нечта бурилиш борлигини санаса бўлгани». Юлдузлар ва чексизликни кузатувчи Паскаль бўлса, ларзага тушди «сабаби, буни ўзи тушунмаган ҳолда тонг отгунча дераза ёнида музлаб чиққани учун бўлса керак».

ЧИҚИНДИ УЮМИ ЎСМОҚДА

Илм-маданият ривожланган, инсоният ер юзида оммавий бахтни қарор топтиришга жазм қилган даврдан бошлаб бахтсизликларни бартараф этиш йўллари қайд этиладиган рўйхат сони ортиб бормоқда. Аммо биз имкон қадар азоб-уқубатни шартга узиб ташлаганимиз сари, у худди афсонавий гидранинг калласига ўхшаб яна ўсиб чиқади ва янада кўпаяди. Шу тариқа азоб-уқубат устидан қозониладиган ғаалаба кунга яна номаълум муддатга орқага сурилади. Инқилобий ҳаракат ўлим ваҳимаси ва ёлғизлик билан боғлиқ азобларни аҳамиятсиз нарса деб топди ва уларга мурожаат қилишга журъат этган мутафаккирлардан нафрат билан юз ўгирди. Муҳим деб топилган ягона масала сифатида ижтимоий-иқтисодий тўнтаришлар ва ҳокимиятнинг жабрланган синф томонига ўтиши қайд этилди. Капитализм ағдариб ташланиши ва у билан бирга адолатсизлик манбаи барҳам топиши билан янги дунё бунёд бўлади. Ва унда ҳамма нарса инсоният фаровонлигига қаратилган бўлади, кулфат ва бахтсизликлар секин-аста чекинади, худди тўлқин пайтида сув қирғоқдан чекингани сари. Маълумки, бу ажойиб ҳисоб-китоб ўз тасдиғини топмади: социализм қарор топган ҳамма ерда у одамларга янги қийинчиликлар келтирибгина қолмасдан, азалий «майда буржуа» деб ном олган муаммоларни ҳам бартараф этмади.

Бироқ, эркин демократик мамлакатларда ҳам мужмал вазият юзага келди. Гарчанд инқилобий синишдан кўра улар узоқ муддат давом этувчи ислохотни маъқул кўришса-да, улар илм, техника ва моддий тараққиётнинг ажойиб бирлиги тоталитар тартиб эришолмаган ютуққа олиб келишидан умидвор эдилар. XX асрнинг иккинчи ярми Европада турли хомхаёллар, тўхтатиб бўлмайдиган неқбинлик даври бўлди, бахтсизликни тилга олиш архаизм ва номуносиб иш сифатида баҳоланар эди. Бизнинг давримизда бўлса бу мавзу атрофида сукут сақланди, имкониятларнинг тенг ярмиси бу. Антик дунё азоб чекишни рад этди, насронийлик уни олқишлади, биз бўлсак уни шунчаки инкор этдик, ундан ёнгиндан кўрққандек кўрқамиз, ҳақиқатдан ҳам азоб чекмоқ мавжуд нарса эканлигини ҳаёлимизга келтиргимиз келмайди.

Азоб, қайғу, касаллик замонавий дунё мафкурасида тақиқланган катта бир соҳага айланди. Тараққиёт томон интилаётган оқимда унга куйқинди — чўкма вазифаси юклатилган. Бу вазифа ўйиндан ташқари, у кўрсатилмайди, у ҳақида гапирилмайди, ҳар бир одам у билан ўзи ҳисоб-китоб қилиши керак бўлади. Азоб-уқубат йўқолмади, фақат ўзини оммавий равишда намойиш этиш (бу, тақрорлайман, адабиётга тааллуқли эмас) имкониятидан маҳрум бўлди. Ўзини тетик ва яхши кайфиятда қилиб кўрсатиш лозим, қолган ҳамма кўнгилсизликлар, нохушликлар ўз-ўзидан бартараф бўлишига ишонилш керак бўлади. Биз бошига кулфат тушган инсонни кўрганимизда, айтишга сўз тополмаймиз. Аниқроғи, бу кулфатларни биз ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олган бозор қонун-қондаси, шаҳвоний камчиликлар, камбағаллик ва шунга ўхшаш тайёр, қолипга тушган тушунтиришлар билан изоҳлаймиз. Биз «азоб» сўзини истеъмолдан чиқариб ташладик, унга қўшиб жамиятдаги бахтсиз, касалванд, ўлим тўшагида ётганларни ҳам жамиятдан сиқиб чиқардик, чунки улар таҳминларга асосланган тасаввуримиздаги «лавҳага тўғри келмас» эдилар. Ёшликка, соғломликка, хурсандчиликка сажда қиладиган биз каби ҳафтафаҳмлар учун уларни ёнимизда бўлиши ҳақоратдек туюлади, уларнинг кўринишининг ўзиёқ бизни саросимага солади. Толстой давриданок, азоб қанчалик жирканчли, ўлим эса ёқимсиз эканлиги маълум. Булар XIX асрда тилга олинмасди, чунки одоб доирасига тўғри келмасди, XX асрда бўлса хурсандчиликни бузувчи сифатида қаралди. Худди одоб нуқтаи назаридан бўлгани каби, гедонизм қарашларига кўра ҳам азоб ва ўлим чидаб бўлмайдиган, номуносиб нарса эди ва шундайлигича қолди.

Бахтнинг кўзи кўр: у ҳамма ерда фақат ўзининг аксини кўради ва дунёда ягона овозга эга бўлишни истайди. Аммо, чиқиндилар бора-бора оламни тутиб, тўғри келган жойда ўзини эслатганидек, азоб ҳам ўзини намойиш эта олмаганидан катталашиб борди ва заиф томонимизни аниқроқ ҳис этишимизга мажбур этди. Уни ўзимиздан нарига итариб маросимга айлантирдик. Ман этилган жабҳанинг социуми каби, тақиқ тусини олгач, у қаттиқ сиқилган газга ўхшаб отилиб кетди, жамиятнинг ҳамма тармоқларини қоплади, қутилмаган жойларни эгаллади. Бошқаларнинг нотўғри тушунишидан кўрқиб одамлар дардини на атрофидагиларга, на ҳамкасбларига очиқ айтолмагани учун, у янада газак олади (бу Филип Ариес билдирган фикрга яқин: кимки дафн маросимида йиғламасдан, ўзини босиб турса, ичи ёнаётганини яширса, тортган азоби пировардида соғлигини ейди). XX асрнинг иккинчи ярмидаги Фарбий тамадан инсониятга бир-икки ўн йиллик ичида уни очликдан, муҳтожликдан, касаллик, қариликдан қутулиб, учинчи минг йиллик остонасига барча кўргиликлардан фориг бўлган ҳолда, жаҳаннам уруғларини охирги донасигача қириб, мағрур қадам ташлаб киради деб ишонтирди. Сьюзен Сонтаг айтганидек, Европа бошқа ҳеч қачон фожеа содир бўлмайдиган ягона жой бўлиб қолиши керак. (Ҳар янги ўн йилликда, янги асрда ароқхўрнинг айни бир қасами такрорланаверади, ўша-ўша ваъдалар берилади: чегара барҳам топади, очлик енгилади, қамоқхоналар ёпилади, касалнинг давоси топилади ва ҳ.к.)

Бу мароқли эртақ амалга ошмай қолдигина эмас, балки бекор қилиниши керак бўлган баъзи нарсаларни маълум маънода кучайтирди. Хусусан, XIX асрда черков тарғиб қилган тақдирга тан бериш борасидаги таълимот ўринли равишда остин-устун қилинди. Унга қадар оғир меҳнат содир этилган гуноҳ ва қийинчиликларни сабот билан енгани учун берилган жазо ҳисобланарди, ўйин-кулги камдан-кам бўлиб, бир хусусий боғга қиёсланарди, унинг деворлари жуда баланд бўлиб, бегона кўзнинг назари тушмасди. Гедонизм сўзсиз қонун тусига киргач, азоб-уқубат ва ўлим бемаънилиқдек, бизнинг ҳақ-ҳуқуқимизга раҳна солаётгандек кўринди. Улар бефойдалилигидан вайрон қилувчи хатти-ҳаракати янада кучайди, бу уларга аянчи тус берди. Биз сабрсизлигимиздан бетоқат бўламиз, ахир бизга бу абсурд яқинда тугайди деб ваъда берилган эди. «Ёвузлик мавжуд эканлигини тан оламиз, чунки буни инкор этсак, ҳаётдаги барча бемаънилиқларни яна биттага кўпайтирган бўламиз», дер эди Вольтер. Юқорида эслатилган парадокс мана нимага асосланади: жамиятни фақат бахтли яшашига йўлланма берилган сари, унда аввалгидан ҳам кўпроқ азоб-уқубат ҳақида гапириладиган бўлинди. Қизиги шундаки, яшаш ҳуқуқидан маҳрум қилинган мавзу борган сари кўпроқ жой эгалламоқда. Бизнинг онгимизда биринчи ўринни эгаллаганини айтмаса ҳам бўлади.

Бугунги кунда ҳам «бахтсизлик» сўзининг таъсири кучли. Унинг олдида ҳамма бош эгади, юрагини очади, барча кўргиликларини оқлайди. Франсуа Миттеран давосиз дардга йўлиққанини эълон қилиб, ўзига ажойиб имконият яратди. У бошқарган ҳокимият номига доғ туширган барча ифлос ишлар, қингирликларини дарҳол кечиришди. Абадият олдида туриб эски гуноҳларни тан олиш, давосиз дарднинг кўзига тик боқиш — бу душманларни қуролсизлантириш, танқидчиларнинг оғзини ёпишнинг энг ажойиб усулидир. Ахир бу сиёсатчининг эмас, балки бир оёғи билан гўрда турган инсоннинг тавба-тазаррусидир. У ёшлиқда қилган гуноҳлари, петен даврида йўлдан озганлари, ножўя танишувларнинг ҳаммасини хас-чўп деб эътироф этди. Улаётган одам ҳаммиша ачиниш ҳиссини уйғотади, эски монарх-социалист, фирибгар қари тулки ўзини давосиз дардга йўлиққан, ўлаётган қилиб кўрсатиб аввал қилган хатолари учун гуноҳидан ўтишларига эришди. Ажойиб усул! Гарчанд ахлоқ-одоб доираси демократияга тўғри келмаса-да, аммо найранг тўқишда драматурглар учун яхшигина намуна вазифасини бажариши мумкин.

Узоқ вақт унутилган, сиёсатда бўлса тилга олинмай қўйган азоб-уқубат мавзуи яна тантана билан юзга чиқди ва шубҳали олижаноблик шон-шухратини қозонди: одоб доирасидан чиқиб, азоб-уқубат кўз-кўз қилинадиган ва шу йўл билан гуноҳидан халос бўладиган бўлди. Кўпчилик олдида дардини дoston қилган, қалб яраларини ошкор қилган одамга ахлоқ-одоб қойдасининг дахли йўқ. Демократиянинг азоб-уқубатга бўлган қарашининг амбивалентлиги шундандир: инкор этиш орқали уни янги ва янги ҳуқуқларга асос қилиб олинмоқда. Унинг бош мақсади негатив характерга эга эди: камбағалликни йўқ қилиш, тенгсизликка

барҳам бериш, касалликни тағ-томири билан йўқотиш. Аммо, бартараф этиб бўлмайдиган қарама-қаршилик юзага келди: ким бахтсизликни соддалаштирмоқчи бўлса, уни бирма-бир айтишига тўғри келди. Агар азоб-уқубат ҳуқуққа йўл бериб, унинг асосини ташкил этса, жисмоний ва қалб азоби ҳамма нарсанинг мезонини ташкил этди. Уни бартараф этиш учун, мавжудлигини тан олишга тўғри келади. Илм-маърифат даврига нисбатан қилиниши мумкин бўлмаган нарсалар сони сезиларли даражада ошди: аввал бу ўз-ўзидан маълум нарса деб тушунилса, энди ноҳақлик ёки ёмон ниятда қилинган нарса деб тушунилади. Одамлар бошидан кечирадиган кўргиликлар сони камаймади, лекин уларга нисбатан бизнинг муносабатимиз ўзгарди. *Замоनावий кишига хос бўлган хислат: бу унинг пешонасида ёзилган қисматни тан омаслигидир.* Шундай қилиб, азоб чекишга нисбатан бўлган нафрат, турли ҳақ-ҳуқуқларнинг асосини ташкил этади. Фақат инсонларга нисбатан эмас, балки ҳайвонларга нисбатан ҳамдир. Аждодларимизга хос бўлган камтарона эҳтиёжлар ўрнини тобора ўсиб бораётган эҳтиёжлар эгаллагани сайин, биз доим ҳаётимиздан қониқмасдан яшаймиз: кўпчилик ўзини бошқаларга ёқмайман, етарли даражада бахтли эмасман, етарлича тақдирланмадим деб ўйлайди. Насронийларда ўлим содир этилган гуноҳлар учун белгиланган жазо ҳисоблангани каби, биз бахтни дунёга келганимиз учун миннатдорчилик сифатида ҳаммага барабар бўлишилган неъмат деб биламиз. Аммо эҳтиёжлар ўринсиз бўлган сайин, эришган нарсамиз камдек кўринадиди ва йўл қўйиб бўлмайдиган нарсалар кўпайиб боради. Демократия сурункали қониқмаслик ҳиссини келтириб чиқарди, войволаш ва аюханнос солишларга эрк берди. Бир ҳуқуқшуноснинг гапига қараганда, ҳуқуқ «азоб-уқубат чекишга қарши курашувчи уюшмага айлангани боис», у умуммуҳокама учун мавзу бўлди ва биз кўйидаги парадоксга дуч келдик: нечоғлик йўқ қилишга ҳаракат қилган нарсанг, шунчалик куч билан ҳамиша янгидан қайта тиради. Овчи ўлжани таъқиб қилган сари ўзи ўлжага айланади.

Аста-секин одамлар тасавуридаги қийинчиликлар ва бахтсизлик тушунчалари чувалашиб кетди: турмушда биз дуч келадиган тўсиқларни ҳаёт бизнинг олдимизга кўяётган оддий синов сифатида эмас, балки ўз шахсига нисбатан ҳақорат деб қабул қилдилар. Бунинг эса бадалини тўлаш лозим. Биз азоб берадиган нарсани нохуш нарсадан, ўкинчни пешонага ёзилган қисматдан фарқламаймиз ва озгина келишмовчилик бўлса овозимизнинг борича: ҳамма бизга қарши, бизни ёқтиришмайди, деб жар соламиз. Ва мана шу каби азоб ўзи нима, азоб чекмаслик нималигини фарқламаганимиз туфайли, кунда янги қулфатларга дучор бўламиз, худди оёғимиз остидаги ер ёнаётгандек. Авваллари мумкин бўлган нарса энди мумкин эмас; истаган нарсамизга етишолмасак ё кечроқ етишсак, буни фожеа даражасига кўтарамиз. Ҳатто жисмоний меҳнат ҳам ман қилинадиди, спорт, спорт ўйинлари бундан мустасно. Оғир жисмоний меҳнат фақат эмигрантлар жонини жабборга бериб ишлашлари мумкин. Бироқ, ақлий меҳнат ҳам малол келади, бу муаммо билан мактабдагилар тез-тез тўқнашиб турадилар: болани ортиқча уринтирмаслик ва унинг эркинлигига тажовуз қилмаслик учун унга кўп вазифа беришмайди; бирон нарсага ўқитиш — мажбурлаш дегани, болани шахси камол топишига ёрдам бериш керак, лекин бу абстракт билимлар билан бошини қотириш дегани эмас...

Қисқаси, бахтсизлик тушунчаси асл мазмунини йўқотиб қўйди, у ҳузур бағишламайдиган барча нарсага тааллуқли бўлиб қолди, у билан авваллари боғлиқ бўлмаган ҳолат ва ҳиссиётларни ҳам йўқ қилиб юборади. Биз метёрни унутиб қўйдик, ҳар бир майда нарсага куйиб-пишамиз. Биз осонликча пафосга бериламиз, лекин бу, романтикларга хос бўлган, сийқаси чиққан буржуазия даражасига кўтарилишининг йўли эмас, балки кунда сурункали нолишнинг, фалсафа сотишнинг оқибатидир. Дўзахнинг янги тури шундан иборатки, биз турланиб турадиган азоб-уқубат қаерда бошланиб, қаерда тугашини билмаймиз. Ҳаётнинг ўзи азоб-уқубатдан иборат бўлиб қолди ва шу тариқа қачонлардан бери тан олинмай қўйилган диний қоидалар яна қайтиб келмоқда.

«Дада Саша»нинг афгон қизалоғи

Харбийларимиз ўзларидан кейин Афғонистонда славянча юз-андомли юзлаб болаларни қолдирдилар. Аммо бу мавзу ҳозир ҳам махфийлигича қолмоқда. “Шаънимизга шундай кўринмас тамға босилганки, уни минг ювган билан кетказиб бўлмайди, бу тамға оналаримизнинг “кофирлар” билан ошиқ-маъшуқ ўйинини ўйнаганларидан жонли далилдир”, — бу сўзларни Жамила айтди. У Кобул радиосида сўнгги йил ишляпти. Унинг уйи нариги кўчада жойлашган — бутун йўлни теварак-агрофга олазarak боққанча яёв юриб ўтади. “Мени ҳеч ким таъқиб қилмаётганини биламан, аммо кўрқув туйғуси юрагимга маҳкам ўрнашиб қолган”, — деб тушунтиради жувон. Радиодаги дугоналари “Толибон” мутаассиблари ҳокимияти ағдариб ташлангандан кейин ишга тақиқланган жинси шимида келса бўлаверади, деб қаҳ-қаҳ уриб гапирадилар, бироқ Жамила офис эшигида одамларнинг зимдан истеҳзоли кулгисига қолиб, ергача осилиб тушган зангори паранжида пайдо бўлар эди. Ичкариги хонага кирарди-да, у европача кийимларини кийиб олар ва бошига мусулмонча дурра — дупатта ташлаганча йўлакка чиқиб келарди. Жамиланинг паранжи ёпинганига ўн йил бўлди, тангу тор Кобул кўчаларидан ўтиб борар экан, жуссасини миясидан товонигача чирмаб олган шу қалин либосда ўзини бежавотир ҳис қилар эди. “Бу вақт ичида оиланинг бошидан ўтганлари бир Аллоҳ билади, — асабий тарзда титрайди қиз, — буни эсламаган минг марта аъло. Паранжи мен учун қалқон бўлиб қолган”. Каноп толасидай осилиб тушган сочлари орасидан унинг сепкилли заҳил чехраси, гўштдоргина бурни, дўрдоқ лаблари ва жовдираган мовий кўзлари кўриниб турарди. Онасининг гапига қараганда,

у йигирма йил муқаддам “байналми-лал бурчи”ни ўтагани Краснодар атрофидан келган отаси — 30 яшар зобитга икки томчи сувдек ўхшайди...

ОТАСИНИНГ РАСМИНИ ЁҚИБ ЮБОРИШГА МАЖБУР БЎЛДИ

— Ҳатто ҳаддан ташқари ошқора қайта қуриш матбуотида аскар ва зобитларимиз хаёлида афгон аёллари билан ишқий алоқалар қила олишлари мумкинлиги ҳеч қачон муҳокама қилинмаган, — елка учуриб дейди 1981 йилда Мозори Шарифда хизмат қилган таниқли Россия сиёсатдони. — Аммо Жамила бундай чақалоқлардан яккаю яғонаси эмас, менинг билишимча улар юзлаб эдилар. Сиз бундай бўлиши мумкин эмас демокдасиз: Афғонистон — мусулмон мамлакати, маҳаллий хотиннинг “кофир”дан фарзанд кўриши ўз жонига суиқасд қилиш билан баравар дейсиз. Борди-ю, агар ажнабий ҳарбийнинг ўзи афгон қизига уйланишни истаганида ҳам у аввал исломга кириши керак бўлади, никоҳсиз бола туғиш Куръони Каримда қатъий тақиқланган. Фақат бир нарсадан бошқа ҳаммаси тўғри — бу мамлакатдан 10 йил мобайнида аёл нозу карашмасини согинган ҳарбий либосдаги 1 миллион нафар ёш, соғлом эр йигитлар ўтган. Гарчанд бизда ҳам, Афғонистонда ҳам шу пайтгача эътироф этмасалар-да, шу нарса албатта рўй берган бўлиши аниқ.

... “Дада Саша”ни Жамила элас-элас эслайди: ажнабий киши уларнинг уйига ҳар замон-ҳар замонда, асосан кечкурунлари келар эди. Таомилдаги болалар хотираси: дада уни қўлига олади, осмонга отади ва русчалаб эркалайди. Бу тил ҳам унинг миясига ўрнашиб

қолади, аммо жудаям узук-юлук: қизалоқ беш яшар гўдакка хос тарзда қийнала-қийнала “мамочка” ва “папочка” сўзларини талаффуз қилади. Эсида қолгани шуки, отаси уни Лёнка деб чақирарди, бироқ у ғойиб бўлганидан кейин қизча афгонча исмга кўнишга мажбур бўлди. “Ойим унинг қаёққа гумдон бўлгани ҳақида узоқ вақтгача ломим демай юрди. Маълум бўлишича, кўшинларини олиб чиқиб кетишдан уч ой олдин Хост атрофида Саша яраланган ва жарроҳлик столига ётқизгани Тошкентга олиб кетишган экан. Агар ойиси алдамаётган бўлса, отаси уни СССРга олиб кетиб, ўша ерда унга уйланиб олгани бу ерга албатта қайтиб келмади, деган эмиш. Аммо у қайтиб келмади. Ойиси сал бўлмаса ақдан озаёзди — Кобулдаги советлар қароргоҳи эшигининг турумни едириб юборди, йигитнинг сувратини кўрсатди ва топиб берасизлар деб ёлвориб туриб олди: жувонга у билан алоқа ўрнатишга сира йўл бермас эдилар. Салдан кейин ёлворадиган одам ҳам қолмади — руслар кетиб бўлганди. У ҳалигача отага нима бўлганини билмайди — ярадан ўлиб кетдими ё шунчаки бизни ташлаб кетганми? Ахир униси ҳам, буниси ҳам бўлиши мумкин эмас-да. Аввалига ойим унинг сувратларини асраб юрди, бироқ мужоҳидлар Кобулга кириб келган куни тунда уларни ёқиб юборди: отам ҳарбий либосда сувратга тушган эди-да”.

Афгон аёлларининг совет ҳарбийлари билан алоқалари у қадар кенг тус олмаганди, аммо айрим ҳолатлар ҳеч кимни таажжубга солмас эди, — дейди Афғонистон Ахборот ва маданият вазирлиги ходими Рафиулла Рофий. — Албатта, қишлоқ жойларида бундай бўлиши зинҳор мумкин эмас эди, бироқ Кобулга ўхшаш йирик шаҳарларда бу ҳол учраб турарди. Бу замонавийлик аломати ҳисобланарди — рус одами билан “дон олишиш”, одатда, қизнинг ўрта асрчилик бидъатларидан қутулганини билдирарди. Агар сиз ўша даврдаги киноийломаларни кўргудек бўлсангиз, Кобул кўчаларида қизларнинг ҳозир мутлақ тасаввурингизга келтиролмайдиган либосларда юрганига кўзимиз тушади. Бундай ошиқ-маъшукликдан дунёга келган болалар, одатда, афгон миллати бўйича рўйхатдан ўтказиларди. Ҳозир Афғонистонда совет зобитлари зурёди деярли қолма-

ган — уларнинг кўпчилиги ҳаётининг хавф остида қолганидан кўрқиб, тўқсонинчи йилларда мамлакатдан чиқиб кетганди.

РУС ҚИЗИГА УЙЛАНГАНИ УЧУН ҚЎЛЛАРИ ЧОПИБ ТАШЛАНДИ

... Жамила билан онасининг борадиган жойлари йўқ эди. Улар ҳаммасини бошларидан кечиришди — вайрон бўлган Кобулга мужоҳидлар голибона кириб келдилар, жангари гуруҳлар ўртасида шаҳарда тунги жанглار авжга чиқди, “Толибонлар” даврида кўчаларда муртадлар (диндан қайтганлар) очикчасига қатл этилдилар. Толибонлар турган вақтда ойиси (у университетда рус тилидан дарс берарди) кўчада қолганди: янги ҳукумат хотин-қизларнинг меҳнат қилишини тақиқларди. Улар полизда етиштириладиган сабзавотларни еб тиричилик қилар эдилар. Кўчадан ўтиб кетаётганида Жамила ҳатто қалин нарсанинг ичида ҳам барибир қалт-қалт титрар эди — кимдир унинг “кофир”дан дунёга келган қиз эканини ҳокимиятдагиларга етказган бўлса-чи? Мисол учун узоққа боришнинг ҳожати йўқ эди — унинг кўшниси беш йил совет аёли билан умргузаронлик қилган ва кейин у билан ажрашиб, Афғонистонга қайтиб келганди. “Ислом динига хиёнат қилгани учун” толиблар унинг ҳар иккала қўлини чопиб ташлаб, кўзларини ўйиб олишганди. Бечора қиз даҳшатли тушлар кўрарди: кутурган оломон уни тошбўрон қилаётган бўларди ва бундай тушларни неча марта кўрганининг ҳам ҳисобини билмасди. Бир куни тўғри юзига боқиб: “Биласанми, сен унчаям афгонга ўхшамайсан”, — дейишганди, жоним нақ ҳиқилдоғимга келди, бироқ бошқа ҳеч нима бўлмади. Бадахшон вилоятида яшовчи афгонлар орасида ҳам малла сочли ва оқ баданли одамлар кўп учрайди ва мен отам ўша ёқдан деб айтар эдим. Биздақалар у ерда кўп эдимиз? Йўқ. Мен фақат битта “рус” қизини биламан, толиблар даврида биз бир-биримизнига меҳмонга яшириқча бориб-келиб турардик — унинг отаси Ленинграддан бўлса ҳам ранги қорачагина эди ва унга осон эди. Илгари Кобулда бошқа “рус” болалари ҳам бўларди, бироқ улар кетиб қолишганди — бирлари Россияга, бирлари ҳатто Гер-

манияга. Шаънимизга шундай кўринмас тамга босилганки, уни минг ювган билан кетказиб бўлмайди, бу тамга оналаримизнинг “кофирлар” билан ошиқ-маъшук ўйин ўйнаганларидан жонли далилдир. Ҳозир толиблар йўқ.. аммо улар энди қайтмайди деб ким кафолат беради? Билаган, эртами-кечми мен ҳам кетаман?

— Афгон эркаклар билан совет аёллари анча кўп никоҳдан ўтишган, — саксонинчи йилларда Кобул зағсларида хизмат қилган Лутфулло Ҳолид ҳикоя қилади. — СССРда ўқиган афгон мутахассислари у ёқдан хотинлар олиб келишган. Турган гапки, қўшинлар олиб чиқиб кетилгандан кейин уларнинг ҳаммаси Совет Иттифоқига қайтиб кетишди. Ҳозир Кобулда эри афгон бўлган фақат биттагина рус аёли яшайпти. Совет зобитларидан қонуний бола туққан қизлар, одатда, зиёли оилалардан бўлганлар, кўплари чет элда таълим олган, рус тилини яхши билишган. Ҳозир бундай байналминал болалар Афғонистонда бармоқ билан санарли. Улар ҳаммаси бўлиб қанча миқдорни ташкил этишганини биз ҳеч қачон билмаймиз.

... Жамила яна хона ичига кириб кетди ва ўн дақиқадан кейин одатдаги зангори паранжида чиқиб келди — иш куни тугади. Биз шу ерда хайр-хўш қиламиз — кўчада уни ажнабий билан ёнма-ён ҳеч ким кўрмаслиги керак: Кобулда ҳар куни “кофирлар” билан ҳамкорлик қилувчи афгонларни ўлдириб туришади. “Жамила, балки отангиз тирикдир? — сўрайман мен.

— Бирдан газетамизни ўқиб қолса-чи? Унга айтадиган ҳеч қандай гапингиз йўқми?” У юзидан чимматни кўтариб орқага ташлайди, лабларини тишлаганча ўйга чўмади... “Нима ҳам дердим? Борди-ю, у ўлиб кетган бўлса, қачонлардир жаннатда кўришармиз. Борди-ю, ажали етмаган бўлса... унда, менимча, “дада Саша”га менинг керагим йўқ”. У барча афгон аёлларига хос майда қадамлар билан йўргалаганча узоқлашди. Шу он унга яна битта савол беришни унутганим ёдимга тушди. “Елена Александровна!” — тилимининг учида айланади сўзлар. Бироқ Жамила орқасига ўгирилиб қарамаслигини англаб турардим...

Эслатма: Вьетнамда 1963-1972 йилда ҳарбий хизматчилари билан алоқа қилишдан маҳаллий хотинлар туққан болалар сони 15000 нафарни ташкил этади. Улар ўз мамлакатларида орқаваротдан иккинчи нав фуқаролар саналади.

Норвегияда 1940-1945 йилда махсус СС “Лебенеборн” дастури натижасида 12000 бола тугилган. Ушбу дастур немис солдатлари ва норвег аёлларининг ишқий алоқаларини рағбатлантирар эди. Урушдан кейин бу болалар расмий равишда ақли заиф деб эълон қилинган ва шифохоналарга ётқизилган эди.

Анголада 40 минглик куба аскарлари ичидан ишқпарастлари 1975-1990 йиллардаги узоқ муддатли ташрифдан сўнг кўплаб дили вайрон бўлган аёлларни ва беш мингга яқин қонуний тугилган болаларни қолдирганлар.

Георгий ЗОТОВ
Кобул — Москва.

Амир Файзулла
таржимаси

«АиФ»нинг 2006 йил
41-сонидан олинди.

Машраб девонининг янги наشري

Машраб. Девон. “Янги аср авлоди”, Тошкент, 2006.

Шу пайтгача мумтоз шоиримиз Машрабнинг мукамал шеърий тўплами тўла нашр этилмаган эди. Тўғри, турли йилларда Машрабнинг мўъжаз шеърий китоблари, кейинчалик девони нашр этилди. 1990 йилда Машраб ижодининг толмас тадқиқотчиси Жалолиддин Юсуповнинг саъй-ҳаракати туфайли “Меҳрибоним қайдасан” китоби чиқди. Мустақиллик шарофати билан “Қиссаи Машраб”, “Шоҳ Машраб қиссаси” ва бошқа бадиий, илмий асарлар эълон қилинди. Ниҳоят, 2006 йилда узоқ йиллик меҳнат ва изланишлар натижасида шоирнинг мукамал “Девон”и қўлимизга тегди. Бу ишни ҳам Жалолиддин Юсупов амалга оширди.

“Девон” муқаддимасида тадқиқотчининг, “Уни девонаи Машраб дерлар” номли мақоласи эълон қилинган. Мақолада машрабшунослар ва адабиёт мухлислари учун ўта қимматли, илмий аҳамиятга молик муҳим маълумотлар келтирилган.

Машраб тасаввуфнинг қаландария тариқати орқали халққа маърифат тарқатди, унинг қадами узоқ ўлкаларга, она юрти — Намангандан то Шимолий Ямангача бориб етди, илм нури ва ўз шеърияти билан кўплаб элларни, башариятни бахраманд этди.

У шеъриятда араб ва форс адабиёти тажрибаларига таянган файласуф-шоир сифатида ўзбек газалчилигига улкан ҳисса қўшди. Сўфийликнинг қаландарлик тариқати сулуқини солиқ сифатида танлаб, у орқали Яссавий ва Нақшбанд таълимотини ривожлантирди. Машраб тасаввуфда Мансур Ҳаллож, Шайх Боязид Бастомий, Фаридиддин Аттор, Иброҳим Адҳам, Шайх Шиблий, Имомиддин Насимий йўлини давом эттирди.

Улуғ шоир тасаввуф тариқати орқали, мажозий тарзда, адолатсизлик ва зулмни қоралади, давлат ҳукмдорлари ва амалдорларни инсоф ва диёнатга чақирди, ижтимоий тенгсизлик ва адолатсизликни танқид қилди. У ғазалиёти, шеърияти билан халқ оmmasи диққатини ўзига қарата олди.

Исёнкор шоир илгари сурган ғоялар ўзи яшаган давр ҳукмдорлари манфаатларига терс тушганлиги учун улар шоирни ўлимга ҳукм қилдилар. У ўлимни Мансур Ҳаллож каби мардона қабул қилди:

Мен ўлимга розидурман, тургали тоқат эмас.

Муаллиф Машраб ҳаёт йўли ва ижодига доир барча қирраларни мазкур мақолага жо қилишга эришган. Мақолада айтилишича, Машраб туркий ва форсийда Умам, Риндий, Маҳдий тахаллусларини қўллаган. Машраб исмининг луғавий маъноси ва сифатлари ҳам мазкур муқаддиманда кенг изоҳланган: “Машраб сўзи: 1) майл, ҳавас, завқ; 2) сув ичиладиган ва олинадиган жой; 3) сув, шароб ичиладиган идиш; 4) бахш, баҳра, насиба; 5) ғоя, маслак; 6) хулқ-атвор, хислат; 7) мазҳаб каби маъноларни ифодалайди.

“Девонаи Машраб” қиссаларининг ҳамма вариантларида қайд қилинишича, Машраб ўн саккиз йил Қашқарда Офоқхожа хонадонидида хизматда бўлган. 1668-1672 йиллар орасида ҳозирги Туркистон худудларидаги азиз-авлиёларнинг қабрларини зиёрат қилиб, ўзига муносиб пир излаган. Самарқандда — Офоқхожаниннг Даҳбеддаги қариндошлари хонадонидида табаррук зотларга хизмат қилганликлари шеърларида акс эттирилган.

Машраб ўзига муносиб пир ахтариб Қашқарга боришга қатъий аҳд қилиб, пири Офоқхожага мурид тушган. Ўша пайтлари Офоқхожаниннг шуҳрати Хитой, Ҳинд, Хуросон, Мовароуннаҳр тарафларда кенг ёйилган бўлиб, у

ҳисобсиз муридларга эга эди. Офоқхожа Маҳдуми Аъзам Хожаги Косонийнинг абираси. 15-16-асрларда яшаб ўтган темурий ҳукмдорлардан Абу Саид, Бобур Мирзо, шайбонийлардан Убайдуллахон, Жонибек султон, Исфандиёр султон, Искандар султон ва бошқалар Хожа Аҳрор ҳамда Маҳдуми Аъзамнинг муриди эдилар. Бу улуғ шайхлар ҳукмдорларга таъсир кўрсатиб, халқ манфаатини ҳимоя қилардилар. Ана шу улуғ сиймолар йўлини давом эттирган Офоқхожа вафотидан икки йил олдин Қашқарга подшо бўлган. У кишининг авлодлари 78 йил, жами 80 йил Шарқий Туркистонда ҳукмронлик қиладилар. Офоқхожа асли даҳбедлик бўлиб, ўз авлоди Хожа (Хожа Исҳоқ — Маҳдуми Аъзамнинг ўғли)нинг Қашқардаги муридларига раҳнамолик қилиш учун у диёрга бориб қолган.

Офоқхожа, сиёсий фаолиятдан ташқари, тасаввуф бобида замонасининг йирик машойихи ҳам эди. Шу билан бирга у назмда ҳам қалам тебратган ва иқтидорли шоирларга пир устозлик қилган. Бироқ баъзи адабиётшунослар Офоқхожа сингари тасаввуф аробларини Машраб каби шоирлар ижодига тўсқинлик қилган деб айблашга уриндилар. Афсуски, бундай қараш ҳозир ҳам учраб турибди. Бу жуда нотўғри фикрдир. Чунки Машрабнинг улуғ мутасаввуф шоир бўлиб етишишида тасаввуф тариқати пешволаридан бўлган Офоқхожа катта таъсир кўрсатган.

“Девон” муқаддимасида Машрабнинг ҳаёт йўли, дунёқарашини шакллантирган омиллар кенг очиб берилган.

Машраб етти йилда Илми Ҳол ва Илми Қол илмларини эгаллаб бўлгач, пирининг эътиборига тушишни орзу қилиб, тақиқланган ишга қўл уради. Машрабнинг асл ниятини тўғри англай олмаганлар пир ва мурид ўртасига раҳна соладилар.

Тадқиқотчи олим Абдумалик Ёқуб Машрабнинг “Мақбули ҳидоят бўлоин деб гуноҳ эттим” шеъридаги мисраларни чуқур таҳлил этиб, пир ва мурид ўртасидаги “ихтилоф” сабабини тушунтириб беради: Машраб гуноҳни шунчаки хоҳиш этмайди, балки бунда у Маъшуқининг эътиборини кўради. ЭЪТИБОР — бу ВАСЛга қадам.

Буни пир ҳам яхши англайди. У деганки: “Сўфийлар, Машрабни тутунгларки, андин Мансур Ҳалложнинг бўйи келадур”. Чунки тайёр солиқ мурид Машраб-Мансур Ҳаллож даражасига етган эди. Пир Офоқхожа “зикри хуфия” тарафдори эди. Мурид — Машраб ОШКОР этиш йўлига ўтади. Парвонанинг мақсади шамда куйиб, йўқ бўлиш экан, Машрабнинг ҳам нияти шу эди. Чунки у Ҳаллож таълимотида ўша мақсадни кўрган эди. Машраб Ҳалложга ҳамоҳанг равишда пирнинг сўзига жавобан Илоҳга бундай нола қилган: “Эмди то тирикман мундоғ гуноҳ қилмағайман. **Бир гуноҳ қилганимга бандангни бандалари(нг) мунча таҳқи(р)лаб сўрасалар**, тонгла қиёмат бўғонида ўзинг қоzi бўлиб, шул гуноҳини сўронингча ҳам **дийдорингга** тўярман”.

Жалолиддин Юсуфов Машрабнинг тасаввуфий қарашларини чуқур ва теран ўрганганига қарамай, камтарлик билан “тасаввуф таълимоти тўғрисида ожизона, ғарибона фикрлар билдиришдан кўрқдик ва тийилдик”, дея мухтасар фикр билдирган.

Машраб шеъриятининг юксак даражага эришувида ўтмиш ва замондош ижод аҳли катта таъсир кўрсатган. Тадқиқотчи унинг шеъриятдаги камолотида Аҳмад Яссавий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Саъдий ва Ҳофиз Шерозий, Насимий, Лутфий, Жомий, Навоий, Фузулий, Мушфикий, Мирзо Бедил, Сўфи Оллоёр каби шоирлар иккинчи муаллим вазифасини ўтаганлигини чуқур таҳлил қилган. Шунингдек, муқаддимада Машраб ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос бетакрор, беназир бир мактаб яратганлиги, ғазалиётида сирли бир оҳанрабо борлиги ҳам тўғри таъкидланган. Ҳувайдо, Махмур, Амирий, Нодира, Увайсий, Адо, Фазлий, Ходимий, Мухлис, Шайдо, Шўхий, Мижмар, Равнак, Саъдий, Мунис, Огаҳий, Комил Хоразмий, Шавқий Каттақўрғоний, Мужрим, Камина — Маъдан, Муқимий, Фурқат, Ҳамза каби ва яна кўплаб шоирлар Машраб яратган ўзига хос улкан бир мактабдан баҳраманд бўлганлиги ишончли далиллар асосида ёритилган.

Шуни айтиш жоизки, Ж.Юсуповнинг шахсий кутубхонасида мутафаккир шоир асарларининг 27 та қўлёзма вариантлари сақланмоқда. Тадқиқотчи шу қўлёзмаларга таяниб, Шоҳ Машрабнинг бизгача етиб келган қуйидаги асарлари ҳақида мухтасар маълумотлар берган.

1. Лирик шеърлар: ғазаллар, мустазодлар, мураббалар, мухаммаслар, мусаддаслар, мусаббалар ва бир мусамман, бир маснавий ҳамда рубоий ва фардлар.

2. “Мабдаи нур” (“Нурларнинг бошланиши” ёхуд “Нурлар манбаи”).

3. “Кимё”

4. “Қиссаи Вайсул Қараний”.

5. “Қиссаи Меърожи Расул Акрам с.а.в.”.

Мазкур рўйхатдаги “Мабдаи нур” ва “Кимё” асарларининг муаллифи борасида кўпдан бери қизгин баҳслар мавжуд.

Жалолиддин Юсупов бу хусусдаги кўплаб мулоҳазаларни ўрганиб чиқиб, асарни синчиклаб таҳлил этиш асосида илгари сурилаётган айрим фикр ва қарашлар бир томонлама эканлигини, масала моҳиятига чуқур етиб борилмаганлигини таъкидлайди. У “Мабдаи нур” ва “Кимё” асарларининг муаллифи Бобораҳим Машраб эканлигини етарлича далиллар билан исбот қилиб берган.

Ж. Юсупов Машраб ижодининг чинакам тадқиқи ва мукамал нашрлари энди бошланаётганлигини таъкидлар экан, мазкур тўпلامда олдинги нашрларга кирмай қолган, шўролар мафкураси ҳазм қилолмаган шеърлари ҳам босилаётганлигини, аввал тушириб қолдирилган айрим мисралар тикланганлигини айтиб ўтишни лозим топади. Бу эътироф ҳам тадқиқотчи самарали изланиш йўлидан борганлигини кўрсатади.

Кириш мақоласидаги яна бир фазилат шуки, Ж. Юсупов Машраб ижодий меросини ўрганишга муносиб ҳисса кўшган устозлари Воҳид Абдуллаев, Алибек Рустамов, Эргашали Шодиев, Ботирхон Валихўжаев, Файбулла ас-Салом, Раҳмонкул Орзибеков, Нажмиддин Комилов, Қобилжон Тоҳировларнинг хизматларини алоҳида тилга олади. Иш жараёнида у Азизхон Қаюмов, Озод Шарафиддинов, Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров, Иброҳим Ҳаққулов, Исматуллоҳ Абдуллаев, Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний, Одилжон Носиров, Зейнал Ризаев, Муҳсин Зокиров, Саидбек Ҳасанов, Раҳматулла Ҳолиқов, Ваҳоб Раҳмонов, Комилжон Исроиловларнинг мумтоз адабиётимиз вакиллари, жумладан, Машраб ижодиётини ўрганиш соҳасидаги илмий ишларидан фойдаланганини қайд этади. Машрабнинг ҳаёти, ижоди ва маънавий оламини кунт билан ўрганиб, тадқиқотлар олиб бораётган Эркин Мусурмонов, Гуландом Саломова, Дилором Ҳамроева ва бошқаларнинг таҳсинга сазовор илмий ишларини мамнуният билан таъкидлаб ўтади.

Ж. Юсупов камтарлик билан Машраб “Девон”инини тайёрлашда нуқсон ва жузъий хатолар бўлиши мумкинлигини айтиб, китобхонлардан фикр-мулоҳазаларини билдиришни сўраган.

Шахсан, мен бир китобхон сифатида китобнинг безаклари ва муқоваси яхши чиққанлигини, унда Шарқ миниатюра санъати анъаналари муваффақиятли қўлланганини мамнуният билан таъкидлайман. Фазаллар остига берилган жажжи суратлар ҳам маҳорат билан ишланган. Улар ўқувчига катта эстетик завқ беради. Бир мулоҳаза шуки, бу суратларнинг кўпчилиги профессор Ҳамид Сулаймонов томонидан нашрга тайёрланган Алишер Навоийнинг “Ҳазойинул маоний” (тўрт жилдлик) девонидан олинган. Бу ҳолатни эътироф этиб, аввалги рассомнинг ҳурматини жойига қўйиш зарур эди. Нашрга тайёрловчилар негадир бу борада сукутни афзал кўрганлар.

Шунингдек, муқовада “Девон” деган ёзув яққол кўзга ташлангани ҳолда, “Машраб” номи анча кичик ҳарфларда ёзилган. Мусаввир “Машраб” номини ҳам каттароқ ҳарфлар билан берса, мақбул бўлар эди. Китоб варақлари сифатсиз қоғозга босилган. Бугунги бозор иқтисодиёти шароитида бунинг сабабини тўғри тушуниш мумкин.

Тўпلامда яққол кўзга ташланиб турадиган яна бир нуқсонни ҳам очиқ айтиш керак. Бу — матнда кўплаб имло ва маъно хатолари ўтиб кетганидир. “Девон”да келтирилган биринчи фазалнинг ўзида учта имло хато кўзга ташланади: дил сиё — дилсиё бўлиши керак. “Ман тасаддуқи ўшандоқ оли ҳимматлар бўлай”, сатрида “оли ҳиммат” гализ чиққан, “олийҳиммат” ўқилиши лозим эди. “Роҳи аслиндин гапурма русиёнинг олдида” сатрида ҳам мавҳумлик юзга келган: “русиё” эмас — “рўйи сиёҳ” бўлса керак. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Масалан:

Мансури Ҳаллождек ичиб шаробан антахур,
Чарх уриб йиғлаб турарман ушбу дам дор олдида.

“Шаробан антахур” эмас, “шароби антахур” ўқилиши лозим, «Турарман» ҳам қовушмаяпти, «турарман» маъқул эди.

417-бетдаги мухаммасда ўқиймиз: “Йўл адашган ожизу бераҳномага раҳм қил”. Бе раҳнома эмас, бераҳнамо. Шу бетда вазн талаби билан “олдуриб” деб ўқиладиган сўз “олдириб”, “мосуво” эса “мосиво” тарзида ёзилган.

94-бетдаги ғазалнинг матлаи шундай ўқилган:

Оқ юзунгда холу хат кўз **кўрмайди** кошки,
Кўнглума юз доғи ғамни **қўймағайди** кошки.

Қофияга эътибор беринг: “кўрмайди-қўймағайди”. Машрабдек санъаткор шоир шу хилда ғализ қофия ишлатиши мумкинми?

Ғазалдаги қофия “кўрмағайди” — “қўймағайди” шаклида бўлиши шундоққина кўриниб турибди. Ёки 99-бетдаги ғазалда “Эй соҳиби **Лавҳу Қалам**, девона қилди ишқ мани” мисрасидаги “Лавҳу Қалам”, “Лавҳу Калом” (яъни Қуръон) ўқилса тўғри бўлармиди?

Халқимиз орасида жуда машҳур бўлиб кетган “Ўртар” ғазалининг охириги байти — мақтаъси шундай ёзилган:

Бу Машраб дардини, ё Раб, ки ҳеч ким бошига солма,
Агар **Машрабда** оҳ урсам, Беҳишти жовидон ўртар.

Матндаги “маҳшар” сўзининг “Машраб” тарзида ёзилгани ғазал мазмунига жиддий путур етказган. “Биҳишт” сўзи ҳам кичик ҳарф билан ёзилмоғи лозим эди. Хуллас, бундай нохуш хатолар матн устида яна ишлашни, сакталикларни йўқотишни тақозо этади. Тадқиқотчи муқаддимада исми шарифини ҳурмат билан тилга олган кўпгина ўртоқлар лоақал қўлёмани ўқишда кўмак бермагани афсусланарли ҳолдир.

“Девон”ни нашрга тайёрлаш жараёнига билимли, тажрибали матншунос олим қатнашмагани туфайли, юқоридаги хатоликларга йўл қўйилган деб ҳисоблаймиз.

Китобнинг 52-бетида Лутфийнинг машҳур “Сенсан севарим...” ғазали ҳеч қандай изоҳсиз берилганини тушуниб бўлмайди. Шоҳ Машраб Лутфий ғазалига назира ёзганими ёки шоир девонини кейинчалик кўчирган хаттотлар Машраб номидан бу шеърни ижод этишганими — масала қоронғилигича қолган. Бу мулоҳаза эса янада жиддий фикрларни туғдиради: “Девон”даги барча шеърлар Машрабникими ёки Аҳмад Яссавийнинг “Ҳикмат”лари каби кейинги шоирлар — Машраб ижодининг фидойи мухлислари ўз асарларини “Маноқиб”ларга киритиб юборганми? Кўпдан бери баҳсга сабаб бўлиб келаётган бу масала ҳам ўз ҳаққоний, илмий ечимини топмоғи лозим.

Девонга Машрабнинг аввал эълон қилинган, лекин тоталитар тузум даврида баъзи байт ва мисралари олиб ташланган, эндиликда тўлдирилган, жами 380 та ғазал, 21 та мустазод, 4 та мураббаъ, 78 та мухаммас, 7 та мусаддас, 2 та мусаббаъ, 1 та мусамман, 1 та маснавий, фардлар, тўртликлари киритилган. Шунингдек, луғат ва изоҳларга ҳам кенг ўрин берилган.

Китобнинг яна бир қулай томони ҳар бир ғазалнинг биринчи матлаъи — бошланиши мундарижада келтирилган, бу хоҳлаган ғазални тезда топиш учун калит вазифасини бажарган.

“Девон”га ёзилган сўзбоши ниҳоятда чўзилиб кетган ва бир қадар саёз, жўн ёзилганини ҳам илмий ҳалоллик нуқтаи назаридан айтиб ўтиш бурчимиздир.

Нашрдаги айрим нуқсонлар ҳақида кенгроқ тўхталганимиздан мурод нашрга тайёрловчининг меҳнати ва истеъдодини камситиш эмас. Аксинча, биз улуғ шоир меросига бу даражада катта ҳурмат ва ихлос билан қараб, улкан вазифани бажарган Жалолиддин Юсуповни чин дилдан олқишлаймиз. Истагимиз шуки, у кейинги ишларида мулоҳазаларимизни инobatга олиб, матнга янада талабчанлик билан қарашга одатланса, бундан ўзбек адабиётшунослик илми ва матншунослигимиз фақатгина ютади, холос. Изланувчан, заҳматкаш адабиёт фидойисига улкан ютуқлар тилаймиз.

*Мўмин ҲОШИМХОНОВ,
фалсафа фанлари номзоди,
доцент.*

Ҳажвий ҳикоялар

ВАСИЛИЙ ШУКШИН

МИКРОСКОП

У бунга журъат қилолмай юарди. Энди журъат қилди.

Ўша куни уйга бир аҳволда кириб келиб, хотинига қарамасдан деди:

— Бор... пулни йўқотдим. — Айтди-ю, сап-сарик, пачоқ, қийшиқ қирғий бурни қизғиш тусга кирди. — Бир юз йигирма сўмнинг ҳаммасини йўқотдим.

Хотиннинг жағи пастга осилганича, юзиди “ҳазилингни қўйсанг-чи”, деган ифода пайдо бўлди! Йўқ, бу қийшиқбурун ҳазилни билмайдиам, уни эпллолмайдиам. Эрининг афтига қараб турган хотин ниҳоят:

— Қаерда? — деган аҳмоқона саволга тили келди.

Эр беихтиёр “ҳиҳ” деди.

— Қаердалигини билганимда, бориб...

Хотин жон-жаҳди билан:

— Йў-ў-ў-ўққ! — деб чинқириб юборди. — Мен сенга “ҳиҳ” дейишни кўрсатаман! — Хотин товага югурди. — Нақ тўққиз ойгача “ҳиҳ” демайдиган қиламан, аблаҳ!

Эр товадан ўзини ҳимоя қилиш учун каравотдан ёстиқни олди. (Қадимгилар зарбдан сақланиш учун ялтироқ қалқон ишлатишган, аслида қалқон олифтагарчиликка ярайди, ҳимоя учун ёстиқдан ўтадигани йўқ! Эр-хотин бири ёстиқни юзига тутган, иккинчиси това кўтарганча хонада гир айланишарди.

— Ёстиқни, ёстиқни ифлос қиласан! — дерди эр! — Буни ўзинг ювасан!

— Ўзим юваман. Юваман, қийшиқ бурун! Лекин икки қовурганг меники бўлади. Меники! Меники!

— Қўлга тегди, уҳ, мана, қара!

— Мана сенга қалта! Мана сенга қийшиқ бурун!

— Ярамақ, қўлга урма! Эртага бюллетень олиб уйда ўтираман, ишга ярамайман! Ўзингга ёмон бўлади!

— Ўтирасан!

— Ўзингга ёмон...

— Майли!

— Вой!

— Мана сенга!

— Бас энди!

— Йўқ, хумордан қичиб олай, хумордан, қийшиқ бурун, касофат! Қизилиштон...

Хотин эпчиллик қилиб, това билан эрининг бошига кетма-кет туширди. Бундан келиннинг ўзиям кўрқиб кетди. Эр ёстиқни ташлаб, қўллари билан бошини ушлаганича ерга ўтириб қолди. Хотини унинг чинданми ёки ёлгондан қилаётганини билиш учун эрига диққат билан тикилди. Ростлигига ишонч ҳосил қилгач, товани даранглатиб ерга ташлади ва курсига ўтириб олиб ув тортишга тушди, ув тортиш билан баробар кафти билан тиззаларига шапиллатиб урар эди.

— Нега пешонам бунчалик шўр бўлмаса? Емай-ичмай тийин-тийинга қўшиб, норасидалардан ҳам аяб-асраб йиққан эсиз пулларим-а! Тишимни ковагида асраган эдим-а, қийшиқ бурун, касофатдан вой-дод! Тийинлаб йиғиб, бу йил қишга болаларга почча-пўстин обераман, деб қувонганларим-а! Бойқушларим мактабга йиртиқ-ямоқда боришмайди, деб ўйлаганларим-а!

- Қачон уларинг йиртиқ-ямоқда юрганди? — деди эр тоқатсизланиб.
- Гапирма, касофат! Гапирма! Ўз болаларинг насибасини ютиб, тиқилиб ўла қолмайсанми! Тиқилиб ўлганинг яхши эмасмиди-я!
- Яхши ниятинг учун раҳмат! — деди эр алам билан.
- Эҳ, сен касофат қаерга борувдинг? Эсингдами ўзи? Ишхонада унутиб қолдирмадингми? Дастгоҳ тагига қўйиб эсдан чиқаргандирсан?
- Қанақа ишхонада? ...Омонат кассага ишдан кейин бордим-у. Ишхонадамиш...
- Балки бирортаникига киргандирсан, касофат?
- Ҳеч кимникига кирмадим.
- Балки ароқхўр улфатларинг билан дўконда пивоҳўрлик қилгандирсан?.. Эсла! Балки ўша ерда тушириб қўйгандирсан? Югур, сўраб кўр ҳалиям бўлса, қайтиб беришади.
- Йўқ, дўконгаям кирганим йўқ, пивоҳўрлик ҳам қилганим йўқ.
- Унда қаерда йўқотдинг, касофат?
- Қаёқдан билай?
- Бу ёқда мен ўтирибман ана пул келади деб!.. Ҳозир болалар билан бориб поча-пўстинларини ўлчаб кўрмоқчи эдик. Энг яхшиларидан танлаб келувдим... Улардан ҳам айрилдик энди. Вой, касофат эр, ҳаммасининг бошига етдинг.
- Бўлди-да, намунча касофат-касофат деяверасан?..
- Унда кимсан?
- Энди илож қанча?
- Икки сменада ишлайсан, касофат! Кунингни кўрсатаман!.. Энди ҳаммомдан чиққандан кейин чоракликни ичиб бўпсан! Қудуқдан хом сув олиб ичасан!
- Чоракликка қараб қолибманми? Усизам куним ўтар.
- Ишга пиёда қатнайсан! Энди автобусда юриб бўпсан!
- Эр-хотиннинг сўнги гапидан ҳайратга тушди:
- Икки смена ишлаб яна пиёда қатнайманми? Зўру...
- Ҳа, пиёда қатнайсан! У ёққаям, бу ёққаям пиёда бориб келасан, касофат! Кечиксанг югурасан. Пул йўқотиш қандай бўлишини ҳали неча марта татиб кўрасан!
- Хоҳ икки смена бўлсин, хоҳ бир смена — бир ярим ойда ўрнини тўлғазаман, — деди эр зарб еган жойни кафти билан силаб. — Уста билан келишиб қўйдим... — Аввалига у огзидан нима чиқиб кетганини англамади. Хотини унга ҳайрат билан қараганидан кейин хатосини тўғрилади. — Пулни йўқотганимни билгандан кейин ишхонага қайтиб бориб, келишиб келдим.
- Омонат дафтарчани бу ёққа бер, — деб хотин уни қўлга олиб, ичини очиб унга тикилиб турди-да, алам билан қўшиб қўйди: — Шунча пулни йўқ қилдингми-я, гўрингда тўнгиз кўпгур!
- Қишлоқларидан тўққиз километр наридаги “Заготзерно” да дурадгор бўлиб ишлайдиган Андрей Ерин бир ҳафтагача ўзини жуда ёмон ҳис қилиб юрди. Хотин ҳамон дарғазаб, вақти-вақти билан “касофат”дан олиб “касофат”га солишини қўймасдан жонини халқумига келтирса-да, овоз чиқариб гиринг дейишга журъат қилмасди.
- Кунлар ўтаверди... Хотин тинчланди. Андрейга шу керак эди. Ниҳоят, ҳаммаси жойига тушди, деган қарорга келди у.
- У кеч оқшом уйига бир қути кўтариб кириб келди. Қутининг ичида огир нарса борлиги сезилиб турарди. У кўпинча уйга иш кўтариб келар, улар қоғозга ўралган ёғоч буюмлар бўлгани учун унинг бу келиши уйдагиларни ажаблантирмади. Андрейнинг қувончи ичига сиғмасди. У остонада тўхтаб, унга эътибор беришларини кутиб турди.
- Нима гап, ойдинда ялтираган яланғоч думбага ўхшаб келибсан? — деди хотини киноя билан.
- Мана... зарбдор меҳнат шарафига беришди... — Андрей келиб қутини столга қўйди-да, уни ўзи оча бошлади. Ниҳоят, қути очилиб, стол устида микроскоп пайдо бўлди... — Микроскоп.
- Буни нима қиласан?
- Андрей Ерин хотинига қандайдир ачиниш билан тикилди, сўнг:
- Ойни кузатамиз! — деди-да, қаҳ-қаҳ уриб кулди.

Бешинчи синфда ўқийдиган ўғлиям ойни микроскопда кузатишни эшитиб кулиб юборди.

— Нега куласанлар? — деди ажабсиниб хотин.

Ота-бола ҳамон қотиб-қотиб кулишарди. Хотин эрига ўқрайиб қаради. Эр кулишдан тўхтади.

— Мана сен атрофингда микроблар бижиб ётганини биласанми? Айтайлик, ичиш учун бир чўмич сув олдинг... Хўш?

Андрей челақдан чўмичда сув олиб, хотинига тутди. — Буни ичиб, сув ичяпман деб ўйлайсанми?

— Э, қоч-е!!

— Йўқ, жавоб бер.

— Хўп, сув ичяпман деб ўйлайман.

Андрей ўғлига голибона қараб, яна қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Сув ичяпганмишлар! Фирт жиннисан!

— Касофат! Ҳозир товани олиб, кимлигимни кўрсатаман!

Эр яна жиддий тортди.

— Микроб ичасан, азизим, микроб. Сувга қўшиб-да. Икки миллион микроб ютасан. Мазза! Газак ўрнида кетади!

Ота-бола яна кулгидан ўзларини тутиб туришолмади. Хотин това келтиргани даҳлиз томон югурди.

— Бу ёққа қара! — қичқирди Андрей чўмич билан микроскоп тепасига келиб. Микроскопни узоқ созлагач, думалоқ шиша устига сув томизиб, микроскоп устига энгашди, нафас олмай унга тикилди.

Орда турган ўғил тоқатсизлик билан отасининг елкасидан тутиб:

— Дада, менам кўрай! — деди.

Ота шошма дегандай бир оёғини силкитди.

— Ана, ана, у ёқдан-бу ёққа, бу ёқдан-у ёққа гимирлашини!.. Вой итваччалар-ей!

— Дадажон!

— Болаям кўрсин! — амрона деди хотини, ўзи ҳам азбаройи қизиққанидан юзлари бўғриқиб.

Андрей бошини чайқаганча найчадан бошини кўтариб, ўғлига жой бўшатди. У микроскопга энгашган боласининг елкаси оша қараб кўяркан, тоқатсизланиб сўради:

— Хўш?

Бола индамади.

— Хўш?!

— Ана улар! — қичқирди болакай. — Оппоқ...

Ота боласини микроскопдан тортиб, хотинига:

— “Энди сен қара”, деди. — Ичадиган сувингни бир кўриб қўй.

Хотин найчага узоқ тикилди... Аввал бир кўзи билан, кейин иккинчи кўзи билан қаради...

— Ҳеч балони кўрмаяпман.

Андрейнинг фигони чиқди:

— Кўздан қолганмисан, нима бало?! Киссадаги майда чақани кўрган кўзинг шунча микробни кўрмайдими? Кўзингни ўйнатиб ирғишлаётганлар нима бўлмаса?.. Оппоқ-оппоқлари...

Хотин ўша “оппоққина”ларни кўрмай, эри билан боласи кўрганига жаҳл қилмади:

— Ҳа, ана... — деди у. Ким билади, балки ёлгондан шундай дегандир. Баъзи-баъзида унинг ёлгон ҳам гапириб турадиган одати йўқ эмасди. Андрей хотинини нари суриб ўзи микроскопга энгашди ва пичирлаб сўзлай бошлайди:

— Вой, онагинанглари қилиқларини қара!

— Улар туссизми? — сўради орқадан хотини ўғлига қараб, — худди шўрвадаги ёғ доғларига ўхшайди-а? Ушаларми?

— Секин! — аста ўшқирди Андрей микроскопдан кўзини узмасдан. — Ёғ доғларимиш. Ўзинг ёғ доғисан! Бир бутун лаҳсан.

Андрей Ерин шу тобда уйнинг бақироқ эгасига айланганди-қолганди.

Бешинчи синфда ўқийдиган тўнгич ўғил ҳиринглаб кулди. Она унинг гарданига аста мушт туширди. Кейин кичкиналарни микроскоп ёнига олиб келиб:

— Қани, ачиган шўрва доктори! Болалар ҳам кўришсин, бунча ёпишиб олмасанг! — деди зарда билан.

Андрей микроскоп олдини болаларга бўшатиб, ўзи ҳаяжонини босолмай хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Ўзи қаттиқ хаёлга чўмган эди.

Кечки овқат пайтида ҳам Андрей ўша-ўша ўй сурганича, микроскопга қараб, бош чайқаб кўярди. У қошиқда шўрва олиб, ўглидан сўради:

— Бунда қанча бор?.. Тахминан?

Ўғил пешонасини тириштириб, ўзича ҳисоблаб чиқиб:

— Ярим миллиончадир! — деди.

Андрей кўзларини пирпиратиб қошиққа тикилди:

— Ундан кам эмас. Биз эса буни ҳам! — У шўрвани ютиб, кўксига муштлади. — Ана, тамом! Ҳозир буни ошқозон ўзи дўппослайди. Ўзи микробларни енгади!

— Ўзинг сўрагандирсан-да? — деди хотин қовоғини уйганича микроскопга ишора қилиб — Сўрамаганингда чангютгич беришармиди. Чанг тозалашга у ҳам йўқ.

Худо аёлни яратганида уни жуда мураккаблаштириб юборган, шекилли. Афтидан илҳоми жўшиб, берилиб кетганидан шундай бўлган. Ҳарҳолда ижодкор ижодкор-да. Ҳалиям уларни донишманд қилиб яратмаганига шукр қилинг.

Тунда Андрей икки бор ўрндан туриб, чироқни ёқиб, микроскопга тикилиб, пичирлади:

— Вой итваччалар-ей! Нима қилишаяпти. Нима қилишаяпти улар. Ухлашмайди ярамаслар!

— Ақлдан озмасанг бўлгани, — мингирлади хотин уйқусираб. — Яна жиндай бўлса, бутунлай томинг кетиб қоладиган.

— Яқинда кашфиётни бошлайман, — деди Андрей хотинининг иссиқ пинжига тикилиб — Ҳеч олим билан ётганмисан?

— Энди шу камиди.

— Энди ётасан! — деди Андрей хотинининг момик елкасига кафти билан уриб. — Азизам, олим билан энди ётасан...

Бир ҳафта Андрей Ерин худди тушдагидай яшади. Ҳар куни ишдан келибоқ шошиб ювиниб, апил-тапил овқатланиб, тўғри микроскоп тепасига келиб энгашарди.

— Гап шундаки, — дерди у. — Инсон бир юз эллик йил яшаши керак. Нима учун у олтмиш, нари борса етмиш йил яшаб, кейин оёғини чўзади? Микроблар! Ўша аблаҳлар инсон умрини қирқади. Организмга кириб олишади. Одамзод жиндай бўш келдими, ейишни бошлашади.

Ўғли иккаласи микроскоп олдида соатлаб ўтириб олиб, тадқиқот ўтказишади. Қудуқдан олинган сувнинг томчисини, челақдагини кузатишади, ёмғир ёққанида ёмғир сувини текширишади. Яна ота ўғлига қўлмақдан намуна олиб келишга юборади. Қўлмақ сувида оқ таначалар бижғиб ётарди.

— Бу “онангни”ларни қара! Булар билан қандоқ курашасан? — Андрейнинг ҳафсаласи пир бўлди. — Одам қўлмакни кечиб, уйга буларни олиб келади, чақалоқ гўдак дегани яланг оёқ ўтиб, микробларни юқтиради. Кўриб турибсанки, гўдакнинг организми микробга таслим-да.

— Шунинг учун доим уйга оёқни артиб кириш керак, — деди ўғил. — Сиз бўлсангиз артмай кирасиз.

— Гап унда эмас. Бу маразларни қўлмакнинг ўзида гумдон қилишни ўрганиш керак. Мен-ку, билдим, энди артарман, лекин Сенка — анови Маров... ўшанга ўргатиб кўр-чи, молга ўхшаб қўлмакни қандай шалоплатиб юрган бўлса, ярамас шундай уйнинг тўрига чиқиб кетаверади.

Яна у ўғлининг тер томчисини текшириб кўрди. Бунинг учун ўғил кўчада ҳолдан тойгунича югурди, кейин ота қошиқ билан пешонасидаги терни сидириб, уни микроскоп тагида текширди.

— Бор! — Андрей алам билан тиззасига муштлади. — Бир юз эллик йил яшаб бўлармиди! Тердаям бор-да.

— Қонни текшириб кўрмаймизми? — таклиф қилди ўғил.

Ота игна билан бармоғини тешиб, қип-қизил томчини сиқиб чиқариб, уни ойначага силкиб туширди. — У микроскопга энгашиб туриб, инграб юборди.

Дабдала! Қонгаям ўтибди! — Андрей Ерин қаддини тиклаб, атрофга ҳайрат билан тикилди. — Хў-ўш... Ҳаромзодалар билишади, мендан яхшироқ билишади, лекин лом-мим дейишмайди.

— Ким? — тушунмасдан сўради ўғил.

— Олимлар! Уларнинг микроскоплари бизникидан яхшироқ!

Ҳаммасини кўришади, лекин билдиришмайди. Халқ хавотирланмасин дейишади. Хўш, нега айтмаслик керак? Айтишганда ҳамма бир бўлиб уларни қандай йўқотишни ўйлаб топишармиди? Йўқ, келишиб олишган-да, гинг дейишмайди. Ғалаён кўтарилади, дейишса керак-да.

Андрей Ерин курсига ўтириб, чека бошлади.

— Ана қандай майда махлуқлардан одамлар нобуд бўлишади! — Андрей гусса ичида деди.

Ўғил микроскопга энгашиди.

— Бир-бирларини қувлашяпти. Булар жиндай бошқача, думалоқ экан.

— Думалоғию узун — ҳаммаси бир гўр уларнинг. Менинг қонимдаям улар борлигини ҳозирча онангга айтмай тур.

— Менинг қонимниям кўрамизми?

Отанинг кўзларида ҳам қизиқиш, ҳам ҳадик жилва қилди. Унинг тиззалари устига қўйган меҳнатдан чайир, елим ҳидли қўллари қалтирай бошлади.

Ҳожати йўқ. Балки кичкиналарда... Эҳ, сенларни! — Андрей ўрнидан туриб алам билан курсини тепиб юборди. — Бит, қандала, қаёқдаги қумурсқаларни қиришни ўрганишди, бунда бўлса, энг майда, сиркадан кичикларини қиришолмайдами? Ҳайф сенларга олимлик унвони?!

— Бит кўринади, булар... Уларни қандай қиришади?

Ота узоқ ўйланди.

— Скипидар билан-чи? Кучи етмасмикан ё? Ароқ ундан кучлироқ-ку... Мен уни ичаман, лекин қонимда нима борлигини кўриб турибсан!

— Ароқ қонга ўтадимми?

— Қаёққа ўтади бўлмаса? Уни ичганлар нега жинни бўлишади?

Бир гал Андрей ишхонасидан узун, ингичка игна олиб келди... Ювиниб бўлгач, ўлига им қоқди. Улар ичкари хонага кириб кетишди.

— Қани, уриниб кўрайлик-чи... Симнинг учини яхшилаб чархладим, балки бир жуфтини санчиб ўлдирамиз.

Чархланган симнинг учи гоят ингичка, соч толасидай келарди.

Андрей у билан сув томчисини узоқ чўқилади. Пишиллаб, жиққа терга ботиб кетди.

— Қочиб кетишяпти, маразлар. Йўқ, сим йўғонлик қилади, санчиб бўлмапти. Янаям ингичка бўлиши керак экан, бундан ингичкалатиб бўлмайди. Майли, ҳозир овқатланиб олайлик, кейин ток билан уриниб кўрамиз. Батарейка олиб келдим, икки симни туташтириб, нима бўлишини кўрамиз.

Кечки овқат устида бемаҳалда Андрей билан “Заготзерно” да ишлайдиган Сергей Куликов кириб қолса бўладими. Шанба муносабати билан Сергей маст эди. Шунинг учун ҳам санқиб юриб келиб қолган экан. Сўнгги кунларда Андрей ичкиликни оғзига олмай кўйганидан ичган одамни ёқтирмаслигини пайқади. Маст одам ўзини аҳмоқона тутайди, куракда турмайдиган сўзларни гапирарди.

— Ўтир, овқатланамиз, — деди Андрей унга гаши келиб.

— Нимага ўтираман? Биз шу ерда... Бизга ҳеч нима... Бизга чекка бир бурчак бўлсаям бўлаверарди.

“Бу намунча ўзини қозонлик етимдай тутмаса?” — деб ўйлади Андрей.

— Ихтиёринг...

— Микробни кўрсат.

Андрей хавотирга тушди.

— Қанақа микроб? Серёга, бориб яхшиси ухла... Менда ҳеч қанақа микроб йўқ.

— Нимага яширасан? Куролмидики, яширсанг? Илмий иш... Ўғлим “Андрей амаким микробларни қирмоқчи”, деб гапиравериб миямни ачитиб юборди.

— Андрей! — Сергей кўксига муштлади. “Олим” унга ўқрайиб қаради. — Сенга тилладан ҳайкал қўямиз!.. Дунёга машҳур қиламиз! Мен сен билан ёнма-ён ишлайман!.. Андрюха!

Зоя Ерина ҳам мастларни ёқтирмаса-да, шу тобда эрини “олим” деб аташлари ёқиб кетди унга. Жаҳли чиқмади-ю, шунчаки одатдагидай жаврагиси келиб, мингирлади:

— Ўрнига бошқа нарса беришса бўларди, микроскопмиш! Шунинг дастидан тунлари ухلامасдан эрим ақдан озмаса бўлгани. Ўрнига чангюткич беришсам бўларди. Уйнинг чангини тозалардик, ўзимизда йўқ, сотиб олишга гал келмайди.

— Нимани беришди? — тушунмасдан сўради Сергей.

Андрей Ериннинг танаси музлаб кетди.

— Мукофотга беришди, анови микроскопни...

Андрей кўзлари билан Сергейга имо қилиб, огоҳлантирай деса, у Зояга худди эчкидай бақрайиб турарди.

— Қанақа мукофот? Сизларга мукофот беришдими?

— Ҳа, беришди мукофотни! Кўлга бериб, қолганини ортимиздан қувлаб, яна тепки билан беришди. Мукофот берармиш-а!

— Андрейга анови микроскопни беришди, зарбдор меҳнати учун... — хотинининг овози даҳшатли даражада паст эшитилди. У ҳаммасини тушунган эди.

— Ҳа, беришади! — деди жазавага тушиб Сергей. — Мен ўтган ой нарядни 130 фоиз қилиб ёпдим... Шундайми? Ёлгон бўлса, Андрей айтсин.

Андрей оёғи остидаги ер ўпирилиб, худди тубсиз жарга қулаётгандай бўлди. У ўрнидан даст кўтарилиб, Сергейнинг ёқасидан тутамлаганича, уйдан ташқарига судраб чиқди, ҳовлида гарданига икки мушт тушириб, сўнг сўради:

— Уч сўминг борми? Маошгача.

— Бор... Нега урасан мени?

— Олдимга туш, ботқоқдан чиққан алвасти, пишириб қўйибдим уйма-уй санкиб юришни сенга? Ҳе, тўнка.

Ўша тун Андрей Ерин Сергейникида тунаб қолди. Улар бурунларидан чиққунча ичишди. Киссаларидаги пул тугаб, яна кимдандир маошгача қарз олиб ичишди.

Андрей фақат эртаси туш пайти уйга кириб келди... Уйда хотини йўқ экан.

— Онанг қаёқда? — сўради ўғлидан.

— Шаҳарга кетди... Ҳалиги комиссия дўконга.

Андрей столга ўтириб, эгилганича қўлларига тикилди. Шу алпозда узоқ ўтирди.

— Қаргандими?

— Йўқ, унча кўп эмас... Қанча ичдингиз?

— Ўн икки сўмлик... Эҳ, Петька... Ўғлим...

Андрей Ерин бошини кўтармасдан афтини бужмайтирди, тишларини гижирлатди, — гап ундами? Сен гўр бўлганинг учун тушунмайсан. Тушунмайсан...

— Тушунаман, онам уни сотади.

— Ҳа, сотади. Поча-пўстин керак. Майли, пўстин керак, майли, зарари йўқ... Албатта, керак...

АНОР

ҚИЗИҚАРЛИ ТАДҚИҚОТ

Ёш олим Болта Тешаев кўп йиллар мобайнида “Бир номаълум шоир ҳақида” жиддий талқикот олиб борар эди. Яқинда у ана шу мавзудаги диссертациясини тугатди. Қуйида биз шу диссертациядан бир парча келтирамиз.

“Диссертациянинг асосий қисмига ўтишдан олдин унинг ёзилиш жараёнида ўзларининг қимматли маслаҳатлари, беғаразликлари, чуқур билимлари билан кўмак берган ва хурматли олимларимиз (уларнинг исм-фамилиялари бирма-бир келтирилган)га самимий ва чуқур миннатдорчилигимни изҳор қиламан.

Шунингдек, мен мазкур диссертациянинг ёзилишида бевосита иштирок этган, яъни мавзунини топган Тальбат Тальатов, манбаларни ўрганиб чиққан Мидҳад Мидҳадов, иқтибосларни тўплаган Аҳад Аҳадовга, уларни аниқлаган Асад

Асадовга, тарихий қўлёзмаларни ўқиган Қудрат Қудратовга, уларни таржима қилган Ҳидоят Ҳидоятовга, сўзлар, исм ва терминлар этимологиясини аниқлаган Фикрат Фикратовга, маълумотларни тизимга солган Аҳмад Аҳмедовга, уларни умумлаштирган Мамад Мамедовга, жами материаллардан умумий хулоса чиқарган Неъмат Неъматовга, диссертацияни қалам билан ёзиб чиққан Шавкатой Шавкатовага, диссертацияни сиёҳ билан ёзиб чиққан Иззатой Иззатовага, уни кўчирган машинкачи Исмаатхон Исмаатовага ва ниҳоят, диссертацияни муқовалаган Карапет Карапетовга ўзимнинг чуқур ва самимий миннатдорчилигимни билдираман.

Мазкур илмий ишим номаълум асрда, номаълум шаҳарда яшаб ижод этган номаълум шоирга бағишланади. Баъзи тахминларга кўра ўша шоирнинг исми Чинор бўлган. Биз уни шартли ҳолда Чинор Гардамоний-Байлақоний деб атаймиз. Сабаби, шубҳасизки, у Гардамонда таваллуд топган бўлса, сўзсиз Гардамоний тахаллусини олган бўларди. Байлақонда туғилган бўлса — Байлақоний бўлиши табиий. Чинор Гардамоний-Байлақоний таржимаи ҳолини аниқлаш борасида олиб борилган кўп йиллик изланиш ва тадқиқотларимиз, афсуски, ҳеч қандай натижа бермади. Бундан қатъи назар, биз ҳеч кўрқмасдан айта оламизки, у мағрур, илгор, ўқимишли, ўз даврининг атоқли сўз санъаткори бўлиб, қомусий билимга эга бўлган ва эзилган халқнинг орзу-умидларини тараннум этган улуг шоирдир. Бахтга қарши биз қўлимиздаги газалларнинг айнан Чинор Гардамоний-Байлақоний қаламига мансуб эканлигига ҳеч қандай далилимиз йўқ. Бундан қатъи назар, Чинор Гардамоний-Байлақоний улуг гуманист ва реалист ижодкор сифатида шеърят осмонида фахрли ўрин тутди. Баъзи олимларимиз фикрича, “Булбул гулга зор, мен сенга хумор”, деган ҳикматли сатр Чинор Гардамоний-Байлақоний қаламига мансубдир. Шунингдек, бир гуруҳ тадқиқотчиларимиз “Жажжи булбул қониши, кўнглимнинг оройиши” деган ҳикматли сатр ҳам унинг қаламига мансуб деган тахминни ўртага ташлашмоқда. Биз ҳам кўп изланиш ва қанчалаб манбаларни кўриш натижасида шу хулосага келдикки, шу пайтгача муаллифи номаълум бўлган “Саратонда яшнаган бўстон, қаҳратонда ўлади” деган ҳикматли сатрда ҳам Чинор Гардамоний-Байлақоний қаламига мансубдир, деган хулосага келдик.

Ҳўш, биз бундай хулосага келишда нимага асосландик?

а) Сатрнинг муаллифи номаълум. Шунингдек, у Чинор Гардамоний-Байлақонийга ҳам қарашлими, бу ҳам номаълум. Демак, бу ҳикматли гапни Чинор Гардамоний-Байлақоний айтмаганига шубҳа қилишга асосимиз йўқ. Шундай экан, бу дурдона сатрни Чинор Гардамоний-Байлақонийники, деган фикримизга ҳеч ким эътироз билдира олмаса керак.

б) Чинор Гардамоний-Байлақоний асарларида “булбул”, “гул”, “қушгинам”, “ассалом”, “баҳор” каби сўзларни кўп учратамиз. Демак, ушбу образли сўзлар унинг ижодида характерли ўрин эгаллайди.

в) унга хос бўлган гениал соддалик, теран ақл, ўта кузатувчанлик ва фалсафий хулосалардан биз ниҳоятда етук, дунёни кенг мушоҳада қила оладиган, шакланган оригинал ижодкорни кўриб турибмиз. Чинор Гардамоний-Байлақонийнинг қанча умр кўрганлиги бизга номаълум. Шунга асосланган ҳолда тахмин қилишимизча, ижодкор анча ташвиш ва ҳодисаларга бой бўлган катта ҳаёт йўлини босиб ўтди. Ҳаёт ачиқ-чучукларини тотган ижодкор кексалик чоғида доно фикрларни айтиши табиий.

Биз қуйида ҳали шоирнинг топилмаган Девонидан бир газал келтираемиз:

Нега куймай, нега ёнмай — ёр кетди,
Дардимнинг давоси, танимдан мадор кетди.
Қомати сарв, кўзлари хумор кетди,
Дўзах азобига ташлабон, дилдор кетди.
Фақирни алдабон ваъдалар ила,
Саллона-саллона озор кетди.
Бинафшадай дудоғингга фидо бўламан,
Юракда ўт ёнса нидо қиламан,
Бераҳм санам бахт торим узиб кетди,
Жоду кўзлар ила оромим бузиб кетди.
Юзи ой, марвариддир тишлари,
Чинорни зор этиб нигор кетди.

Илова: Афсуски, ҳозирча ушбу газалнинг Чинор Гардамоний-Байлақоний қаламига мансуб эканлигини тасдиқлайдиган ҳеч қандай далилга эга эмасмиз. Шунингдек, газалнинг Девондан олингани-ю, Девон бўлганми-бўлмаганми, у ҳам ҳозирча бизга номаълум. Баъзи бир тахминларга кўра, Чинор Гардамоний-Байлақоний “қўшма” жанрда газаллар битган. Ҳозирда шеърятимизда “Сочма” услуби маълум. Аммо Чинор янгича “қўшма” жанрини ихтиро қилган. Қуйида келтирилган қўшма, шубҳасиз, унинг қаламига мансуб бўлиши мумкин:

ҚЎШМА

Сен турганда гул сарғайсин, майлига,
Яноғингда лола унсин, майлига,
Оқ манглайда қуёш кулсин, майлига,
Лаъли лабда бўёқ турсин, майлига.

Мўров тоғи кутмоқда, отни елдир тезроқ!
Ёшлигимиз ўтмоқда, шароб келтир тезроқ!
Нозик ёрим мени тўйга чорлабди,
Эғнида-чи шойи, атлас кўйлак порлабди.

Фанимлар ўқталсин найза бизга эрта-кеч,
Қарга-қузгун дўқидан лочин қўрққанми ҳеч,
Кулбам аро ёр келса хоҳ эрта, хоҳ кеч,
Дастурхонга тўкилсин ноз-неъмат, майлига!

Кунинг битса, бир кун ҳам қолмайсан омон,
Яхшига яхшиман ўзим, ёмонга ёмон,
Чинорнинг қасидасин ўқинг бўлганда имкон,
Эшитган шоир соқов бўлсин, майлига.

Илова: Кўриниб турибдики, халқ ижодини чуқур билган шоир қўшмани янги бўёқ, истиора, қофия билан бойитди, шеърятимизнинг марварид шодасига янги дурдоналар қўшди. У бизнинг шеърый гулхонамизга янги хушбўй гул навларини тортиқ этди.

Чинор Гардамоний-Байлақонийнинг бизга ҳали номаълум бўлган “3 ҳарфи” номли шеъри мавжуд. У сочма вазнда ёзилган бўлиб, шу пайтгача бу вазндаги шеър замонавий адабиётимиздаги новаторлик деган фикрнинг нотўғрилигидан далолат беради. Бундай шакл адабиётимизда қадимдан мавжуд. Гардамоний-Байлақоний сочма вазнда бундан юз йиллар, эҳтимолки, минг йиллар аввал шеърлар битиб, ҳозирги давр адабиётимизнигина эмас, балки ҳозирги давр техника тараққиётини ҳам олдиндан кўра олган. Бунга далил сифатида унинг бу шеърдаги “телефон” сўзига эътибор бериш кифоядир.

Қулоқ тагида
Телефон трубкаси гувиллайди.
Овоззз
Аридай ззувиллайди,
Ззорланиб
Ёшланиб
Қулоқ тинглайди,
Қулоқ ззувиллайди,
Аммо қунт ила тинглайди:
Ўша овоззни
Ёлғиззз
Ззорланган
Озоридан сўзлайди.
Овоззз
Ззувиллайди
Яна ззувиллайди...
Ззаррадек

Ззигирдек
 Овоззз
 Ззувиллама!
 Қўшнилларда
 Ззувиллар
 Бир нима!..

Илова: Кўриниб турибдики, Чинор Гардамоний-Байлақоний кагта истъдодга эга бўлган ижодкордир. Баъзи олимларимиз тахминича, умуман, бундай шахс тарихда бўлмаган. Бугунги кунда биз бу масалада на ижобий, на салбий фикр билдирмоқчи эмасмиз. Сабаби, бу номзодлик диссертациямиз мавзусига кирмайди. Номзодлик диссертациясини ҳимоя қилгач, муаллиф докторлик диссертацияси учун тадқиқотларни давом этказиб, Чинор Гардамоний-Байлақоний бўлганми ё йўқми, деган саволга яқиндан ёндашишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

ХУЛОСА:

Муаллиф Чинор Гардамоний-Байлақоний газалларини ёзишда бевосита иштирок этган газалчи Жамшид Жамшидовга, қўшмани битган бахши Муршид Муршидовга ва “3 ҳарфи” шеърини тўқиган “33-77” кибернетик машинага ўзининг чуқур миннатдорчилигини изҳор этади.

НОДАР ДУМБАДЗЕ

НОШУКУР

Гудули Бережианининг юз йиллиги негадир сезилмасдан ўтиб кетди. Бир ҳисобдан бунга ажабланмас ҳам бўлади. Ахир қишлоқ қабристонидан бир ярим асрни яшаб қўйган унинг қанча фамилиядошлари ётганидан кейин қўшниллар Гудулининг юз ёшга тўлганини эслашмаган ҳам бўлиши мумкин-да. Қўшниллар у ёқда турсин, Гудулининг ўзи ҳам туғилган кунини унутиб юборган.

...Уша тонг Гудули хўрози Лонгиноз билан тенг уйғонди. Аввал қўшнининг кучугига танбеҳ берди:

— Бугун меникидан нечта тухум ўғирламоқчисан?.. Оёққа ўралашмай йўқол, очопат!

Сўнг қўноқдан эндигина тушган хўрозга пичинг қилди:

— Эрта саҳардан уйқумни бузгунча товукларингга хушёр бўлсанг ўласанми! Ардалион Брокишвилининг хўрозидан панд еб, қақаглаб қолма тагин!

Хўрозига таъна қилиб бўлгач, Гудули болохонадан ҳовлига тушди-да, ошхонага кирди. Учоқ олдида тиз чўкиб, ундаги кулни титиб, кўмирларни бир жойга тўплади, устига қуруқ шох-шабба ташлаб, олов ёқди. Сўнг олов устига сув тўла мис кўзани қўйди. Сув исигач, уни сут соғадиган кўзага ағдариб, ўнг енгини шимарганича, офилхонага юрди. Охурга боғланган сигир унга катта, ўйчан кўзларини тикиб, мўралаб қўйди.

— Салом, салом! — деди Гудули сигирнинг сағрисига шапатилаб. Сигир ковш қайтаришдан тўхтаб, ўрнидан оҳиста кўтарилиди ва Гудулининг соғишини итоаткорлик билан кута бошлади. Гудули уч оёқли курсини сигир тагига суриб, унга жойлашиб ўтириб олди-да, шалвираган елинни торта-торта, соғишга тушди. Сут жуда оз чиқди.

— Шўринг қургур, бутунлай шартинг кетиб, партинг қолибди-ку! — пичинг қилди Гудули сигирга.

— Нима ҳам қилардик, қаридик, отагинам! — ўзини оқламоқчи бўлди сигир.

Гудули дарвозани очиб, сигирни ҳосили йиғиб олинган маккажўхоризорга қўйиб юборди.

— Бор, ўтла!.. Сен сигир эмас қўтир эчкисан, бўрига ем бўгур!.. Бор!

...Сигир истамайгина қуруқ хашакни чимдий бошлади...

— Салом, Гудули!

Гудули болохона зинасида, сутли кўзани тиззалари ўртасига суққанича, тоғлар ортидан оҳиста кўтарилаётган куёш гардишига тикилиб қотиб ўтирарди.

— Салом, Гудули!

Гудули овоз келган томонга қаради. Нок тагида гарданини қашиб Уча Меломонидзе турарди.

— Гудули эмас, Гудули бобо де! Буни сенга неча марта айтиш керак, мишиқи?

— Салом, Гудули бобо!

— Салом!

— Ойим айтди, менга мураббо берар экансиз.

— Балки сут берсин дегандир? — жилмайиб сўради Гудули.

— Йўқ, мураббо!

— Унда билиб кўй, сут ичмасанг мураббо бермайман!

— Кўрсатинг-чи...

Гудули унга кўзани чўзди.

— Ойим-чи, Гудулининг хом сутини ичсанг, бруцеллёз бўласан, дейди.

Билдинг!

— Ойинг билиб-билмасдан гапираверади! Аёлнинг фаросати ҳақидаги мақолни эшитганмисан? Ана шунақа!.. Ҳм, хом сутмиш! Билсанг агар, мен бутун ҳаётим мобайнида фақат хом сут ичганман! Тушундингми!

— Майли, ичганим бўлсин...

Уча нафасини ростлади ва...

Боланинг қоринчаси қулқуллаб, сутга тўла боришига қараб, Гудули кулгидан ўзини зўрга тийиб ўтирарди. Ниҳоят, Уча кўзадан бошини кўтариб, пишқирди ва энги билан лабини артиб, кўзани Гудулига чўзиб ялинди:

— Илтимос, ёрдам беринг...

Гудули чурқ этмай, унинг қўлидан кўзани олди.

— Менга қара, Уча, бугун мактабга борасанми ўзи?

— Бугун якшанба-ку! — завқланиб илжайди бола.

— Бугун шанба! — қовоғини уйди Гудули.

— Йўғ-е, якшанба! — такрорлади Уча.

— Наҳот... Ё тавба-ей! Мен, мияси ачиган чол, қандай қилиб янглишиб қолдим-а! — Гудули асабийлашиб тиззасига шাপатилади.

— Гудули бобо, шунгаям хафа бўласизми? Шанбами, якшанбами, сизга нима фарқи бор? Мактабга бормайсиз, ишга ҳам... — юпатди чолни Уча.

— Шошма! Бугун нечанчи число?

— Число 28, кун — якшанба, ой — ноябрь, 1970 йил! — дона-дона қилиб деди Уча.

— Эсим курсин! — хитоб қилди Гудули ўрнидан турар экан. У саросимада қолган болага эътибор ҳам бермасдан хонага кириб, қаравотнинг бош томонида илиглик тақвимга тикилди. Анчагача у тақвимдан кўзини ололмай қараб турди, сўнг ўша бетини йиртиб, яна ташқарига чиқди.

— Нима бўлди, Гудули бобо? — сўради Уча унинг ёнига ўтириб, қўлини чолнинг тиззасига қўйганича ҳайрат билан унга тикилар экан. Гудули боланинг саволига эътибор ҳам бермай, ёнидан кўзойнагини олиб, тақди-да, тақвим варағидаги бирорта ҳам сўзни қолдирмай ўқий бошлади.

28 ноябрь.

Якшанба

Кун чиқади — 8.06

ботади — 17.32

Узунлиги — 9.26

24 ноябрда

ойнинг биринчи чораги

чиқади 10.55

ботади — 20.31

Сўнг у орқа томондаги ёзув билан ҳам танишиб чиқди:

Биласизми?

Одам бир кунда тахминан 20 минг қадам юради. Бир йилда тахминан 7 миллион, 70 йил мобайнида эса 5000 миллион қадам ташлайди. Бу эса ердан ойгача бўлган масофадир.

Гудули бошини кўтариб, қуёшга тикилди. Сўнг ғарбга ўгирилиб, ой ўроғини кўрди. Қуёш ва ой кўкда бир пайтда қалқиб турарди. Аммо шу тобда Гудулининг кўзига ой қуёшдан йироқдек туюлди. У ўқишда давом этди.

Ер билан ой ўртасидаги масофа 384 минг километр бўлиб, бу экватор чизигидан 9 марта ошиқ. Бинобарин, 70 йил давомида одам экваторни 9 марта айланиб чиққан бўларди.

Гудулининг боши айланиб кетди...

— 70 йилда тўққиз марта... Унда, юз йилда-чи? Ўн, ўн бир, ўн икки марта...

У қоқ суяк, дармонсиз тиззаларига қаради-ю, гўё ҳозиргина экваторни ўн иккинчи марта айланиб чиққандай танасида ниҳоятда кучли чарчоқни ҳис этди.

— Буни қаранг, агарда қишлоқдан чиқиб, Озургетидан¹ ошиб ўтиб, Батуми, Москва, кейин Германия, ундан Америка, сўнг нариги томондан Япония билан яна Озургетидан ошиб, уйга қайтсак, юз йил ичида она ерни ўн икки марта айланиш мумкин экан. Ана кўрдингми?

У тиззаларини оҳиста силаб давом этди:

— Бундай қилмадик... Ерни айланмадик... Аммо, худо шоҳид, бир дақиқа ҳам ором нималигини билмадик... — Гудули жилмайди. — Бундан чиқди, жойимиздан силжимабмиз-да?.. Аксинча, биз ниҳоятда кўп юрдик! Эҳ-ҳе, босиб ўтган йўлимиз мисоли гўрга ўхшайди!.. Нолимайман! Сизлардан, мана шу юз йил давомида ҳеч толиқмай мени ҳовлима-ҳовли, кўшнима-кўшни, маҳаллама-маҳалла — бутун қишлоқ бўйлаб кўтариб юрганнингиздан миннатдорман... Раҳмат, сизга катта раҳмат! — Гудули яна бир бор тиззаларини силаб қўйди.

28 ноябрь, 1970 йил, эрталаб соат 8 да Гудули Бережиани юзга тўлди. Чол буни ўйлаши билан юраги гўё қафасга тушган қушдай безовталаниб, типирчилай бошлади. Гудули кўрқиб кетди. Бундай ҳолатни у ёшлигида, мерганлар мусобақаси, ёки чавандозлар пойгаси олдидан аргумоққа сакраб минганида, ёки ҳамишага рақиблари, ака-ука эгизак Керқадзелар билан беллашиш олдидан доимий томошабин, уларнинг синглиси Таликонинг нигоҳини сезганида ҳис қиларди. Унинг навқирон, бақувват юраги айнан ҳозиргидек безовта типирчиларди. Энди бўлса, Гудули кўрқиб кетди. У юрагига кафтини босганича қотиб қолди... Мана шу бир минут ичида бутун ёшлиги кўз ўнгидан ўтди... Сўнг ҳаммаси ўз жойига қайтди. Юрак тинчланиб, бир маромдаги ўзининг оддий, кўзга кўринмас ишини давом эттирди. Гудули чуқур нафас олди ва ўпкаси муздай соф ҳавога тўлганини ҳис этди. У энгил тортиб, пешанасидаги майда тер томчиларини энги билан артди-да, яна бир бор чуқур нафас олиб, жилмайди.

— Сендан миннатдорман, сенга катта раҳмат! — деди у ва юрагини кафти билан силади.

Гудули ҳовлига тушиб, ёлғизоёқ йўлдан нок тагига судралиб борди ва унинг соясига чўкди. Уча ҳам унинг изидан борди.

— Нок азобланмайдими? — сўради Уча дарахт танасига санчилган болтани чиқариб олар экан.

“Бошланди, — хаёлидан ўтказди Гудули, — энди фақат унинг саволларига жавоб бериб улгурсанг бўлгани!..”

— Э, азизим, мабодо энди дарахтлар ҳам болтадан азобланадиган бўлса, унда тамом деявер: одам бир умр гуноҳини юволмайди!

Гудули яна совол кутган эди, Уча индамади. У эҳтиётлик билан бармоғини болтанинг ўткир дамидан юрғазиб ўзича гўлдиради:

— Албатта, азобланади! Шундай азобланадики, асти сўраманг!

Гудули болани қақриб ёнига ўтказди-да, кафтини унинг оловранг қизғиш бошига қўйганича:

— Уча, бугун Гудули бобонг юз ёшга тўлди, — деди.

Уча ишонқирамай унга тикилди-да, кулиб юборди.

— Нимага ҳиринглайсан, мишиқи?

— Ахир ўтган йили ҳам, бурноғи йил ҳам юзда эмасмидинг?

— Қандай қилиб бурноғи йил юзда бўлар эканман, итвачча?

¹Озургети — Махарадзе тоғининг эски номи.

- Бўлмаса нечада эдинг?
 — Нечада? Ўтган йили тўқсон тўққизда, бурноғи йил тўқсон саккизда эдим! Бугун эса юзга тўлдим!
 — Йўт-е! Сиз ҳамиша мана шунақа эдингиз!
 — Бефаҳм! Ҳамиша шунақа бўлиш отанга буюрсин!
 — Ойим сизнинг ёшингизни кўпаймайдиям, озаймайдиям дейди... “Бу мияси ачиган чол вақтни жиловлаб олган,” — дейди.
 Гудули боланинг кулиб турган кўзларига тикилиб, унда ўзининг узок ўтмишда қолиб кетган болалигини кўрди... У нигоҳини ундан олиб, бўғиқ оҳангда сўради:
 — Онанг бу қари шайтонни ажал ҳам олмайди, демадими?
 — Деди.
 — Демак, мен вақтни жиловлаб олган эканман-да, шундайми? У шундай дедими?
 — Шундай деди.
 — Э, азизим, вақтни юз жуфт ҳўкиз билан ҳам жиловлаб, тўхтатиб бўлмайди.
 — Бўлмаса ким уни тўхтата олади?
 — Ҳеч ким. Бир кун келиб, балки, вақт ўзи тўхтар...
 Уча ерга чалқанча ётиб олди.
 — Осмонга қаранг, қуёш билан ой бир пайтда чиқибди! — хитоб қилди бола.
 — Кўрдим, кўрдим, болам!
 — Бу нимаси, нимага энди қуёш билан ой бир пайтда чиқади?
 “Бу бекорчи ҳадемай мени жинни қилади”, — ўйлади Гудули.
 — Хўш, айтинг-чи, нега унақа, а? — тикилинч қиларди Уча.
 — Бу шунданки, осмон худонинг кўзи, худо эса кунниям, тунниям ўзига сигдира олади! — тушунтирди Гудули.
 — Қандай қилиб худонинг кўзи бўларкан?
 — Э, э, э, худо ҳаққи, мени тинч қўй! — Гудулининг аччиғи чиқди.
 — Айтинг, қандай қилиб?!
 Гудули терлаб кетди.
 — Менга қара, сенда кўз борми?
 — Бўлмаса-чи!
 — Қани, кўзингни юм-чи! Тезда! Нимани кўраяпсан?
 — Ҳеч нима. Қоронғу!
 — Оч!.. Энди-чи?
 — Энди ёруғ!
 — Ана, кўрдингми! Худонинг кўзи ҳам бир пайтнинг ўзида ҳам тунни, ҳам кунни кўра олади.
 — Ахир у худо-да, бу эса мен! — Уча ўрнидан туриб ўтирди. — Биз у билан тенгмизми?
 — Албатта, болам, тенгмиз! Мана бутун олам сеники! — Гудули болани бўйнидан кучиб, багрига босди. У яна нимадир сўрамоқчи бўлиб оғиз жуфлаган эди, Гудули кафти билан тезда унинг оғзини беркитди.
 — Яна бир оғиз гапирсанг, сениям, ўзимниям ўлдираман!
 Уча унинг кучоғидан юлқиниб чиқди-да, ялинган оҳангда:
 — Фақат биттагина савол сўрайман! Охиргиси! — деди.
 — Майли, сўрайқол!
 — Эрталаб ойим, отанг аблаҳ, разил, ярамас, итвачча ва у биз учун ўлган, деди... Шу тўғрими?
 Гудулининг томоғи қақраб кетди.
 — Тўғри, болам, — деди-ю, хатосини тушуниб қолиб, қўшиб қўйди, — Аммо сен бу гапларга парво қилмаслигинг керак! Ким бўлгандаям у сенга ота!
 — Нимаси тўғри?
 — Нимаси? Сендай фарзандни ташлаб кетган ота разил бўлмай, нима бўларди!
 Уча чурқ этмай, ўрнидан турди-да, дарвоза томон оҳиста юриб кетди.
 “Бундай демаслигим керак эди, — ўзини койиди Гудули. — Бола учун ота фаариштадек туюлса... Унинг қанчалик муттаҳамлигини гўдак қаёқдан ҳам билсин!”

— Уча! — чақирди Гудули.
 Уча индамай кетаверди.
 — Уча, болам, қайт!
 Уча тўхтади.
 — Менга қара, болакай! Отанг разил эмас, у Таризэл, Автандел ва Фаридундай¹ баҳодир! Наҳотки ҳазилни билмасанг?
 Уча ишонқирамай, қовогини уйганича унга тикилди.
 — Бери кел, бери кел, ўғлим! — деди у мулойимлик билан қўлини ирғаб.
 Шу дам у беҳосдан қотиб қолди... Аввал шундай туюлаяпти деб ўйлади... Сўнг оёқлари орасидан илиқ нарса сезаянглигини аниқ сезгач, Гудули бир хотиманинг бошланиши эканлигини англади.
 — Ё тангрим, шавқат қил! — илтижо қилди Гудули. Аммо тангри бешафқат эди. Илиқ нарса табора пастлаб борарди...
 — Уча, ёрдам бер! — беихтиёр хириллади Гудули. Бола унга томон отилди. У етиб келгунига қадар қария чўкка тушиб, аламдан йиғлаб юборди.
 Орадан бир соат ўтди. Гудули кўзларини очди.
 — Энди уйингга борақол, ўғлим...
 — Ойимни чақираман!
 — Ҳожати йўқ, ўғлим. Уйингга бора қол!
 — Ойимга айтаман!
 — Йўқ, керак эмас!
 — Бўлмаса нега йиғладингиз?
 — Ўзим, шунчаки, сени лақиллатдим, Гудули бобонгни қанчалик яхши кўришингни билмоқчи бўлдим...
 — Сизга бугун нима бўлди, куни бўйи мени лақиллатаяпсизми?
 — Мияси ачиган чол ақлидан ажралган бўлса, начора... Бор, борақол, ўғлим, мени холи қўй... Энди мен дам олишим керак.
 Уча оҳиста дарвоза томон юрди. Дарвоза олдида тўхтаб, чолга тикилди.
 — Борақол, ўғлим, борақол! — деди Гудули хотиржам оҳангда.
 Уча кетди.

Гудули дарахтга суянганича бир нуқтага маъносиз тикилиб туриб қолди. Мияда бирорта фикр йўқ, бўм-бўш... Атроф қабристондек сокин. Бутун қишлоқ, осмон, замин сукунат қаърига чўккандай. Гудули олдида тўкилиб, икки бўлиниг кетаётган нокларни кўрарди-ю, тапиллашини эшитмасди. Новдан оқиб тушаётган булоқ сувини кўрарди-ю, аммо шилдирашини эшитмасди. Куруқ маккажўхори баргларининг шамолда тўзғиб учишини кўрарди-ю, лекин шитирлашини эшитмасди. Дарвоза олдида келиб, бўйинини чўзганича, ичкарига киритишни сўраб, оғзини очган сигирни, четан деворга қўниб, кучли қанотларини силкиб, кўзларини олайтирганича тумшугини очаётган Лонгинозни кўриб турарди-ю, на сигирнинг мўълашини, на хўрознинг қичқиринини эшитарди...

Бутун атрофда сокинлик ҳукмрон. Фақатгина қандайдир даҳшатли туюлган мавҳум бир нарсани кутишдан ўзга чора қолмаган эди. Нокка суянганича тошдек қотиб турган Гудули шу топда болтали одамни интизорлик билан кутаётган кекса, қурт еган дарахтга ўхшарди... Шўринг курсин, Гудули Бережиани, шўринг курсин.

... Гудули шундай аянч қолда узоқ туриб қолди. Сўнг у аста-секин ўзига кела бошлади. Сал бўлмаса, тўхтаб қоладиган хаста юрагига умид шуъласи тегди-ю, у яна ишлаб кетди. Томирларга қон югура бошлади. Аввал Гудули юрагининг бир маромда уришини, сўнг қуруқшиқ маккажўхори баргларининг шитирлаши, сўнг сигирнинг мўълаши, сувнинг жилдираши, ниҳоят, хўрози Лонгинознинг қичқиринини эшитди. Гудулига жон кирди.

— Худога шукур... — пичирлади у ва болохона томон оҳиста юрди. — Шундай. Шошилма, Гудули! Ҳали ҳеч нарса бўлгани йўқ... Ваҳима қилишга арзимамайди... Бу, балки тасодифан рўй бергандир... Эҳтимол, умуман ҳеч нарса бўлмагандир? Балки унга шундай туюлгандир?

¹ Таризэл, Автандел, Фаридун — Ш. Руставелининг “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” номли дoston қаҳрамонлари.

Гудули куёшга қаради, у ғарбга томон анча оғиб қолган эди. Сўнг у эҳтиётлик билан зинага оёқ қўйди. Биринчи зина... Иккинчи... Учинчи... Бешинчи... Ва яна олам остин-устун бўлиб кетди. Яна бутун борлиқ сукунатга чўмди. Яна Гудули ёқимсиз, даҳшатли, илиқ суяқликни ҳис этди. “Бу мияси ачиган чол вақтни жиловлаб олган!” — деган гап хаёлидан лип этиб ўтди ва буни ким айтганлигини ўйлаб улгурмасидан зинага қирқилган ниҳолдек ағдарилиб тушди.

— Салом, ҳурматли Гудули!

Гудули кўзларини очди.

— Ҳа! Тинчликми, Ксения? — сўради у норози оҳангда афтини буриштириб. Қария ҳеч қачон ҳозиргичалик танҳоликни истамаган эди.

— Ҳа, анови Уча, ҳовлиқиб чиқиб, Гудули бобонинг мазаси қочиб қолди, деди...

— Ҳечқиси йўқ, азизим! Юрагим салгина... ҳалиги... ўтиб кетди...

— Балки бирор нарса керакдир, ҳурматли Гудули? Ёки врач чақирайми?

— Йўқ, йўқ, Ксения! Ҳожати йўқ!

“Энди бошланади, врач, касалхона, дори-дармон... Э худойим-ей!..”

— Балки валерианка ичарсиз?

— Йўқ, йўқ!

“Мана сенга хотима... Бундай ҳаёт кимга керак? Валерианка!”

— Валидол-чи?

— Валидол ҳам керак эмас!

— Сизга қандай ёрдам берсам экан, ҳурматли Гудули? — ташвишланиб сўради аёл.

— Менга ҳеч нарса керак эмас, азизим! Уйингга боравер...

“Бу биринчи қалдирғоч... Ундан кейин бошқалари ҳам келишади... кўшнилари ачиниши... Ташвишлари, э худо!..”

— Афтидан ярамас бола ўлим ҳақида бир бало деган кўринади... Гўё мен айтганмишман... Аблахни ўлдираман!

— Нимага, Ксения, нимага?

“Э, худойим-ей, намунча бу эзмаланмаса! Аввал унинг бунақалигини сезмаган эдим!..”

— Шундай бўлмағур сўзни гапиришга кимнинг тили борибди? Шундай деган бўлсам, тилим танглаймга ёпишиб қолсин!

“Нега у ўзини қарғаяпти? Уча менга ёлғон гапирмайди!”

— Худо ҳаққи, тўхтат! Уйингга бор!

— Айтмоқчи, бугун сизнинг туғилган кунингиз экан, ҳурматли Гудули? Худодан сизга яна юз йил умр ва бардамлик тилаймиз!

— Раҳмат, Ксения, раҳмат!

— Наҳотки шаҳардагиларингиз келишмаса? Ахир нима бўлгандаям, юз ёш ҳазилакам воқеамиди...

— Келишади, албатта, келишади!

“Бир ой, икки, узоғи уч... Сўнг ҳамманинг жонига тегаман... Касал билан ўралашиш кимга ҳам ёқарди...”

— Фарзандларидан сизчалик фахрланадиган одам бўлмаса керак, ҳурматли Гудули! Бири — Батумида, иккинчиси — Потида, учинчиси — Кутаисида, тўртинчиси — Тбилисида. Ҳаммаси олим, ҳаммаси чиройли... Нечта неварангиз бор, ҳурматли Гудули?

— Авлодимизда ҳаммаси бўлиб йигирма учта, аммо фойдаси нима? Бирортаси ёнимда эмас.

— Ундай деманг, ҳурматли Гудули! Сиз бахтли одамсиз!

— Ҳа, албатта...

“Э худойим-ей, наҳотки бу жаврашдан тинмаса-я?!”

— Бўлмаса мен бориб, болани юборай.

— Безовга бўлма, Ксения. Озгина ётсам, яхши бўлиб қоламан.

— Агарда бирор нарса бўлса, худо ҳаққи, тортинманг!

— Раҳмат, азизим!

— Соғ бўлинг, ҳурматли Гудули!

— Соғ бўл, Ксения!

Аёл кетди. Гудули уни маъюс нигоҳ билан кузатиб қолди. Ана, ёш, бардам аёл кетяпти... Гудули бўлса, худойим, беқийёс парвардигор, бундай шармандаликни нима сабабдан бошга солдинг?! — ноябрь кўшининг маъюс нурларида иштонини куритиб ўтирса...

... Инсон табиати қанчалар галати тузилган!.. Ўзининг қарилиги ва беморлигидан, айниқса, ёш, соғлом одамни кўрганида кучлироқ ўксинади. Ва, аксинча, кимнингдир ўзига қараганда қарироқ ва ожизроқ эканлигидан кўнгли таскин топади, ўзига ишончи ортади. Бугун Гудули Учани бағрига босар экан: “Парвардигор, унинг ёшлигини менга ҳадя этгину, эвазига истаганингни ол!” деб эҳтимол, юз мартача ўйлагандир. Мана ҳозир ҳам, узоқлашиб бораётган Ксенияга тикилиб, ўзича “Қодир худо, мана шу аёлнинг ёшлигини менга ато қилу эвазига нимани истасанг ол!” деб пичирларди.

Ва, шу заҳотиёқ, у уятдан қизариб кетганлигини ҳис этди. Гудули Бережиани худо ато қилган юз ёшининг қадрига етмаганидан уялиб кетди...

Кўёш ботгунига қадар шафқатсиз ҳақиқат яна уч бора ўзлигини эслатиб ўтди... Шундан сўнггина Гудули Бережиани, ер юзиде юз йил умр кўрган одам, кўёш томонга қараб тиз чўқди-да, таъзим ила бошини кўйи эганича деди:

— Алвидо, кўёш, менинг беқийёс миннатдорчилигимни қабул эт!

— Менга нима учун миннатдорчилик билдираяпсан, ҳей инсон? — ҳайратланди кўёш.

— Яхшилигинг учун, кўёш, мана шу юз йил мабойнида, ҳар куни, тундан сўнг тонг қувончини бағишлаб келганинг учун!

— Соғ бўл, инсон! — деди кўёш ва уфқ ортига чўкиб кетди.

— Раҳмат сенга, кўёш!..

Гудули дарвоза ташқарисиде мўълаб турган сигирни ҳовлига киритди. Сигир одат бўйича оғилхонага кириб, соғишларини кутди. Гудули сигирнинг сағрисидан силади, бошини қашиди, аммо уни соғмади.

— Бугунча дам ол, говмишгинам, хотиржам ётавер... Менинг чексиз миннатдорчилигимни қабул эт!

— Нима учун менга миннатдорчилик билдираяпсан? — ҳайрон бўлди сигир.

— Ҳар тонг менга бир стакандан бўлса-да, сут берганинг учун.

— Соғ бўлинг! — деди сигир ва оҳиста жойига чўқди.

— Раҳмат сенга, сигир!..

Гудули орқа ҳовлига ўтиб, қўндоқдаги товуқларни кўздан кечирар экан, товуқхона эшигини ёпишдан олдин хўрози Лонгинознинг қизил тожидан меҳр билан силаб:

— Эртага мени истаган пайтингда уйғот. Ҳозир эса, алвидо. Менинг чексиз миннатдорчилигимни қабул этгайсан, — деди.

— Нима учун менга миннатдорчилик билдираяпсан? — ҳайратланди хўроз.

— Ҳар тонг мени вақтида уйғотганинг учун-да!

— Соғ бўлинг! — деди Лонгиноз ва уйқуга кетди.

— Раҳмат сенга, Лонгиноз!..

У жинчирикни псевбро¹ ёнига кўйди ва эҳтиётлик билан қопқоқ атрофидаги сувоқни қирқиб, тиз чўкиб уни кўтарди. Ўттиз пудлик кўзадан шаробнинг ўткир ва хушбўй ҳиди Гудулининг димоғига урилди, Гудули маст қилувчи ҳидни тўйиб ҳидлади, қоп-қоронғи кўза ичига тикилди, сўнг пастга қовоқ чўмични оҳиста қиялатиб туширди. Чўмичга қулт-қулт этиб шароб тўлди. Гудули тортиб олган чўмичга лабларини салгина теккизиб, деди:

— Шарафлар бўлсин сенга, узумнинг абдий навдаси! Бебаҳо менинг квебром, менинг чексиз миннатдорчилигимни қабул эт!

— Нима учун? — Квебродан гўё акс-садодек ҳайратланган товуш эшитилди.

— Мана шу юз йил мобайнидаги қувончли ва қайғули кунларимда менга содиқ дўст бўлганинг учун!

¹П в е б р о — вино сақлаш учун ерга кўмилган катта кўза.

— Соғ бўл! — хўрсинди квебро.

— Раҳмат, сенга!..

Гудули пастак стул ортида ўтирибди. Унинг қўлида шароб тўла қадаҳ. Болохона устунига илиб қўйилган жинчиروقнинг хира шуъласи чолнинг боши узра худди санам бошидаги ёғдудек жимирлайди. Кўзларидан оқаётган ёш, иягидан тушиб, стол устидаги зогора нон ва янги пишлоққа томчилайди. Гудули Бережани йиғларди...

Бундан бир соат муқаддам, у бутун ҳовлини айланиб чиқди. Сўгани ушлаб кўрди, у анча эскирибди. Болгани қўлга олди, у ҳам тиғи ейилиб, тугай дебди. Уроқни ушлаб кўрди, у ҳам деярлик адо бўлибди. Белкуракни силкитиб кўрди, белкурак ҳам ярмигача чириб қолибди. Гудулининг қаршисида, стол устида ётган пичоқ ҳам илиниб турибди. Шафқатсиз вақтга маъдан, ҳатто метиндай маъдан бардош бера олмабди-ю, тагин одамга тўзим берсин экан-да?!

Гудули мана шу ажойиб шароб ҳаққи қасам ичадики, ҳаётига ачинмайди. Гудули биладики, у соғ. Фақатгина кўриб, ейилиб тамом бўлган, вассалом! Худди ўша сўқа, болта, ўроқ ва пичоқдек ейилиб, тугади.

Гудули ҳамма нарса билан, осмон ва ер, уй ва ҳовли, ит ва чўчқа, ҳаммаси билан видолашишга улгурди. Ҳаммасидан ҳам ўзининг тенгдоши нок билан узоқ видолашди.

— Алвидо, нок! — деди дарахтни кучиб Гудули — орамизда ҳаммадан чидамлиси сен экансан! Сенинг томирларинг ер қаърини чуқур кучган, шохларинг кўкка туташган!.. Сен менинг насабимнинг уч авлодига соя-салқин бердинг, яна ким билади қанчаларга яхшилик қиласан! Сенинг олижаноб шохларинг мана бир асрки, серҳосил. Сен ҳовлимнинг қувонч ва файзи, қишлоғимнинг жами паррандаю сайроқи қушларига маконсан. Менинг чексиз миннатдорчилигимни қабул эт, дарахт!

— Соғ бўл, инсон! — Ўзининг қадрини билган дарахт оддийгина жавоб қилди.

“Шарафлар бўлсин сенга, табиат, — ўйлади Гудули, — сенинг донолигингга шарафлар бўлсин! Сендан кейин дарахт, ер, осмон ва куёш яшайверишини билиш қандай бахт!..”

Гудули сўнгги миннатдорчилигини юрагига, милкига, кўзларига, қулоғи ва идрокига изҳор қилди.

— Нима учун? — ҳайратланиб сўради юрак.

— Нима учун деганинг нимаси? — ҳайратланди Гудули. — Юз йил мобайнида сен бирор марта менга хиёнат қилмадинг, кўзларим, қулоқларим, кўлларим ва идроким юз йил менга содиқ хизмат қилди. Ахир, бу озми?!

— Соғ бўл, Гудули, соғ бўл! Энди эса мен дам оладиган вақт келди... Мен жуда ҳам толиқдим, Гудули! — деди юрак.

— Раҳмат сенга, юрак!

Мана энди бола ва унинг онаси билан видолашса бўлади. Аммо, бахтга қарши, чол уларнинг исмини унутиб қўйди. Э худо, уларнинг исmlарини ёдимга сол! Онаси майли, боланинг исми нимаиди? Э қодир худо, Гудулини хотирасидан айирма, унга боланинг исмини эслат!..

Аммо худо шафқат қилмади. Гудули на онанинг, на боланинг исмини эслолди...

Шундан сўнг Гудули болохона панжараси ёнига келиб, қўйлагининг ёқасини ечди-да, қичқирди:

— Э-эй, қўшни!

— Эшитаман, ҳурматли Гудули!

— Ким у?

— Мен, Ксенияман, ким бўларди! Нима бало, танимаяпсизми?

“Ксения... Ксения... Мана унинг исми нима... Ксения...”

— Бола уйдами?

— Учами?

“Уча! Худога шукр, ўша зумрашанинг исмини билиб олдим...”

— Ксения, ҳозир менинг уйимда шундай воқеа содир бўладики... Умуман, шундай қилки, бола хафа бўлмасин...

— Нималар деяпсиз, ҳурматли Гудули?!
 — Сендан илтимос, қўшнилар келмагунича болани меникига киритма...
 — Нималарни деяпсиз, ҳурматли Гудули?! Ҳазиллашаяпсизми, дейман?
 — Алвидо, Ксения! Худо шоҳид, ҳаммангизни севганман ва сизлардан миннатдорман! Раҳмат!
 — Ҳурматли Гудули, сизга нима бўлган ўзи?!
 Гудули хонага қайтиб кириб, эшикни беркитди.
 — Гудули?!
 Бережианининг ҳовлисида милтиқ гумбурлади. Унинг товуши қаттиқ эди. Атроф уйларнинг деразалари шақиллаб кетди...

Гудули Бережианини дафн этишга жуда кўп одам тўпланди. Қариндош-уруғларнинг ўзи ҳам анчагина бўлиб, улар унчалик куйинишмади. Бунинг устига катта ўғил Дмитрий тобут ёнида бўлиш ўрнига ҳовлида, нок тагида, гўё Ватерлоодан кейинги Наполеондай, норози ҳолда, кўнгил сўраб келганларни кутиб оларди.

Дмитрийнинг олдига мен ҳам бордим:

— Сизнинг чексиз қайғунгизга самимий ҳамдардман!
 — Эҳ, гапирманг, Нодар Владимирович! — хитоб қилди Дмитрий норози оҳангда. — У фарзандларини шарманда қилди! Одамларнинг кўзига қандай қарайман энди?

— Ҳа... бу шундай бир кутилмаганда содир бўлди...

— Э, кутилмаганда ҳам гапми! Бу ахир даҳшат! Дўстларимга, ўртоқларимга нима дейман?! Бу қилиқни қандай тушунмоқ керак?! Биз билан Тбилисида яшашни истамади, буни қарангки, хотинларининг қабридан ажрала олмасмиш!.. Ундан кейин сигир, қандайдир товуқлар... Арзисаям майли, ўлакса сигир билан, пати юлинган хўроз! Уй ҳам бир ҳол!.. Учасиз тура олмасмиш! Тушунааяпсизми, бу гапни менга ўз отам айтди!

— Уча ким бўлди?

— Мен қайдан билай? Қўшнининг ўғли, қандайдир бола! Ўз отаси ташлаб кетибди-ю, булар бўлса — марҳамат! Ҳомийни қаранг! Билсангиз, ўзимизда бундай болалардан кўпи йўқ!..

— Ҳа, қийин гап... — дедим ва кетишга чоғландим. Аммо Дмитрий ҳамон сўзидан тўхтамаётганди:

— Бирор нарсадан камчилиги бўлсаям майли эди!.. Ёзда хотиним Париждан иссиқ иштон олиб келувди!.. Хуллас!.. Дафн маросими-чи? Қишлоғимизда бунақа маросимни эслашармикан?! Э, нимасини айтмай? Бутун умр у ношукур бўлган, мана, ҳаётини ҳам ношукурларча тугатди!..

— Сизни қандай юпатишга ҳам ҳайронман...

— Худо ҳаққи, бу гапингизни қўйинг! Миннатдорман!

— Соғ бўлинг!..

— Қаёққа?! Илтимос бу ёққа, айвонга, столга ўтинг! Марҳумга бўлган ҳурматингизни сўнги бор бажо этсангиз. Эй, Митуша, меҳмонга қара!

Маросим радиолоашгани ва репродуктордан Моцартнинг мотам куйи одатдагидан баландроқ янграётгани учун Дмитрий янада қаттиқроқ гапиришга мажбур эди.

Мен бир амаллаб ширакайф Митушадан кутулиб, сездирмасдан ҳовлидан чиқиб олдим. Дарвоза ёнида ерда ўтирган етти ёшлар чамасидаги болага кўзим тушди. У қизғиш бошини тиззаларига қўйганича йиглаб ўтирарди.

— Отинг нима, болакай? — сўрадим унинг бошидан силаб.

— Уча Мелимонадзе, — деди у бошини салгина қўтариб йиғлаганича.

— Катта йигит бўл, болакай! — дедим бўғзимга тиқилган йиғини аранг босиб ва ҳовлидан чиқиб кетдим.

Орқага ўгирилиб, ҳамон гап сотаётган Дмитрийга кўзим тушди. Аммо маросим радиолоаштирилгани ва репродуктордан Моцартнинг мотам куйи одатдагидан анча баланд янграётгани учун ҳам мен унинг сўзларини эшитмадим...

*Русчадан
 Меҳмон ИСЛОМҚУЛОВ
 таржималари*

“ЖАҲОН АДАБИЁТИ” ЖУРНАЛИДА 2006 ЙИЛДА ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН АСАРЛАР

НАСР

- У.С.МОЭМ. **Ой ва сариқ чақа.** Роман. (Тарж. Р.Иноғомов). №1,2.
А.ВОЗНЕСЕНСКИЙ. **Үн тўрт ёшда эдим.** Эссе. (Тарж. С.Саййид). №1.
Эрон ҳикоялари. (Тарж. О.Шарафиддинов). №1.
И.БУКОВЧАН. **Қотил юраги.** Драма. (Тарж. Ш.Бошбеков). №2.
У.НОРМАТОВ. **Дил сўзлари.** №2.
Э.АЪЗАМОВ. **Сўз ёқлаб.** Киноқисса. №2.
М.НАТАНЗИЙ. **Соҳибқирон ҳаётидан лавҳалар.**
(Тарж. Ф.Карим). №3,4.
С.ДУСАНОВ. **Дилдаги оҳим менинг...** Қисса. (Тарж. М.Аҳмедов). №3.
П.АНАНТАТУР. **Индонез ҳикоялари.** (Тарж. Ҳ.Файз). №4.
Т.БУҒРА. **Усмон Ғозихон.** Тарихий роман.
(Тарж. Ф.Шоҳисмоил). №5,6.
Х.ИСРОИЛ. **Армон.** Қисса. (Тарж. Ҳ.Зайниддин). №5.
А.ОРИПОВ. **Адабиёт ва замон.** Бош мақола. №6.
К.ЧАНДАР. **Мусаффо осмон.** Қисса. (Тарж. Қ.Мирмуҳамедов). №6.
А.АЛИМБЕКОВ. **Тариқ Бугра ва турк романчилиги.** №6.
П.ҚОДИРОВ. **Амир Темур сиймоси.** Илмий бадиа. №7.
С.ҲИДОЯТ. **Ҳикоялар.** (Тарж. Ф.Карим). №7.
Б.ПИЛЬНЯК. **Сўнмаган ой қиссаси.** (Тарж. О.Абдуллаев). №7.
Л.УОЛЛЕР. **Банкир.** Роман. (Тарж. Ф.Шоҳисмоил). №8,9,10,11.
О.ЁҚУБОВ. **Осий банда.** Роман. №9.
О.ДЕ БАЛЬЗАК. **Даҳрийнинг ибодати.** Ҳикоя. (Тарж. П.Усмон). №10.
Г.ИБСЕН. **Арвоҳлар.** Драма. (тарж. Р.Бобожон). №10
УИЛЬЯМ САРОЯН. **Ҳикоялар.** (Тарж. А.Ёқубхўжаев). №11.
Ҳ.Н.ОТСИЗ. **Кўкбўриларнинг тирилиши.** Роман. (Тарж. Т.Қаҳҳор). №11, 12.
Э.ВОҲИДОВ. **Тахт ва бахт.** Драматик достон. №11.
И.ФАҒУРОВ. **Азал майининг мазаси.** Бадиа №11.
Р.АКУТАГАВА. **Ҳикоялар.** (Тарж. А.Умр). №12.
З.ТОҲИР. **Посбон.** Қисса. (Тарж. Ҳ.Зайниддин). №12.
Г.ДАНЕЛИЯ. **Чиггасиз йўловчи.** Қатралар. (Тарж. Ф. Шоҳисмоил). №12.
Ҳажвий ҳикоялар. (Тарж. М. Исломқулов). №12.

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА.

- Т.СМИТ. **Миллионер ва жодугар оймча.** Роман.
(Тарж. Қ.Мирмуҳамедов). №1,2.
А.Ҳ.МУФТИҲҒЛИ. **Алпарслон эртаги.** (Тарж. Ф.Шоҳисмоил). №2.
Р.СТАУТ. **Қаёққа қарама — ошпаз.** Қисса. (Тарж. М.Аъзамов). №3.
Р.БРЭДБЕРИ. **Марсга ҳужум.** Роман. (Тарж. А.Файзулла). №4,5.
Э.РАМПО. **Ҳикоялар.** (Тарж. А.Умр). №6.
А.КРИСТИ. **Байрам арафасидаги қотиллик.** Роман.
(Тарж. Т.Алимов). №7,8.
А.ЖЕКсон. **Бахтли бўлишнинг ўнта сири.**
(Тарж. Г.Муҳаммаджон). №9.
АТ-ТАНУХИЙ. **Ғаройиб воқеалар.** (Тарж. А.Исомиддинов). №11.

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- ФИРДАВСИЙ. **Шоҳнома. Ҳофиз Борбад қиссаси.**
(Тарж. Ж.Жабборов). №1.
Э.ШТРИТТМАТТЕР. **Дилда яшаш умиди.** (Тарж. С.Бухорий.) №1.

П.Б.ШЕЛЛИ. **Хаёлларга бўламан асир.** (Тарж. А.Абдураззоқ). №2.
 А.ОРИПОВ. **Одам ва Шайтон қиссаси.** №3.
 Қирғиз қизларининг **нурли қаноти.** (Тарж. Т.Адашбоев). №3.
 Э.А.ПО. **Буюк Темур.** *Достон.* (Тарж. М.Аъзам). №4.
 Р.РОЖДЕСТВЕНСКИЙ. **Шаҳидлар ёди.** *Достон.* (Тарж. А.Мўмин). №5.
 Ў.СУЛАЙМОНОВ. **Шеърлар.** (Тарж. М.Мирзо). №5.
 Б.ГЕНЖАМУРОД. **Табиатинг жумбоқдир, Инсон.**
 (Тарж. М.Аҳмедов). №6.
 Т.РУЖЕВИЧ. **Марҳумлар унутмаслар.** (Тарж. М.Мирзо). №7.
 М.Ю.ЛЕРМОНТОВ. **Берган эдим сенга қалбимни.**
 (Тарж. Ж.Жабборов). №7.
 Ф.ВИЙОН. **Ташна ўлмоқдаман дарё бўйида.** (Тарж. Ҳ.Шарипов). №8.
 Е.ЕВТУШЕНКО. **Келди ўзга замонлар.** (Тарж. М.Мирзо). №9.
 АҲМАД ЯССАВИЙ. **Ҳикматлар.** №10.
 К.РОССЕТИ. **Қалдрон туйгулар.** (Тарж. О.Суюндиқова). №10.
 М.ШОХОНОВ. **Адашган тараққиёт ёки Қайирхоннинг эълон қилинмаган фармони.** *Достон.* (Тарж. М.Мирзо). №11,12.
 Ш.РИЗАЕВ. **Она.** *Драматик ривоят.* №12.
 С.МАРШАК. **Тақлид қилманг товуққа.** (Тарж. Т.Адашбоев). №12.

ПУБЛИЦИСТИКА

В.БУРОВ, В.ФЕДОТОВА. **“Ислоҳотнинг олтин қондаси”.**
 (Тарж. М.Мирзо). № 2.
 А.КОНДРАШОВ. **Байбаков режаси.** (Тарж. М.Мирзо). № 3.
 Б.КАРИМ. **Пекин таассуротлари.** № 4.
 И.ФЕСУНЕНКО. **Гарринчанинг севинч ва аламлари.**
 (Тарж. И.Ҳафизов). № 5.
 Р.КОЛЧАНОВ. **Дунё бизнеси дарғалари.** (Тарж. М.Мирзо). №6.
 А.ЗИНОВЬЕВ. **Ҳақиқат, фақат ҳақиқат.** (Тарж. М.Мирзо). №8.
 М.МИРЗО. **Озарбайжон хотиралари.** № 10.

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Г.ГЕГЕЛЬ. **Гўзаллик ва илмий ижод.** (Тарж. М.Абдуллаев). №1.
 Г. ЯҲОУХ. **Кафка билан суҳбатлар.** (Тарж. А.Отабоев). №4.
 Н.ЖЎРАЕВ. **Тарих ва фалсафий тафаккур.** №6.
 СЕНЕКА. **Ҳикматли мактублар.** (Тарж. Қ.Носиров). №7.
 Э.ФРОММ. **Севги санъати.** (Тарж. А.Пардаев). №7.
 Ҳ.ҲЕССЕ. **Нюрнбергга саёҳат.** (Тарж. М.Ақбаров). №10.
 Н.БЕРДЯЕВ. **Жамият ҳаётида сўз ва воқелик.**
 (Тарж. Ё.Хўжамбердиев). № 11.
 ПАСКАЛ БРЮКНЕР. **Доимий эйфория.** (Тарж. Р.Иброҳимова). №12.

АДАБИЙ ЖАРАЁН

А.МЕЛИБОЕВ. **Янгиланаётган дунё ва адиб масъулияти.** №3.
 С.БЕЛЛОУ. **Адиблар, зиёлилар, сиёсатчилар.** (Тарж. М.Мирзо). №4.
 Н.ТУН. **Биринчи ўзбек романи.** (Тарж. З.Содиқов). №6.
 Б.НАЗАРОВ. **Истиқлол даври ўзбек адабиётининг манзаралари.** №8.
 А.С.БАЙЕТТ. **Эртақларнинг эртаги.** (Тарж. Р.Иброҳимова). №9.
 У.НОРМАТОВ. **Насрнинг мунаввар йўли.** №9.

МОЗИЙДАН САДОЛАР

Тарихий ёзишмалар. (Тарж. М.Холбеков). № 1.
 М.ХОЛБЕКОВ. **Соҳибқироннинг қироллар билан ёзишмалари.** №1.
 А.ОЛИМ. **Амир Темурнинг сирли узуги.** № 2.
 Л.ГУМИЛЕВ. **Қадимги турклар.** (Тарж. Б.Исабек). № 6.

ТАРИХНИНГ ЎҚИЛМАГАН САҲИФАЛАРИ

- Ҳ.БАРГАН. Аҳмад Мидҳат ва Итил бўйи туркий қавмлари.
(Тарж. Ф.Шоҳисмоил). № 1.
Г.ЗОТОВ. “Дада Саша”нинг аффон қизалоғи.
(Тарж. А.Файзулла). №12.

ТАРИХ ТИЛГА КИРГАНДА

- РОЙ.МЕДВЕДЕВ. Сталиннинг ёнидаги “даҳо”.
(Тарж. О.Абдуллаев). № 4.
Н.КАРИМОВ. Отажон Ҳошим қисмати. № 5.
П.ЖИЛЬЯР. Николай II ва шоҳ оиласининг фожиали тақдири.
(Тарж. А. Файзулла). №8.
А.ВАТ. Менинг асрим. (Тарж. О.Абдуллаев). № 9.

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР.

- О.РАСУЛОВА. Шеърят маликасига таъзим. № 3.

ХОТИРА

- Устоз ёди. Озод Шарафиддиновни эслаб. Мақолалар. № 10.

АДАБИЙ ТАНҚИД

- А.РАСУЛОВ. Адабий характер талқини. № 4.
Н.МИРЗАЕВА. Саҳарлар нури ўйнар. № 5.
Ш.ТЎЙЧИЕВА. “Бесаранжом” давр асари. № 10.
А.РЕКЕМЧУК. Мумтоз адибга тақлид. (Тарж. О.Абдуллаев). № 11.
А.МАННОПОВ. Очилмай қолган гунчалар. № 11.
М.ҲОШИМХОНОВ. Машраб девонининг янги наشري. № 12.

XX АСР АДАБИЁТИ

- С.АКОБИРОВА. Осиёга содиқ адиба. № 4.
Ғ.АҲМАДЖОНОВ, И.АЗИЗОВА. Шоир ва инсон. № 5.
А.ТУРКОВ. “Мен умримни ҳалол яшадим...”. (Тарж. М.Мирзо). № 5.

МАЪНАВИЯТ

- Д.ЛИХАЧЁВ. “Ўйлар” китобидан. (Тарж.О.Абдуллаев). № 3.

НАВОИЙХОНЛИК

- А.НАВОИЙ. Ғазаллар. №2.
Н.И КОНРАД. Ренессанс ва Навоий. (Тарж.О.Абдуллаев). №2.
Е.Э.БЕРТЕЛЬС. Навоий ва Шарқ адабиёти. (Тарж.О.Абдуллаев). №2.
Р.ИБРОҲИМОВА. Даҳонинг буюк орзулари. № 2.

БОБУРХОНЛИК

- Қ.КЕНЖА. Шоҳ Бобур изидан. № 2.
Ҳ.ҚУДРАТИЛЛАЕВ. “Мунинг зарари туркка ва мўғулга мусовийдур...” № 2.

НОБЕЛЬ МАЪРУЗАЛАРИ

- Г.ГРАСС. Давоми бор... (Тарж. Қ.Дўстмуҳамедов). № 9.

МАДАНИЙ ҲАЁТ

М.АЪЗАМ. Турк ёзувчисига Нобель мукофоти. № 10.
Д.АБДУРАҲМОҶОНОВА, Р. ЖУРАЕВА. Ўзбек латифалари олмон тилида. № 10.

ТАРЖИМА МАКТАБИ

З.ХЎЖАНИЁЗОВА. Янгича тафаккур орзулари. № 6.
Я.ЭГАМОВА. Гёте гулшанидан гул териб. № 7.

МУСТАҚИЛЛИКНИНГ 15 ЙИЛЛИГИ

А.АЪЗАМ. Олис хотиралар. № 9.

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

А.ПАРДАЕВ. Таржима ҳам ижод. № 1.
О.АБДУЛЛАЕВ. Сўнги сарҳисоб. № 3.
С.МУМИНОВА. Адибнинг нурли “Тундаликлар”и. № 4.
Ж.ЗИЯМУҲАМЕДОВ. “Навой” романи хитой тилида. №5.
Ж.ЖАББОРОВ. Шоирнинг иккинчи умри. № 5.
М.САТТОРОВ. Соҳибқирон ҳақида янги асар. № 6.
А.ДАВЛАТОВА. Ўттиқодга садоқат. № 7.
Й.СОЛИЖОНОВ. З.РАҲИМОВ. Ромanning нурли саҳифалари. № 9.
Й.СОЛИЖОНОВ. Ноёб ҳикоялар хазинаси. №10.

СЎЗ КЎРКИ

И.АЛ-ХУСРИЙ. Нутқ зийнати. (Тарж. Ф. Шоҳисмоил). №9.

КИТОБ ЖАВОНИНГИЗГА

Янги нашрлар. № 1,4,7.

ЖУРНАЛХОН МИНБАРИ

Сўровнома. № 1,2,3.
М.АБДУЛХАЙРОВ. Нафосат хазинабони. № 4.

ЁН ДАФТАРДАН

Муҳаббат, бу... (Тарж. Ш. Отабоев). № 6.

“Жаҳон адабиёти” журналида 2006 йилда эълон қилинган асарлар. № 12.